A 475759 DUPL

MILA
BEOKOVIĆ

ŽENE HEROJI

Mila Beoković

ŽENE HEROJI

BIBLIOTEKA »OSLOBODILAČKI RAT«

Recenzent
DUŠANKA KOVAČEVIĆ

Urednik
MILICA BORIĆ

Zaštitni ovitak izradio
ŽELJKO MARJANOVIĆ

MILA BEOKOVIĆ

ŽENE HEROJI

SVJETLOST • 1967 • SARAJEVO

Rad oko prikupljanja materijala za ovu knjigu omogućio je Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine, a objavljivanje knjige Konferencija za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine.

Ovo je knjiga o devet mladih žena koje su hrabro pale u borbi za oslobođenje zemlje. Njihovu hrabrost i zasluge narod je ocijenio dajući im najveće priznanje — orden narodnog heroja. One su pale u borbi u raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Za neke od njih ne zna se gdje počivaju. Umirući junački, one su ostale da žive u nazivima dječjih vrtića i škola, raznih društava i organizacija, spomen na njih bdije u parkovima i na partizanskim grobljima. Spomen na njih neugasivo održavaju naši narodi sviješću da su žene u najsudbonosnijim danima naše istorije pokazale da su isto tako hrabre i da istim žarom vole svoju zemlju i slobodu kao i muškarci. Nijedna od njih nije slučajna pojava i osamljeni heroj. Iznikle su u strašnim godinama kada je Komunistička partija pozvala naše narode na oružani ustanak. Taj glas je odjeknuo u srcima miliona žena Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini, zemlji nepismenoj, siromašnoj, zemlji surovih zakona, zemlji čijim je narodima prijetilo istrebljenje, preko noći je oganj borbe zahvatio i stotine hiljada žena. Sestra je stala u borbeni stroj uz brata, žena uz muža, drugarica uz druga. Radnice, intelektualke, seljanke, domaćice shvatile su svoj zadatak i putove slobode. Devet žena heroja simboli su uloge žena u revoluciji. Sve one iznikle su iz masovnog herojstva koje su žene ispoljile u ratu.

Sve su bile komunistkinje, svim svojim bićem, sviješću i osjećanjima vezane za svoj narod. Stajale su u prvim redovima u borbi za oslobođenje zemlje od fašističkih okupatora, u borbi za izgradnju novog društva. Svaka od njih, pored opštih zadataka, radila je na okupljanju žena u redove narodno oslobodilačkog pokreta. Svaka od njih snažno je doprinijela da žene postanu značajan faktor naše revolucije. Neposredno, kao organizatori ženskih organizacija i njihove aktivnosti ili dajući primjer ostalim kao

vojnici, bolničarke, ilegalke na okupiranoj teritoriji, one su postale izraz snage, težnji i opredjeljenja najširih masa žena u Bosni i Hercegovini. U tom vremenu obilježenom nadljudskim naporima naroda, kada je moralna vrijednost čovjeka mjerena njegovim doprinosom borbi, zauvijek je srušen mit o manjoj vrijednosti žene.

Ono što je izbilo na vidjelo u danima revolucije — potvrđena činjenica da je žena hrabar čovjek i veliki patriota, to je onaj dokaz koji je bolje od ikakve agitacije pokazao kakva se ogromna energija i snaga, vijekovima sputavana, krije u njima.

Zakonima i običajima okovani život žene sprečavao je bujni polet tih snaga, gušio čežnju za drukčijim, pravednijim svijetom. Dovoljno je bilo dati ženama povjerenje, pokazati kako se stiže na daleke puteve slobode i žene su svojom snagom, hrabrošću i ljubavlju prema zemlji i slobodi ispisale najljepše stranice naše revolucije, dale joj opštenarodni karakter, opredijelile se za bolje i naprednije društveno uređenje.

Dati svoju snagu, sposobnosti, materijalno pomoći borbu, dati, ako treba i život — time nije iscrpljeno sve na što su žene naše zemlje bile spremne u revoluciji. Još veća od toga bila je žrtva materinstva, bolnijeg i tegobnijeg nego ikada u našoj teškoj istoriji. Većina ličnih sudbina žena boraca i učesnika narodno oslobodilačkog rata sadrži u sebi u raznim oblicima i tragediju materinstva, odricanja i bolnih rastanaka sa rođenom djecom. Radi srećnijeg sutra bila je potrebna ogromna moralna snaga i svijest i žene su je masovno ispoljile. Tragična sudbina i tužno materinstvo Đine Vrbice je primjer kakvih je bilo na stotine u to vrijeme.

Nije slučajno da je ogroman broj žena i djevojaka u narodno-oslobodilačkoj borbi ušao u redove Komunističke partije i Saveza komunističke omladine. Opredjeljivanje za marksističku ideologiju i radnički pokret proizlazilo je iz ubjeđenja da revolucija pod rukovodstvom komunista stvara i novu društvenu etiku i odnose koji će izmijeniti položaj žene i kao građanina i njen položaj u braku i porodici. Kada su ponijele oružje, stale na barikade, umirale u zatvorima odnoseći u grob tajne revolucionarnog pokreta, kada su uzdignute glave odlazile na streljanje, svaka žena borac umirala je za slobodu svoje zemlje, i naroda kao i za ljepšu sutrašnjicu za žene.

Svaki dan rata i borbe, svaka žrtva koju su dale bila je osmišljena dubokim ubjeđenjem u pravednost stvari za koju se narod bori i još nečim: sa opštom slobodom dolazio je i novi društveni

poredak u kome je ženama garantovana puna društvena i lična ravnopravnost. Tu su misao nosile i mlade studentkinje Đina, Radojka i Dragica, nju je tumačila kći banjalučkog kadije ženama Cazinske krajine, nju je pronijela širom Krajine Rada Vranješević, s njom su herojski umrle mlade komunistkinje Marija Bursać, Rava Janković i Lepa Radić, s njom je postala najbolja među najboljima Danica Materić u herojskom Drvaru.

Ovu knjigu čitaće učesnice revolucije i naći u njoj dio sopstvene istorije. Za njih žene heroji nisu sjenke prošlosti i uspomene, nego dio njihovog bića, njihove svijesti, dio kolone na okrvavljenim stazama borbe za slobodu.

Nju će čitati i mlade žene i djevojke, današnje generacije koje nastavljaju borbeni put svojih prethodnica u ljepšu i svjetliju budućnost žene u socijalističkoj zemlji. Ni za njih to nisu sjenke. To je devet mladih žena i djevojaka, radnica, seljanki, studentkinja, jednostavnih i bliskih, koje su voljele život, radovale se cvijeću i suncu, tražile u životu ljubav i sreću. Takve kakve su one ne sjaje udaljene od običnog čovjeka. One postaju bliske, razumljive, one su jednostavne kao istina da su za ove dane u kojima živimo i stvaramo umirale i divne, skromne djevojke i žene i svojim životom i smrću ispisivale stranice o veličini i hrabrosti žene. Te stranice su bogatstvo koje je prisutno u svijesti i biću savremenih ženskih generacija, u njihovom shvatanju života žene i njene uloge u savremenom društvu.

DUŠANKA KOVAČEVIĆ

MARIJA BURSAĆ

MARIJA BURSAĆ

Prva žena narodni heroj Jugoslavije, rodila se jula 1921. godine u selu Kamenici, u neposrednoj blizini Drvara, kao najstarije dijete zidara Nikole Bursaća.

Samouka čobanica završila je 1939. godine domaćički tečaj u svom selu i bavila se domaćinstvom.

U NOB je stupila 27. jula 1941. i te iste godine, u septembru, postala skojevka. Krajem ljeta 1942. primljena u KPJ.

Prvo kao član Odbora fonda i radne čete u selu, a zatim kao predsjednik seoskog odbora USAOJ-a i član odbora AFŽ-a, pa komesar radne čete i član opštinskog i sreskog odbora AFŽ-a, aktivno doprinosi NOP-u u jesen 1941. i tokom cijele 1942. godine.

Početkom februara 1943. otišla je na svoj lični zahtjev u X krajišku udarnu brigadu, gdje je bila prvo bolničarka u II četi I

bataljona, a kasnije borac-bombaš Prve pa Treće čete III bataljona, sve dok nije ranjena u borbi na Prkosima, noću, 17. na 18. septembra 1943. godine. Parče minobacačke granate raskidalo joj je gležanj desne noge. Uprkos žestokih bolova, na nosilima je cijelim putem do bolnice prepjevala borbene pjesme. Time je zadivila sav okolni narod i pročula se nadaleko. Donedavno van njenog zavičaja sasvim nepoznato ime postalo je simbol hrabrosti i odanosti NOB-i i Narodnoj revoluciji Jugoslavije.

Umrla je od posljedica ranjavanja (gangrena-tetanus) 23. septembra 1943. u maloj provizornoj bolnici drvarskog područja u Vidovu Selu. Sahranjena je na seoskom groblju u podnožju Kamenice, na brežuljku Spasovine.

Za narodnog heroja proglašena 15. X 1945. godine.

PRKOS NA PRKOSIMA

— Mariju Bursać poznajem od kraja 1938. godine, kada sam došao u Bosansku Kamenicu kao učiteljski pripravnik — sjeća se Velimir Stojnić. — Bolje sam je upoznao krajem 1939, kada je u seoskoj školi održavan domaćički tečaj; pored ostalih petnaestak kameničkih devojaka posećivala ga je i ona. Sve te devojke poznavao sam isto toliko koliko i svakog čoveka na Kamenici, svako dete. Danas, više se ne sećam ni jedne od njih po imenu, izuzev Marije Bursać. Po završetku tečaja grupno smo se slikali i sa te fotografije uveličan je poznati Marijin portret na kome je samo u grubim crtama sačuvan njen lik.

Neke kuće u selu bolje sam poznavao i više u njima boravio. Među takvima bila je i kuća Nikole i Joke Bursaća, roditelja Marijinih. Tešnju vezu sa tom kućom uspostavio sam preko Duška Bursaća, koji je u vreme stvaranja partijske organizacije u Kamenici 1939. bio simpatizer SKOJ-a. Radio sam sa njim politički, da bi i on jednoga dana postao aktivni skojevac. Ali u najlepšoj uspomeni mi je ostala cela porodica Bursaća, jer su svi znali da su moje veze sa Duškom — političke veze, da ih to može dovesti u nezgodan položaj pred vlastima stare Jugoslavije. Aktiviranje Duška Bursaća u radničkom pokretu moglo je, zbog toga, da unese nemir u kuću. To se u mnogim kućama događalo. Bilo je dramatičnih sukoba roditelja i dece. Međutim, kod Bursaćevih to se nije dogodilo. O tome u porodici niko ništa nije govorio, niti su Dušku[1]) pravili smetnje. Tamo sam uvek bio dobrodošao, srdačno priman.

---

[1]) Duško Bursać je kao sekretar OK SKOJ-a herojski poginuo s cijelim svojim komitetom u Desantu na Drvar, boreći se s njemačkim padobrancima 25. V 1944.

Upravo iz tih dana živo se sećam i Marije, koja mi je najčešće otvarala vrata te kuće. Bila je uvek vedra, nasmejana, gostoljubiva. Bio je to odnos seoske devojke prema učitelju. Mariji nije smetalo što su vlasti na tog učitelja gledale sa podozrenjem. Jednom rečju, ta je kuća mene ohrabrivala u mom ilegalnom radu. Iz tog ilegalnog perioda, iako neangažovana, ostala mi je u svesti vedra seoska devojka Marija Bursać.

Sigurno da je taj period ostavio najdubljeg traga na Mariji, i da je to doprinelo njenoj brzoj aktivizaciji odmah u početku ustanka.

Marija je prva žena narodni heroj! Otuda i veliko interesovanje za njenu biografiju, za nju kao borca, za njene podvige. Njeno proglašenje za narodnog heroja vezuje se za bitku na Prkosima. Tvrdi se da se ona na Prkosima izdvojila heroizmom.

Dobro se sećam bitke na Prkosima. Bio sam tada politički komesar V korpusa. Jedinice naše X brigade i Drvarskog odreda, pretrpele su teške gubitke. Još teže gubitke imao je neprijatelj. Drug Tito nas je neposredno posle te bitke upozorio na čuvanje boraca. Ovo pričam zbog toga da bi se shvatilo da u bici na Prkosima nije bilo fronta i pozadine, nije bilo prvih i zadnjih redova.

Na Prkosima se vodila borba na život i smrt!

Prilikom izvlačenja ranjenog druga smrtno je pogođena. I tu se neočekivano javio Marijin prkos na Prkosima! Ona je bolove svojih rana savlađivala pesmom! Pevala je i kada su je na nosilima prebacivali u bolnicu. Njeno stanje se vrlo brzo pogoršavalo. Bila je u društvu ostalih bolesnika i ranjenika. Svi su oni lakše povređeni nego Marija i različito su podnosili svoje rane. Marijin slučaj bio je najteži.

Ali, ona je pevala!

I tu se Marija Bursać izdvojila od svih ostalih. Umrla je pevajući partizanske pesme! Takva njena smrt pronela se i kroz vojsku i kroz pozadinu. Značila je poziv na borbu. Jer niko nije mogao tako ubedljivo da saopšti drugima da smrt u borbi nije teška. To je rekla Marija Bursać i tako olakšala mnogim ljudima, mnogim devojkama i mladićima da se brže odluče...

ČOBANICA U ŠKOLI

— Usred sela Kamenice, ispod brda Praščijaka, nalazila se stara kuća Nikole Bursaća i njegove žene Joke. Niska i poduga, s krovom od pocrnjele šindre. Na sredini prostorija s ognjištem, a umjesto poda nabijena zemlja. S desna i s lijeva, po jedna soba. Nasuprot ulaznih izlazna vrata, što vode na baštu podno kuće s voćnjakom šljiva i trešanja. Poviše kuće orijetka šumica kržljavih bukvića. Nikola je pred rat napravio još jednu ljepšu kuću. U istom zaseoku živjeli su i Bosnići, Rodići, Trikići, a bila je tu i škola.

Imali su petoro djece — priča Dragica Bašić. — Najstarija Marija, pa Dušan, Milka, Dragan i najmlađi Vaso. Tri sina i dvije kćeri. Okupljeni u široj porodici, u zajednici sa stričevima, babom i djedom, bavili su se pretežno stočarstvom, manje zemljoradnjom.

Rasla je Marija kao i ostale seljančice... Seoska škola otvorena je tek 1938, a sve dotad ženska djeca ostajala su nepismena, što se smatralo normalnim. Klapčići, kako ovdje nazivaju muškarčiće, išli su u školu u Drvar. Svaki dan: sat hoda tamo, sat nazad.

Djetinjstvo je provela kao čobanica, čuvajući ovce i goveda, sve do svoje četrnaeste godine. Poslije je ostajala kod kuće, jer je kao najstarije dijete imala i najveće dužnosti. Uz majku je radila sve po kući: kuvala, šila, prala rublje, a pored toga i oko stoke, i na njivi.

Odmalena je ispoljavala mnogo dara za ručne radove i vezove. Njeni prijatelji i poznanici često su je hvalili: »Što Marija očima vidi, rukama stvori!«

Najviše svojih radova napravila je uz stado. Dok su ovce ležale u hladu, Marija je s ostalim djevojkama sjedila na kamenu i vezući pjevala:

»Čekaj Mile dok otkam peškire,
i još plāte, pa ću poći za te«.

Momci su joj, prikriveni negdje iza žbunja, na to dobacivali: »Žuri se Marija, ne čeka se Mili, jesen je blizu«. A Marija bi pjesmom odgovarala:

»Čekaj me dragi ove jeseni,
čekaj me dragi, čekaj me dragi,
spremam darove...«

Tako je ona, kao i sve seoske djevojke, veselo i užurbano tkala i prela, vezla, plela, da bi pripremila svoje djevojačko ruho za svekra, svekrvu, djevere, starog svata, kuma, mladoženju... U svojoj djevojačkoj sobi često je sa drugaricama izvodila šalu uz otvoren kovčeg, prebirajući svatovske darove: »Ovo će za svekra i »svekrivu«, ovo za djevera, ovo za zaovu, a ovo, najljepše, za dragoga!«

Kada su 1938. njena braća na zvuk zvonceta požurila u obližnju novu školsku zgradu sa torbicama na leđima, i Mariju je nešto privlačilo školi. Htjela bi i ona se braćom da uči, da čita one lijepe pjesmice iz Čitančice, kao i mali braco Vaso. Često bi ispuštala preslicu i uzimala Bukvar, prelistavala, gledala slike i sricala slova. Molila je Vasu da joj čita Zmaj Jovine pjesme. Majka Joka*) bi je poprijeko pogledala: »Marija, radi svoj posao, nije za te knjiga! Ti si već velika. Ni druge cure ne prate knjige već predu i vezu, gledaju da se udaju i kuću da zakuće.«

Blagim pogledom krupnih bistrih očiju Marija bi je časak posmatrala, pa tiho rekla:

»Mama, sve ovo što vidim u knjizi, u stvari ništa ne vidim! Slijepa sam kod ovih mojih velikih očiju!«

Krišom je kasnije, da majka ne vidi, otvarala Bukvar, a zatim bi se pohvalila bratu Dušku, kako je već dosta slova naučila. Marija bi rado išla u školu, iako je već odrasla, ali šta može kad stariji misle da »žensku djecu ne treba školovati«. Eto, Duško je pošao u prvi razred kada je navršio dvanaest godina, a četvrti je završio u osamnaestoj. Uzgred je još izučio i stolarski zanat! A ona nije manje bistra od Duška.

U selu se mnogo šta promijenilo kad nam je došao prvi učitelj, napredan mlad čovjek, komunista Veljo Stojnić. Prijateljski je prišao narodu i svojim skromnim ponašanjem odmah stekao velike simpatije. Škola postaje centar kulturno-prosvjetnog i političkog života čitavog sela. Odmah je organizovao Narodnu knjižnicu i čitaonicu, kulturno-umjetničku grupu, sportski klub i dječju kuhinju. Tako je ubrzo oko sebe okupio omladinu.

A kada je 1939. u školi otvoren domaćički tečaj, Marija je među prvim polaznicima počela da uči kako se kuha, kroji

*) Joka Bursać je iza rata postala član KPJ.

i održava higijena. I da čita i piše! Zapažena je odmah kao rijetko vrijedna i darovita djevojka.

»Pohađale smo skupa šestomjesečni Singerov tečaj za krojenje. Marija se pokazala neobično bistra i vrijedna — priča Đuka Bačkonja. — Kupila je šivaću mašinu. I ovdje je pokazala svoje veliko drugarstvo i nesebičnost: Krijući od nastavnice, vezla je i izrađivala krojeve mlađim, manje vještim djevojkama.«

Stanovale smo u susjedstvu i često se obilazile i pomagale jedna drugoj u poljskim poslovima; naročito pri okopavanju kukuruza. Po fizičkoj snazi i izdržljivosti ni muškarac joj nije bio ravan. Uvijek vedra i duhovita! U svakoj prilici umjela je da zapodjene šalu, posebno o praznicima, na zborovima kod osnovne škole, kad je vodila kolo. Voljela je da pjeva! Na zajedničkom radu, na njivi, bila nam je vođa u pjesmi.

Skupa smo bile i na prelima, gdje je Marija onim svojim zvonkim smijehom i zadirkivanjem osvajala prisutne. Mnogi mladići priželjkivali su njeno društvo. Nije voljela spletke i ogovaranja, što je doprinijelo njenoj velikoj popularnosti među nama.

Uz Duška, koji je sve slobodno vrijeme provodio u čitaonici i u svim kulturnim akcijama bio desna ruka učitelja Velje, Marija je počela pomalo da shvata zašto postoji nejednakost, bijeda i neznanje...

Od najboljih omladinaca, većinom radnika, među kojima je bio i Duško, učitelj je 1940. godine formirao prvi aktiv SKOJ-a. Njegov rad se posebno osjetio na kulturno-prosvjetnom polju. Gotovo sva omladina obuhvaćena je tom aktivnošću. Marija, Đuka Bačkonja i druge omladinke prvi put su tada čule za riječ komunista i za borbu radničke klase.

Djevojke su se stalno okupljale oko Velje, što je postalo upadljivo i čudno starijim ženama. Govorile su: »Šta će one stalno sa učiteljem, nije on prilika za njih.« Ali svjetlost razuma već je počela da razbija stara shvatanja i odnosi su se polako počeli mijenjati... Nisu badava žandarmi sve više pratili rad učitelja Velje i kretanje omladine oko škole. Da bi ga onemogućili, najposlije su pokušali da ga premjeste. Ali narod Kamenice listom je ustao i to osujetio. Najzad su ga povukli u rezervu, na vježbu u Banjaluku. Skojevci su tad svoje ilegalne sastanke održavali u šumi. Duško bi uzimao

sjekiru i testeru, i pod izgovorom da ide ujaku u Gornju Kamenicu, odlazio na ugovoreno mjesto pod neku bukvu ili hrast...

U kući Nikole Bursaća sve češće se sastajala omladina, pa i odrasli, uveče na prelo. Tada bi Marija i ostali uz zujanje vretenâ slušali Duška kako čita, dok na stranicama titra nemirni sjaj s ognjišta. Tako su sva djeca Nikole i Joke prišla naprednoj omladini.

Rat ih je zatekao spremne, sa jasnim ciljevima i zadacima kojih se smjesta prihvataju. Odmah poslije kapitulacije, kad ustaše odvode ljude, ubijaju ih i bacaju u jame, prvoborci Veljo Stojnić, Milan Bursać, Nikola Kotle, Ljubo Babić i drugi komunisti, okupljaju narod oko Drvara i govore o otporu... Oni organizuju prve čete ustanika: jednu i u Kamenici. Oko 1. jula 1941. kamenički ustanici su već bili formirali svoj logor u šumi na Trninića Oklinku nedaleko škole. Tamo su spremali i čistili oružje: puške, bombe, pištolje, sjekire, vile... Otvorili su i kuhinju, a namirnice su prikupljane po selu.

Marija sa strinom Anđukom sakuplja oružje i hranu... Duško politički organizuje omladinu... Majka je ostala kod kuće da čuva jetrvinu malu djecu, da kuva i bdije na straži, jer su se ustaše često zalijetale u sela. Otac Nikola je pred rat dobio zapaljenje desnog oka i uoči ustanka nekako uspio da ode u Zagreb na liječenje, gdje je ostao četiri mjeseca.

Marija i Đuka, kao istaknute omladinke, dobro su poslužile Partiji i SKOJ-u u tim predustaničkim danima. Obje su bile kuriri. Marija je s nekoliko omladinki održavala kurirske veze sa ostalim logorima ustanika na opštini, sa odredima i četama na položajima oko grada, i već tada je zapažena kao ozbiljna i zrela djevojka. Sve zadatke izvršavala je sa puno volje i zalaganja. Pripreme su trajale do 27. jula; u dva sata poslije ponoći ustanici su krenuli na Drvar... Tog dana oslobođen je i Oštrelj, Srnetica, Potoci... Plamen borbe širio se na sve strane.

PROBNI ZADACI SKOJ-a

— Kći uglednog i poštenog domaćina zidara Nikole bila je tih dana neumorna. Cijeli taj ustanički mjesec avgust ispu-

nio je narod masovnim radom za gerilce. I ona se angažovala potpuno. Ne znam ni sama odakle da počnem — kaže Đuka Bačkonja — šta prije da spomenem: ili one naše šarama izatkane vunene torbe, nabijene hranom, što smo skupa na leđima nosile drugovima na položaje, provlačeći se gusto olistalim šipražjem, zadihane i srećne. Ili ono njeno trčkaranje po Donjoj Kamenici, od kuće do kuće, gdje je rukovodila sakupljanjem vune, raznovrsne pređe, lanenog tkanja, veša... Ili, kako s porukom u njedrima hita na pripeci do udaljenih vojnih komandi i rukovodstva u gradu. Teško je sve pobrojati!

Prvo se istakla prikupljajući pomoć za ustanike, kao član seoskog Odbora fonda[3]) sastavljenog većinom od žena. Sakupljale smo već izrađene odjevne predmete kao i sirov materijal, što bi opet po dogovoru šile, prekrajale ili raspoređivale ženama da rade po grupama. Radilo se po svim zaseocima pa i u njenoj kući.

U kameničku školu smo prenijele nekoliko šivaćih mašina i nas desetak omladinki šile košulje i ostali veš, a zatim odnosile u Drvar u Kantinu, gdje je bio centar rada za vojsku. Sjećam se, išle smo kamionom i na šumoviti Oštrelj, u posjetu našim borcima koji su čuvali položaje prema Petrovcu. Donosile smo im poklone naroda. Pucalo je strašno, granate se rasprskavaju oko nas, a mi iza zaklona dijelimo hranu, odjeću i obuću, što smo s ostalim ženama pripremile.

Sve su to u stvari za nju bili probni zadaci SKOJ-a. Odlično ih je izvršavala i pokazala se kao dobar organizator. Zato je već u septembru primljena u SKOJ (u mojoj kući), s prvim omladincima koji su u slobodnom Drvaru pripremani za organizaciju mladih komunista. Važila je kao najrevolucionarnija omladinka svoje grupe, slobodna i energična u istupanju i radu.

DOLAZI OKUPATOR

Dva mjeseca Drvar je bio u rukama ustanika, sve dok ga 25. IX nisu ponova okupirali Talijani. Braneći svoju kratkotrajnu slobodu naši borci su im hrabro odolijevali na šumskom prijevoju Ploče, između sela Resanovaca i Kamenice. U međuvremenu, narod je iz grada organizovano izvlačio

[3]) Odbori fonda: Prvi pomoćni organi vojno-pozadinske vlasti u Ustanku; organizovali su snabdijevanje boračkih jedinica.

hranu, oružje, građevinski materijal i fabričku opremu iz Celuloze i Pilane, i sklanjao u tajne podzemne magacine po okolnim šumama. U ovim akcijama posebno se isticala omladina; osjetio se rad predratnih skojevaca.

— Jedne tople večeri — priča Dragica Bašić — Duško je sazvao svoj aktiv SKOJ-a i kratko, oštro postavio ratni zadatak:

»Neprijatelj nadire od Knina i B. Grahova prema Drvaru. Još u toku noći treba srušiti prugu na Hrnjadima i prokopati cestu na Pločama. Zadatak je ozbiljan, ali nâs nije strah; nije nam ni prvi niti posljednji! Iako znamo da će nam selo biti spaljeno, da će mnogi stradati, s pjesmom ćemo krenuti u akciju«.

Zna Marija da nâs, koji smo došli na sastanak, ima dosta gladnih. Ništa nismo jeli osim malo pure ili skroba bez soli. Kraj je pasivan, »hljeba ni do Božića« — kako kažu stari, a pogotovu u ove ratne dane. Ona se nekud izgubi i ubrzo vrati s pola ječmenika i punom zdjelicom masnog ovčjeg sira, što je donijela od svoje Joke. Komandir radne čete Milan Bačkonja rasporedio je ko će u koju akciju i odredio skojevke da prođu kroz selo i obavijeste i ostalu omladinu da odmah krenu na posao. Skojevke uzeše ašove i krampove i izgubiše se u noći...

Uz zveket pijuka i lomljavu kamenja čuje se razgovor:

»Ala će se neprijatelj »obradovati« kad mu se prvi tenk ili kamion survaju u ovu provaliju!«

Za tili čas pruga je pokidana i cesta prokopana. Usporen je prodor okupatora; stanovništvo se moglo evakuisati.

Sa još većim oduševljenjem prihvatala se Marija raznih zadataka tokom jeseni. Krajem 1941. SKOJ-evska organizacija u selu tako se omasovila da je brojala 23 člana. Svi sposobni mladići stupili su u gerilske čete, a ženska omladina svrstala se u radne čete. Sve se stavilo u službu borbe! Nastaše sve teži dani. Marija se kao skojevka istakla u našoj radnoj četi; naročito, kada smo s početka 1942. rušili našu osnovnu školu, da se okupator u njoj ne bi ugnijezdio. Građu smo odnosili u šumu, gdje je odmah podignut magacin. Kasnije je pretvoren u vojni logor.

Skojevski sastanci se u početku drže u najvećoj tajnosti; mjesto okupljanja je u Marijinoj kući, u njenoj čistoj djevo-

jačkoj sobi, svijetloj i potkrečenoj. Tu je najsigurnije. U njenoj porodici su četiri člana SKOJ-a: strina Anđuka čiji se muž već bori u partizanima, sestre Marija i Milka, i brat Duško — sekretar SKOJ-evog aktiva u selu. A i roditelji su im vrlo pažljivi i oprezni.

U sobi nema za sve stolica. Marija, uvijek orna za šalu, uzima biljac i prostire ga po patosu govoreći:

»Ovako ćemo, ko Turci, kad piju kavu!«

Sastanci moraju biti sažeti i kratki. Postavljaju se najpreči zadaci. Treba što prije sakupiti odjeću i obuću za partizane, jer kod nas ima dosta drugova s udaljenih strana: iz Banije, Like, Korduna, sa Kozare... Bosi su i slabo obučeni, daleko od svojih popaljenih kuća, od majki i sestara. A zima je tu. Skojevke smjesta donesoše odluku da one prve načnu svoje ruho. Ionako ga neće dragi poderati! Prvo ustade Marija, otvori kovčeg i izvadi džemper i dva para čarapa, tankih i bijelih kao snijeg, što je svojom rukom oprela i oplela u hladu kod ovaca. Nije žalila: »Drugovi koji odlaze u borbu, najljepši su mi svatovi.«

Na redu su i drugi zadaci: Nijedan skojevac ne smije biti nepismen. Pa ni ostali omladinci. »Lako je Mariji, povikaše uglas neke drugarice, ona je ranije naučila da čita i piše; kao da je znala da će nam sve to trebati.«

Zadatak je ozbiljno shvaćen; skojevke pribiraju olovke, traže sveske svoje braće... Dobro im dođu i komadići razbijenih tablica, izlomljene pisaljke. Marija im pomaže i uskoro organizuje analfabetske tečajeve za sve žene.

NE MOŽETE VI NAMA NIŠTA

— Te januarske večeri 1942. — priča Rosa Torbica — komunisti su organizovali političku konferenciju naroda u osnovnoj školi na Kamenici. Pošli smo i mi iz susjednih sela Vrtoča i Prnjavora. Iz svih zaselaka pristizale su poveće grupe starijih ljudi, žena i omladine. Mučno smo se probijali kroz visok snijeg i sa raspaljenom luči više glava osvjetljavali usku prtinu. Strašna hladnoća prosto nas je rezala po licu i koljenima; kad smo stigli, znam dobro, čarape su nam na nogama bile smrznute.

Na vratima škole dočekivala nas je sva radosna Marija Borsać i s grupom drugarica razmještala nas po velikoj učionici. Ona je ovdje bila domaćica; razdragana i poletna u isti mah, jer nas je primala i kao skojevka, svjesna važnosti *ovoga skupa.*

Dolje u Drvaru, Talijani su sa zebnjom išli na počinak i po svu noć ostavljali upaljene nizove žarulja po ulicama i radilištima Celuloze i Pilane. Potpuno ratnički opremljeni, pa ipak puni straha i neizvjesnosti! Partizani su po brdima, uz ceste, spremno čekali u zasjedi, ne dajući im da mrdnu iz grada. Za blokadu je trebalo pripremiti sav narod. O tome su vojno-politički rukovodioci i govorili ove večeri. Svaki onaj ko neprijatelju odnosi mlijeko, kajmak, jaja... i razmjenjuje to za so, petrolej, rižu... slabi narodnu borbu.

Stisnuti u prepunoj sali, zagušljivoj od isparenja mokre obuće, lula i gasne lampe, ljudi su pažljivo slušali. Otvorena je diskusija. Za riječ se javila i Marija, da potpomogne nastojanja predgovornika. Objašnjavala je zašto treba i hranom i obućom i odjećom pomoći borcima koji se ovaj čas mrznu u snijegu... Odjednom ustade neki mladić, četnički raspoložen, i prekide je govoreći ljutito šta ona ima nekoga da uči i da priča, bolje joj je neka se pripazi jer, ako je on uhvati, zadaviće je. Istovremeno nahrupi pet-šest ljudi sa koljem i vilama, i nasrnuše da nas rastjeraju. Nasta gužva... Sjećam se, drugovi su nas omladinke kroz prozor izbacivali u snijeg, da nas zaštite. Prije nego što sam iskočila, vidjeh Mariju kako sva zajapurena od srdžbe viče:

»Ne možete vi nama ništa, nećete nas omesti... Nas je više. Ako ovu konferenciju ne održimo, održaćemo druge.«

Narod se razišao, ali većina je shvatila šta treba da radi.

— Te zime — prisjeća se Đuka Bačkonja — zapamćene i po visokim smetovima, Marija je sakupila veliku količinu čaršafa od čega smo izrađivale borcima kabanice s kapuljačom, da bi se kamuflirani uspješnije borili na snijegu. I sama je šila u kući sa strinom Anđukom. Istakla se kao prva u brzoj izradi. Po čitave noći je radila; uz petrolejku dok je »gasa« trajalo, a kasnije pored lojanice i luča. Stalno na oprezu, da otkud ne bane talijanska izvidnica.

Rukovodila je grupom omladinki koje su sabirale i pripremale odjeću. One su učestano okupljale žene i djevojke sad

u ovoj sad u onoj prostranijoj kući na masovna prela i posijela, gdje bi zajednički prele i plele džempere, čarape, rukavice, šalove. Skojevke su ženama čitale i tumačile »Radiovijesti«, pričale o borbi. Pala bi tu i pokoja šala, zaorio se smijeh i pod čađavim gredama odjeknula neizostavna pjesma.

Pokazala se korisnom i kao obavještajac. Silazila je često kakvim izmišljenim poslom u Drvar i drugovima pribavljala svježe novosti o stanju kod Talijana i, uopšte, u gradu.

PREGRŠTIMA JE DAVALA

— Noć je uveliko osvojila kada smo nas trojica-četvorica promrzlih i mokrih partizana ušli u nisku šindrom pokrivenu kuću, utonulu u snijeg — priča Đuro Sabljić. — Oko 26 boraca sišlo je te januarske večeri 1942. s Metle i zanoćilo u kućama Bursaća, Šobota i Bodroža, jer u svačijoj kući nismo smjeli noćivati.

Dok je mati žurno pripremala večeru na ražarenom ognjištu, Marija je odmah skočila sa sestrom Milkom i strinom Anđukom da nam skida mokru odjeću i obuću i vješa da se suši. Iz sobe su, iz djevojačkog ruha, donijele bijele lijepo opletene čarape, jedne, druge, treće, što su danima pripremale za udaju. Iznose sve! Pregrštima je Marija iznosila i davala! »Vojska došla« začas se raščulo u zaseoku. Otvarali su se sanduci, izvlačili darovi. Znao sam da je Marija sestra starog skojevca Duška Bursaća, ali do tada je nisam vidio.

Poslije kratkotrajne stagnacije, izazvane ponovnom okupacijom Drvara, snažno su se prikupljale partizanske snage; naročito poslije Okružnog partijskog savjetovanja 3. I 1942. u selu Risovac kod Bos. Petrovca.

Kratko vrijeme komandir čete nam je bio ustanički junak Jole Marić, a zatim je četu preuzeo obljubljeni 55-godišnji zemljoradnik Jandrija Tomić zvani »Ćić«[4]), učesnik ruske revolucije. Pričalo se da ga metak neće. Jednom, sjećam se, u akciji na Vrtoču gdje smo razbili Talijane kad su pošli u pljačku stoke, »Ćić« je izvadio hladnu kuglu iz njedara čemu smo se svi smijali.

---

[4]) Jandrija Tomić je poginuo u Desantu na Drvar, kao Komandant drvarskog područja.

Sa još nekoliko omladinki Marija je donosila na položaje čisti veš za borce naše čete, kao i suvu obuću, odjeću i hranu. Uvijek nasmijana! Nije joj bilo teško po čitave noći prati i krpati. Kao skojevka stalno je nekud trčala, zadužena mnogim zadacima u omladinskom aktivu, u tečajevima za nepismene, u radnoj četi, Odboru fonda... Počelo je organizovanje AFŽ-a, pa je i tu potpuno učestvovala.

Partijski sastanci održavali su se najčešće u kući Nikole Bursaća. Sva porodica bila je u NO borbi. Kada smo se početkom februara 1943, u jeku četvrte ofanzive, ispred Komande područja u Drvaru opraštali sa omladinom, članovima Partije i SKOJ-a, koja kreće u X brigadu, vidio sam koliko su složni. Dok su drugi roditelji na ispraćaju plakali, a poneki molili da njihove kćeri ostanu, otac Nikola i majka Joka ni riječi nisu izustili da bi se Marija zadržala i vratila kući. Znali su da je član Partije, da je to njena volja i njeno veliko oduševljenje.

— U aprilu, kada je ojužilo — priča dalje Đuka Bačkonja — iznova smo, u nekoliko navrata, rušili cestu prema B. Grahovu jer su se Talijani počeli probijati iz blokade u kojoj smo ih držali svu zimu. (Za to vrijeme pojeli su 129 mula. Partizani im nisu dali u sela.) S jedne od tih akcija Marije se sjeća i Mara Crnogorac-Materić iz Trninić Brijega.

»U početku sam je vidjela na našim zajedničkim radnim akcijama — kaže ona. — Dovela je bila svoju omladinu na Ploče, gdje smo u martu prekopavali cestu kad su Talijani počeli da se izvlače iz naše blokade. Jaka hladnoća stegla. Prva je uzela kramp u ruke. Cijeli dan je s krampom radila. Dogovorile smo se da najjače uzmu kramp. One slabije radile su sa lopatama. Stizale smo i da zapazimo kako koja radi i to odmah naglas prepričavale: »Vidi, ona... Gle, ova... Neka sad neko kaže da žensko nije sposobno!«

Marija se sva znojna i rumena sagibala bez zastoja, zadjenuvši za pas kraj široko nabrane crne pamučne »kiklje«, da joj ne smeta. Uvijek je kratko nosila, do koljena. Maramu bijelu na potiljku svezala. Imala je crveni džemper od domaće vune. Tu boju nosile su cure kameničke, bijelu ili crvenu!«

»Drvar će uskoro opet biti slobodan« reče mi Marija u povjerenju početkom juna u selu Koritima, gdje smo saku-

pljale hranu za borce — sjeća se Dragica Bašić. — I zaista, naš gradić, razasut dolinom Unca, bio je 13. juna opet u našim rukama. Ali upola porušen i popaljen. Utrošili smo dosta radnih časova dok smo ruševine raščistili i kuće obnovili. Rad se silno razmahao u svim organizacijama. Sav drvarski narod zahvaćen je neviđenim borbenim i radnim poletom.

— Sa svojim drugaricama — nastavlja Đuka — Marija svakodnevno učestvuje u radnim akcijama: Obrađivale smo zemlju boračkim porodicama, išle u posjetu ranjenicima... Naša radna četa nije imala mira ni odmora. Utom su nam u julu stigle proleterske jedinice, crnogorske i srbijanske! Veličanstveno ih je dočekao narod cijele doline. Dan i noć prenosili smo ranjene proletere strmim stazama do skrovitih bolnica-brvnara po okolnim šumama. Prebijali smo se i po visovima Klekovače. Ne mogu da zaboravim kako je Marija tada bez smjene pješačila više kilometara ugibajući se pod nosilima, dok su se drugi često smjenjivali.

Sve to vrijeme vruće je željela da ode u brigadu, iako je bila neophodna svojoj porodici kao njen najsposobniji radni član.

MARIJA JE NAROD!

— Kad govorim o Mariji Bursać — kaže Rahela Albahari — ne mogu nikako da mislim samo na tu djevojku heroja a da njen lik ne identifikujem sa čitavim jednim krajem, sa narodom herojske Krajine. Govoreći o njoj, ja vidim ljude njezinog zavičaja, sa svim njihovim plemenitim osobinama; sa takvim narodom svaka zemlja samo se ponositi može, jer su to odlike pravih ljudi.

Vidim plato više Drvara i selo Kamenicu, gdje sam po zadatku odlazila početkom ljeta 1942. U kameničkoj školi i oko nje, često se sastajala omladina. Tamo su Mira Morača, Bosa Jurinčić i ostale drugarice radile sa ženama, uključujući ih u Antifašistički front.

Tih dana upoznala sam kršnu, jedru mladu djevojku, lijepih kestenjastih očiju, koja se isticala svojom pojavom i nečim zdravim, bujnim, što krasi mladost ovoga kraja.

Prije nego je postalo popularno »Kozaračko kolo«, među naprednom omladinom igrala se i pjevala »Vanjka«. Prihva-

tio je narod ovu rusku pjesmu, srcem i razumom je tumačio, ali »umjetnička obrada« Vanjke bila je u duhu naroda Krajine. Još i sad kao da mi u sluhu odjekuje tekst pogrešno izgovaran ali pjevan sa zanosom:

Vanjka, Vanjka, propadjot ni za šta...

Pjesmu prati trupkanje igrača, koji na svoj način igraju ovu rusku igru. Igra omladina u ovim ustaničkim danima »Vanjku« do besvijesti, kao da svu svoju ljubav za zemlju, sav svoj otpor okupatoru, pretaču ovaj čas u igru, u tekst koji ne znaju pravilno ni da izgovore ali znaju: »Vanjka« je nikla u dalekoj, velikoj dragoj zemlji, koja se u strahoti svjetskog požara opire fašistima, kao što se opire Krajina i cijela naša zemlja. Okreće se kolo u Kamenici, u Bosanskim Osredcima, u Velikom Cvjetniću... A kad trupkanje zadiše i oznoji igrače, od stihova se više ništa ne razabire, samo isprekidano: Vanjka... Vanjka... Vanjka...

Igra Marija Bursać, seljanka-omladinka, igra do nje mlada žena, igraju mnoge Marije Bursać ovog divnog sunčanog dana 1942, kada je na Kamenici formirana III krajiška brigada. Viju se zastave, ori pjesma, slušaju govori...

U toku 1942. slobodna teritorija se proširila... Pokret je zahvatio sve krajeve Bosne. Gerilske čete prerasle su u bataljone i brigade... Stvorena je NOVJ. Omladina dobija složenije zadatke. O svemu tome govori se na masovnim zborovima opštinskog, sreskog i okružnog značaja. Na svakom koraku viju se crvene proleterske zastave.

— Omladina Kamenice neće da zaostane iza drugih sela — prisjeća se D. Bašić — i zato Marija na jednom sastanku zatraži riječ:

»I mi, omladina Kamenice, moramo imati svoju zastavu... Ona će nam biti simbol slobode i poziv našoj omladini u borbu i na rad. Ja imam crvenu suknju od svile, samo jedanput sam je obukla, razašiću je i od nje napraviti zastavu. Treba nam još samo žutog svilenog konca da izvezemo srp, čekić i petokraku.«

Za dva dana pošli smo s pjesmom na sreski zbor u Gruborske Naslone. Na čelu se lepršala naša vlastita zastava. Sašila ju je Marija i na njoj izvezla znake bratstva.

SKOJ je sad u selu djelovao legalno i znatno se omasovio.

— Trideset puta noćio sam pod krovom Marijinog oca — priča Milan Trninić. — Njihova kuća bila je uvijek otvorena svakom borcu, drugu, prijatelju. Ovdje su oni nalazili i ručak i večeru i konak. I, uvijek, dobru riječ!

Teško mi je da u sjećanju obnovim sve one detalje iz raznovrsne i naoko obične, svakodnevne, Marijine aktivnosti. Znam da se na svakom zadatku našla, bez razlike i izuzetka, i da je uvijek ispoljavala upornost i borbenost. Istakla se u SKOJ-evskom aktivu Kamenice. Prva je, na primjer, bila u diskusiji: predlagala je šta da se radi, kad bi odlučivanje o nekom poslu zapelo. Njezino »može se« pratilo je sve skupove i dogovore. Bila je puna volje i optimizma. Kako su zaseoci ovdje razasuti, sastanke smo održavali na raznim stranama sela, pa i kod Marije. Sjećam se naših radnih dogovora u njenom vajatiću — zgradici pored kuće.

Po patrijarhalnim običajima ovoga kraja, što otac reče to je bog rekao. Kod Bursaćevih, što kaže brat joj Duško i ona, to su bili zakoni života i rada u ovoj kući. Kad je trebalo dati nešto za vojsku, prilog je išao najprije iz njene kuće. Pod njenim uticajem se davalo, od djevojačkog ruha do krompira, žita i ovce.

— Zbog ozbiljnosti u radu i pažnje prema ljudima Marija je postala omiljena i kod omladine i kod starijih — kaže D. Bašić. — Za nju se brzo čulo i u drugim selima. Znala je Mariju čitava opština. Svuda su je rado primali; vedru, blistavih očiju, uvijek spremnu na šalu i pjesmu.

U pripremama za sabiranje ljetine u Saničkoj dolini, istakla se među nama kao najaktivnija. Ona okuplja omladinu i govori joj o značaju predstojećih akcija. Prisustvuje konferencijama USAOJ-a po svim selima. Stalno je u pokretu. I u Kamenici se sakupila sva omladina. Marija je otvorila skup i predala riječ Branku Dragašu. On je govorio o važnosti žetve: NOV će dobiti zalihe hrane, a neprijatelj će vidjeti da je cijeli narod ujedinjen u borbi. Podvukao je značaj parole: Ni zrna žita neprijatelju! — i na kraju predložio da s radnom četom u akciju ide Marija, kao komesar. Odjeknuo je aplauz i jednoglasan povik: Svi smo za to! Uzela je riječ Marija:

»Primam se nove dužnosti, iako bih više voljela da sam borac na položaju, sa puškom u ruci...«

Tako je formirana i naša četa za žetvu i iste noći krenula je na zadatak. Radne čete i brigade dale su neprocjenjiv doprinos NOP-u; ne samo sabiranjem ljetine na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji, već i u sakupljanju hrane za vojsku, u prenošenju ranjenika, pa i čitavih bolnica, u evakuaciji materijala iz oslobođenih gradova, krčenju ruševina, čišćenju ustanova, prenošenju raznovrsne građe za podizanje vojnih logora, tajnih skladišta i bolnica po šumama, obradi zemlje boračkim porodicama i ostalim nebrojenim poslovima. Bili su to pravi vojnici, mada, umjesto puške, s krampom, srpom ili motikom u ruci! Uvijek pripravni za rad: lila kiša il' pržilo sunce, ili mećava oduzimala dah! Najčešće gladni, goli i bosi!

KOMESAR RADNE ČETE

— Dva puta u toku ljeta 1942, u julu i septembru, išla je omladinska radna brigada Drvara da sabira ljetinu u Saničkoj dolini i pomogne tamošnjem narodu da žito podigne i skloni, i voće obere, prije no što bi ga neprijatelj ugrabio. Komandant brigade je bio Marijin brat Duško. Na stotine mladih, organizovanih u čete i bataljone, kretalo je pješice sa zbornog mjesta kod Komande područja, uz pjesmu i silno oduševljenje, preko Oštrelja na Bravsko, gdje smo se sastajali sa omladinom drugih srezova. Ispod razvijorenih zastava na suncu se šarenila narodna nošnja: kiklje, bluze, marame.

— Ja sam bio komandir a Marija komesar Treće čete u Drugom radnom bataljonu — priča dalje Brane S. Bosnić — kada smo u julu prvi put krenuli na žetvu. Naša grupa se sastala na goletnom Pasjaku iznad Drvara, pa smo pošli samostalno preko Oštrelja, sela Drinića i Bravskog Vaganca... Cijelim putem orila se Marijina pjesma. Stigli smo kasno po podne u selo Bajer i zalogorovali u šljiviku preko puta srušene žandarmerijske stanice.

Prvo veče išli smo žeti pšenicu... Maloga Ševu, najmlađeg među nama, nešto je ujelo te prve večeri, noga mu otekla, nije mogao hodati. Marija se oko njega mnogo brinula, smještala ga, stavljala mu obloge, dok smo se mi smijali i zadirkivali: »Ujela ga kornjača!« Ona nas je ružila: »Nije to za

smijeh, treba čovjeku pomoći!« U čitavoj četi, od nas osamdeset, bila su samo četiri mladića; ostalo sve omladinke.

Marija ni po čemu nije ličila na nekog rukovodioca nego na običnog žeteoca. Prva je počela da žanje i izvlači snopove. Vesela i poletna, hitro je obarala otežalo klasje i među prvima se primicala rubu njive. I tako, svaku noć, sve dok žito nije požnjeveno i sklonjeno.

Došli smo u pravu pustoš. Ustaške porodice izbjegle... Sanicu je tek bila oslobodila I krajiška brigada; okolo su i dalje vođeni okršaji. Pridružili smo se ostalim radnim bataljonima, od kojih je svaki imao svoj zadatak na velikoj teritoriji oko Ključa, Sanice Gornje i Donje i u neposrednoj blizini Sanskog Mosta. Kako se neprijatelj povlačio tako smo mi, zaštićeni našim borcima, išli za njim i uz frontove želi iz noći u noć, a često i danonočno. Štitila nas je Treća krajiška brigada. Radili smo i u tamnim noćima i po mjesečini. U grobnoj tišini, čuo se samo šum srpova. U tami nam je više žita ostajalo, ali moralo se žuriti.

U našoj četi Marija je organizovala politički rad, jer je bila komunista i najiskusnija. Shvatila je to vrlo ozbiljno. Na našim redovnim političkim časovima trudila se da ono što pročitamo bude svima jasno. Nas dvoje smo zajednički raspoređivali grupe na rad, jer se često išlo po rascjepkanim njivama. Voljele su je djevojke jer je u četu unosila života, šale, pjesme.

Stizali smo i u kolu zaigrati, kozaračkom, obično uz večeru uz logorske vatre. Po vojnički organizovani, imali smo svoju kuhinju ali — posnu. Uz odsjaj plamena najčešće pojedemo, ko može, po grumen zobene pure začinjene — šalom!

»Da su nam makaze, javi se neko od nas, da ovo ošišamo«.

»Ko jež je!« zasmiju se ostali.

Prinesemo puru ustima, a ljuspičava bota »nehotice« se otkotrlja nizbrdo, trčimo za njom, nazabada se šušnja, grančica i eto »pravoga ježa«! A zatim se po mjesečini ušunjamo među zrelo klasje, gladni kao vukovi. Mjesec nam se tad pričinja kao trbušasta vruća kukuruza. Pred svanuće vraćamo se opet pod šumu, sve uz položaj, došaptavajući: veza... veza... Kao pravi borci! Spavali smo pod vedrim nebom, u svježoj slami tek ovršenog žita. Miriše slama i četina, zrikavci zriču! Tada Marija obilazi žeteoce i ne legne dok se ne uvjeri da je svaka omladinka smještena.

Davali smo i kulturne priredbe. Uspjeli smo održati i veliki miting svih radnih brigada u prisustvu naroda i vojske, iako je nekoliko puta odgađan i ometan od neprijatelja koji nas je tjerao, upadao... Stalno su vođeni okršaji. Jedan dan zauzmu nam dio terena, drugi dan naši ih protjeraju, a mi brže-bolje sve žito dignemo i odnesemo. I tako: kad kome sreća!

Jedne svijetle, tople noći u septembru, vratili smo se pred ponoć sa berbe šljiva i jabuka, i onako umorni, u odjeći, odmah polegli u slamu i zaspali. Oko tri sata probudi nas žestoka paljba. Nijemci i ustaše nas opkolili! Uhodili su nas još od Sanskog Mosta. Opet su nam iz šume u pomoć pritekli naši borci pa smo se na veliku brzinu izvukli. Čim meci oko nas prestanu da zviždе, mi pjevamo:

»Omladino, diko ponosita, ne daj Švabi baš ni zrna žita!
Oj fašisti, neće vam pomoći, mi znademo žeti i po noći!«

Odmah smo evakuisali i žito i mašine; nešto smo zakopali u rupe, trapove, granjem zaklanjali, nešto na leđima odnosili i konjima prebacivali prema Bravsku. I tako: danas žanjemo, sutra se povlačimo, sve dok ispred neprijatelja nisu ostala pûsta strnjišta.

PARTIJKA

Kada se vratila sa žetve, Mariju je očekivalo uzbudljivo i radosno iznenađenje. Evo šta o tome kaže Milan P. Bosnić:

— Upoznao sam je na jednom od sastanaka kandidata KPJ u proljeće 1942. Bio sam prisutan kao sekretar Opštinskog komiteta. Njih šest-sedam, pretežno omladinki, okupilo se u jednoj od kuća Bodroža pod Šobotovom Glavicom, u malom zaseoku sela Kamenice. Raspravljalo se o pomoći vojsci i obradi zemlje boračkim porodicama a zatim smo diskutovali o ciljevima NO rata, o ulozi KPJ i o liku komuniste.

Na ovim sastancima redovno se provjeravalo izvršavanje zadataka. Kandidati su podnosili izvještaj o političkom stanju u selu: o raspoloženju naroda i o djelovanju neprijateljskih elemenata. Marija se tad obično isticala savjesno obavljenim zadacima. Bila je među prvima. Od ostalih je odskakala svo-

jom bistrinom i otvorenom mržnjom prema neprijatelju. Vrlo brzo je politički sazrijevala i bila sve bliža Partiji. Postala je jedan od glavnih oslonaca partijske ćelije na Kamenici.

Takav njen rad omogućio joj je da bude primljena u KPJ već krajem ljeta, prilikom jednog masovnijeg primanja najistaknutijih omladinki sa cijele opštine. Saopštili su joj to drugovi iz kameničke partijske ćelije, na svom posebnom svečanom sastanku, u prisustvu članova Sreskog komiteta: Mire Morače i Nine Dejanac. Marija je bila zbunjena i radosna. Kao i obično u tim prilikama, neko je govorio o ulozi KP kao avangardi radničke klase i o časnom ali teškom zvanju člana Partije.

BRAVO MARIJA!

— Znam je najviše sa konferencija! Bila je predsjednik seoskog odbora USAOJ-a na Kamenici — kaže Mara Crnogorac — a ja član Opštinskog odbora USAOJ-a u Drvaru. Ali, Mariju sam najbolje upamtila s one bučne skojevske konferencije u Vrtoču: U Šobića kući, usred šljivika, okupili se početkom februara 1943. rukovodioci omladine i SKOJ-a sa drvarske opštine. Na dnevnom redu: formiranje i popuna brigade na našem terenu.

Uvodnu riječ dao je Duško Bajić-Mali[5]) iz SK SKOJ-a. Slušali smo pažljivo svaku riječ; pa i kad je sjeo, tajac se produžio, napregnuto smo disali u prepunoj sobi. Tada, odjednom, podigla se Marija i sva ustreptala od uzbuđenja, mašući rukama, počela da govori:

»Naši borci iz dana u dan ginu. Novi omladinci, a posebno skojevci, treba da popune njihova mjesta. Na našem terenu se mora stvoriti brigada! Četvrta ofanziva je u najvećem jeku... Dali smo borce u tolike brigade, daćemo i u ovu, dorasli smo za to.«

Bila je jako uzbuđena.

»Mi moramo izdržati do kraja... Mi moramo... Mi moramo...« ponavljala je više puta. Prva se javila u brigadu. Iza toga je nastao pravi prolom oduševljenja. Svi su poustajali i uz aplauz uzvikivali:

---

5) D. Bajić, kao član herojskog OK SKOJ-a, poginuo u Desantu na Drvar.

dila na Grahovu, u Strmici, na Plavnu, u Vrlici, na Tičevu, na Livnu... i na Prkosima, posljednji put.

Već u martu je na vlastiti zahtjev prešla u Treći bataljon, čiji sam komandant bio, i dodijeljena je Trećoj četi kod komandira Petra Pilipovića. Na njeno uporno traženje, raspoređena je kao borac, iako sam ja insistirao da bude referent sanitета. Čak je tražila, dobro se sjećam, ako joj već ne možemo povjeriti puškomitraljez, da bude pomoćnik kod teškog mitraljeza.

Poslije prvih akcija našeg bataljona, u kojima se osjetila i draž pobjede, Marija je bila toliko oduševljena da se kod nje razvila i nevjerovatna hrabrost i samouvjerenost. Najviše je drugovala sa borcima koji su nam došli iz jedinica sa bogatom borbenom tradicijom; privlačilo ju je njihovo iskustvo i širina doživljaja, željela je da što više čuje i nauči. Iako je i ona došla iz pozadine, kao većina boraca naše brigade, ubrajala se u red »starih«. Pokazala se najizdržljivija i najupornija u četi. Njezine lične osobine i borbenost služile su za primjer. Nije ovo fraza, već stvarna istina o djevojci koja je po hrabrosti često nadmašivala ostale borce svoje čete i bataljona. Boreći se rame uz rame sa svojim drugovima, činila je podvige što je katkad prelazilo mogućnosti i prekaljenih boraca.

Nije bilo akcije a da se Marija iz nje nije vratila sa ponekom puškom, pištoljem, mašinkom, pa i mitraljezom, što je s ostalima zaplijenila. Često je i sasvim sama osvajala trofeje. Sjećam se vrlo dobro: u IV ofanzivi, u borbama na Pločama, ubila je dva Nijemca i donijela dvije mašinke. U Strmici kod Knina, donijela je iz akcije tri puške, skinute sa četnika koje je sama ubila. U borbi između Šatora i Gnjata-Dinara, kada je naš bataljon zajedno sa IV krajiškom brigadom vodio borbu protiv četnika Đujića i Bogunovića, Marija je zaplijenila šest pušaka i sama ih donijela u četu. U ljeto 1943. u borbi za Livno, Marija je upala u jedan bunker i u njemu ubila tri ustaše i donijela puškomitraljez.

Uticala je na omladinu posebno uoči akcija. Njena sigurnost i veselost razbijala je strah onih plašljivih. Kad bi se zapodjeli razgovori o udjelu pojedinca, ona bi im uvijek govorila da ne treba očekivati nikakve pohvale. A na dobacivanja nekih boraca: »Ajde, šta vi ženske... niste vi za borbu«, govorila je:

»Vidjećemo se u akciji! Moja borbenost pokazaće i moju vrijednost!«

— Kada je u zimu 1943. uslijedila odluka Okružnog komiteta da veći broj komunista ide u novoformiranu X brigadu, vidio sam je ponovo na jednoj smotri njenog Drugog bataljona — sjeća se Milan P. Bosnić. — Stajala je uspravna i otresita u stroju na snježnoj poljani, u svojoj seljačkoj kiklji, crvenom džemperu od domaće vune i opancima. Novi borci pristizali su u odjeći u kojoj se ko zatekao. Bataljoni su nam tada bili raštrkani po grahovskim brdima i nisam je viđao često.

Sreo sam je tek u maju, na Tičevu ispod Šatora.

Ugledao sam je na niskim vratima pored neke djevojke, kako se grije na suncu, jer osvanuo je bio krasan dan.

Bila je sad pravi vojnik. Zelena talijanska uniforma i puška — »Talijanka«, lijepo su joj pristajale. Imala je 2 bombe oko pasa. A na kapi partizanki isticala se jarko crvena zvijezda petokraka; izrezana ili od crvenih ličkih kapa ili od dalmatinskih čohanih jeleka, što je borcima poklanjao narod oko Srba, Grahova i okoline Knina, gdje je u toku 1943. najviše operisala X brigada. Upitao sam je kako je.

»Odlično — rekla je — samo, hrana je slaba i umorni smo od borbi.«

Tih dana češće sam je viđao. Kroz sočnu travu, prošaranu poljskim cvijećem, proticao je potok gdje je Marija, iako borac, sa ostalim partizankama prala drugovima veš i sušila ga po grmlju. Dok su muškarci pripremali oružje, žene su obično krpile košulje, prišivale dugmad ili sebe čistile i dotjerivale. Pred veče bi se svi okupili oko ognjišta.

Sjećam se, sa dvije drugarice preuzimala je iz bataljonske intendanture hranu za svoju četu. Povelike komade mesa stavile su na leđa, pridržavajući ih rukom, dok su između sebe nosile vreće sa grahom ili kukuruznim i zobenim brašnom. Pod teretom su se slatko kikotale zbijajući šale na svoj račun. Jeo se obično orijedak kukuruzni skrob ili neslano parčence govedine u bistroj čorbi. Najčešće je to neslano govеđe meso bilo tako tvrdo, da su se borci ponekad od šale znali sa njim međusobno gađati. Jovo Vukša, komandant mog IV bataljona, znao je to meso u ljutini baciti napolje, kroz seoski prozorčić, i reći:

»Nema ništa od ovoga! Ajdmo mi druže komesare u bitku, da se pomlatimo s četnicima, pa da im otmemo so i rižu što dobijaju od Talijana«.

Na jednom brigadnom savjetovanju istaknuti su i pohvaljeni neustrašivi borci omladinci, među njima posebno Marija Bursać i Zora Danić iz Šipovljana. Naročitu hrabrost pokazale su tog proljeća, u borbama oko Knina, kada smo bili u sadejstvu sa IV krajiškom brigadom, ličkim i dalmatinskim jedinicama.

— Došla je jednom službeno iz brigade, u Komandu mjesta, pa je tom prilikom i kući malo navratila — priča D. Bašić. — Kroz selo se brzo pronio glas da je Marija u Kamenici. Sva omladina požurila je da je vidi i čuje od nje o životu u boračkim jedinicama. Susret je bio dirljiv: radost, suze, zapitkivanja, sve u jedan mah.

»Morala sam krenuti nešto ranije, da sa vama malo porazgovaram — reče Marija. — Kako vi sada u selu? Šta ima novo?«

Umjesto da odgovore, mladi je zasuše pitanjima:

»Marija, bojiš li se kada pucaš?... Jesi li navikla na vojničku disciplinu?«

»Prvih dana malo sam se bojala, naročito kad meci zviždе oko ušiju... Sada se ne bojim ni topovskih granata! Na pucnjavu sam lako privikla i svejedno mi je poginula danas ili sutra, ako se ginuti mora. Drugovi su me ubjeđivali da budem bolničarka, jer je oskudica u bolničarkama, ali ja sam jedino htjela da budem borac sa puškom ili bombaš. I postala sam bombaš!

Divan je život u brigadi! Vlada veliko drugarstvo. Kad borci nemaju duvana i slučajno se nađe malo, da saviju po koju cigaru, onda je cijeli vod puši. Komadić hljeba dijeli se na više osoba...«

Pitanjima i odgovorima nije bilo kraja, dok nas Marija odjednom ne prekide:

»Drugarice, moram vas napustiti, put mi je naporan, a i avioni ometaju kretanje. Moram na vrijeme stići u jedinicu.«

Bila je spremna za pokret. U vojničkoj bluzi, s dvije kragujevačke bombe o pasu i puškom-talijankom preko ramena, osjećala se sigurnom. U kožnoj torbici nosila je poštu. Ispod

titovke joj udara sjaj i rumen lica. Sve na njoj odražavalo je sposobnu ženu-borca. Iako se našla u sasvim drugim uslovima, sa nepoznatim ljudima, svemu se brzo i lako prilagodila; borbe, glad, zimu, naporna pješačenja, sve je to Marija brzo savladala. Sve povjerene zadatke izvršavala tačno na vrijeme, sa potpunim uspjehom. Drugovi iz brigade često su nam pričali o njoj i isticali je kao uzor-djevojku i druga. Svakome je znala da kaže lijepu riječ, da se našali, svakog da razveseli i nasmije.

U ŠTAPSKOJ KUHINJI

— Znao sam da je hrabra. Bombaš! Bila je tog proljeća prilično iscrpljena i jako izmršavila. Pobolijevala je. Povukao sam je iz čete — kaže Nikola Kotle — da se odmori pri štabu brigade, na lakšoj dužnosti.

Bunila se, protestovala što je tu »dokona« — kako se izrazila, jer ona je borac. Ubijedio sam je, komesarskim autoritetom, da ostane. Bila je kod nas mjesec dana; više nije izdržala. Na njeno uporno traženje vratila se u četu.

Zdrava djevojka iz naroda koju je, sa svom njenom čistotom, ponijela revolucija.

— Sunčan dan iskrio se na snijegu kada sam poslom navratio u štab brigade — priča Jovo Milić. — Hoću da uđem, a stražar me zaustavlja, ne poznaje me. »Pusti druga Jovu da prođe, on je sekretar komiteta« začuh zvonki glas i ugledah nasmijano lice uokvireno gustom, raspletenom kosom. Grm čitav na glavi!

Stalno sam je vedru zaticao za to kratko vrijeme njenog boravka u štabu. Uvijek je prijatno djelovala. Veselo dočeka čovjeka! Uvijek se šalila sa borcima iz zaštitnice, kuririma i rukovodiocima. Prosto je skretala pažnju na sebe, onako rumena i puna života. Bujna i snažna, kao od brda odvaljena!

— Negdje polovinom 1943. kamenička partijska ćelija imala je sastanak u Marijinoj kući — sjeća se Đuro Sabljić. — Ona je ležala bolesna, mislim, od tifusa. Došla je privremeno iz brigade, da prezdravi. Poslije sastanka nas dvoje smo dugo razgovarali. Pitao sam je hoće li moći i dalje izdr-

žati napore u brigadi. Predlagao sam joj, ako je bolesna, da vidimo sa Okružnim komitetom i sa štabom X brigade, pa da se ne vraća. Odgovorila mi je da ne bi ostala u pozadini.

»Ovo će me brzo proći. Čim se oporavim, odoh ja u svoju Desetu!«

A bilo je muškaraca koji su nastojali da se ne vrate u borbu poslije ranjavanja, preležanog tifusa i drugih oboljenja. Pričala mi je o teškim uslovima za drugarice: Pješačilo se noću kroz visok snijeg, a one u suknjici, bez donjeg veša, u čarapama do koljena. Mnogi nisu imali dovoljno razumijevanja za ženu i njeno mjesto u borbi. Svaka je morala svojom izdržljivošću i hrabrošću, svojim ličnim vrijednostima da otapa led patrijarhalnog shvatanja i da stiče poštovanje. Ubrzo se vratila u brigadu. Nije mogla dugo bez čete, bez drugova. Domobranske i ustaške snage nadirale su od Like u pravcu Bosanske krajine. Još slaba od bolesti, Marija se sa svojom Desetom našla na Prkosima.

NA BRDU VJETROMETNOM

— U Marijinu posljednju bitku, bitku na Prkosima, krenuli smo iz Dalmacije, poslije borbi sa hercegovačkim četnicima iznad Kninskog polja, na ograncima Dinara—Plješevica — priča Nikola Rokvić. — Dva bataljona brigade, Drugi i Treći, u sadejstvu sa jednim bataljonom Drvarsko—Petrovačkog odreda, trebalo je da likvidiraju njemačko uporište na kosi Krmaruši na Prkosima, što im je služilo za obezbjeđenje saobraćajnica Petrovac—Vrtoče—Bihać i Vrtoče—Kulen Vakuf. Pošto smo od obavještajne službe i putem izviđanja dobili podatke, znali smo da neprijatelj raspolaže sa 450 vojnika, Nijemaca i pripadnika legije NDH, da od naoružanja ima bateriju topova od 152 mm, preko 30 teških bacača, dva magacina razne opreme, magacin municije i oko sto zaprežnih vozila. Cilj nam je bio likvidirati garnizon, zaplijeniti opremu, naoružanje i municiju radi opskrbljivanja brigade.

— Poslije kapitulacije Italije dobili smo zadatak da osvojimo niz jakih njemačkih utvrđenja na Prkosima — sjeća se i Stevo M. Rokvić. — Iako su našu brigadu smatrali starom, bila je to naša prva »prava borba«. Svi smo krenuli sa veli-

kim oduševljenjem, da bi se i naoružali i obukli. Dotad smo stalno boravili na kamenitom oskudnom terenu oko B. Grahova i Knina, u neprekidnim okršajima sa četnicima po Šatoru i Dinari. Borci su bili dronjavi i izgladnjeli. U nizinama smo jeli koprivu na neslanoj vodi, a u šumi lišstove srijemuše što mirišu na bijeli luk. Druge jedinice dolazile su do oružja i razne opreme, snabdijevale se, a mi smo slabo prolazili sa našim zarobljenicima četnicima; zaplijenimo staro oružje, francuske puške bez municije ili raznovrsnu za nas neupotrebljivu municiju, pokoji prazan kašun i — ništa više! Marije se maglovito sjećam s nekog skojevskog sastanka u Trećem bataljonu, čiji sam komesar ubrzo postao. Vesela bolničarka! Svojom vedrinom i živošću isticala se među svim ostalim partizankama našeg bataljona. Ali najsnažnije me se dojmila kad je bila ranjena...

— Jednog predvečerja brigada je naišla kroz Kamenicu. Marija je — sjeća se njen brat Vaso — iznenada ušla u kuću, izljubila majku i načas sjela na svoj djevojački sanduk s puškom na koljenima. Sanduk je sada bio gotovo prazan. Nije imala kad ni da jede... Dugo je majka gledala za kolonom. Posebno je voljela, a i poštovala Mariju jer se starala o kući i djeci, odmjenjivala je. Ko zna kad će se opet vratiti!

— Dugo smo maršovali — kaže Stevo Rokvić — i najzad zastali da predahnemo na deset kilometara od cilja, da osmotrimo situaciju i proučimo podatke obavještajaca. Cesta na Prkosima pravi brojne okuke i zato je neprijatelj na svim uzvišenjima oko puta izgradio bunkere radi odbrane komunikacije. Produžili smo sa još većom opreznošću. Noć topla. Tiha. Vjetrić po nebu ganja oblake: čas nam sasvim zaklone mjesec, pa idemo komotno, čas ga propuste, i tad zastajkujemo... Privlačili smo se tako nekoliko kilometara. Do nas je već dopirala pjesma domaćih Švaba: »Daleko mi je biser Jadrana...«

— Krenuli smo oko devet naveče u mrtvoj tišini, a napad je počeo u 11,10 časova — sjeća se Nikola Rokvić. — Smatrali smo da će neprijatelj tada biti već pospan. Oni koji su imali cokule morali su da ih skinu, da bismo položaje zauzeli bez i najmanjeg šuma. Začuli smo muziku, pjesmu i pijana doviki-

vanja. U logoru su, čini mi se, slavili rođendan nekog od fašističkih glavešina. Napad su jednovremeno otpočela sva tri bataljona. Naš Treći bataljon bio je u centru. U roku od tri sata, jedne od najžešćih bitaka koje sam vodio u NOB-i, tri puta smo zauzimali njihove položaje i tri puta se morali povlačiti. Treći put definitivno!

— Prešli smo cestu Vrtoče—Kulen Vakuf i otuda, sa druge strane, nečujno se primicali — kaže Stevo Rokvić. — Ni sam ne znam koliko je to podilaženje trajalo. U neposrednoj blizini bunkera naš trubač Đuro Đilas sa Očigrija zasvirao je na juriš i odjednom, svom silinom otpoče napad. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Nasta strašan krkljanac. U trku smo otvarali vatru. Strašna vatra prosula se i po nama. Kartečom su nas tukli. Sama borba tjerala nas je na hrabrost. Marija nije bila kraj mene, ali znam da je učinila što i svi mi: pojurili smo na bunkere... I Marija se našla u najvećem vrtlogu. Njezin vod, sa vodnikom Perom Sopićem na čelu, izbio je u udolinu gdje su Švabe imale deset konja za vuču. Propinjući se, preplašeni konji su izbezumljeno zavrištali, ali Sopićev vod je uspio da ih pobije, da prođe stražu i zauzme uzvišicu sa nekoliko 150 mm topova. U tami i brzini ljudi su golim rukama hvatali za usijane cijevi, da bi zaplijenjeno oružje što prije evakuisali. Uzalud. Trojici su sprženi dlanovi. Skupa sa Marijom počeli su tad gnjevno da ubacuju u cijevi po jednu ručnu bombu, da bi ih onesposobili za dejstvo. Imali smo mnogo ranjenika.

— Negdje iza ponoći — kaže Nikola Rokvić — poslije našeg drugog napada i zauzimanja neprijateljskih položaja, Marija me pronađe i izvijesti:

»Druže komandante, evo, tu dolje zarobila sam sa još nekim drugovima dva topa, haubice, a ove ovdje lično sam razoružala.«

Pogledam, bila su to četiri njemačka podoficira iz haubičkog voda! Dok sam kuririma naređivao šta će sa Nijemcima koje je Marija zarobila, nje je već nestalo u mraku. Ubrzo sam čuo njen glas:

»Drugovi, zaplijenili smo topove, ko zna da rukuje? Gađajte neprijatelja!«

Pošto se niko nije našao da rukuje, Marija je pokušala da izvuče topovske zatvarače, a kad nije uspjela, našla je neku željeznu polugu i udarala po njima. Čule su se i dvije jake detonacije: ona i ostali borci bombama su oštetili topove. Zatim je polegla na jednu haubicu i nastavila da gađa... Uslijedio je ubrzo i drugi protunapad neprijatelja i naš treći juriš, a Marija je ostala negdje kod haubice, teško ranjena. O tome sam odmah doznao iz pojedinačnih kazivanja boraca:

»Oko sebe pripasala dva reda bombi i pošla puzeći ka prvim bunkerima... Uništila je tri bunkera i prišla topu oko koga su ležali pobijeni Nijemci... U jednom momentu pored nje je eksplodirala minobacačka granata i raznijela joj stopalo desne noge. Skakućući na lijevoj nozi, povukla se u mali zaklon, a kad je naišao omladinski rukovodilac njenog bataljona Nikola Bodiroža, zamolila ga je da je izvuče iz borbe, da ne bi živa pala neprijatelju u ruke. Bodiroža ju je uzeo na leđa i iznio van poprišta, do ranjenog komandanta II bataljona Miće Šušilovića, kome je granata raznijela desnu ruku...«

Nijemci su u međuvremenu dobili pojačanje i tako osnaženi pošli na nas. Pod silinom njihovog trećeg protunapada morali smo se povući, ali — sa ogromnim ratnim plijenom!

Dok sam se približavao bataljonskom previjalištu, gdje je već bilo blizu dvadeset ranjenika, čuo sam samo jedan glas, zvonki ženski glas. Prepoznao sam i glas i borbenu pjesmu. Pjevala je Marija. Zapanjio sam se. Bio sam obaviješten da je teško ranjena, a ona? Pjeva! Našao sam je na nosilima, opkoljenu borcima, najviše omladincima. Neizmjerno su je žalili. Uz put su već prepričavali njene podvige, njenu vedrinu i hrabrost. Prišao sam i zapitao je kako se osjeća.

»Nikad bolje, druže komandante, kad smo tako namlatili Švabe!« Glas joj je podrhtavao od prigušivanog bola.

»Jesi li teško ranjena?«

»Nije to ništa — požurila je da nam da na znanje — malo sam ogrebana!«

Svaka njena riječ, svaka kretnja, praćena je pojačanim mlazom krvi iz rane. Nastojali smo da sa njom ne razgovaramo, ali ona bi iznova počinjala pjesmu. Kad ne pjeva, raspituje se koliko je Švaba zarobljeno i ubijeno, ko je od naših ranjen, ko pao. Pa opet pjesma!

»Naša borba zahtijeva,
kad se gine
da se pjeva!
Stoj, Švabo, stoj!«

Moja tuga bila je utoliko veća što gotovo na samrtnoj postelji vidim tako hrabrog borca. Sudeći po onome što sam čuo i vidio, znao sam da ima vrlo malo izgleda da se vrati u moj bataljon. Znao sam da više neću imati s kim da prekorim omladince, pa i ozbiljnije brkajlije, jednom djevojkom, »ženskom« — kako bi to oni rekli. Ubrzo smo se morali rastati i od Marije i od ostalih ranjenika. Naš bataljon hitao je dalje, u nove borbe, u Dalmaciju put Splita... Ranjenike, tu tužnu kolonu u kojoj se još uvijek čula Marijina pjesma, ispratili smo prema Drvaru. Za njenu smrt smo saznali poslije pet-šest dana. Teško je ta vijest pala i meni i komandantu brigade i svakom borcu. Često smo je spominjali po njenim podvizima, po pjesmi sa njenih usana dok joj je smrt lebdjela nad glavom, i po mnogo čemu plemenitom i lijepom što je našem bataljonu ostalo od Marije Bursać.

— Tek što je borba malo jenjala, požurili smo da se odande što prije izmaknemo, dok nije svanulo — kaže Stevo Rokvić. — Saznao sam da je Marija ranjena. Kad smo prelazili cestu, kilometar dalje od bojišta, vidio sam je kako leži na okrvavljenim nosilima na travi, pokrivena šarenim šatorskim krilom. Pomalo je svitalo. Ona sva problijedila, ali pjeva! U početku nemoćno, kao da se gubi. Okolo se još pucalo, neko je glasno jaukao; čulo se dozivanje i ječanje ranjenih. Oko nje gužva. Prilaze joj drugovi, hoće da je vide i da joj ponešto kažu. Njoj su ukazali posebnu pažnju, naročito oni stariji, i kao djevojci i kao težem ranjeniku. Naglas su je žalili:

»Najveselija, najvedrija, kako nju pogodi!? Rekli smo joj da se pazi, da je njezino mjesto kod ranjenika, a ona trči u streljački stroj i juriša... Prosto je srljala u vatru!«

Mnogi borci jedva su vukli zaplijenjeno oružje, municiju i raznovrsnu opremu. Dvojica brka navukli njemačke šinjele. Čuli su se komentari:

»Malo smo se obukli, a vidi šta bi od naših!«

— Tri puta smo jurišali — kaže Doja Grahovac — a zatim smo se u žurbi povlačili. Na brzinu se gradilo oružje, za-

mjenjivale puške... Nakupila sam i ja, koliko sam rukama mogla obuhvatiti, pušaka, dva puškomitraljeza, tri uniforme sa svom spremom: pištolji, fišeklije, noževi i ćuturice. Prebacivali smo se pod blještećim svjetlom raketa. Jedva sam se dizala s gomilom oružja. Čim smo se izvukli iz vatre prosula sam sve pred drugove; birali su šta se kome svidjelo. Na meni sve njemačko, do cipela. A cipela su bili puni bunkeri, kao i porcija sa nedojedenom hranom.

Bilo je boraca za čiju sudbinu nikad nismo saznali. U bolnom sjećanju mi je ostao prizor smrti hrabre Zore Danić iz Šipovljana — Drvar. Njeno ime često se spominjalo uz Marijino, kad god su sumirani rezultati u borbi. Ta vitka koštunjava crnka bakrenastog tena bila je za zatišja tiha i povučena, a u borbi prva. Dok nas je zvonko pozivala na juriš, metak joj je prošao kroz usta i presjekao glas. Na brzinu smo je dovukli do gomile kamenja i grubo zatrpali, još se hropac čuo. Njen lik i junaštvo i sada živi u srcu drvarskog naroda.

Kad smo Zoru zatrpali i podijelili oružje, našli smo Mariju Bursać i Miloša Pilipovića[6]) sa Boboljusaka, kako leže nasred seoskog puta; Marija na civarama, blijeda kao smrt. Njena četa morala je hitno nazad, na položaj, da zaustavi prodor novih neprijateljskih snaga. Znali su da ćemo ih na putu najlakše naći. Ponijele smo je: ja, Dara Grubor, Milka Trikić i Đuka Jović. Na sva naša zapitkivanja odgovarala je da joj je dobro i zapjevala:

»Mila majko, kad u borbu pođem,
Ti ne plači ako ti ne dođem...«

Prihvatile smo pjesmu. Donijele smo je do jedne seljačke kuće u Stjenjanima, brzo prostrle slamu pored ognjišta i od domaćice zatražile čistu plahtu i mlijeko. Iako sve bljeđa i bljeđa, Marija je bila raspoložena; razgovarala je sa nama. Napominjala nam je da gledamo svoj zadatak, a nju da ne žalimo jer je njoj dobro. Požurivala nas da idemo, da ne ostajemo iza jedinice. Popila je samo pola šolje mlijeka, govoreći: »Poslije ću, ajte vi!« Tako smo se od nje oprostile.

---

[6]) Umro od rana zadobivenih na Prkosima.

I tako je počelo Marijino posljednje, tegobno ali slavno putovanje na rukama drvarske omladine, dugo tri i po preduga daną. Selo za selom: Mali Stjenjani, Veliki Stjenjani, Očijevo Malo i Očijevo Veliko, pentranje vratolomijama do Boboljusaka, Jandrina Poda, pa klecanje niza stijenje do Bastasa, zatim Vrtoče, Drvar, Šipovljani, Mokronoge, Prekaja i, najzad, Vidovo Selo! Oko 40 km uspona, silazaka, zastajkivanja, žurenja, predaha... Isto toliko osmijeha, brižnih pogleda, toplih dlanova i riječi što dušu liječe. I, nezaboravne pjesme! Jedan mladi život, u srcu prepunom ljubavi, sve tiše i tiše kuca. Ali ne prestaje da se opire, da se bori snagom čudesnog vjerovanja, dok stopalo već truli, a užarene strijele bola zlokobno čupaju svaki nerv do kuka. Oduševljeni čovjek borac nikad se ne predaje! Nikad ne ispušta oružje! I kad mu ga izbiju iz ruku, on će ga sam stvoriti. I Marija je u svom najtežem času imala snage da ga stvori: Pjesma umjesto puške, bombe! Pjesma borbeni zov! Prkos! Melem na ranu! Pjesma poruka: Naša borba je divna, još ljepši će biti taj tajanstveni novi život što dolazi... Moja rana? Sitnica!

— Kada su Mariju Bursać nosili preko Jandrina Poda, još iz daljine smo čuli njezinu pjesmu — sjeća sa Janja Papak. — Unijeli su je u Omladinski dom i spustili, da predahnu. Prišla sam i ona me oslovi:

»Janjo moja, vidiš, ranjena sam... Ali ne žalim, znam radi čega sam ranjena!«

Htjela je da joj kosu razmrsim, pa sam je dobro iščešljala. Popila je mlijeko i pojela jabuku, a zatim su je ponijeli dalje.

— Prošlo je i osam mjeseci kako se Marija u Vrtoču prva javila u brigadu — dopričala je Mara Crnogorac. — Mi, drvarska omladina, na Boboljuscima smo prihvatili ranjenike sa Prkosa. Mariju smo preuzele: ja, Stoja Perić, Stoja Trninić... Zatekle smo je vedru i raspoloženu, iako se na njoj vidjelo da je rana mnogo boli.

»Nek me uzmu omladinke, one će me ljepše nositi« zaželjela je. Biješe kasno, već i noć pala. Često smo zastajale. Malo-malo, pa nas pita:

»Jesam li teška?«

Noga joj je u gležnju slomljena, kost se vidjela. Ostala je duže bez prve pomoći. Rana je nevješto, tek ovlaš previjena. Zavoj se začas nakvasio. Krv je niz nosila kapala... Kud smo ih sve prenijeli, preko onih gudura. I sve bez smjene! Do zore smo ih iznijeli do Mokronoga.

Iako je već počelo trovanje, i ona klonula usljed velikog gubitka krvi, sve vrijeme je pjevala! Onako, kako je mogla. Vodila je »naprijed« što je u našem kraju običaj: jedan glas, najzvonkiji, ispjeva prvu rečenicu pjesme, a u taj mah svi je prihvataju.

»Bolna leži omladinka Mara,
Sa svojom se majkom razgovara...«

Nikad do kraja da ispjeva! Zastala bi nemoćno kod riječi:

»... Da mu vidim samo kosu plavu
I nad kosom crvenu zastavu...«

Stisla bi zube ili zagrizla usnu, procijedivši:

»Joj, moje drugarice, što me boli!«

Čim bol malo jenja, smiješak joj se vraća na orošeno lice. »Samo malo da pokvasim usta« molila nas je, ali vode uz put nismo imale.

U Bastasima smo je opet spustile. Tu nas je neki bolničar upozorio da ne smijemo ranjenicima davati vodu. Kod drvarske bolnice, u kojoj je tada bila prihvatna stanica, izašao pred nas drugi bolničar, stegao joj ranu sa još zavoja i opomenuo nas da idemo što hitnije, da je nigdje ne spuštamo i ne zastajkujemo.

Prolazili smo kroz pogorjele zaseoke, u kojima se život obnavljao... Marija je čežnjivo udisala mirise sadjevenih sijena, zrelih šljiva, kukuruza... Podsjećalo je na kuću. Po ledinama se osuo ljubičasti mrazovac, vjesnik jeseni. Kad nije pjevala, pričala je sa nama, cijelim putem: kako je strahovita borba bila, Nijemci ih dočekali... Pri izlasku iz Drvara, kada je sunce granulo povrh naše brine, počela je u nesvijest da tone. Nije šala, od Prkosa čak do Vidova Sela na nosilima preći! Da je kap po kap oticala, već bi joj odavno sva krv istekla.

NA DJEVOJAČKIM RUKAMA

I tako je počelo Marijino posljednje, tegobno ali slavno putovanje na rukama drvarske omladine, dugo tri i po preduga daną. Selo za selom: Mali Stjenjani, Veliki Stjenjani, Očijevo Malo i Očijevo Veliko, pentranje vratolomijama do Boboljusaka, Jandrina Poda, pa klecanje niza stijenje do Bastasa, zatim Vrtoče, Drvar, Šipovljani, Mokronoge, Prekaja i, najzad, Vidovo Selo! Oko 40 km uspona, silazaka, zastajkivanja, žurenja, predaha... Isto toliko osmijeha, brižnih pogleda, toplih dlanova i riječi što dušu liječe. I, nezaboravne pjesme! Jedan mladi život, u srcu prepunom ljubavi, sve tiše i tiše kuca. Ali ne prestaje da se opire, da se bori snagom čudesnog vjerovanja, dok stopalo već truli, a užarene strijele bola zlokobno čupaju svaki nerv do kuka. Oduševljeni čovjek borac nikad se ne predaje! Nikad ne ispušta oružje! I kad mu ga izbiju iz ruku, on će ga sam stvoriti. I Marija je u svom najtežem času imala snage da ga stvori: Pjesma umjesto puške, bombe! Pjesma borbeni zov! Prkos! Melem na ranu! Pjesma poruka: Naša borba je divna, još ljepši će biti taj tajanstveni novi život što dolazi... Moja rana? Sitnica!

— Kada su Mariju Bursać nosili preko Jandrina Poda, još iz daljine smo čuli njezinu pjesmu — sjeća sa Janja Papak. — Unijeli su je u Omladinski dom i spustili, da predahnu. Prišla sam i ona me oslovi:

»Janjo moja, vidiš, ranjena sam... Ali ne žalim, znam radi čega sam ranjena!«

Htjela je da joj kosu razmrsim, pa sam je dobro iščešljala. Popila je mlijeko i pojela jabuku, a zatim su je ponijeli dalje.

— Prošlo je i osam mjeseci kako se Marija u Vrtoču prva javila u brigadu — dopričala je Mara Crnogorac. — Mi, drvarska omladina, na Boboljuscima smo prihvatili ranjenike sa Prkosa. Mariju smo preuzele: ja, Stoja Perić, Stoja Trninić... Zatekle smo je vedru i raspoloženu, iako se na njoj vidjelo da je rana mnogo boli.

»Nek me uzmu omladinke, one će me ljepše nositi« zaželjela je. Biješe kasno, već i noć pala. Često smo zastajale. Malo-malo, pa nas pita:

»Jesam li teška?«

Noga joj je u gležnju slomljena, kost se vidjela. Ostala je duže bez prve pomoći. Rana je nevješto, tek ovlaš previjena. Zavoj se začas nakvasio. Krv je niz nosila kapala... Kud smo ih sve prenijeli, preko onih gudura. I sve bez smjene! Do zore smo ih iznijeli do Mokronoga.

Iako je već počelo trovanje, i ona klonula usljed velikog gubitka krvi, sve vrijeme je pjevala! Onako, kako je mogla. Vodila je »naprijed« što je u našem kraju običaj: jedan glas, najzvonkiji, ispjeva prvu rečenicu pjesme, a u taj mah svi je prihvataju.

»Bolna leži omladinka Mara,
Sa svojom se majkom razgovara...«

Nikad do kraja da ispjeva! Zastala bi nemoćno kod riječi:

»... Da mu vidim samo kosu plavu
I nad kosom crvenu zastavu...«

Stisla bi zube ili zagrizla usnu, procijedivši:

»Joj, moje drugarice, što me boli!«

Čim bol malo jenja, smiješak joj se vraća na orošeno lice. »Samo malo da pokvasim usta« molila nas je, ali vode uz put nismo imale.

U Bastasima smo je opet spustile. Tu nas je neki bolničar upozorio da ne smijemo ranjenicima davati vodu. Kod drvarske bolnice, u kojoj je tada bila prihvatna stanica, izašao pred nas drugi bolničar, stegao joj ranu sa još zavoja i opomenuo nas da idemo što hitnije, da je nigdje ne spuštamo i ne zastajkujemo.

Prolazili smo kroz pogorjele zaseoke, u kojima se život obnavljao... Marija je čežnjivo udisala mirise sadjevenih sijena, zrelih šljiva, kukuruza... Podsjećalo je na kuću. Po ledinama se osuo ljubičasti mrazovac, vjesnik jeseni. Kad nije pjevala, pričala je sa nama, cijelim putem: kako je strahovita borba bila, Nijemci ih dočekali... Pri izlasku iz Drvara, kada je sunce granulo povrh naše brine, počela je u nesvijest da tone. Nije šala, od Prkosa čak do Vidova Sela na nosilima preći! Da je kap po kap oticala, već bi joj odavno sva krv istekla.

— Kada su je sa grupom teških ranjenika pronosili kroz Drvar — priča Đuro Sabljić — zamolila je drugarice da je spuste na cestu ispred sjedišta Opštinskog komiteta, u kući Tome Dodiga, gdje sam bio sekretar.

»Učinite nešto, da se spasim...« s povjerenjem mi se obratila poslije pozdrava. Oči su joj tog trenutka bile pune suza. Pročitao sam u njima njezinu tjelesnu patnju i čežnju za životom. Ona se nije mirila, već borila — i protiv smrti!

I Jovo Bursać se sjeća: »Vidio sam Mariju na nosilima u Drvaru... Nasmijana, iako joj se stopalo desne noge samo na koži držalo, razneseno minobacačkom granatom. Upitao sam: »Kako je Marija?«

»Dobro! Ništa! Pala muva na međeda!«

Trudila se da ne pokaže koliko joj je teško. Noga joj već poplavila i natekla, ali ona se smijala kao najzdravija.«

— Omladinska radna četa Kamenice — kaže Dragica Bašić — bila je u svako doba spremna za iznenadnu akciju, pa i toga dana kad ih je komandir Milan Bačkonja izvijestio da se hitno spreme i preuzmu ranjenike. A koliko su ih već prenijeli na svojim ižuljenim ramenima! Šta su oputaša poderali, i šta puta vidali svoje okrvavljene tabane! I evo ih opet, žure...

»Ranjena Marija Bursać!« pronijelo se začas po svim zaseocima. Naša Marija! »Marica«, kako su je od milja zvali u Desetoj brigadi.

Omladinke su brzo sišle podno stijenja u selo Bastase, gdje i za najžešćeg ljeta teče izvor bistre hladne Bastašice. Na nosilima su ih već čekali ranjeni drugovi. Ugledavši svoju omladinu iz Kamenice, Marija se pridiže na ruke i sa svima se pozdravi pitajući kako su im kod kuće i u selu.

»Marija, jesi li teško ranjena?« povika omladina u jedan glas.

»Nije ništa strašno! Samo malo me zagrebalo po desnoj nozi« uzvrati ona i poče da pjeva:

»Bolna leži omladinka Mara,
sa svojom se majkom razgovara...«

Potrebno je bilo izvršiti hitnu hiruršku intervenciju. A ljekara nema, zavoja nema, injekcija nema! O transfuziji u ono vrijeme nije moglo biti ni riječi. A Marija je izgubila mnogo krvi! Pa i rana se zagadila, pojavili se crvi... Bolnica je

daleko i treba prevaliti još pet sela da bi se stiglo u Vidovo Selo u vojnu bolnicu drvarskog područja. I to, kamenitim, vrletnim putevima.

Na komandu »Pokret«, krenuli smo sa nosilima. Četiri omladinke nosile su Mariju, dok su se četiri odmarale u smjeni. S vremena na vrijeme Marija bi podigla glavu i, prebirajući nas pogledom, tražila onim slabijima zamjenu. Nije dozvoljavala da se djevojke dugo zamaraju. U svakoj novoj smjeni započinjala bi pjesmu. Ponavljala je naročito često »Omladinku Maru«. U glasu joj se tad osjećala tuga:

»Pozdrav'te mi sve drugove moje,
neka hrabro na braniku stoje.
Neka brane našu zemlju milu,
dok ne slome fašističku silu.
Pozdrav'te ih, ja im doći neću,
kol'ko vidim uskoro umrijeću!«

Njena pjesma davala nam je snage da je nosimo bez zastanka i odmora, da bi što prije stigli do bolnice i zatražili ljekarsku pomoć. Svaka od nas potajno i sa zebnjom se pitala: »Je li moguće da ovako mlado, zdravo i umiljato srce prestane da kuca?!« Svima nam je bilo žao što joj ničim ne možemo pomoći.

Svugdje uz put narod se jatio da je vidi i upita kako je. Stariji nisu mogli uzdržati suze. Sve ih je zadivila svojim ponosnim držanjem. Kod uzglavlja bi joj neopaženo spustili skromnu ponudu: šaku lješnika, užutjelu jabuku...

I majka Joka pošla je u pohode svojoj ranjenoj kćeri. Bio je, sjeća se ona, utorak 21. septembar. Uz put je susrela omladince koji su nosili Mariju. Čim je ugledala majku, prve riječi su joj bile:

»Gdje je Duško, je li živ? Gdje je Milka? Luda jedna, plakala je kad me je ispraćala uoči borbe na Prkosima«.

Doznavši od majke da su joj brat i sestra živi, zapjevala je:

»Naša borba zahtijeva,
kad se gine da se pjeva...«

»Zašto kćeri pjevaš? Zar ti je sada do pjesme?« s gorkom tugom primijeti majka. Marija se osmijehnula:

»Ne boj se majko, sve će biti dobro!«

— Kada su je sa grupom teških ranjenika pronosili kroz Drvar — priča Đuro Sabljić — zamolila je drugarice da je spuste na cestu ispred sjedišta Opštinskog komiteta, u kući Tome Dodiga, gdje sam bio sekretar.

»Učinite nešto, da se spasim...« s povjerenjem mi se obratila poslije pozdrava. Oči su joj tog trenutka bile pune suza. Pročitao sam u njima njezinu tjelesnu patnju i čežnju za životom. Ona se nije mirila, već borila — i protiv smrti!

I Jovo Bursać se sjeća: »Vidio sam Mariju na nosilima u Drvaru... Nasmijana, iako joj se stopalo desne noge samo na koži držalo, razneseno minobacačkom granatom. Upitao sam: »Kako je Marija?«

»Dobro! Ništa! Pala muva na međeda!«

Trudila se da ne pokaže koliko joj je teško. Noga joj već poplavila i natekla, ali ona se smijala kao najzdravija.«

— Omladinska radna četa Kamenice — kaže Dragica Bašić — bila je u svako doba spremna za iznenadnu akciju, pa i toga dana kad ih je komandir Milan Bačkonja izvijestio da se hitno spreme i preuzmu ranjenike. A koliko su ih već prenijeli na svojim ižuljenim ramenima! Šta su oputaša poderali, i šta puta vidali svoje okrvavljene tabane! I evo ih opet, žure...

»Ranjena Marija Bursać!« pronijelo se začas po svim zaseocima. Naša Marija! »Marica«, kako su je od milja zvali u Desetoj brigadi.

Omladinke su brzo sišle podno stijenja u selo Bastase, gdje i za najžešćeg ljeta teče izvor bistre hladne Bastašice. Na nosilima su ih već čekali ranjeni drugovi. Ugledavši svoju omladinu iz Kamenice, Marija se pridiže na ruke i sa svima se pozdravi pitajući kako su im kod kuće i u selu.

»Marija, jesi li teško ranjena?« povika omladina u jedan glas.

»Nije ništa strašno! Samo malo me zagrebalo po desnoj nozi« uzvrati ona i poče da pjeva:

»Bolna leži omladinka Mara,
sa svojom se majkom razgovara...«

Potrebno je bilo izvršiti hitnu hiruršku intervenciju. A ljekara nema, zavoja nema, injekcija nema! O transfuziji u ono vrijeme nije moglo biti ni riječi. A Marija je izgubila mnogo krvi! Pa i rana se zagadila, pojavili se crvi... Bolnica je

daleko i treba prevaliti još pet sela da bi se stiglo u Vidovo Selo u vojnu bolnicu drvarskog područja. I to, kamenitim, vrletnim putevima.

Na komandu »Pokret«, krenuli smo sa nosilima. Četiri omladinke nosile su Mariju, dok su se četiri odmarale u smjeni. S vremena na vrijeme Marija bi podigla glavu i, prebirajući nas pogledom, tražila onim slabijima zamjenu. Nije dozvoljavala da se djevojke dugo zamaraju. U svakoj novoj smjeni započinjala bi pjesmu. Ponavljala je naročito često »Omladinku Maru«. U glasu joj se tad osjećala tuga:

»Pozdrav'te mi sve drugove moje,
neka hrabro na braniku stoje.
Neka brane našu zemlju milu,
dok ne slome fašističku silu.
Pozdrav'te ih, ja im doći neću,
kol'ko vidim uskoro umrijeću!«

Njena pjesma davala nam je snage da je nosimo bez zastanka i odmora, da bi što prije stigli do bolnice i zatražili ljekarsku pomoć. Svaka od nas potajno i sa zebnjom se pitala: »Je li moguće da ovako mlado, zdravo i umiljato srce prestane da kuca?!« Svima nam je bilo žao što joj ničim ne možemo pomoći.

Svugdje uz put narod se jatio da je vidi i upita kako je. Stariji nisu mogli uzdržati suze. Sve ih je zadivila svojim ponosnim držanjem. Kod uzglavlja bi joj neopaženo spustili skromnu ponudu: šaku lješnika, užutjelu jabuku...

I majka Joka pošla je u pohode svojoj ranjenoj kćeri. Bio je, sjeća se ona, utorak 21. septembar. Uz put je susrela omladince koji su nosili Mariju. Čim je ugledala majku, prve riječi su joj bile:

»Gdje je Duško, je li živ? Gdje je Milka? Luda jedna, plakala je kad me je ispraćala uoči borbe na Prkosima«.

Doznavši od majke da su joj brat i sestra živi, zapjevala je:

»Naša borba zahtijeva,
kad se gine da se pjeva...«

»Zašto kćeri pjevaš? Zar ti je sada do pjesme?« s gorkom tugom primijeti majka. Marija se osmijehnula:

»Ne boj se majko, sve će biti dobro!«

sjeća se Milan Petraković[7]). — Mnogo mi je bilo žao kad sam čuo da su teško ranjeni Marija i Stevo Pilipović, zamjenik komandira čete, a moj zamjenik Lazo Tomazović — poginuo.

Kada smo ušli, obradovala se, ali se osjećala sasvim smalaksala. Naprezala se da sa nama razgovara. Imala je na sebi neki tamni kaputić i seljačku suknju. Gologlava, čini mi se, s pletenicama. Pokazala nam je ranjenu nogu, natečenu sve do iznad koljena i modro-crnu od podlivene krvi. Potužila se da ima strašne bolove. Mislili smo ipak da je Stevo Pilipović mnogo teži ranjenik, jer tako je izgledalo, i da će Marija ranu sigurno preboljeti. Ni pomišljali nismo na ono najgore.

Došli smo u želji da se sa njom malo pošalimo, kao nekad u štabu brigade, gdje smo je upoznali dok smo bili na kursu za komesare četa, i da joj time bar malo olakšamo patnje.

Ali videći kako joj je, prekinuli smo šalu. Pogotovo kad nam je, stalno žmireći, prošaptala: »Gotovo je!«

Rastali smo se od nje negdje oko podne, a naveče, u Drvaru, čuli smo da je u prvi mrak tog istog dana podlegla.

VOLJELA BIH DA OZDRAVIM

Posljednji put sam je vidio u maloj improvizovanoj bolnici na Vidovu Selu — priča Milan P. Bosnić. — Tamo sam liječio promrzle noge. Dan ranije, došao je ranjeni Mićo Šušilović. Obasuli smo ga pitanjima.

»Izgubio sam mnogo ljudi, oko četrdeset što mrtvih što ranjenih. Marija je bila među prvima. Hrabro se borila...« saopšti nam on i reče da sve teške ranjenike upravo nose ovamo.

Sutradan, pred smiraj sunca, doniješe i Mariju.

Unijeli su je u jednu od kuća u zaseoku Kôvića i Bâjića, gdje su se već nalazile ranjene žene-borci i bolničarke. Smještena je u malu polumračnu sobu, sa još dva-tri teška ranjenika, na drveni krevet nastrt slamom i pokriven grubom konopljanom plahtom.

Ušli smo načas ja i Mićo. Stojeći iznad njene postelje, opipavao sam joj puls. Progovorila je s naporom:

---

[7]) M. Petraković — komesar III čete u Marijinom bataljonu.

»Milane, teško sam ranjena ali ne žalim, pobili smo mnogo njemačkih fašista«.

Počutala je, a zatim jedva čujno prošaptala:

»Voljela bih što prije da ozdravim!«

»Sve ćemo poduzeti da se što prije izliječiš« — odgovorih joj.

Idućeg dana, sav usplahiren, došao k nama dr Kišicki[8]), upravnik bolnice. Znoj ga probio. Okreće se Mići i meni:

»Druže komesaru, šta ćemo, šta da radim? Marija je dobila tetanus, a ja joj ne mogu pomoći!«

Odmah smo poslali kurire u štab V korpusa, u Ribnik, dva dana hoda tamo i ovamo, po lijekove, ali sve je već bilo kasno. Bila je već sva modra. Tiha! Pred smrt nas je samo mutno pogledala i naprežući se upitala:

»Je li do-o-ktor tu, mo-o-že li mi se po-o-mo-ći?«

Svu noć i dan drugovi su kraj nje bdjeli. Svakog časa smo je obilazili. Raspitivali se. Svi smo skočili da joj pomognemo. Ali, sva naša nastojanja bila su uzaludna. Marija je umrla.

— Po Marijino mrtvo tijelo odmah su došli zajedno omladina iz Kamenice i njeni roditelji — sjeća se Dragica Bašić. — Polako su se spuštali strmim putevima ka Drvaru, pjevajući posmrtni marš.

»... Vi padoste žrtvom, vi dadoste sve,
krv, živote, mladost, radi slobode.«

Težak je i bolan bio rastanak. Oko otvorenog groba na Spasovini okupila se sva omladina i narod Kamenice. Došlo je i dosta vojske. Sve što je u blizini bilo slobodno, sleglo se na sprovod. Iz Podgrmeča je već bio stigao i njen brat Duško. Sahranjivali su je sa svim vojnim počastima. Pogreb se pretvorio u veliku manifestaciju čvrstine i odlučnosti za daljnju borbu. Pored ostalih rukovodilaca od Marije se oprostio i Veljko Ražnatović, pomoćnik komesara X brigade. Istakao je njenu skromnost i samoprijegor, kao i ostale omladine koja se, ne štedeći sebe, tako hrabro bori...

Posljednji je govorio Duško Bursać, sekretar SK SKOJ-a:

»Draga sestro, opraštam se od tebe i kao od sestre i kao od člana Partije i SKOJ-a. Ti si bila primjer herojske borbe, kako u pozadini tako i na frontu. Ostaćeš vječito u sjećanju svoje braće i rodbine i cijelog naroda okoline Drvara...

[8]) Dr Kišickog su 1944. ubili četnici kod Glamoča.

Opraštam se s tobom u ime omladine našega sreza. Tvojim radom, tvojom požrtvovanošću, tvojom visokom svješću i herojskim držanjem, osvjetlala si lik člana KP i SKOJ-a. Ja vjerujem da će tvojim primjerom poći još hiljade mladića i djevojaka...«

Duškove riječi duboko su dirnule i staro i mlado. Svi su plakali. Kada su Mariju u zemlju spuštali, njemački avioni po drugi put su nadlijetali, ali ozbiljna i svečana masa ljudi nije se ni pomjerila dok je kulturna ekipa pjevala:

S tugom vas pratimo...«

Držanje majke zadivilo je sve prisutne. Otac Nikola i majka Joka stajali su stegnuta srca i suvih očiju.

Ugasio se život omladinke Marije kao i hiljade drugih znanih i neznanih žena i djevojaka koje su pale na polju borbe i časti.

MARIJA NA PRKOSIMA[9])

Uno, djevojko iz djetinjske bajke
zapljuskuj, zapjeni, zašumori meni
o ponosnoj tuzi Marijine majke...
A ti, vjetre s gore, oglasi se jače,
da čujem srca što osvetu kuju
i svake noći burnije se čuju,
srca drugova s moje Klekovače.

O tebi pjevam, Marijo s Kamenice,
djevojko-ratniče iz bataljona,
što si pod titovku svila pletenice
i srcem krenula protiv betona.

Neću da pjevam o Mariji čobanici,
o skoku s kamena na kamen,
o ptici pastirici,
o prvoj rumenoj u vezu žici.
Ni o njenoj suzi, kad se zorom kradu
i žurno bježe ka Drvaru gradu
Kameničani, radnici u ŠIPADU.

Prećutaću o ruvu djevojačkom
i kako tužno miri dunja žuta
a dragi suđeni, još neviđeni,
često se priviđa na okrajku puta.

---

[9]) Branko Ćopić — pjesma je napisana još za vrijeme rata.

Sad vidim Prkose, brdo vjetrometno,
njihovo gnijezdo u našem kraju,
i vidim Mariju na položaju
i njihove loge u svitanje rano,
polje osinjacima posijano.

Triput je munja kroz noć zasijala
triput je Marija jurišala.
Kad je na prvi bunker udarala,
u sijevanju koje život briše,
selo je svoje u ognju gledala
i stada bijela kojih nema više.
Čula je starca gdje iz jame zbori
i plač matere s djetetom u gori.

A kad je na drugi bunker jurišala,
ugleda mrtve staze ispod brine
i pepelište umjesto Drvara
i zgrčene u vatri mašine.
Vidje: kolona, tamna i nijema,
bdije nad gradom koga više nema.

A kad na treći bunker nastupila,
smrt je šinula iz tamna gnijezda
i sokolici polomila krila,
nad Kamenicom se otkinula zvijezda.

Posljednje svitanje gledaju joj oči
i zadnja pjesma iz srca se toči.
Zapjeva o svome prvom Iljin-danu
kada je sveto breme ponijela,
poklonila mu mladost ko draganu.
Kako je u zore, oštre i smrznute,
novorođenče drago — domovinu,
stezala na grudi netaknute
i često joj pjevala Partizanku
čeličnu i rosnu uspavanku.

Marija, zvijezdom obasjana mati,
dok nad njom smrtna zgušnjava se tama,
osmijehom posljednjim ratnike prati,
odniješe joj dijete na rukama;
u srcu nošeno, u krvi rođeno
i kroz trista vatara proneseno.

Ide brigada, nosi domovinu
i dijete raste, čarobna bajka,
nad njim nevidljivo Marija bdije
i diše toplinom djevojka i majka.

RAVIJOJLA-RAVA JANKOVIĆ

RAVIJOJLA-RAVA JANKOVIĆ

Rođena je 1919. u selu Osijeku kod Blažuja, u podnožju Igmana, srez Sarajevo, u siromašnoj seoskoj porodici. Zbog oskudice završila je samo dva razreda Građanske škole u Sarajevu i prešla u Stručnu domaćinsku školu »Kola srpskih sestara«. Prije rata nije bila u Pokretu, ali se družila sa naprednom omladinom u Blažuju i okolini Vrela Bosne.

Prvih dana Ustanka 1941. stupa kao borac u Semizovačku četu NOP odreda »Zvijezda« — u Vlakovu. Novembra 1941. odlazi na Okruglicu u Visočku četu Vareškog bataljona istog odreda. Marta (12) 1942. dobrovoljno je stupila u I istočno-bosanski udarni proleterski bataljon, koji je maja 1942. ušao u grupu udarnih bosanskih bataljona, a 2. avgusta u selu Šekovići od njih je formirana VI istočno-bosanska udarna proleterska brigada. Sav borbeni put

tih jedinica prošla je i Rava, kao njihov borac s puškom u ruci, kao bombaš, bolničarka i referent saniteta: počevši od čete do brigade.

U SKOJ je primljena početkom decembra 1941. u Vareškom bataljonu odreda »Zvijezda«, a u KPJ drugom polovinom 1942. u VI istočno-bosanskoj brigadi. U Brigadi ostaje do šeste ofanzive — zima 1943—1944, kada odlazi za referenta saniteta u XIX birčansku brigadu. Potkraj 1944. prihvata se svoje posljednje dužnosti — referenta saniteta u štabu 27. divizije.

»Pisati o Ravi, kao heroju u jednoj borbi, teško je — razmišlja Pero Kosorić. — Borbi je bilo mnogo i mnogo, i u svima je bila heroj. Pisati o Ravi, savesnoj, požrtvovanoj i nežnoj bolničarki, teško je. Te osobine ispoljavale su se u svakoj novoj borbi i krasile ovaj lik, upotpunjavale ga i oplemenjivale. O njenom drugarstvu, o ljubavi prema drugovima kada je sa njima jurišala, izvlačila ih ranjene iz borbe, pitala u kratkim predasima svojim poslednjim zalogajem, pomagala im da se odmore i okrepe, zaboravljajući na svoj zamor, moglo bi se mnogo reći pa da se opet sve ne kaže...«

I možda nigdje ratna biografija jedne žene ne simboliše tako cjelovito rast NO pokreta u jednom kraju, kao što borbeni put Ravin simboliše rast partizana u istočnoj Bosni. Svojom izuzetnom hrabrošću i podvizima u borbi, posebno, svojim divnim ličnim osobinama, pomagala je svima oko sebe da lakše podnose to surovo vrijeme. To ju je još za života uvelo u legendu. Postala je legendarna partizanka Rava. Uz ime komandanta Veljka Lukića — »Kurjaka« i Branka Stojanovića — »Krvavog«, u analima Šeste brigade blista i svijetli lik Ravijojle-Rave Janković. Ostavili su neizbrisiv trag u srcima ljudi Romanije, Birča, Majevice, Ozrena... Svuda gdje se borila Šesta istočno-bosanska i Devetnaesta birčanska brigada.

Poginula je 3. novembra 1944. kod Crvenih Stijena na vrhu Romanije, kao poručnik NOVJ. Pred smrt je dobila Partizansku spomenicu 1941. i Orden za hrabrost. Za desetke herojskih podviga proglašena je narodnim herojem 20. XII 1951. godine. Njeni posmrtni ostaci nalaze se u Spomen grobnici boraca NO rata u velikom parku na Ilidži kod Sarajeva.

— Ime neobično, i u našem kraju rijetko, dala joj je majka još pod svježim utiskom divljenja za jednu mladu Ravijojlu s Oštrelja, koja je potkraj prvog svjetskog rata u svom mjestu prkosno nosala nacionalni barjak.

Seljakali su nam se roditelji po Bosanskoj krajini — priča sestra Desa Petrić — gdje je otac službovao kao poštanski zvaničnik i gdje smo ja i brat Stojan rođeni. Osamnaeste godine ih je nešto povuklo zavičaju, pa su se vratili u selo Osijek 6—7 km udaljeno od Ilidže kod Sarajeva. Čemera smo se napili već na početku, kisnući ispred zapečaćenih vrata naše kuće koju su rođaci iznajmili za ljetnjikovac nekom sarajevskom gazdi. Očajna od sporova i duga čekanja, upravo tad bremenita sa Ravom, majka je otkinula pečat i ušla, ali žandari su nas izbacili vičući: »Znaš li ti da si carski pečat razvalila!?«

Rođaci su nam slabu zemlju dali, zaredale su svađe i podvale... Otac je počeo da pije i polako vene. I sad bolno uzdrhtim pri pomisli na ono davno jutro 1929. kad smo bez oca ostali: Ja dvanaestogodišnji curetak, Rava šest godina mlađa od mene, i naša dva brata. On umire, a mi se u jedan čošak zbili, pogled s njega ne skidamo. »Dijete moje, — obratio se meni, — ti si mi najstarija, čuvaj dokumenta — pri tom na stari vojnički kofer pokaza — pazi sestru i maloga Dragu...« Plačem gorko a Rava mi šapuće: »Zašto ti, bolan, Đeso, plačeš!? Šuti, ono tata spava!« Htjela je da me utješi, da na svoj način olakša onaj teški pritisak žalosti. Odmalena je pokazivala izuzetnu vedrinu, bistar um i osjećajnost za ljude.

Živjeli smo od očeve penzije, od bašte i nešto zemlje koju smo u napolicu davali. Više smo gladovali. Mati je po selu prala veš. Dođe kući mokrih haljina, s komadima hljeba. Često, vraćajući se iz škole, nismo znali da li ćemo od hrane išta zateći. Idemo tako jednom pored rijeke Bosne, a Rava se

potuži: »Jao, što sam ogladnila!« Ukraj puta plave se sitne opore trnjine i ona prionu da ih bere i guta.

»Šta to radiš?« pitam.

»Hajd, bolan, što bilo da se pojede i glad utoli.«

Šta puta iz mekinja smežurane krompiriće izvadi! »Čekaj, samo da ih operem« kazala bi, pa bismo to kuhali i s ljuskom jeli. Navikli smo se bili i na koprivu.« »Ova žara će isklijati iz mene« uzvikivala je smijući se. Pa tek projin hljeb! Redovno nas je upozoravala da se vruć jede, jer kad odstoji ko kamen je.

Najteže nam je u duši bilo za prâznika. Po komšiluku se bravi kolju, a nama majka zakolje kokoš ili pijevca. Djeca, đavoli, zadirkuju je, ispituju:

»Ravo, šta vam je majka zaklala?«

»Zaklala nam, bome, oroza!« uzvraća ona ponosno, sijajući od zadovoljstva. Za vaskrs nas četvoro dobijemo samo po jedno jaje, dok se ostala djeca koćopere iznoseći pregršti ma. Nju to n je zbunjivalo. Čak bi se unaprijed pohvalila: »Sad će nama, Stojan donijeti!« A Stojan, tucajući se sa djecom, kao pobjednik skupi puna njedra jaja. Rava ta jaja poreda na mravinjak i, počekavši malo dok mravi po njima prošetaju, odnese ih išarana među djecu. Ova se čude: »Odkuda ti?« i daju dva jednobojna za jedno šareno. Rava ih opet šara na prometnoj humčici i zamjenjuje, a pred veče — mi smo »bogatiji« od ostalih!

U one naše posne večeri ne jednom se rastužila gledajući majku umornu i nemoćnu da nam pruži najnužnije. Ali, kao i obično, smislila bi brzo neki izlaz. »Ajdmo nafatati riba!« doviknula bi nam i dograbivši gasnu lampu istrčavala prva na rječicu Zujavinu što nam je proticala pored same kuće. Nestrpljiva da nas razvedri, jednom rukom je osvjetljavala pličinu a drugom na viljušku nabadala ošamućene ribe.

Njena životna radost ublažila nam je mnoge gorke časove. Kad je mama izruži, ne zna da se naljuti. Zagrli je i, ljubeći je, zapjeva:

»Ja curica, majka udovica, otac i sin dođte obojica«.

Majka je začas »razoružana«. Od Ravinog umiljavanja i vragolastih riječi, njena ljutnja bi iščezla kao dim na vjetru. »Što je ne udariš?« pitam. »Kako ću, ne mogu ...«

Privlačilo ju je sve novo i neobično. Puna žive radoznalosti, sve bi dospjela da vidi i da čuje. Sjećam se, na Rajlo-

vačkom polju, gdje je sada aerodrom, vojska razapinjala šatore. Kad, evo Rave trkom, noge salomi.

»Kuda ćeš?«

»Da vidim šta oni tamo, rade!«

Zadjevojčila se, stasala, ali je ostala prostodušna. Čista srca. Teško je pobrojati sve njene zgode i nezgode. Došla jedna komšinica pa, pričajući o nekakvoj kremi, veli: »Jesi li vidjela Tankose, kako je bijela!« Ne prođe dugo, trči Rava kući i na dlanu nosi malo pomade. »Rekla mi da dobro utrljam« pohvali se i poče da trlja, trlja, ruke je zabolile. Mene preplanulu od sunca, često je zadirkivala: »Ih, jesi, ko tava naopako!«

Voljela je da oproba sve što bi joj se dopalo: »Daj mi lančić da malo pronosam« zatraži, ili: »Daj mi minđušice!« »Kako ćeš ih uvući?« branim se. »Ih sad ću ja kumi Mileni!« Ubrzo se vratila probušenih ušiju, vosak još s njih visi.

Majka je u selu imala prijateljicu, ženu staru i samotnu ali naviknutu na čistoću, pa bi Ravu slala da joj očisti kuću, izriba džezve, izglača bakreno posuđe. Vraća se Rava jednom od nje, pune ruke nosi. »Dala meni duša babina — veli i zakikotala se — sve ona meni tako: »Bog ti dao, dušo babina...« Toliko su joj te staričine riječi prionule za srce da ih je otada kao »poštapalicu« stalno ponavljala u govoru. Mnogo kasnije, u partizanima, nju će borci zbog toga i prozvati »Baba Rava«. »Ne plači, ne ječi — umirivala bi ranjenika — sad ću ja tebi ranu oprati, dušo babina!«

Zbog oskudice, završila je samo dva razreda građanske škole. Knjige nije mogla kupovati zato je prešla u Stručnu školu »Kola srpskih sestara«[1]) gdje su je, kao i ostalu »dobru siromašnu djecu«, primili besplatno. Polazila je od kuće u pet izjutra, po mraku i pješačila do Ilidže i male željezničke stanice Plandište. Najčešće bosonoga sa cipelama u ruci, da bi ih sačuvala. Tek u voz je ulazila obuvena.

Sama je šila i stalno nešto prepravljala od ono malo odjeće. Šta da se priča! Imale smo po jednu košulju! Bijeda, pa eto! Ali kod nje je sve išlo jednostavno. Brzo. Kad je moju svečanu haljinu od ružičaste svile peglajući izgorjela, ipak ju je obukla, vješto rasporedila nabore i, stegnuvši se pojasom, izašla u šetnju. Kosu je uvijek lijepo uređivala. Oko nje se

[1]) Sada studentski dom »Mladen Stojanović«

okupe momci, po nekoliko njih, a ona samo priča, priča... Ali sa svima drugarski. I na iskrena udvaranja uzvraćala je šalom. Nije htjela da zna i da naglašava ko je šta, Srbin ili Hrvat. Ni u crkvu nije išla.

Za napredni radnički pokret saznala je od našeg rođaka Voje Latinovića, komuniste. Morao je redovno da se javlja žandarmerijskoj stanici na Ilidži, pa je dolazio u naše selo. Kad bi žandarmi navratili da provjere je li on u selu, Rava ga je zapitkivala: »Zašto ovi žandari dolaze? Ja znam da nisi ni ukrao ni ubio!« On joj je tad objašnjavao da je to politika... Drugovala je i sa našim bliskim rođakom Brankom Jankovićem, naprednim radnikom, pa je kod njega na Alipašinom Mostu ostajala i po mjesec dana. A kada se pred rat »iz svijeta« vratio u selo naš prvi komšija i rođak Gliša Janković[2]), pekarski radnik, Rava se i sa njim zbližila. Gliša je bio na zanatu u Somboru a zatim u rudniku Bakovići kod Fojnice, koji su eksploatisali Englezi.

— Sa Ravom sam bila komšinica — priča Staka Ešpek. — Kuće nam je dijelila samo rječica Zujevina. Bilo joj je 14 godina kad sam se 1932. iz Stupa udala za Vasu Ešpeka u selo Osijek. Mnogo je Rava voljela seljački život. Stalno je išla po sijelima i svatovima. Obožavala je seosku nošnju ali, je na žalost, nije imala. Ipak je onako mlada, lijepa, uvijek nasmijana i bezazlena, blistala na svim seoskim svadbama i u pozajmljenim haljinama, nakićena pozajmljenim dukatima. Bila je kolovođa za igru, pjesmu, šalu, uvijek okružena momcima i djevojkama. Mada puka sirotinja, držala se vrlo ponosito. Kad bih je pozvala da odemo u selo, u goste, predlagala je: »Dobro, hajde da idemo, ali ništa da ne jedemo! Kad deset dana mogu biti gladna, mogu i ovaj jedan.«

Najviše je voljela da zapjeva:

»Koso moja, borovino gusta, gdje li ćeš se razdijeliti pusta?

Jednu stranu Sarajevu gradu, drugu stranu na Ilidžu ravnu...«

»Romanijo, visoka planino, s tebe mi se vidi Sarajevo i sva sela oko Sarajeva...«

U međuvremenu sam sa porodicom otišla iz sela. Kad sam se 1940. vratila, u Ravinoj kući smo stanovali nekoliko

---

[2]) Gliša Janković — nar. heroj, poginuo

mjeseci. Sjećam se koliko je bila pažljiva dok joj se snajka porađala. Cijelo vrijeme ju je na sebi predržala. Da je ikako mogla, rodila bi umjesto nje. Mnogo je voljela djecu i moju i bratovu.

— Zaposlen sam bio u Željezničkoj radionici u Sarajevu, pa sam od 1936. stanovao na Alipašinu Mostu — kaže Brankica Janković. — Rava je svakodnevno lokalom išla u grad u stručnu školu u Mis Irbinoj ulici i neko vrijeme je stanovala kod mene. Jedinac sam, a budući da smo djeca od dva brata, ja i Rava smo se voljeli više nego rođeni brat i sestra. Inače srodni i po naravi, uvijek smo bili zajedno. U novoj sredini, a bila je to uglavnom naprednija omladina, ona je našla i svoje novo društvo. Uvijek veselu i bezazlenu Ravu svi su vrlo brzo i mnogo zavoljeli. Nikad ni o kome ništa loše nije govorila. Mogla je da stane i sa deset mladića, i za svakoga je našla lijepu riječ. Već na prvi pogled je djelovala samo kao drug i čovjek. U kući je, isto tako, uvijek bila raspoložena. Sjećam se, mnogo je voljela pitu. Gotovo svaki dan, došavši iz škole, doviknula bi još s vrata mojoj majci: »Strina Soko, ima li pite za ručak?« Mi smo uglavnom i jeli onu seljačku pitu i mlijeko.

Otac mi je bio dobrovoljac u I svjetskom ratu, pa sam 1938. godine na ime ratnih dobrovoljačkih obveznica dobio 16.000 dinara u gotovu. Bili smo sirotinja i za nas je to mnogo značilo. Ja i Rava smo se odmah obukli od glave do pete. Ona je kupila i grombi-kaput. Tako obučeni otišli smo na stočnu pijacu, kupili svinju, i sa svinjom na zaprežnim kolima, u novom odijelu i kaputu, prošli kroz Sarajevo i došli kući. Rava je sjala od sreće i zadovoljstva. Ni na um joj nije palo da se ženira.

Na Alipašinu Mostu bila je srpska i hrvatska čitaonica. Ja i Rava smo vrlo često boravili u hrvatskoj čitaonici. Iako mladi i neorganizovani, nas dvoje smo instiktivno osjetili da nije dobro što neki velikosrpski nastrojeni mladići, pa i stariji, omalovažavaju hrvatsku čitaonicu. Uprkos tome, ja i Rava smo išli na igranke u hrvatsku čitaonicu, imali dosta drugova Hrvata i pazili se sa njima kao braća. Sjećam se da je Rava žestoko osuđivala napad mladih šovinista na jedno sijelo u hrvatskoj čitaonici.

Negdje 1939. godine počeo sam da primam u Željezničkoj radionici neke ilegalne materijale i letke od Živka Jošila. Ja

i Rava smo to čitali i počeli se idejno orijentisati i djelovati među omladinom. Sjećam se zgode u ljeto 1939. na bivšoj željezničkoj stanici Nova Ilidža. Bilo nas je sedam-osam mladića: ... Vukašin Stojović, Vojo Kneževič, Obrad Koprivica, Rudi Patehar, ja i — Rava sa nama. Svi su bili radnici u Željezničkoj radionici[3]). Do nas je stajala grupa galamdžija; demonstrirali su i izazivali nas. Saznali smo da su to mladi ljotićevci i mi smo ih, na njihov izazov, napali. Namamili su nas u voz i ispod kaputa izvukli kratke debele palice. Nastala je opšta tuča i gužva u kojoj je, skupa sa nama, učestvovala i Rava. Dobro se tukla, bez imalo straha. Dobila je palicom, ali ni ona nije štedila udarce.

Okupacija zemlje zatekla je Ravu kod mene. Mladi velikohrvati počeli su nam prijetiti, naročito neki Mirko Tolj i Marijan Pehara. Pripadali su križarskoj omladini koja je bila organizovana pri crkvi na Stupu. Rava je zatim otišla u selo Osijek. Kad je Njemačka napala Sovjetski Savez, i ja sam se našao u Osijeku.

Sela Sarajevskog polja strepjela su od ustaškog noža. Po kućama i crkvama palili su žive ljude. Poljem se širila vijest o ustanku... Svako nemirno veče Rava je stajala u tamnom šljiviku i osluškivala sve snažniju pucnjavu: jednom je pucalo Vlakovo, drugi put se u daljini prijeteći odzivao Igman i mračno grmio iz dubina.

— U njenoj kući me je i rat zatekao — kaže Staka Ešpek. — Javno je pjevala i govorila protiv Hitlera. Slušali su je i žandarmi pod prozorima. Te njene smjelosti sjeća se i Ljiljana Prlja: »Obično preko ljeta, kad sam sa roditeljima išla na naše imanje u Blažuj, susretale smo se u vozu. U doba julskih pokolja Srba u sarajevskoj okolini, u Blažuj smo samo s vremena na vrijeme išle ja i sestra, da donesemo voća i povrća. Stajale smo tako, jednom, na peronu željezničke stanice kad je naišla Rava u društvu nekih ljudi. Oštro je gestikulirala, vidjelo se da nešto negoduje, a zatim je prišla meni i sestri i glasno se požalila: »E, ovo se ovako više ne može, pobiše ljude! Nema druge, moramo se svi dizati na oružje: i muško i žensko, i staro i mlado«. Ja i sestra smo se samo značajno pogledale i ćutale. Ta izjava, u to vrijeme, zvučala je tako osvježavajuće i tako opasno. Bilo je čudno

[3]) Svi su oni 1941. od ustaša poubijani.

da se neko usuđuje tako glasno i otvoreno negodovati na javnom mjestu. Niko od prisutnih nije ništa rekao. Ušli smo u voz.«

— Sjećam se vršidbe — kaže dalje Staka. — Povjerenik je bio neki učitelj iz Pazarića. Rava ga je vrlo vješto zagovarala dok su naši ljudi vagali žito. Čula sam kasnije da je i ovaj učitelj otišao u partizane. Nekako odmah iza vršidbe Rava je krenula u šumu. Dali smo joj vojničke pantalone, bluzu i opasač što je moj muž Vaso donio nakon rasula vojske stare Jugoslavije. Svratila je k nama u sumrak i Vasu sa šljive skinula, da joj to pronađe. I njega je pozivala sa sobom. Nedugo zatim, dolazila je kući u dva maha. Tek da se vidi sa svojima. Odmah me je posjetila. Vrlo lijepo je izgledala. Dala sam joj punu zdjelu jabuka. »Uh, što su čvrste, crvene! — obradovala se — Taman će mi dobro doći za puta!«

DOĆI ĆU SA POBJEDOM

— Rat je počeo i sve je krenulo brzim tokom — kaže Ravina sestra Desa. — Govorila nije ništa, mogla sam samo da naslutim da se nešto priprema i da i ona sa tim ima neke veze. Pred Ustanak naišao Slobodan Princip »Seljo« u narodnoj nošnji sela Pâla. Prepoznala sam ga, i ranije je dolazio, ali Rava mi prigovori: »Eh, ti znaš je li Slobodan! Kakav Slobodan! Uh, kao da nema sličnih ljudi!« A on je zovnu i stavi prst na usta.

U međuvremenu sam se udala i živjela na Alipašinom Mostu, bliže gradu. Jedno julsko popodne, dok sam na livadi nedaleko kuće čuvala kravu, pojavila se Rava zagonetno nasmiješena, sa kutijom pod pazuhom. Raspakovala ju je sva ushićena i pokazala mi nove smeđe cipele ravnih peta, zelenim oivičene. Standardne, jeftine »Batine« cipele! »Sviđaju ti se? Hoće li odgovarati? Znaš, — nastavila je ona, zanoseći se nečim što u prvi mah nisam shvatila, — žute su kao lišće kada opada, zelene kao jela. Taman će se slagati!« Zamislila se i dodala:

»Znaš li ti da ja moram ići!? Ne mogu više ovako!«

»Šta ti na um pada! — jedva izustih — šta to govoriš?«

»Ajd, bolan, što si ti-i kukavica-a-a! Znaš li ti šta sam ja učinila? Ustaškom logorniku sam rekla: »Vi naše strijeljate

ovdje, — i pokazala mu zatiljak, — a mi ćemo vas ravno u čelo. Zaprijetio mi je.«

Poslije nekoliko dana dođe brat i veli: Otišla!

— Jednog julskog dana 1941. posredstvom studenta Drage Filipovića, komuniste, došao nam je Slobodan Princip »Seljo« — priča Brankica Janković. — Zvali smo ga »Boba«. Sazvao je, sastanak u Njeginom gaju u selu Osijeku. Prisutni su bili: Drago Filipović, Gliša i Savo Janković, Rava i ja. Pročitan je Proglas CK KPJ o dizanju ustanka, a »Boba« je saopštio da treba organizovati grupu i ići u Crnotinu, gdje su već izašli neki naši drugovi radi podizanja ustanka. Meni je savjetovao da ostanem na svom poslu u Želj. radionici, jer nisam kompromitovan. Grupa je to odmah prihvatila. Rava je bila oduševljena. Poskakivala je, sva razdragana, uzvikujući: »Sad ćemo mi njima pokazati!« Razišli smo se po selu. Odmah je počela da prikuplja opremu za sebe. Vesela, kao da će u svatove. Ona je, inače jako voljela da ide u svatove. »Ja odoh, ne brinite za mene ništa« rekla je za nekoliko dana i — otišla.

— 13. jula 1941 — kaže Nisim Albahari — ja i Rato Dugonjić našli smo se po zadatku KPJ u selu Ahatovići kod Crnotine, da bismo organizovali Semizovački partizanski odred. Nakon 14 dana stvorili smo grupu od devet drugova, većinom komunista, i počeli smo se kretati po svim okolnim selima; agitovali smo, da bi što prije formirali odred i otpočeli s akcijama. Tako smo došli i do sela Osijeka, koje nam je, u cjelini, svesrdno pružilo pomoć. Tu sam upoznao Ravu. Dočekala nas je sa nevjerovatnim oduševljenjem. Gledala nas je pod oružjem i s lica joj se čitala silna radost. Poslali smo kurire na razne strane. U dva maha prenosila je našu poštu partijskoj vezi u Sarajevo: izvještaje o našim pripremama i zahtjev za sitne potrebe, papir itd. Sa zadovoljstvom je to obavila. Poštu nam je nosila i studentica Vukica Šain iz Reljeva. Stvarajući po selima naša uporišta, i Ravu smo uključili među aktiviste u selu Osijeku. Cijela porodica Jankovića bila je aktivna, naročito Gliša.

— Vidio sam je u šumi kod sela Vlakova sa puškom u ruci još prvih dana ustanka — sjeća se Ranko Balorda. — Došla je sa Glišom Jankovićem, i imala jasnu predstavu o tome kō

su partizani i zašto se oni bore. Njih dvoje su se jedini iz svoga kraja borili cijelo vrijeme rata, bez prekida. Brat Ravin i drugi seljaci vratili su se poslije prvih teškoća. Ravin odlazak u šumu bio je za onaj kraj veliki događaj i nije prošao bez komentara po selima, pogotovo, jer iz tih sela 1941. godine nije otišla nijedna žena. Prepričavalo se različito: da je otišla radi nekog momka, da će u šumi biti samo kratko vrijeme pa će se vratiti brzo, jer neće moći izdržati napore, a bilo je i pogrdnih riječi. Ali Rava je svojim držanjem, čvrstinom i borbenošću sve te priče razbila i dokazala da je došla da se istinski bori, iako je žena. Karakteristično je za nju da je odmah uzela pušku u ruku i nijednu dužnost nije htjela da vrši bez oružja. Išla je sa drugovima u patrole i u izviđanja, a odlazila je s desetinom i u zasjede. Naša semizovačka četa držala je u to vrijeme položaj na Paljevu iznad Semizovca. U prvi mrak Rava je sa patrolama odlazila u sela i okupljenom narodu objašnjavala potrebu podizanja ustanka i ciljeve borbe, sakupljala oružje i vršila mobilizaciju. Nikakve razlike između nje i ostalih boraca! Svakom drugu bila je jednako pristupačna, i predusretljiva sa svima, bez obzira kakvu dužnost ko vrši. Nije bilo borca koji bi je podozrivo gledao smatrajući da ona ima posebnih sklonosti prema drugovima iz štaba ili rukovodiocima uopšte. Uživala je da pjeva seljačke pjesme, naročito sa Vojom Ferzanovićem iz Visokom, sa Markom Kokorušem i Ilijom Koprivicom, borcima vedrim kao i ona, uvijek raspoloženim za veselje. Mnogi drugovi, većinom mladići, pokazivali su prema njoj sklonosti. Naročito Ferzanović. Bio je vanredno lijep, crnomanjast, snažan i veseo mladić visok blizu metar i devedeset.

U oktobru, stanje u tim selima se mijenja. Pročuli smo se našim akcijama i uz nas je narod. Kretali smo se i po danu. Uskoro nas počinju napadati sa svih strana; neprijatelj poduzima jedan veliki napad i prisiljava nas da napustimo kraj. Nastaje prilično osipanje boraca seljaka, koji su mislili da će se rat brzo završiti. Vraćali su se kućama. Rava i Gliša su ostali i prebacili se na teren Okruglice, jer smo svi pripadali odredu »Zvijezda«[4]) čiji je politkomesar bio Hasan Brkić.

[4]) »Zvijezda« — naziv prema planini Zvijezda u okolini Vareša.

na maloj slobodnoj teritoriji, ležao je kod svoje kuće. Bio je kraj septembra. Jednog popodneva, oko četiri časa, Rava i ja smo pošli da previjemo Niku. Po nalogu komandira čete, trebalo je da se vratimo nazad na Paljevo do 18 časova.

Po završenom poslu Rava je predložila da ne idemo odmah na Paljevo nego da produžimo na Malešiće, blizu Ilijaša, i da na cesti zaustavimo autobus koji je saobraćao na relaciji Sarajevo—Visoko. Mislila je da će u autobusu biti neko od neprijateljskih vojnika, pa bi mogli da ga zarobimo. Ja sam to odbijao ali, na njeno navaljivanje, ipak sam pristao i krenuli smo ka cesti. Desilo se da je upravo tog dana autobus kasnio pa smo u zasjedi, iza jedne štale kraj puta, čekali oko sat i po. Obučeni smo bili poluvojnički, a na glavi smo imali velike šubare sa velikim petokrakim zvijezdama koje je Rava izvezla. Naoružani puškom, bombama, pištoljima. Iskočili smo pred autobus i zaustavili ga. Dok sam ja vršio pretres Rava je, desetak koraka dalje, sa puškom na gotov sve držala na oku. Naredili smo da svi izađu iz kola. Zapazili smo dvojicu ljudi u prekrojenoj uniformi bivše jugoslavenske vojske. Njima su pripadale dvije kante ulja koje smo našli u kolima. I njih smo pretresli i pronašli kod njih pištolje. Rava je predložila da ih odvedemo u komandu čete, pa smo ih poveli sa sobom, a autobus sa putnicima nastavio je put. U komandi se ispostavilo da se radi o dvojici okorjelih ustaša. Ja sam kao omladinski rukovodilac zbog nedisciplине bio kažnjen sa tri smjene straže, a to je značilo ne spavati cijelu noć. Rava je prošla čisto. Tražila je od komandira da kaznu dijeli sa mnom napola. Komandir nije pristao i ona se obratila razvodniku straže. U toj akciji došla je do izražaja njena hrabrost, prisebnost i drugarstvo.

Kao borac Rava se istakla u nekoliko akcija; naročito 9. novembra 1941. prilikom neprijateljskog napada na Paljevo. Naša Semizovačka četa imala je stotinu i dvadeset ljudi, a napadalo nas je četiri hiljade Nijemaca, ustaša i domobrana. Dva dana smo se sa njima borili. Naročito težak okršaj sa njemačkim tenkovima imao je vod Gliše Jankovića u selu Rječici kod Reljeva. Sa njim je bila i Rava. Jurišala je sa Glišinom desetinom, puna zanosa, uvijek među prvima. Dva tenka su tada uništili. Nanijevši gubitke neprijatelju, morali smo da se povučemo na Okruglicu. Tu smo, početkom de-

cembra 1941. ušli u sastav Vareškog bataljona odreda »Zvijezda«.

U toku opsade Vareša, prvih dana decembra, održan je partijski sastanak: istaknute su velike zasluge Rave i Gliše Jankovića. Rava je, još u borbi na Paljevu, postala četna bolničarka. U našoj četi je u to vrijeme bilo šest skojevaca i tri-četiri člana Partije. Poslije tog sastanka, ja sam Ravu primio u SKOJ. U svim borbama na Olovu i Varešu bila je i Rava. Desetog decembra 1941, kad su jedinice odreda »Zvijezda« zauzimale Vareš, njena četa je napadala neprijateljsko uporište na želj. stanici Pajtov Han i Rava je neustrašivo jurišala na bunkere, bodreći ostale borce. Šest boraca iz njenog voda je tada poginulo, a neprijatelj je imao 40 mrtvih. Tih dana naša četa držala je položaj u selu Pržićima nadomak Vareša. Vladalo je zatišje. Taj predah Rava je iskoristila da bi u obližnjoj seoskoj kući umijesila pitu od bijelog brašna i pogostila drugove, što je tada bila velika rijetkost. Ali stražar se zapričao sa nekom seoskom djevojkom, a ustaše i domobrani su se neopaženo privlačili... Upali su baš u kuću u kojoj je Rava mijesila pitu. Ne zbunivši se, hitro je brašnjavim rukama dograbila pušku i u posljednjem momentu izmakla im kroz prozor. U trku je otresala tijesto s prstiju. Kad se sve stišalo, i kad smo se opet svi sakupili, tijesto na Ravinim rukama i na puški sasvim se zakorjelo. Drugovi su je u šali pitali šta je sa pitom. »Pa šta! — smijala se ona — važnija je puška od pite!«

Jedina žena iz odreda »Zvijezda« koja je dobrovoljno stupila u I istočno-bosanski proleterski bataljon bila je Rava. Formiran od najboljih boraca Romanijskog NOP odreda i odreda »Zvijezda«, 12. marta 1942. u Srednjem, u prisustvu Svetozara Vukmanovića-Tempa delegata VŠ, ovaj udarni bataljon bio je prva regularna jedinica NOV u ovom kraju. Prilikom prelaska na Konjuh, ušao je u sastav grupe udarnih bataljona istočne Bosne, od kojih je drugog avgusta 1942. u Šekovićima formirana Šesta istočno-bosanska proleterska brigada.

Poslije Ravinog dolaska u partizane stiže nam sve više drugarica. Ima u tome i njene zasluge. I sama rodom sa sela, vrlo lako je stupala u kontakt sa ženama i ljudima na selu. Uvijek besprijekorno obučena, čista i uredna, Rava je bila pojam žene-partizanke. Čitava istočna Bosna znala je za par-

tizanku Ravu. Poznatu pjesmu »Koso moja, borovino gusta, Dano, Stano, Jano, joj ljuta rano...« ona je donijela u partizane. Tu pjesmu je mnogo voljela, pjevala, a od nje su je prihvatili i ostali partizani. Voljela je da igra. Ako se negdje igra ili pjeva, znalo se: Rava je začetnik. Bila je pravi majstor za kolo »šesterac«. U danima gladi i teških marševa svuda je unosila duh optimizma. Bila je veoma hrabar borac, dobra i nježna bolničarka, a kad zatreba i — kuvarica. Obavljala je sve poslove oko dezinfekcije, prala, šila, pa i vezla. I naše petokrake zvijezde na početku ustanka izvezla je Rava. Danju je izrezivala i prišivala zvijezde, a noću sa nama jurišala.

— Došla je u posjetu Trećoj omladinskoj četi odreda »Zvijezda«, marta 1942, zajedno sa komandantom Vareškog bataljona učiteljem Vojom Ilićem — priča Rešad Saletović. — Rava se interesovala za higijenu, pregledala kuhinju i organizovala čišćenje vaški. Odmah, već pri tom prvom susretu, osjetio sam da je vrlo neposredna i bliska. Svi koji su je poznavali odmah su joj prišli i razvio se vrlo živ i neusiljen razgovor.

Uskoro smo oboje prešli u jedinice brigade. Za sve vrijeme naših marširanja, borbi i zbivanja unutar brigade, Rava je bila veoma obljubljena kod svih boraca i rukovodilaca. Mislim da nema preživjelog borca i rukovodioca odreda »Zvijezda«, Šeste proleterske, Dvadesete romanijske i Devetnaeste birčanske brigade, koji nije volio Ravu zbog njenih poznatih vrlina: prostosrdačnosti, skromnosti i nesebične spremnosti da pomogne. Često bi zaustavila druga: »Daj, bolan, da ti prišijem dugme. Skini kaput da ti ga okrpim...« Time je unosila mnogo materinske brige u taj naš tegobni život.

Od nje sam prvi put čuo pjesmu: »Koso moja, borovino gusta...« Cijela brigada pjevala je ovu pjesmu, a kasnije postala je omiljena u svim istočno-bosanskim brigadama. Ova pjesma je vezana za nju, za njenu ličnost. Ona je, izgleda, i riječi smislila. Nije se mogla ni zapjevati ova pjesma bez Rave. Nikakve teškoće nisu mogle da slome njenu stalnu vedrinu. Bilo je to neprocjenjivo blago za one teške dane. To je vodilo borce.

Rava je bila vrlo lijepa kao žena. Djevojka lijepa, mlada, vedra duha i uvijek razdragana! Bila je u stalnom dodiru sa drugovima, ali ona je svojim držanjem uspjela da uspostavi

takav odnos prema sebi da smo je svi, bez razlike, sa velikim poštovanjem voljeli. Cijenili je. Ona je tim svojim držanjem uspjela kod nas da uspostavi jedno rijetko uvažavanje prema sebi i čistu sestrinsku ljubav.

— Najbolji dokaz njenih kvaliteta je to što je odabrana u Prvi bosanski udarni bataljon koji je vodio Svetozar Vukmanović u borbu protiv četnika — kaže Ranko Balorda. — Od Okruglice su otišli prema zeničkim četnicima, i dalje do Ozrena prema Toši Vujasinoviću, gdje je bilo najkritičnije. Pod pritiskom četnika i mi smo se kasnije prebacili na Ozren, a odatle smo se svi skupa morali povlačiti preko Konjuha. Bio je to vrlo težak i naporan marš. Bez puteva, bez hrane, bez vode. Povrh svega, proganjali su nas četnici, ustaše, domobrani, milicija... Rava je sve to bez teškoće savlađivala. Nikad nije bila na jednom mjestu: lako, kao da leti na krilima, našla bi se čas na čelu čas na kraju kolone. Vedra i nasmijana. I, uvijek s pjesmom.

— Trinaestog marta 1942. — sjeća se Vojo Ljujić — primijetio sam Ravu u stroju Prvog bosanskog udarnog bataljona, kada smo dobili zadatak da rasturimo četničke odrede na Ozrenu kod Doboja.

U tom pokretu prema Ozrenu napali smo ustaško uporište u Petrovićima i odmah, u toj borbi kod Olova, Rava mi se usjekla u sjećanje. Zapazio sam je kako u povlačenju bataljona nosi ranjenog druga sa bunkera, ne obzirući se na buljuke muslimanske milicije iz Kladnja, koji su iznenada prišli bataljonu s leđa, od planine Drecelj. Videći je pod tolikim teretom, naredio sam kuriru da joj pomogne. Čuvši moje naređenje, Rava je momentalno spustila druga i samouvjereno, gordo mi se obratila:

»Mogu ja, druže komandante, i dvojicu nositi!«

No ja sam, kao komandant bataljona, ostao pri svom naređenju.

Produžili smo prema Varešu, da bi što prije stigli na Ozren i izvršili dati zadatak. U tom pokretu zapazio sam je po njezinoj omiljenoj pjesmi »Koso moja, borovino gusta...« Prišao sam grupi koja je pjevala i našao Ravu zagrljenu sa pokojnim Tripom Đokićem i Radovanom Šućurom, oba iz Vogošće. Čim me je primijetila, uzviknula je: »Hajde i ti sa

nama, druže komandante, ovo je crnovrška pjesma«. U momentu osjetih ogromnu ljubav prema toj djevojci. Tim više što je tu pjesmu nazvala crnovrškom; ja sam sa borcima iz Crnovrške čete bio nerazdvojiv od 1941. godine. Otada sam prisnijim drugarstvom bio vezan za Ravu i često sam navraćao kod mojih boraca Crnovršana.

Na Ozrenu smo prvi put doživjeli najsramnije izdajstvo četničkih vođa. Četnicima je pošlo za rukom da naš bataljon razbiju na razne grupice. Kad su već bili došli do bolnice, u namjeri da likvidiraju ranjenike, uspio sam okupiti oko četrdeset boraca... U jurišu koji napravismo, Rava je uzvikivala: »Ne dajmo, drugovi, ranjenike...« Znam da smo se našli u bolnici i spriječili klanje. Rumena i sva ustreptala odmah je pošla od ranjenika do ranjenika i, milujući svakog od njih, veselo s osmijehom ponavljala: »Ne da tebe tvoja seka!«

Na zeničkom terenu spojili smo se sa prvim majevičkim bataljonima; tu je formirana grupa Udarnih bataljona. Dobili smo zadatak da se opet vratimo u Birač. U istočnoj Bosni Birač je tada bio jedina slobodna teritorija. Odatle smo vršili akcije na komunikaciji Tuzla—Zvornik, na pruzi Zavidovići—Han Pijesak, likvidirali ustaška uporišta i razbijali četničke grupacije.

Na jednom proplanku iznad samih ustaških bunkera, skupa sa mitraljescem Brankom Stojanovićem-»Krvavim« nalazila se i Rava. U iščekivanju ostalih bataljona, pritajili smo se na položaju, prozebli od kiše koja je padala dva dana. »Krvavi« je sjedio niže mene, uz mitraljez, i nešto baratao oko svojih ovčjih opanaka. Najednom skide raskvašen opanak, koji se otegao kao crijevo, skinuo je zatim mokru kapu i — opsovao punu kapu bogova. Rava ga je, nasmijana, pomilovala po kosi i obećala: »Tebi će seka nabaviti cipele na prvim bunkerima«. Nakon pola sata dobio sam izvještaj da su bataljoni stigli i naredio sam napad. Za sat i po borbe ustaško uporište je likvidirano. Obilazeći položaj ugledao sam Ravu u kompletnoj njemačkoj uniformi sa dvije kragujevačke bombe o pasu. »Krvavi« se djetinjasto smijao gledajući u svoje cipele.

Stanje NOP-a u istočnoj Bosni bilo je u tom periodu najkritičnije: četničke snage su se stabilizovale, stvorile su svoje vojničke formacije koje su, sklopivši uske sporazume sa neprijateljima, neprekidno napadale naše udarne bataljone...

Izloženi smo bili stalnim marševima i okršajima; počelo je pojedinačno dezertiranje. Tih dana Ravu sam često zaticao u pojedinačnom prisnom razgovoru sa onima od kojih smo očekivali da će pobjeći. Poslije tih razgovora ostajali su preporođeni. Primijetivši kolebanje i kod boraca Crnovrškog bataljona, pozvao sam Ravu i zamolio je da se sa njima što više druži. Zapazio sam da je srećna što je dobila takav zadatak. Snažno me zagrlila: »Ne brini, druže komandante, sve će biti u redu!« Sutradan, prolazeći kroz Prvi bataljon na rječicu Lovnicu, čuo sam pjesmu: »Koso moja, borovino gusta...« Prišao sam grupi i vidio Ravu u sredini, zagrljenu sa Tripom Đokićem i Radovanom Šućurom, a oko njih sve Crnovršani. Bili su raspoloženi, razdragani. Zagrlio sam Ravu i nastavili smo pjevati. Šapnula mi je: »Sve je u redu, druže komandante«. Tim njenim stavom i uspjehom kod boraca Crnovrškog bataljona, i sam sam bio umiren. Rava je i meni podigla duh. Bila je, po mom shvatanju, nepostavljeni komandant i komesar. Bila je čovjek koji i u najkritičnijim situacijama samostalno odlučuje i zna šta treba učiniti. Ona je na našim zabrinutim čelima čitala svoje zadatke.

— Uz teške i gotovo svakodnevne borbe — sjeća se Tomo Đukić — odstupili smo na pustu i neprohodnu Konjuh-planinu. Na Konjuhu je zavladala opšta glad. Hrane ni za lijeka, danima, a sela nigdje. Žvakali smo tek izlistao bukov list, gulili i jeli bukovu koru-mezgru, brali travu srijemošnik. Iz tih iskušeničkih časova gladovanja, što i najsnažnijeg čovjeka zna da obori, sjećam se Rave koja se nekako odmah saživjela sa nama Romanijcima, i njenih melem-riječi:

»Šta ste se, boni, snuždili? Kao da nemate hljeba u torbi!«

Odmah zatim obratila se vodniku Janku Vučićeviću: »Bolan, Janko, visok si ko srndać, popni se prednjim nogama na tu zelenu bukvu i brsti. Lako je tebi, tako visoku, ali šta ćemo mi mali« i pokazala pri tom na Milana Radovića i sebe.

»A ti, Manojlo — govori Manojlu Miniću — sagni se i pasi. Zar prije rata nisi pasao travu i list, čuvajući ovce i goveda po Romaniji?!«

Vedrim humorom, dosjetkama i šalama, hrabro podnoseći glad, Rava je među nas unosila spasonosno raspoloženje. Svako od nas pomalo se stidio ove Ravine hrabrosti. Sramota nas je bilo da pokleknemo i pokažemo da nećemo moći izdr-

žati. Mi smo se tada zaista ugledali na ovu rijetko vedru djevojku.

— Prvih dana nove 1942. godine išla sam sa jednom grupom romanijskih kurira[9]) na Ozren — sjeća se Ljilja Prlja. — Uz put sam srela Ravu u nekom selu na Zvijezdi. Bila je u srbijanskom muškom odijelu i opančićima s kljunovima, razdragana, u društvu veselih mladih drugova. Mora da je bio neki predah u borbi, što su oni iskoristili da se provesele. Neko je imao prim. Sviralo se, pjevalo i igralo. Pod utiskom tog zajedničkog veselja čitav dan sam bila raspoložena.

Poslije mučkog napada četnika na naše snage, s Ozrena smo se morali povući u Birač. Poslije Ozrena, tuđeg i sumornog, Birač mi se učinio divan, gostoljubiv i topao. Tu smo proveli cijelo ljeto; išli smo samo u manje akcije i, uglavnom, odmarali se. Spremali smo pokret za Majevicu. Ravu sam tada vidjala svakodnevno. Bezbroj puta povela je kolo oko logorske vatre koju smo palili gotovo svako veče. Bile su to nezaboravne večeri! U strahoti rata, opasana neprijateljima sa svih strana, živjela je brigada i u njoj Rava, spremna i da shvati i da pomogne, i da usreći sve oko sebe. Nikada je nisam čula da se ma na šta požalila. Ništa njoj nije bilo teško. Gledajući i slušajući Ravu, čovjeku se činilo da teškoća uopšte i nema. Pjevajući je sama na potoku vješto lupala rublje za šezdeset i više boraca iz svoje čete. Drugovi su to poštovali i pomagali joj, donoseći drva i vodu za pranje. Kao jedina drugarica u svojoj četi, i zobeno brašno je prosijavala da bi se mogao napraviti makar kakav hljeb. I danas mi se učini da je živu vidim pred sobom: njene svijetle oči, plavu kosu i dva rastavljena prednja zuba. Uvijek sam joj se potajno divila.

— U Šekoviće je aprila ili maja 1942. došla Grupa udarnih bataljona — ispričao je Svetozar Vučićević-Baća. — Ravu sam uočio odmah po dolasku: i po ljepoti i po drugarskom odnosu. Imala je takvo držanje kao da je stotinu godina bila partizan. Uprkos teškim uslovima života, uvijek je bila uredna i čista, urednija i od drugarica u štabu. Svojim primjerom utjecala je i na druge.

---

[9]) Njih oko 17 po povratku s Ozrena uhvatili su četnici na Stogu kod Krivaje i sve ih postrijeljali.

Šesta brigada još nije bila zvanično formirana ali, dolaskom udarnih bataljona u Šekoviće, živahnuo je kulturni rad. Tog ljeta održali smo ovdje jednu od naših prvih priredbi. Na livadi, u blizini kuće šumara Manojla Šoškovića, napravili smo pozornicu od granja. Počelo je pred zalazak sunca. Usred programa nastupili su Rava i njen budući suprug Mitar Minić. Pjevali su romanijske pjesme i neizostavnu »Koso moja, borovino gusta...« I kasnije je Rava učestvovala u našim diletantskim grupama.

U jesen 1942. zauzeli smo od ustaša selo Tupkoviće u Spreči. Poslije borbe, cijela naša četa bila je zadužena da iz sela što brže evakuiše hranu i ostalu zaplijenjenu robu. Bilo je tu suvog mesa i pekmeza... Iako smo svi bili gladni, Rava me je upozorila da gledam da hranu odnesu ranjenicima u bolnicu. Isto tako, jednom prilikom, našla se odnekud truba platna. Od toga su i Rava i ostale drugarice mogle da sašiju sebi košulje, ali Rava je odlučila da sve to uzme za zavoje. Svakog momenta o njima je vodila računa.

— Bio sam sa Ravom u Drugoj četi VI brigade, Crnovršk oj, sačinjenoj uglavnom od nas Vogošćana i jednog broja Sarajlija: Moni Finci, Petko Kamhi-Samuel i drugi — priča Vojno Vuković. — Rava je svima nama bila kao sestra. Svima je činila sve što je tada bilo moguće učiniti. Bili smo zajedno od formiranja brigade do pete ofanzive tako da sam sa njom učestvovao u čitavom nizu akcija, i mogu reći da se Rava u svakoj od tih borbi isticala prvenstveno kao vrlo hrabar i odvažan vojnik. Naročito mi je ostala u sjećanju jedna borba na Cerskoj, avgusta ili septembra 1942. godine. Od naših snaga bio je tu samo prvi i drugi bataljon naše brigade. A moguće da je i neki NOP odred učestovao! Ušli smo u napuštena muslimanska sela, nigdje žive duše, i pokupili žito. Ustaše su nas osjetile i počeo je napad sa svih strana: od Vlasenice, od Zvornika, Kasabe... Kao pljeva su navirali, jedni za drugima. Mi zasjeli na jednoj kosi, strategijski u mnogo zavidnijem položaju, ali oni su od nas bili kud i kamo brojno jači. Dočekivali smo ih na puške, tukli se gotovo prsa u prsa. Rava je stajala u prvom borbenom redu, kao bedem. Kroz onu grmljavinu mitraljeza, pušaka, pištolja, slušali smo njene zvonke pokliče: »Evo ih... drži ih... ne daj im naprijed, navali... Udrite drugovi...« Nemam riječi da opišem šta

je za nas značilo njeno prisustvo i herojsko vojničko držanje u toj lomljavi. Bio sam [illegible]. Niko od nas nije se usudio pomaći s mjesta. Nikome u toj samrtnoj stisci nije ni na pamet palo da ustukne ma i jedan korak. Reva je [illegible], bodrila, vodila... Kao zavjetna zastava.

— Prvih dana januara 1942. Reva je učestvovala u velikoj borbi u Bosutskim šumama — priča se Tasi Račić. — U [illegible] mi likvidirali smo preko 100 Njemaca, zarobili [illegible] mnogo deset mitraljeza i mnogo opreme, a mi smo imali oko deset mrtvih i nekoliko ranjenih. Tokom čitavog tog njemačkog napada Šesta brigada vodila je borbe u Sremu: na Fruškoj gori, oko Šida... I svugdje je Reva bila hrabra.

BATA[7]

— — — — — — — — — — —

Reva je doživjela svoju veliku radost. Prvo se čulo u blizini nekoliko pušaka. A onda dug rafal mitraljeza. Poznadosmo ga: šarac. Odjeknu oštra komanda: Druže! Začas, bili smo u streljačkom stroju. »Desno krilo zaobiđi...« Šuma zatutnji. Počeše i pucati puške, mitraljezi, neprijateljski bacači, komande, sve se u silu i silovit prasak oružja [illegible] mučnim odjekom šume. Švapska kolona negdje se prosjekom i napala na naš centar. Mi smo je obuhvatili s bokova. Nije potrajalo dugo, sjerasmo Švabe u jarak. Ukopali su se i brane se [illegible] vatrom. Obruč partizana, Bosanaca i Sremaca, obuhvata ih sa svih strana. Privlačimo se jarku. Od drveta do drveta. Među najbližima neprijatelju, vidim drugaricu puže [illegible] kao zmija. Plava kosa prosula joj se po ramenima. Prepoznasmo Revu, bolničarku iz I bataljona. Njeno lice je vedro, ozareno... Smije se i [illegible] puza.

Doživjela je svoju veliku radost — borbu!

»Gađajmo u onaj grm! Tamo je šarac« viče drugovima oko sebe.

Poslije žestoke vatre streljačkog stroja partizana kao oluja sjuri se u jarak. Među prvima uskoči Reva. Jedan Švaba

---

[7] Iz [illegible] Dušana Blagojevića.

blesavim i zapanjenim pogledom tupo zuri u plavokosu ženu, koja mu uperi pušku u prsa. Ruka mu se nemoćno ukoči na futroli parabeluma. U mladoj lijepoj ženi preplanula lica, zarumenjena od napora borbe, smrtno preplašeni Nijemac spoznade osvetničku mržnju pobunjenog naroda... Hitac odjeknu, švapski soldat skljoka se u jarak. A Rava jurnu dalje.

Bili smo u Trnovi, na Majevici. Rava je prekomandovana u našu četu. Dodijeljena je u Lukinu desetinu. Luka je junak Šeste brigade. U borbi Luka vidi sve: i neprijatelja i svoju desetinu. Uvijek ispred svih, ne da nikome da izostane. Nijedan pokret borca mu ne izmiče. Sve što primijeti da ne valja, skreše odmah otvoreno u brk. Ne govori rado ni o sebi ni o drugima. Kad Luka poslije borbe kaže desetini »dobro je bilo, drugovi«, onda desetina zna da je zaista bilo dobro. Kome Luka kaže da je dobar borac, onda je to sigurno tako. Vrlo brzo, poslije prvog sudara sa neprijateljem, Luka reče za Ravu:

«E jeste, brate, borac... nema šta!«

Prije rata, kod kuće, na poslu, u životu uopšte, mladi radnik-seljak Luka, kao toliki drugi, stekao je o ženama određeno mišljenje: Ženi je mjesto kod kuće, nema ona šta da se petlja u »muške poslove«. Međutim, došlo je vrijeme kada su se i žene upetljale u »muške poslove«. Prvu drugaricu koju je vidio sa puškom, partizanku, Luka mora da je sumnjičavo odmjerio od glave do pete:

»Šta kog vraga ona traži tu...«

Onda je Luka, kao i toliki drugi, u borbi shvatio da nije baš tako. Bez mnogo priče, predike, bez fraza o pravima žena, o ravnopravnosti, posmatrajući ženu-borca, novu ženu Jugoslavije, koja se bori, pati i gine, rame uz rame sa drugovima, on je osjetio da je žena ravna muškarcu. Na jednom četnom sastanku razgovaralo se o položaju žene ranije i o tome da žena treba da bude potpuno ravnopravna muškarcu. Luka ta izlaganja potkrijepi jednostavnim i prostim riječima: »Evo, Rava, ne zaostaje za najboljim borcima. Siguran si, brate, u nju gdje je pošalješ... Pa kako da ona ne bude sa nama ravnopravna!« Kroz Luku je progovorila naša vojska, naš narod. U mukotrpnim uslovima borbe, surovi u ocjeni, tvrdi u priznanjima, naši borci, obični, polupismeni ljudi, koji ranije nikada nisu čuli za neka »ženska prava«, primili su ženu-borca kao ravnopravnog druga.

Taj marš je bio užasan. Od podne i čitavu noć kolona se vukla kroz glibove Semberije. Kiša lila kao iz kabla. Jedva stigosmo do sela. Vatra sa ognjišta osvjetljava umorna lica. Neki se odmah izvališe i zaspaše. A Rava bdi nad svakim: »Ne spavaj još, druže, prvo se osuši... Prehladićeš se ovako!«

»Pusti, umoran sam...

»Hajd, bježi bolan, kako umoran!«

Dok se ostali suše i odmaraju kod vatre, ona pomaže domaćici u pripremanju večere za desetinu.

»Pa, da zapjevamo, drugovi...«

Prijatan ženski glas povede pjesmu. Ostali prihvatiše. Zagrmi pjesma, silna, borbena partizanska... Domaćin posmatra te izmučene likove boraca, sluša pjesmu, zna koliki smo put prevalili, gleda Ravu nasmijanu, raspjevanu, neumornu. I reče:

»E, sila ste vi, drugovi! I vrijedna vam ona drugarica...«

Januara 1943. poslije napornog marša na predanku u podnožju Milan-planine našao sam se sa Ravom u kući nekog Vaskovića — sjeća se Tomo Đukić. — Prije nego što smo došli do bilo kakve hrane, pojurili smo da legnemo; kao snoplje smo popadali. Rava je, nasmijana, hrabro stajala iznad nas i, pola u šali pola u zbilji, stala da nas kori:

»Kukavice jedne! Šta ste se snuždili i skupili, ko pola dinara u siromaškom džepu! Kakav si mi ti partizan i muškarac! — obraća se jednom pokunjenom i iznemoglom drugu. — Zar ne znaš, bolan, da je danas srpski Božić? Sada će domaćin donijeti pečena ovna na ražnju, pa ćemo se najesti kao nekad kod bâbe. Jest, šipak! Ovo je đikanska kuća. Moli boga da bude i zobovnice; bili bismo zadovoljni«. I tako je nastavljala svoju vedru šalu, da bi je na kraju začinila svojom omiljenom pjesmom:

»Koso moja, borovino gusta...
Đano, Stano, Jano, joj ljuta rano!«

I ostali smo se postidjeli pred ovom neustrašivom i rijetko [illegible] djevojkom. Kakva snaga! Kakva rijetka vedrina! [illegible] mogli da naučimo kako se vedro i ju[illegible] moglo podnositi sve nevolje i patnje. A to je u ono vri[illegible] bilo najvažnije: bilo je to naše najjače oružje.

MJEZIMICA BRIGADE

— Neposredno poslije formiranja Istočno-bosanskog udarnog bataljona, marta 1942. u Srednjem, čiji je komandant bio Vojo Ljujić a ja njegov zamjenik, morali smo krenuti na dobojski Ozren — sjeća se pukovnik Mitar Minić[6]). Prilike su se tamo naglo pogoršale i četnici su uzimali sve više maha. Ovaj dug i uporni marš iziskivao je od cjelokupnog ljudstva krajnje naprezanje. Sve nas iscrpio je napregnuti noćni hod, iako su većinu boraca sačinjavali omladinci i omladinke. Upravo na tom putu Ravu sam zapazio i upoznao. Jednoga jutra, poslije marša cijele prethodne noći, obilazio sam premorenu kolonu i idući od druga do druga pitao sam da li su umorni i kako podnose napor. Rava je, puna vedrine i utrkujući se da kaže prije ostalih, veselo uzviknula: »Nije ovo ništa! Mi možemo cijelu našu zemlju pješke preći, a kamoli ovo!« Njenoj drugoj četi imponovala je ova izjava; svi su gledali u svoju drugaricu, jer su dijelili njeno mišljenje. Drago mi je bilo. Osjetio sam da je svima nama, koji smo je čuli, to dalo poleta za daljnje napore na maršu koji je bio još dosta dug.

Savladali smo i preostali dio puta i stigli na Ozren umorni, gladni, nenaspavani. Svaki borac jedva je čekao da se što prije spusti i odmori. Ali, sada je trebalo od mještana prikupiti hranu za bataljon. Javili su se dobrovoljci, među njima Rava. Gledao sam ih kad su krenuli prema selu. Rava je poskakivala niz jednu njivu, kao najodmornija. Odavala je osobu koja ima toliko snage i volje, da može savladati i najveće teškoće. Ličnost rijetke energije! Pomislio sam: Stvarno, ova djevojka je na maršu istinu rekla, za nju nema umora.

Sa nama je i drug Tempo; on zakazuje zbor Ozrenskog odreda u selu Brezici. Ali, umjesto da dođu na zbor, četnici u zakazano vrijeme iznenada napadaju naš bataljon. Razvila se ogorčena borba. S jedne strane, naših trista boraca, a sa druge, gotovo cijeli četnički ozrenski odred. Nije bilo kuda već ginuti do posljednjeg. Najposlije, uspjeli smo razbiti četnike. Ravino držanje u ovoj bici nimalo se nije razlikovalo od držanja ostalih boraca. Borila se kao i oni. I još previjala ranjenike i svoje čete i bataljona. Tek što se bitka smirila,

[6]) Prvoborac iz Mokrog — narodni heroj.

Taj marš je bio užasan. Od podne i čitavu noć kolona se vukla kroz glibove Semberije. Kiša lila kao iz kabla. Jedva stigosmo do sela. Vatra sa ognjišta osvjetljava umorna lica. Neki se odmah izvališe i zaspaše. A Rava bdi nad svakim: »Ne spavaj još, druže, prvo se osuši... Prehladićeš se ovako!«

»Pusti, umoran sam...

»Hajd, bježi bolan, kako umoran!«

Dok se ostali suše i odmaraju kod vatre, ona pomaže domaćici u pripremanju večere za desetinu.

»Pa, da zapjevamo, drugovi...«

Prijatan ženski glas povede pjesmu. Ostali prihvatiše. Zagrmi pjesma, silna, borbena partizanska... Domaćin posmatra te izmučene likove boraca, sluša pjesmu, zna koliki smo put prevalili, gleda Ravu nasmijanu, raspjevanu, neumornu. I reče:

»E, sila ste vi, drugovi! I vrijedna vam ona drugarica...«

Januara 1943. poslije napornog marša na predanku u podnožju Milan-planine našao sam se sa Ravom u kući nekog Vaskovića — sjeća se Tomo Đukić. — Prije nego što smo došli do bilo kakve hrane, pojurili smo da legnemo; kao snoplje smo popadali. Rava je, nasmijana, hrabro stajala iznad nas i, pola u šali pola u zbilji, stala da nas kori:

»Kukavice jedne! Šta ste se snuždili i skupili, ko pola dinara u siromaškom džepu! Kakav si mi ti partizan i muškarac! — obraća se jednom pokunjenom i iznemoglom drugu. — Zar ne znaš, bolan, da je danas srpski Božić? Sada će domaćin donijeti pečena ovna na ražnju, pa ćemo se najesti kao nekad kod bâbe. Jest, šipak! Ovo je đikanska kuća. Moli boga da bude i zobovnice; bili bismo zadovoljni«. I tako je nastavljala svoju vedru šalu, da bi je na kraju začinila svojom omiljenom pjesmom:

»Koso moja, borovino gusta...
Dano, Stano, Jano, joj ljuta rano!«

I opet smo se postidjeli pred ovom neustrašivom i rijetko izdržljivom djevojkom. Kakva snaga! Kakva rijetka vedrina! Od Rave smo, zbilja, mogli da naučimo kako se vedro i junački mogu podnositi sve nevolje i patnje. A to je u ono vrijeme bilo najvažnije: bilo je to naše najjače oružje.

MJEZIMICA BRIGADE

— Neposredno poslije formiranja Istočno-bosanskog udarnog bataljona, marta 1942. u Srednjem, čiji je komandant bio Vojo Ljujić a ja njegov zamjenik, morali smo krenuti na dobojski Ozren — sjeća se pukovnik Mitar Minić[8]). Prilike su se tamo naglo pogoršale i četnici su uzimali sve više maha. Ovaj dug i uporni marš iziskivao je od cjelokupnog ljudstva krajnje naprezanje. Sve nas iscrpio je napregnuti noćni hod, iako su većinu boraca sačinjavali omladinci i omladinke. Upravo na tom putu Ravu sam zapazio i upoznao. Jednoga jutra, poslije marša cijele prethodne noći, obilazio sam premorenu kolonu i idući od druga do druga pitao sam da li su umorni i kako podnose napor. Rava je, puna vedrine i utrkujući se da kaže prije ostalih, veselo uzviknula: »Nije ovo ništa! Mi možemo cijelu našu zemlju pješke preći, a kamoli ovo!« Njenoj drugoj četi imponovala je ova izjava; svi su gledali u svoju drugaricu, jer su dijelili njeno mišljenje. Drago mi je bilo. Osjetio sam da je svima nama, koji smo je čuli, to dalo poleta za daljnje napore na maršu koji je bio još dosta dug.

Savladali smo i preostali dio puta i stigli na Ozren umorni, gladni, nenaspavani. Svaki borac jedva je čekao da se što prije spusti i odmori. Ali, sada je trebalo od mještana prikupiti hranu za bataljon. Javili su se dobrovoljci, među njima Rava. Gledao sam ih kad su krenuli prema selu. Rava je poskakivala niz jednu njivu, kao najodmornija. Odavala je osobu koja ima toliko snage i volje, da može savladati i najveće teškoće. Ličnost rijetke energije! Pomislio sam: Stvarno, ova djevojka je na maršu istinu rekla, za nju nema umora.

Sa nama je i drug Tempo; on zakazuje zbor Ozrenskog odreda u selu Brezici. Ali, umjesto da dođu na zbor, četnici u zakazano vrijeme iznenada napadaju naš bataljon. Razvila se ogorčena borba. S jedne strane, naših trista boraca, a sa druge, gotovo cijeli četnički ozrenski odred. Nije bilo kuda već ginuti do posljednjeg. Najposlije, uspjeli smo razbiti četnike. Ravino držanje u ovoj bici nimalo se nije razlikovalo od držanja ostalih boraca. Borila se kao i oni. I još previjala ranjenike i svoje čete i bataljona. Tek što se bitka smirila,

[8]) Prvoborac iz Mokrog — narodni heroj.

krenuli smo opet usiljenim maršem u zenički kraj do sela Kamenice; trajao je jedno popodne i cijelu noć. Iz Kamenice bataljon je u sastavu Šeste brigade otišao na Romaniju, a odatle u Šekoviće. Udarni bataljon postaje prvi bataljon Šeste brigade, a ja njegov komandant.

U selu Šekovići 1943. g.

U Šekovićima, negdje pri kraju ljeta, ja i Rava smo se uzeli. Sklopljen je prvi ratni brak u našoj brigadi. Nastaju i prve bračne poteškoće. Nije ih bilo lako premostiti. Kroz dan-dva rastavljaju nas. Ravu premještaju iz Prvog u Treći bataljon čiji je komandant bio Vojo Ilić. Više puta smo nas dvoje o tome razgovarali i nismo, nekako, mogli da shvatimo zašto je to potrebno. Izgledalo nam je to kao atak na naš brak. Najposlije, morali smo se pomiriti sa tim da ne možemo biti zajedno. Razdvajanje nam je teško palo. Čak smo sami sebe osuđivali što smo našu ljubav iznijeli na javnost, jer u protivnom ostali bi zajedno.

Jednoga dana, u Šekovićima, primijetio sam Ravu kako zadovoljno korača u suknji od svilenog padobrana. Začudio sam se i upitao: »Šta će ti to, Ravo, vidiš da suknju nema nijedna drugarica osim tebe!?« »Sašila sam je, jer mi se svidjela padobranska svila. Moramo se i na suknje privikavati; sada ćemo u gradove, pa neka smo lijepo obućene«. Voljela je lijepo da se obuče, kad god bi joj se ukazala ma i skromna mogućnost, i da se tako dotjerana sa nama proveseli. Trudila se i u najsurovijim danima da među sve nas unese što bolje raspoloženje. Utučenost i zlovolju nije poznavala. Ravu su svi u brigadi voljeli. Tepali su joj »Baba Rava«, jer se prema svima odnosila blisko, rođački. Bila je mjezimica naše brigade. I u najkritičnijim trenucima suviše samouvjerena! Nikad za vrijeme borbe nije bila u pozadini; kretala se uvijek sa borbenim dijelovima svoje jedinice. Ponekad sam se šalio sa njom, jer nije bila ranjavana: »Ravo, pričaju drugovi da si hrabar borac, a kako da te nijedno zrno nije nigdje okrznulo?« Pocrvenjela bi i primijetila: »Nisam ja tome kriva. Ali, vidjećeš, mene prvi metak kad udari, udariće tamo gdje treba«. Bila je uvjerena, ako joj se šta desi, da se neće izvući, da će to biti njen kraj.

Kad bi se u rijetkim prilikama našli skupa, mnogo mi je pričala o ljepotama Sarajeva, uz koje je bila vezana cijela njena mladost. Naš zajednički život nije mogla da zamisli izvan Sarajeva. Maštala je o jednom novom životu uopšte, za koji se borila i ona, sa puškom u ruci. Često je spominjala svoju porodicu. Neizmjerno ih je sve voljela, pa ipak, najčešće je priželjkivala susret sa bratom Stojanom-Stoletom, kako ga je zvala.

Pred petu ofanzivu ostala je u drugom stanju. Prilike su bile veoma teške i ona je odlučila da abortira. Naša brigada, sa kojom sam i ja bio, krenula je u sastav glavnih snaga ka Čajniču. I pored sve svoje upornosti da ide sa nama, Rava je morala ostati u Šekovićima. Mnogo joj je bilo žao. Uvjeren sam, lakše se rastala sa svojom porodicom kad je pošla u partizane nego toga puta sa brigadom.

Preturili smo i petu ofanzivu. Naše jedinice su se vraćale preko Romanije u Šekoviće. Ni ja ni Rava nismo znali jedno za drugo. Vukao sam se potpuno iscrpljen, smalaksao, bolestan. Bolovao sam dizenteriju, a lijekova nije bilo. Neki drugovi su mi pomagali da hodam. Došao sam nekako do

Han-Pijeska, na Romaniju. Tu smo pokušali da odbijemo Nijemce, koji su nadirali od Sokoca, i da ih spriječimo da prodru ka Vlasenici. Poslije kraće borbe ipak su se probili sa motorizacijom. Nisam bio u stanju da se krećem sa ostalim drugovima i ostao sam u šumi, sjeverno od ceste, iza nekog ožbunjenog panja. Ležao sam tu, blizu ceste, kada je iz šume naišla Rava. Tražila me je. Čula je da sam živ i da se bolestan vraćam iz ofanzive. Od drugova, koje je uz put sretala, saznala je gdje se otprilike nalazim. Pošla mi je u susret iz Šekovića, i stigla upravo u tom kritičnom momentu. Prije nego što su naišle druge njemačke jedinice, pomogla mi je da se odatle izvučem kroz šumu do Milan-planine i, kasnije, do Šekovića. Našla me je u pravi čas, u trenutku kad mi je gotovo sasvim ponestalo snage. Izvukao sam se samo njoj zahvaljujući. Bio je to divan drug u najtežim časovima.

Malo je borbi u kojima Rava nije zapažena. Poznato je njeno držanje u prvom napadu na Tuzlu, u borbi sa četnicima na Miloševcima, u jurišu na Nikolića brdu, u bici u selu Vrbanji u Sremu... U neuspjelom napadu Grupe istočnobosanskih udarnih bataljona na Vlasenicu 15. juna 1942. Rava se istakla kao borac 1. bataljona na uporištu Han-Pogled, gdje su razbili četu ustaša. Za nju nije postojalo — nemoguće! Sve je stizala da uradi. Uvjeren sam da u istočnoj Bosni ima malo drugarica koje su prošle takav put i tako se razvijale kao Rava. Gubitak takve drugarice ne može se ničim nadoknaditi. Žao mi je nje i kao čovjeka i kao borca. Vjerujem da bi danas još mnogo dala od sebe. Kada je poginula, kod Bijelih voda na Romaniji, nalazio sam se na položajima kod Rogatice.

— Nije dovoljno reći samo: Bila je hrabra i požrtvovna žena-borac. Jer mnogi, tih dana ranjeni drugovi, za svoj život mogu da zahvale samo njoj — kaže Slobodan Bobar. — Na žalost, takve požrtvovnosti su tada smatrane normalnim i zbog toga su mnoga junačka dela ostala zaboravljena. Nije dovoljno setiti se Ravinog lika, uvek vedrog i nasmejanog, a ne istaći koliko je to za nas, njene saborce, značilo; zbog čega je upravo sećanje na nju ostalo neizbrisivo. Dešavalo se da u nekoj teškoj situaciji živci i najhrabrijeg čoveka popuste i njegova se zabrinutost prenese i na njegovu okolinu. Ravi se, međutim, nije nikada desilo da se zapita: »Šta sada?«

Naprotiv, delovala je na okolinu ohrabrujuće i blagotvorno. Posmatrajući nju, čovek je nalazio hrabrosti da teškoće lakše prebrodi. Zbog takvog njenog držanja Rava spada u red onih boraca kojih će se preživeli drugovi uvek sećati, jer su njihove vrline ostavile jednako snažan utisak kao i njihovi junački podvizi u akciji.

Meni je pao u deo težak zadatak, da vest o njenoj pogibiji saopštim njenom drugu Mitru. Nekoliko sati posle njene smrti komandant III korpusa Pero Kosorić opisao nam je u štabu divizije kako je Rava poginula. U istom selu nalazio se i štab Romanijske brigade, čiji je komandant bio Mitar. Drugovi su odlučili da ja odem do njega i da mu to saopštim.

Na lepom, sunčanom jesenjem jutru sedeli smo Mitar i ja na drvljaniku ispred kuće u kojoj se nalazio štab. Njegove oči svetlucale su ovlažene suzom, a na prebledelom licu poigravao mu je mišić. Osećao sam da ga je vest teško pogodila. Trebalo je, mislio sam, još nešto da mu kažem. Pokušao sam sa onim običnim ratničkim frazama: »Možda i nas, danas ili sutra, čeka ista sudbina. Niko od nas...« ali on kao da me i ne sluša. A onda mi se okrenu i gotovo strogim glasom reče: »Znaš li ti da ja takvog druga neću više imati u životu«.

— Dok je Sarajevo slavilo pobjedu — sjeća se Ravina sestra Desa — našli smo njenog Mitra kako sjedi uz čašu, okružen sviračima. Tražio je da mu zapjevaju njezinu pjesmu. Pokazivao nam je stvarčice koje su iza nje ostale i ponavljao: »Ja sam jedini čovjek sa dvije Spomenice...«

— Probijao sam se od Nevesinja prema Ustikolini, tražeći Šestu istočno bosansku brigadu, u koju sam bio prekomandovan iz dalmatinskih jedinica — sjeća se Žak Finci. — Na domaku brigade, negdje blizu Ustikoline, sreo sam Mitra Minića. Razgovarali smo više od pola sata. Tada nije spomenuo Ravu. Docnije sam saznao od drugova iz brigade da je Mitar tvrdoglavo insistirao da Rava ne ostane u Šekovićima nego da krene sa njegovim bataljonom u pravcu Crne Gore, gdje je počinjala peta ofanziva. Ovakav njegov stav, neuobičajen u ono ratno vrijeme, jasno je ilustrovao snažnu vezu koja je postojala između njih dvoje.

Nekoliko puta sretao sam Mitra na maršu kroz Crnu Goru, sa puškomitraljezom na ramenu. Visok, koščat i hrabar, probijao je Mitar svojim puškomitraljezom put kroz ne-

prijateljski obruč. Katkada smo izmijenjali poneku riječ o Ravi. Njegov zapaljeni pogled dobijao je tad sjetnu prevlaku. Sreo sam je prvi put negdje u Šekovićima. Mlada djevojka, vedra i uvijek nasmijana lica, srdačno se pozdravljala sa mnom kao da smo stari poznanici. Zvonki smijeh otkrivao je dva rastavljena prednja zuba. Njeno prijateljsko zadirkivanje bilo je izmiješano mislima o Sarajevu i danu kada ćemo se ponovo vratiti u naš kraj. Mnogo puta sretao sam Ravu, no ne mogu se sjetiti da je u bilo kojoj prilici bila neraspoložena, tužna ili umorna. Njen časoviti, iznenadni smijeh djelovao je kao zaraza, odnoseći neveselost ili umor kod boraca. Njena pjesma u koloni dizala je moral i muškarcima naviknutim na tegobe i naporan život. Ja zapravo ne znam koga Rava nije zadužila: nekog vedrom šalom, nekog drugarskom riječju, pažnjom, sitnom uslugom. Mnogi ranjenici sjećaju se lagane Ravine ruke dok previja rane, njene bodre riječi, zvonkog glasa njene pjesme. Nikad nije mirovala. Čas je nekom nešto krpila, pripremala sanitetski materijal, previjala, razgovarala, ružila, šalila se. Borci su je voljeli, i sa vedrim osjećanjem privlačili se pod bunkere ako je Rava bila u njihovoj četi. Bili su sigurni da ni ranjeni ni mrtvi neće pasti u ruke neprijatelja. Mi u Romanijskoj brigadi naročito smo je voljeli. Bila su tri izvora te naše sklonosti prema Ravi: voljeli smo Mitra — našeg komandanta, voljeli smo Ravu, a njih dvoje su se voljeli! Razumljivo, Rava nije mogla biti u našoj brigadi, uz Mitra. Takav je onda bio nepisani zakon. No, svaki njen dolazak u našu brigadu, dočekivali smo radosno i možda se Mitar ponekad i ljutio što ona ne ostavlja dovoljno vremena njihovim razgovorima, i što od onako malo dragocjenog vremena odvaja za sve nas.

Kao munjom ošinuti, stajali smo bez ikakve misli u glavi ispred štaba brigade: Kurir 27. divizije upravo je donio vijest da je Rava poginula prije dva sata na Crvenim stijenama. Njen četvorogodišnji san o našem ulasku u oslobođeno Sarajevo prekinuo se upravo na pragu grada. Zar je moguće da Rava neće opet vidjeti svoje Sarajevo i da ulicama rodnoga grada neće odjeknuti njena omiljena pjesma: »Sarajevo čeka partizane...« Zar je moguće da se ugasio ovaj mladi i poletni život, i to u praskozorje slobode?! Mitra nema među nama. Otišao je još jutros prema štabu divizije. Da li je saznao da više nema njegove »vile Ravijojle«? Iz njegovog

života zauvijek je nestao čovjek i drug koji je znao da smiri plahovitu Mitrovu narav, da obuzda njegov prkos, da urazumi njegovu hrabrost kada se bez kolebanja izlagao kuršumima. Kako li će Mitar primiti smrt svoje Rave, kad mi, evo, stojimo bez riječi i bez misli, čak i kada je smrt bila svakodnevna stvar.

Došao je kasno popodne, mršav, ozbiljan i — miran. Mi smo stajali oko njega, bez glasa, u šutnji koja je govorila više od bujice riječi. Prvi je progovorio Mitar:

»No, šta je, što šutite! Da zapjevamo: »Sarajevo čeka partizane...«

— Najživlje sam je zapazila u napadu na Srebrenicu 1943. u ljeto — kaže Rosa Jakšić. — Pješačili smo vrlo naporno od Šekovića prema Han-Pijesku, pa preko brdâ na Srebrenicu. Već dva dana bili smo bez hrane. Atmosfera napeta, puna neizvjesnosti. I vrijeme ružno, sumorno. Išli smo u koloni po jedan. Svi mi, koji smo bili iza Rave, smijali smo se i čavrljali, i pored toga što je nekoliko puta vezom prenošeno da bude tišina. Imala je, odnekle, kod sebe parče crvenog papira i to je stavila na nos, usne napućila, iskrenula oči i kapu prevrnula. Naravno, svi koji su je gledali morali su da se smiju. Kad je neko od rukovodilaca prišao da vidi šta se to radi, Rava je već sasvim ozbiljno koračala. Svako od nas želio je da bude u njenoj blizini.

Pošto smo zauzeli Srebrenicu, brigada se vraćala prema Šekovićima. Nedaleko sela Cikota, na Rudištu kod crkve, primijećena je neprijateljska vojska: oko trista ustaša i domobrana. Na vrhu sasvim golog brda bio je postavljen njihov teški mitraljez. Iako se na licu mjesta zadesio samo jedan naš bataljon, riješeno je ipak da ih napadom iznenadimo i tako onemogućimo da napadnu oni nas. Trebalo je oteti teški mitraljez, a brdo golo, na njemu nikakva zaklona. Komandant bataljona Đorđo Simić odlučio je da se sam privuče do vrha, kako ostale borce ne bi izložio pogibelji na brisanom prostoru. Raspoređeni smo u podnožju brda i oko 11 sati prije podne napad je otpočeo sa svih strana. Đorđo Simić je tad s puškomitraljezom u rukama pošao ka teškom mitraljezu, ne puštajući nikog sa sobom. Rava je bila pored mene, naoružana karabinom i bombama. Kad je vidjela da je on pošao, skočila je, potrčala za njim i prkosno mu doviknula: »Đorđo

Simiću, neću dozvoliti da si bolji junak od mene!« Vikom i pucnjavom uplašili su ustaške mitraljesce i osvojili teški mitraljez.

Đorđo Simić se sjeća ove zgode: »Prelazeći nadošlu rječicu Tavnu, u maju 1943, konj jednoga druga nije htio da prenese drugaricu Ravu, pa je i drug morao da uzjaše. Tek potom konj je smireno prenio oboje na drugu stranu. »Ja sam mislila — uzdahnula je tad Rava — da niko nema boljeg druga nego ja, ali sada vidjeh da tvoj drug neće nigdje bez tebe, a moj bez mene ide svugdje.« Njen drug Mitar bio je tada na Sutjesci.

Jednom prilikom, poslije njene udaje, učinilo mi se da je slabo raspoložena, što je za nju bilo sasvim neobično. Upitala sam je zašto je tužna i ona mi je ispričala. Na ognjištu, u bakraču, nešto je kuvala. Da napravi šalu, očađavila je ruke, otrčala do nekih drugova iz štaba i nagaravila ih, a zatim pobjegla. Nije bilo sapuna pa su morali pepelom da skidaju čađ sa lica. Iako su se svi smijali, njen Mitar ju je ukorio što pravi šale sa rukovodiocima, a šta više — ona je i udata žena! A eto, ona nije mogla da shvati da udajom mora da se mijenja.

Sjećam se, našla je negdje neku plavu maramu, vezala turban i kosu izvukla na čelo. Taj plavi turban, uz plave oči i kosu, vrlo lijepo joj je pristajao. Rekla nam je kako će se dotjerati kada dođe sloboda, vezaće turban i na visokim štiklama, kao nekad, šetaće kroz Sarajevo. Često je maštala o Sarajevu. »U časovima sjete — sjeća se i Dinko Falatar, opunomoćenik OZNE u brigadi — znali smo po nekoliko sati da sanjarimo o tome šta ćemo raditi kada se vratimo u Sarajevo. Ili, šta ima sada tamo dolje, i da nam je da malo prošetamo sarajevskim korzom pa da se vratimo.« Drugovi su mi kasnije pričali kako su je zbog bolesti odvraćali da ne ide u onu svoju poslednju borbu, ali Rava je ostala uporna:

»Neću dozvoliti da iko prije mene uđe u Sarajevo. Hoću da idem, pa živa ili mrtva!«

— Kad je Šesta brigada došla u Šekoviće od Konjuh-planine, krajem maja 1942 — spominje Miloš Zekić — odmah mi je pala u oči svojom pojavom: kršna djevojka, a ipak vitka, plave kose i preplanula lica. U njenim pokretima bilo je nečeg gipkog i skladnog, kao kod srne, a istovremeno kao kod

mlade vučice. Njene plave oči sa prelivima bile su pune žara i života. Bila je sva puna životne snage. Na našim sijelima oko logorskih partizanskih vatri, gledao sam je u kolu i volio sam do nje da se uhvatim. Ostala mi je u sjećanju kao neobično draga djevojka. Dok sam bio komandant te brigade, ona je bila referent saniteta u bataljonu.

U borbama za prvo oslobođenje Tuzle, početkom oktobra 1943. godine, Rava se istakla svojom vanrednom hrabrošću oko spasavanja ranjenika. Posebno se istakla u odbrani Tuzle: Imali smo tad i veći broj ranjenih. Bolnica je bila podalje od poprišta borbe i Rava je ranjenike tamo upućivala po drugima, a sama ostajala uz vatrene položaje. Ranjenici, prema kojima je naročito bila nježna, gledali su u nju kao u sunce kad izgrije. Bila je popularna i u radu s omladinom i ženama. Mnogo se tada govorilo o Ravi. I otprije smo je svi znali kao vrlo hrabru, ali tu, u Tuzli, prosto se rasplamsala priča o njenoj neustrašivosti. Njeno ime pročulo se nadaleko, u svim jedinicama istočne Bosne. Za mene, stvarno, ona je najsvjetliji lik žene u istočnoj Bosni. Kad je poginula, svima nam je bilo teško i žao. Dugo nisam mogao da zamislim da je mrtva ona plamena djevojka koja je u časovima zatišja, na našim sijelima oko partizanskih vatri, bila neumorna u igri a u borbama, pri spasavanju ranjenika, kao mlada vučica.

BANDITI, BACAJTE BIJELE!

— Sjećam se našeg prvog napada na Tuzlu[9]) — kaže Rešad Saletović. — Nekoliko dana i noći uporno smo slamali otpor utvrđenog neprijatelja. Dva dana bezuspješno smo napadali, a uoči treće noći došla je direktiva da se Tuzla mora osloboditi. Prešao sam tad u Ravin bataljon. Bio sam omladinski rukovodilac brigade.

S padanjem mraka počeli smo podilaziti... Uskoro se otvorila paklena vatra. Naša Šesta, pravila je čuda... Borci i komandanti s puškama su jurišali na topove. U tom neustrašivom naletu Rava je izvlačila ranjene borce, otimala ih od smrti. Ona je te noći pod najžešćom artiljerijskom vatrom sama previla 43 borca i spasila život većem broju ranjenika.

[9]) 2. oktobra 1943. godine.

Divna i dobra Rava! Svaki put, kad vidim njenu fotografiju, probode me dubok bol. Ona je, uistinu, jedan od rijetko dragih likova i rijetko velikih gubitaka.

— Rava! Sjajna devojka! Rumena, oličenje zdravlja i vedrine. Ne sećam se da sam je ikad video smrknuti ili zabrinutu — kaže dr Đorđe Dragić. — Upoznao sam je posle oslobođenja Tuzle; imala je na sebi vojničku bluzu, opasač i bombu, a na glavi titovku. Docnije sam slušao kako je prilikom tog napada na Tuzlu pokazala neverovatno požrtvovanje pri izvlačenju ranjenika iz prvih borbenih linija.

Krajem oktobra 1943. Rava i ja dobili smo zadatak od štaba XIX birčanske brigade, da organizujemo brigadni sanitet. Ona je posle borbi za Tuzlu postala referent saniteta ove jedinice, a ja sam bio brigadni lekar. Dok sam ja uglavnom bio stručno lice, Rava je pred štabom odgovarala za celukopni rad saniteta — za smeštaj i ukazivanje pomoći ranjenicima, za ishranu, evakuaciju, za izobrazbu sanitetskog osoblja. Vanredne inteligencije, pokazala se kao odličan organizator. Sposobna i snalažljiva. Sve njene osobine dobrog organizatora došle su do izražaja prilikom ponovnog napada na Tuzlu 1944. u januaru. Oko grada je bilo postavljeno i mnogo nagaznih mina, pa smo u tim borbama imali dosta ranjenika, među njima i više teških. Ja sam im ukazivao stručnu pomoć u brigadnom previjalištu, a Rava je, pored toga što je i ona pružala prvu pomoć, vodila brigu i o evakuaciji, smeštaju i ishrani. Prethodno je obišla okolna sela i prikupila dovoljan broj kola za prevoz ranjenika, organizovala previjalište i brigadnu ambulantu, kao i sve ostalo što je trebalo. Previjalište se nalazilo u Parselu a brigadna ambulanta u Dubravama. Ranjenici kojima je trebala hirurška pomoć, prebacivani su u obližnju hiruršku ekipu dr Ginsberga. U takvoj situaciji njene zasluge bile su neocenjive. Sve je tako dobro organizovano, da u toku rada na brigadnom previjalištu, kao i pri transportovanju ranjenika, nigde nije došlo do zagušivanja i gužve. Sve je funkcionisalo kako treba i posle te borbe štab brigade pohvalio je naš sanitet. Bila je to uglavnom Ravina zasluga. Pored svih ostalih njenih dobrih osobina, posebno treba istaći njenu brigu i ljubav prema ranjenicima. Za njih je to često značilo isto što i uspešna hirurška interven-

cija, a posebno tamo gde inače nismo mogli mnogo da im pomognemo.

— Bio sam u XX romanijskoj brigadi kada je, u decembru 1943. na Romaniju došla Devetnaesta birčanska brigada — kaže pukovnik Jakov »Jakša« Vodušek. — Njeni borci su se tada prvi put susreli sa njemačkim skijaškim jedinicama u bijeloj odjeći. Prvi put su vidjeli kako Njemci transportiraju svoje ranjenike na snijegu, u nekoj vrsti specijalnog zatvorenog čamca na skijama. Rava se, kao referent saniteta, odmah i veoma mnogo zainteresovala za tu vrstu transportnog sredstva za spasavanje ranjenika. Zapazio sam je baš po toj znatiželji, po tome kako je shvatila svoju funkciju referenta saniteta.

Januara 1944. u rejonu Rogatice Birčansku brigadu napale su jače ustaške snage. Imali smo sedam teških ranjenika, što je za jednu brigadu u tim uslovima predstavljalo veliku teškoću. Zahvaljujući Ravinoj velikoj ljubavi prema ranjenicima, i njenoj visokoj partijskoj svijesti, oni su bili spaseni. Nosila uopšte nismo imali, a ranjenike nismo mogli transportovati ni na kakav drugi način. Rava se snašla: brzo je prikupila nekoliko čebadi i šinjela, i uz pomoć sanitetskog voda za vrlo kratko vrijeme izradila od toga potreban broj nosila. Jedna četa je određena da nosi ranjenike i svi su spaseni.

— Marš XIX birčanske brigade od Sokolovića za Foču i do Prače, i nazad, trajao je neprekidno četrdeset časova, a Rava je bolovala pjegavi tifus — sjeća se Nikola Anić. — Strahovita studen i suzu je ledila. Odjeća se ukrutila kao da je od kamena. Brigada teška, umorna. I konji se jedva vuku. Ona nije htjela da izostane. Visoka temperatura je muči, noge se jedva miču, ali srce junaka Rave nije klonulo. Tifus lomi njenu mladost, a ona s osmijehom na usnama bodri ostale bolesne drugove: »Pjevajte, drugovi!« I, iznemogla, pjeva! Po povratku, ostala je u bolnici u Sokolovićima. U brigadu se vratila još slaba i lomna sa činom poručnika.

— U prvoj polovini avgusta 1944. vodili smo na Milan-planini borbu sa Nijemcima — priča dalje J. Vodušek. — Jedan naš vojnik bio je teško ranjen od bacača. Crijeva su mu bila povrijeđena na više mjesta i, da bi se spasao, trebalo je izvršiti hitnu hirurišku intervenciju. Na Ravino zauzimanje i pritisak, poduzeta je operacija pod izuzetno teškim okolno-

stima, na šatorskom krilu ispod jednog drveta, dok su Nijemci bili od nas udaljeni svega oko četiri stotine metara. Operisao je dr Bela Hohšteter, a Rava je bila glavni asistent. Ona je izvršila sve potrebne pripreme i očistila ranu ljutom rakijom. Vanredno se pokazala i, ko zna po koji put, položila ispit za referenta saniteta.

— I nakon dvadeset godina živo se sjećam njenih vedrih kao nebo plavih očiju, koje su uvijek bile nasmiješene, toplog i čvrstog stiska ruke kada je, uvijek zaposlena, kao vihor uletela među nas — spominje dr Bela Hohšteter. —

Kao referent saniteta brigade, unatoč svoje mladosti, gotovo majčinski se brinula o svakom borcu: jednako o zdravima kao i o bolesnima. Ta djevojčica je pokazala nevjerovatne organizatorske sposobnosti, kada smo poslije Šeste ofanzive pristupili reorganizaciji naše sanitetske službe. Dosljedno je sprovodila primljene direktive i u tome bila neobično uporna. U sprovođenju organizacionih i higijenskih mjera ispoljavala je nevjerojatnu energiju, i prema komandnom kadru i prema borcima, pa ju je u određenim momentima napuštala i poznata blagost, ustupajući mjesto čvrstom vojničkom stavu. Njena brigada je poslije te reorganizacije postala primjerom dobro sređenog saniteta.

Često je Rava dolazila u našu hirušku ekipu i, u slučajevima kada je to bilo potrebno, pomagala meni i drugovima oko operacija i zbrinjavanja operisanih. Ona je i inače često dolazila u hirušku ekipu i divizijsku bolnicu, direktno sa položaja, sa težim ranjenicima svoje brigade i nastojala da se njeni ranjenici što prije smjeste u njenu brigadnu bolnicu na daljnje liječenje. Dobro se sjećam, prilikom jedne neobične operacije na položaju, Rava je pomagala nositi ranjenog druga. Kasnije je dugo ostala da sjedi pored njega i izvještavala se povremeno o njegovom stanju.

— Priče o Ravi, njenoj hrabrosti i požrtvovanju prenosili su kuriri iz odreda u odred — sjeća se Kosta Banjac. — Pričali su o njoj kao što se o nekome govori u pjesmama. Tako sam i ja za nju čuo, na Romaniji, kada sam u zimu 1943. došao iz Druge krajiške brigade u Romanijski odred. Dugo sam o njoj slušao, i ne znajući da je ona drugarica našeg komandanta Mitra Minića.

Jedan od mojih kurira ispričao mi je u proljeće 1944. da je vidio Ravu i da je slabo obučena. Uskoro smo zarobili nekoliko Nijemaca, pa sam Ravi poslao koporan, pantalone i vunene čarape, čini mi se, crvene boje. Tek potom uslijedilo je naše poznanstvo; bilo je to u prolazu, prilikom pokreta naših jedinica kod Sokoca. Kad smo se sreli otvorila je torbu, izvadila iz nje komad crnog seljačkog hljeba, odlomila polovinu i, nasmijana rekla: »Ovo je, da ti se revanširam, za uniformu«. Svima je služila za primjer. Njenim držanjem korili smo druge. Žalost za njom bila je takva, kao da je poginulo pola brigade.

— U januaru 1944. na Romaniji se našlo nas nekoliko u grupi: Rava, Risto Tošović, Arif Tanović i neki drug sa Majevice — sjeća se Gordana Petovar. — Čekali smo Šesnaestu muslimansku brigadu iz sastava 27. divizije, da sa njom krenemo u Foču i da sustignemo Birčansku brigadu. Rava je bila zaostala na Romaniji sa težim ranjenicima koje je predala Romanijskom području. Bila je rekonvalescent poslije preležanog tifusa. Proveli smo zajedno nekoliko dana, koliko je trajao naš put od Romanije do Foče.

Drugi susret sa Ravom bio je u planini Bišini, u avgustu iste godine. Štab 27. divizije uputio me za rukovodioca SKOJ-a u XIX birčansku brigadu. Te večeri, kad sam stigla, našla sam se odmah pored Rave. Prišla mi je neuobičajeno toplo, prisno. Osjetila sam da ću se sa njom vrlo brzo i trajno sprijateljiti. Te prve noći spavale smo u šatoru. Noć svježa, a ja slabo obučena. Zaspala sam i u neko doba osjetih kako me Rava pokriva. Taj gest pažnje još i sada živi u meni. Kod Rave se nije ispoljavala samo ona uobičajeno učtiva briga za čovjeka; Kod nje je bilo nešto posebno, samo njezino. Iz čitavog njenog bića izbijala je blagost, prijatnost, ljubav i pažnja, što je svima pružala. U sebi je nosila i prave vojničke osobine: odlučnost i hladnokrvnost, a pored njih svoju ženstvenost u ponašanju i držanju.

Naš bataljon se nalazio u selu Osmaci kod ceste Capardе--Zvornik-Tuzla. Ustaše su se utvrdile na brdu Vis, i u Capardama, i svako veče, obično oko pet sati, počinjali da biju artiljerijom Osmake. Trajalo je to pet-šest dana i već smo se navikli na to gađanje u isto vrijeme, pa smo se sklanjali iz kuća i u kakvom zaklonu čekali da paljba prođe. Jedne ve-

čeri našla sam se sama sa Ravom iza gomile kamenja. Riječ po riječ, počele smo i da sanjarimo o završetku rata, o tome kako će tada izgledati naš život... Zamišljala je da će živjeti u Sarajevu; osjetila sam njenu čežnju za Sarajevom. Opisala mi je kako zamišlja svoju kuću; biće slična onoj u kojoj je odrasla. U kući — ona, Mitar i djeca! Sasvim blizu nas pala je mina od bacača, a mi smo se samo malo pomakle i produžile za maštom... Čak smo nagađale šta li će se nositi poslije rata, kakva će moda biti...

— Kada smo oslobodili Tuzlu, bila sam zamjenik referenta saniteta Birčanske brigade — kaže Raza Alajbegović. — Referent je bila Rava. Tu smo doživjele oslobođenje Beograda. Sjećam se, zaglušila nas je pucnjava mitraljeza, pušaka, pištolja... U prvi mah pomislili smo da je to napad na Tuzlu i nastala je opšta gužva po gradu. Kad se saznalo da je u čast oslobođenja Beograda, sve se pretvorilo u opšte veselje. Rava i ja smo se zanosile mišlju o oslobođenju Sarajeva. Sjećale smo se svojih majki i strahovale da li ćemo ih tamo zateći žive i zdrave. »Željela bih da dođeš kod moje majke u selo Osijek...« pozivala me. Kada stignemo u Sarajevo, kupićemo jedna drugoj spomen-poklone, za sjećanje na zajedničke ratne dane. Sa nestrpljenjem smo očekivale taj veliki trenutak.

— Poslije pete ofanzive, u ljeto 1943. srela sam je u Šestoj istočno-bosanskoj brigadi — sjeća se Ruža Oljača. — Bila je referent saniteta jednog bataljona. Svi ranjenici tog bataljona, koji su stizali u brigadnu bolnicu, imali su puna usta hvale za svoju »Baba Ravu«. Kad smo se upoznale, pričala mi je da sa velikim divljenjem gleda na sve one koji su učestvovali u petoj ofanzivi. Njoj drugovi zbog bolesti nisu dozvolili da ide na Sutjesku. Povjerila mi je, sa najvećim bolom, da se osjeća lično nesretna što nije učestvovala u borbama na Sutjesci. I, kako se bolesna kradom šunjala za brigadom, u želji da joj se pridruži. »Išla sam sve do Milanplanine« žalila mi se. Tugom i umorom slomljena vratila se u Šekoviće, u bolnicu, da nastavi dužnost bolničarke.

Ponovo sam je srela u oslobođenoj Tuzli. Došla je u bolnicu po vlastitoj želji, i uz odobrenje partijske organizacije, da izvrši prekid već poodmakle trudnoće. Svi smo znali za veliku i iskrenu ljubav između Mitra i Rave. Svi smo tu lju-

bav cijenili i poštovali. Kad sam čula za Ravinu odluku, bilo mi je žao. Dugo sam je ubjeđivala: »Nemoj, bolan, Ravo to da činiš! Može ti Mitar poginuti, pa neka ti ostane uspomena«.

»Ne, neću Ružo, dok ne bude puna sloboda — usprotivila se ona. — Hoću da se vratim u borbenu jedinicu«.

Dr Bela Hohšteter se sjeća:

— Negdje u oktobru 1944. liječio sam Ravu... U dogovoru sa Štabom divizije, savjetovao sam njoj i njenom drugu Mitru, komandantu Romanijske brigade, da Rava ostane u pozadinskom sanitetu ili kojoj drugoj službi. Ali ona o tome nije htjela niti čuti, odbijala je sve argumente, i uskoro krenula sa svojom brigadom.

— Kad je naša brigada početkom oktobra 1944. ušla u Tuzlu — priča Gordana Petovar — iza neprijatelja nam je ostalo dosta plijena. U nekom magacinu našlo se dosta zelenkasto-plavkastih uniformi za njemačke SS trupe. Rava se lično pobrinula da sve drugarice dobiju te uniforme i da im se prekroje. Donijela je i paket puplinskih košulja i maramica, i sve to razdijelila drugaricama. I za sebe je jednu uniformu dala da se prekroji u našoj radionici. Kada je pošla na probu, pozvala me je da vidim kako joj stoji. »Hajde — zamolila je — četvore oči bolje vide!«

Birčanska brigada ostala je da obezbjeđuje oslobođenu Tuzlu, pa smo ja i Rava više vremena provodile zajedno. Vrlo brzo smo se sprijateljile sa malom plavokosom djevojčicom naših domaćina. Naročito Rava, koja je upravo bila primijetila da je u drugom stanju i mnogo se tome radovala. Zavoljela je tu malu i u igri sa njom došla su do izražaja sva njena materinska osjećanja. Ta nabujala osjećanja prosto su se prelijevala. Dugo smo znale maštati o njenom još nerođenom djetetu. Zamišljala je kako će ga njegovati. Ali u momentu u njoj su se sukobljavali osjećanja majke i osjećanje dužnosti i odgovornosti. Brzo bi se vraćala u stvarnost, upozoravala samu sebe da još nije vrijeme da na to misli, jer rat još nije završen. Zbog trudnoće morala bi da se povuče, a ona to ne može, ne smije da učini. Ubrzo sam otišla sa brigadom na obezbjeđenje aerodroma; zadržali smo se petnaest dana. Kada sam se vratila, Rava više nije očekivala dijete. Osjećanje dužnosti pobijedilo je njena snažna materinska osjećanja.

— Kao i većina Sarajlija, nikad nije razlikovala č i ć — sjeća se Milan Vuković — Često zapodijevajući šalu, šalila se i na svoj račun »Četiri ćavke ćuće na četiri kočića!« Otuda ju je Žarko Vuković, komandant bataljona, pri svakom susretu zadirkivao: »Četiri ćavke...« Iz Spreče sam jednom, u proljeće 1944, pošao na savjetovanje u štab divizije na Sokolac. Rava nas je nasmijana ispratila i kao brižna majka upozorila: »Budite oprezni, čuvajte se, put je dug, ima četnika...« Ja sam njen rukovodilac bio, znala je da imam dobru pratnju, naoružanje, ali ona mene upozorava da budem oprezan! Zaista je bila oličenje dobrote.

Vrlo često pričala nam je o svom ranijem životu: kako je išla u školu, putovala od kuće... Jednom je bila naročito raspoložena i povjerila nam se: »Eto, nađoh se sa Mitrom, zavoljeh ga i udadoh se za njega, iako nije bilo vrijeme ni za ljubav ni za udaju«. Sjećam se, u Tuzli je bila nešto bolesna; znao sam da je to abortus, ali sam ćutao. Obišao sam je i, da bi se sa njom našalio, rekao sam:

»Ravo, ti se baš sada razboli, pred oslobođenje, a valja ići u Sarajevo!«

»Ja ću ležati samo četiri dana, a onda ponovo idem sa vama«.

»Mi ćemo ti narediti da ostaneš«.

»Pa nećete valjda meni to učiniti, da ne idem u Sarajevo« primijetila je osmjehujući se. I pošla je sa nama. Bilo je to veliko samoodricanje. U vrijeme kada je Tuzla bila slobodna, Beograd oslobođen, toliki slobodan teritorij, ona bolesna nije htjela da ostane nego je pošla sa nama.

— Prisećam[10]) se sa kakvim mi je žarom i ponosom Rava pričala o svojim prvim pucnjima na neprijatelja septembarskih dana 1941; bila je tada borac Semizovačke partizanske čete. Ali, najživlje se sećam Rave-poručnika NO vojske i njenih poslednjih pucnjeva na vrhu Romanije, njenog osmeha kada se rastajala od nas tog novembarskog dana 1944. godine.

Tri dana i noći Crvene stijene bile su poprište ogorčenih borbi naše XIX birčanske udarne brigade sa ustašama koji

[10]) Iz »Sjećanja o Ravi« — narodnog heroja-generala Pere Kosorića.

su trebali da obezbede povlačenje nemačkih jedinica ka Sarajevu. Smenjivali su se juriši za jurišima naših boraca, napadi sa protivnapadima. Zaglušujuću buku vatrenih oružja pojačavao je snažan sviždük hladnog vetra što se probijao kroz staru borovu i jelovu šumu i, odbijajući se od litica Crvenih stijena, zahvatao ljude na položajima, uvlačeći se u njih do kostiju. Dani vlažni i hladni. Ranjeni i promrzli borci, koji su mogli da idu sami, dolazili su skrivenim puteljkom u oveću uvalu do brigadne bolnice. Teško ranjene nosili su njihovi drugovi. Rava je bila sa njima. Ona ih je prihvatala na samom položaju i ukazivala im pomoć. Svakoga od njih pomilovala bi svojim nežnim, blagim osmehom što uleva poverenje i izmučeno lice pretvara u osmeh. U njenoj čuturici uvek je bio gutljaj vode da ovlaži isušene usne. Njene spretne ruke bile su neosetne pri previjanju rane. A kad bi dopratila ranjenike do bolnice, smeštala ih je sve redom, zaklanjala ih od hladnoće, opet previjala, pritrčavala čas jednom čas drugom, i sve tako, dok se svi ne bi umirili ili zaspali. A tada bi, još jednom bacivši pogled pun saosećajne nežnosti i brige na svakoga od njih, nečujno iščezla do četa na položajima.

Borci na položaju strepili su za nju, terali je od sebe, a ona ih je upozoravala odakle bije neprijateljski mitraljez, savetovala da uzmu bolji zaklon dok bi sama pucala bez zaklona.

— Posljednje večeri borbi za Crvene stijene, kada smo morali da se povučemo, Rava i ja ostale smo pri štabu Drugog bataljona — sjeća se Gordana Petovar. — Rava je prethodno, po svom zamjeniku Razi Alajbegović otpremila ranjenike do štaba brigade u uvali. Imali smo dosta ranjenika. Prilično kasno smo legle pored vatre, pokrivene šatorskim krilom. Osjetila sam Ravu kako je nemirna. Nekoliko puta je ponovila: Moram otići da vidim šta je sa ranjenicima, kako su smješteni... Ima i više »nosila« — tako smo zvali teške ranjenike — moram da vidim kako su«. Najposlije se digla i otišla. Bilo je to za nju presudno.

— Osvanulo je treće novembarsko jutro s mutnim oblacima — sjeća se Pero Kosorić. — Čete, smenjene u toku noći sa Crvenih stijena, još su se odmarale na vlažnoj paprati. Manji, zaštitni delovi brigade bili su na položajima. Štab, koji

se nalazio neposredno uz bolnicu, izdavao je poslednja naređenja za borbenu spremnost jedinice i za njen pokret na nove zadatke. Bataljoni su se upravo pregrupisavali. Očekivao se napad, jer je neprijatelj bio u blizini. U uvali ranjenici su već bili budni. Među njima je Rava; težima priprema nosila, lakšima određuje konje, a one koji sami mogu ići dotjeruje za pokret. Drugovi su je pozvali u štab da se raspitaju o ranjenicima, i kakva joj pomoć treba da bi bolnica mogla krenuti. Samouvjereno je izjavila da joj nedostaju samo borci koji bi nosili nepokretne ranjenike a za ostalo neka se drugovi ne brinu. »Ukoliko će vama trebati pomoć, ja i moji ranjenici smo tu« našalila se i krenula svojim štićenicima.

Za to vreme crna kolona ustaša mučki nam se privlačila iza leđa, kroz šumu, od pravca Sokoca. Neopaženo su ove crne ljudske nemani došle do štaba i bolnice. Odjeknuo je pucanj i najednom je počelo da vri kao u kotlu. Pomešani sa ustašama naši borci, koji su se tu zadesili, odlučno su se uhvatili sa njima u koštac. Pojedinci, iznenađeni, počeli su da odstupaju. Trebalo je samo za kratko vreme odoleti tom iznenadnom napadu s ovako malobrojnim snagama, jer su čete brigade već bile blizu i za koji minut usledиće naš protivnapad. Rava je sa svojim ranjenicima u najvećem popršту borbe. Sa njima hladno i odlučno puca, uspravna i vitka, sa zaturenom titovkom na glavi i sanitetskom torbom na leđima. Njen reski glas »Napred drugovi! Eto naših četa! Zapamtiće nas ustaški gadovi!« ... prekinuo je rafal mitraljeza. Potekla je krv iz grudi partizanke Rave, a ona je još stajala, uspravna i vitka, licem prema neprijatelju.

Naše čete su već stigle i u nezadrživom jurišu okomile se na gadove. Pritrčao sam Ravi i zajedno sa Ratkom Perićem pridržao je. Nije mogla više ništa da nam kaže. Usne su se uzalud micale. Umesto reči, osmeh na licu bio je poslednji njen pozdrav dok se rastajala od nas tog novembarskog dana na vrhu Romanije.

— Da su uspeli istovremeno blokirati celu vrtaču — kaže Ratko Perić — niko od nas ne bi se živ izvukao. Borba je vođena nekoliko minuta. Rava je smrtno ranjena od puščanog zrna kroz grudi, ali se zadržala na nogama. Pero Kosorić ju je uhvatio pod ruku.. Savetovao sam mu da je što pre vodi u pravcu naših jedinica. Pomislio sam: ako mi izginemo, neka

on ostane živ. Sve se odigralo munjevito. Povukli smo se... Na nekoj poljani iza vrtača prikupili smo se i uz pomoć naših snaga u protivnapadu razbili ustaše. Ali, spasli smo samo manji broj ranjenika, jer su ustaše uspjeli da ih više od pola pobiju, a neke su posuli benzinom i zapalili. Streljali su i bolničarku Desu Petković iz Priboja, pošto su je prethodno svirepo zlostavili. Već su bili spalili i štapsku arhivu i sve što se zapaliti moglo i nestali u šumi, jer nisu imali neku jaču snagu.

— Oko nas je tukao puškomitraljez — priča Stjepan Šarić, tada obavještajni oficir XIX brigade. — Rava je ranjena u desnu dojku. Imala je na sebi oficirsku uniformu i, sjećam se dobro, krv joj je obilno potekla niz dolamicu i pantalone, u cipele. Desna cipela bila je puna krvi. Ja i Raza Alajbegović uzeli smo je ispod ruke i s naporom vodili kojih pedesetak metara. Upitali smo je može li da hoda. »Mogu!« jedva čujno se odazvala. Pošao sam da joj nađem konja. Borbe su se razvile i sa njima sam izgubio svaku vezu.

— Kad smo u šumi Čukarica kod Crvenih stijena iznenada napadnuti — priča Raza Alajbegović — svi smo pojurili na položaj. Slučajno sam potrčala u pravcu kojim su odveli Ravu. Izašavši na brijeg, vidjela sam kako je ranjenu vode Stjepan Šarić i još jedan borac. Prišla sam i povela je prema ostalim borcima. Jedva se kretala. Poblijedila je i brzo gubila snagu i moć govora. Drugovi, koji su je dotada vodili, otišli su na razne strane da traže konja, a Rava me je zamolila da je za momenat popustim, da se malo odmori. Dok sam je pridržavala, povijena nad njom, lakše sam ranjena. »Evo i mene, Ravo, lupilo! — potužih se. — Valjda ćemo izdržati, biće valjda dobro«. Već sasvim klonula prošaptala je: »Izdržaćemo, valjda!«

Drugovi su doveli svaki po jednog konja. Videći u kakvom je stanju Rava, nisam na sebe ni obratila pažnju. Zamolila sam ih da se brinem o Ravi. Stavili su je na konja. Morali su da je pridržavaju sa svake strane. Izgubila je svijest, glava joj se klatila... Dok smo se povlačili prema nekim romanijskim selima, umrla je kod jedne uzvišice i tu je sahranjena — trista metara dalje od poprišta borbe.

— Borbe su se i dalje vodile, a mi smo sahranjivali Ravu — sjeća se Gordana Petovar. — Sahranjena je skromno, pod

Visokom jelom na tužnoj Čukarici; malo dalje od vrtače u kojoj se do zadnjeg daha tako hrabro borila da spase ranjenike. Bajonetima su joj drugovi iskopali grob. Kopan je na brzinu i bio dosta plitak. Stajala sam blizu rake kada su je spuštali. Ne znam zašto, smetale su cipele i neko je predložio da je izujemo. Skinuli su joj cipele, a na nogama su ostale crvene vunene čarape. I sad kao da vidim crvene vunene čarape na Ravinim nogama. Prekrili smo je busenjem. Neko je preko groba stavio komad napuštenog plota, što se nalazio u blizini. Polazeći pomislila sam: »Kako li ćemo je kasnije naći?« Još jednom sam se okrenula da vidim njen grob i da zapamtim mjesto.

Niz Lučevik kolona je pošla bez Rave. Svako je u duši osjećao pustoš. S kolonom kao da je i šuma jecala... Grunule su teške kapi kiše, a vjetar je mahnito povijao tamnu borovinu.

Koso moja, borovino gusta,
Gdje li ćeš se razdijeliti pusta...

U toku noći Romanija je Ravi istkala lagan pokrov od snježnih pahuljica.

Sutradan, plakala je cijela divizija.

volucionar profesionalac. Ne prekidajući intenzivnu revolucionarnu aktivnost u NOP stupa odmah 1941. i radi ilegalno u okupiranom Sarajevu kao sekretar partijske ćelije na Baš-čaršiji, sve dok nije uhapšena oko prvog septembra iste godine.

Poslije svih uzaludnih pokušaja ustaške policije da je svirepim mučenjem prisile da otkrije svoje ilegalne veze, pošto je svoju organizaciju sačuvala od provale, izvedena je krajem septembra 1941. na Pokretni prijeki sud, osuđena na smrt zbog »Veleizdaje NDH« i 28. septembra strijeljana na Vracima u Sarajevu.

Svojim hrabrim i dostojanstvenim držanjem, i pred policijom i pred Prijekim sudom i na stratištu, upornim ćutanjem i silnom vjerom u pobjedu, pokazala je visoki moral komuniste i zadivila i prijatelje i neprijatelje. Podsmjehnula se u lice svojim dželatima, javno ignorišući njihov sud i njihovu presudu. Otada se nezadrživo širila legenda o duhovnoj veličini Radojke Lakić.

Za narodnog heroja proglašena je 8. juna 1945. godine. Posmrtni ostaci se nalaze u grobnici narodnih heroja u velikom parku u Sarajevu, a spomen-ploča na mjestu pogubljenja.

— Poznajem je još iz Bijeljine, kada je pohađala treći i četvrti razred realne gimnazije — pripovijeda Nada Manojlović. — Otac joj je bio seoski učitelj, Srbin. Veliki nacionalista. Komunizam je za njega bio bauk.

Sjećam se da je kao jedinče bila skučena, uglavnom vezana za roditelje — uvijek sa njima u kući ili u šetnji — i da u nižim razredima nije imala mnogo drugarica. Uvijek sama! Ali, kako je ulazila u širi krug napredne omladine bijeljinske gimnazije[1]), i počela primati zadatke skojevske organizacije, ona se počinje sve više otimati ispod roditeljske kontrole. Zato je roditelji prate u stopu. Svjesna da oni nemaju razumijevanja za revolucionarne ideje, često se služila sitnim lukavstvima: znala je reći da ima čas, a otići na ilegalni sastanak, čitalačku grupu ili rasturanje ilegalne literature. Kad bi je uhvatili u laži, uslijedile bi represalije: dobivala je po nekoliko dana kućnog zatvora. Ponekad su roditelji primjenjivali najdrastičnije mjere da bi joj, kako su to oni govorili, izbili te bube iz glave. Batine su bile glavno sredstvo vaspitanja. Majka je često kukala: »Joj, moje jadno dijete... Joj, upalo je u loše društvo... Joj, zavedena je, u propast srlja...« Htjela je da izoluje svoju kćer od istinskog života, da je sačuva od opasnosti. Ali, Radojka je bila odlučna na svome putu i ništa je nije moglo vratiti natrag.

Sastajali smo se obično izvan grada, kod naše drugarice, napredne omladinke Darinke Bogunović. Kuća na osami, kao stvorena za tajne sastanke!

— Našli smo se zajedno tek u šestom razredu gimnazije i brzo sprijateljile — priča Dara Bogunović. — Bijeljina je bila poznata po naprednom pokretu, sa dosta levičara. I sama sam tada pripadala jednoj od naprednih omladinskih grupa

[1]) 140 njenih bivših đaka poginulo je u NOB-i.

sa kojom je radila bolničarka Hajra Alijagić, sestra čuvenog borca Alije Alijagića. Radojku je to odmah privuklo.

Moji su bili baštovani u Dašnicama, na periferiji grada. Na nekoliko ari zemlje sadili smo kupus i ostalo povrće, gajili i prodavali rasade. Sa tatom su radila sva deca. Profesori su znali našu oskudicu i dozvoljavali nam da ponekad izostanema od škole i zasejemo krompir, zelen, cveće. Radojka je često dolazila da mi pomaže. Stazom dugom dvesta metara vukla je sa mnom kante, da zalijemo krastavce, i čežnjivo zapitivala: »Tetka Soko, ako pomognem Darinki, hoćete li je pustiti da sa mnom priča?« Neizmerno je volela moju mamu, koja je bila zaista dobra, tim više jer je osećala da i mama nju voli; dozvoljavala je da ne radim, da sa njom razgovaram. Tada bi se nas dve sklanjale u neki kutak i proučavale: »Poreklo porodice«, »Od utopije do socijalizma«, »Držanje pred klasnim neprijateljem«, Filipovićevu »Političku ekonomiju«... I po pet sati smo, sasvim zanesene, provodile u razgovoru. Pravile smo planove i maštale kako bi bilo divno da jednoga dana kod nas bukne revolucija u kojoj bi i nas dve učestvovale. Posle dobivene bitke, zamišljale smo, imali bismo državu sa svim pravima za čoveka, gde bi i odnos roditelja i dece bio humaniji, sa više uzajamnog razumevanja. Njena sreća bila je potpuna kad joj moja mama na polasku nabere buketić narcisa. Njeno omiljeno cveće! Išla je kući sanjareći da će se ipak nekako sporazumeti sa roditeljima, jer je njen odnos sa njima bio bolan. Ali se u porodici odnos nije menjao.

Lišena roditeljske pažnje, naišla je na savršeno razumevanje svojih drugova. U te naše dve zajedničke godine znam da je sačuvala ljubav svakog pojedinog druga i simpatije svih nas trinaestoro u razredu. Na svakom koraku bila je veliki drug i stekla poštovanje kolega. Izbegavala je i najobičnije primedbe, ako smo i pomislili da bi se neko mogao uvrediti. Takav odnos je i inače bio između nas drugova i drugarica. Graničilo se to sa čistunstvom. Do kraja smo istupali otvoreno, bez trunka laži, pa i u najsitnijim stvarima. Ako se, recimo, ne dođe na obećani sastanak, sledilo je detaljno objašnjenje.

Iako siromašni, kod svojih kuća smo naizmenično priređivali đačka posela. I Radojka se odlučila da nas pozove, i jedva od oca izmolila pristanak. Namesila je kolača i sve sredila. Kod nje je bilo najlepše; u njihovoj novoj kući! Svi smo se skupili. Ignjat Miloševič — »Pečino ždrebe«, koji je voleo da

bocka Radojku zbog roditelja, naklatio se na slatkiše. Mati povuče Radojku u stranu i šapnu joj da posluži svakoga posebno a ne ovako, »kočijaški«! »Neću da čujem, dovela sam ih da se provedu...« usprotivila se ona, iako svesna šta je čeka kad se raziđemo. I te malobrojne, sitne njene radosti završavale su tužno. Modrice je sakrivala i pred komšilukom i u školi.

I u razredu je sedela iza mene. Bila je vrlo dobra učenica. Bistra! Sa malo rada postizala je dosta, iako se u nastavi mnogo tražilo. U šestom je kažnjena ukorom jer nije išla na pričest. Inače, jedino kod profesora veronauke, čoveka sa teološkim fakultetom, nailazili smo na razumevanje. Kada se svaka iole lepa reč profesora prosto gutala, Nikola Mačkić nam je bio primer pravoga čoveka. — Streljan je 1941. u Kragujevcu[1]) sa decom svoga razreda. — Govorio nam je kako je dužan da predaje veronauku, ali nam preporučuje obavezno jedan strani jezik — on uči ruski — da mnogo čitamo klasike kao i nove pisce, da proučavamo Marksa—Engelsa, a da se može pročitati i Spencer, upoređenja radi, da što bolje učimo jer se roditelji za nas žrtvuju, da se što više bavimo sportom... On je uticao i na Radojkino formiranje.

Bili su to njeni srećni dani, kada je spoznavala svet i žarko prihvatala sve novo, nove ideje i odnose. Kao da je oduvek rasla u tim novim ljudskim odnosima! Volela je da se jača, do maksimuma da razvija fizičku kondiciju. Stojeći sučelice i držeći se za ruke, pokušavale smo da jedna drugu odgurnemo ili sabijemo uza zid. Mnoge muškarce je tako nadjačala. Puna volje za igrom, plesala je dobro i rado. Bila je vrlo osećajna. Mržnju je pokazivala jedino prema izrazitom neprijatelju, inače svugde samo toplinu. Govor joj je bio najčešće poluglasan, a kad bi se uzrujala postajao je još tiši. Retki su takvi, kao Radojka!

Bile smo nerazdvojne. Ne vremenski, već po onoj prisnoj odanosti i razumevanju. Analizirale smo sve o čemu bi pričale, unoseći u to sebe. Sasvim se priklonila mojoj porodici. Naša starinska kućica u Mažuranića ulici 25, bila je sva u ružama i cveću. Obema su nam svirali Mladen Čaldarović i Slobodan Stanković, onako, prijateljski. Sve je to Radojka mnogo volela. Nalazila je draži i u našoj jednostavnosti: kod

[1]) Pjesma Desanke Maksimović.

nas se, recimo, jelo na brzinu, često s nogu, i njoj se to sviđalo. U to vreme doživela je platonsku ljubav prema mom bratu. Zaista ju je voleo i duboko poštovao, ali joj nikada nije prišao kao muškarac. Lepo razvijen, tamnozelenih očiju s dugim trepavicama, sa umetničkim sklonostima, pobudio je njeno divljenje. Kasnije se odao umetnosti. Voleo ju je zbog njene prefinjenosti i duhovne širine; osećao je da ona čitavim bićem nagoveštava jednu veliku budućnost.

— Poznavao sam je od prvih razreda gimnazije kao mlađu koleginicu — ispričao je Mladen Čaldarović. — Nismo bili naročito prisni niti smo se češće viđali, ali kada se 1933. razmahao napredni pokret na bijeljinskoj gimnaziji, Radojka Lakić je ubrzo postala naš simpatizer. Nju je odlikovalo druželjublje: bila je dobra drugarica, društvena, uvijek vesela i prirodna u svom držanju. Kasnije su se te njene osobine razvile u izrazitu borbenost i inicijativnost. Bila je uvijek spremna na svaku društvenu akciju, na učešće u masovnim organizacijama, na koje smo vršili utjecaj i u koje smo slali naše aktiviste. Vrlo brzo je napustila uobičajene tokove malograđanskog života, tipičnog za palanačku atmosferu.

Kada smo 1933. kao prvi organizovani skojevci dolazili do partijskog materijala, poveli smo računa kome ga možemo dati, ko može da zasluži to povjerenje da se upozna sa stavovima KPJ. Ratko Cvetković[3]) i ja izabrali smo od drugarica i Radojku Lakić. Sjećam se kako je zasijala od oduševljenja kada smo joj u parku uručili nekoliko araka šapirografisanog materijala i dali upute o konspirativnom ponašanju. Poslije nekoliko dana rado je prihvatila razgovor: dala svoje mišljenje i postavila nova pitanja u vezi s onim što je pročitala.

Posebno se sjećam Radojke Lakić iz vremena aktivnosti Radničko-studentskog recitativnog hora. Bila je jedan od najdisciplinovanijih članova. Pomagala je da se što prije savlada program rada, da se nauče nove pjesme i pripreme nove priredbe. Isticala se u recitaciji, solo partijama i u grupnom recitovanju. Međutim, isto tako aktivno učestvovala je u opštedruštvenom životu recitativnog hora: u našim diskusi-

[3]) Ratko Cvetković osnivač, a Mladen Čaladarović prvi sekretar SKOJ-a u Bijeljini.

jama, u razrađivanju pojedinih tema, u sastavljanju zidnih novina... Naročito je bila zapažena prilikom organizovanih izleta Radničko-studentskog recitativnog hora, za vrijeme čitanja pojedinih materijala na obližnjim izletištima ili za vrijeme zabavnog izleta na Drinu, koji takođe nije bio bez programa. Rado je pjevala naše borbene pjesme »Mila Španijo« i druge. I kad poneki izlet nije bio najbolje organizovan, možda u nezgodno vrijeme, kad bi se sakupilo svega nekoliko nas koji smo tog dana mogli da odemo na Drinu, ona bi se tu našla. Satima je umjela da razgovara, da se spon-

Kao učenica gimnazije

tano zabavlja sa mladim radnicima i šegrtima, da im govori o omladinskom pokretu, kasnije, kao studentica, o beogradskom studentskom pokretu, da ih uči revolucionarnim pjesmama. Ljudski prisna, srdačna i jednostavna, dozvoljavala je šalu i učestvovala u šalama što su frcale na takvim izletima, za vrijeme kupanja, kako na račun drugih tako i na svoj vlastiti račun. Kasnije se jako angažovala u studentskom pokretu u Beogradu, učestvovala u svim borbenim istupanjima studenata, ali je u Bijeljini bila aktivista u našim osnovnim

organizacijama: ne samo u studentskom udruženju i Radničko-studentskom horu nego isto tako i u pojedinim građanskim društvima na koja smo vršili uticaj. (Pri društvu »Kolo srpskih sestara« i »Knjeginja Zorka« postojale su sekcije omladinki: prvom je rukovodila Radojka, a drugom Olga Marasović. — Op. MB. —

— Zajedno smo bili u petom razredu gimnazije 1932—33. — priča Vojin Bobar. — Otada je zapravo živo pamtim, ali ne toliko po liku već po osobinama. Za nju su, još tada, postojale i privlačile je i druge vrijednosti, čemu je poklanjala neuporedivo više pažnje nego svom spoljašnjem izgledu. Skromno obučena učenica nije se dotjerivala i cifrala.

Primjećivali smo da je nešto muči, da joj je teško. Otac joj je bio grub! Pjevao je u crkvenom horu i za pjevnicom, a to joj je mnogo smetalo. Zbog toga se intimno osjećala neprijatno. Već tada je bila aktivna u Narodnoj omladini. U SKOJ je primljena 1935, ne znam da li u prvoj grupi.

U šestom razredu botaniku nam je predavao Muravjov — agent Gestapoa, strijeljan 1944, — profesor koji Radojku nije podnosio. Isto tako ju nije trpio ni profesor njemačkog jezika, neki Birman, koji se docnije takođe pokazao kao njemački agent. Znam, iz njegovog predmeta sam imao trojku, a ona je dotad ocjenjivana sa četiri. Svejedno, on ju je stalno ispitivao, gnjavio i govorio joj da je »niko i ništa«, »sjedi drvo na drvo« i tome slično. Radojka se na to maltretiranje jednom pobunila. »Je li to jezik vaspitača?« upitala ga je pred svim đacima, našto ju je on izbacio iz učionice.

Od predmeta joj je najbolje išao srpskohrvatski jezik; njezini pismeni sastavi ocjenjivani su s odličan i vrlo dobar.

Bila je uvijek prisutna svim đačkim akcijama i manifestacijama. Posebno sam upamtio dane poslije pogibije kralja Aleksandra. Gimnazija zatvorena, nastave nema i mi svi, većinom đaci iz osmog i nešto nas iz nižih razreda, otišli smo u park. Vanredno raspoloženi, tu smo se slikali poredavši se u obliku srpa i čekića i broja 3 — Treća internacionala, kao i po grupama. Pravili smo političke viceve i smijali se. Iza te svojevrsne demonstracije za nama je uslijedila velika potjera. Išli smo sve jedno po jedno »diši« na raport i prepoznavali se na izvjesnim fotografijama, a za ostale mu je rečeno da nisu uspjele. »Dok narod plače, vi se slikate...«

prigovarao nam je direktor. U nizu »prestupa« bijeljinskih đaka, ovaj je nastavničkom savjetu i policiji poslužio kao krupna tačka optužbe protiv najnaprednijih omladinaca.

Prema »Jednom dokumentu o predratnom omladinskom pokretu u Bijeljini« — Mladena Čaldarovića, na školskoj tabli u osmom razredu 11. X napisano je: »A bas tous les rois! Vive la révolution contemporaine!« a na okvire Kraljevih slika stavljeni su krstići kredom. U toku istrage, koju je sprovodila Direkcija gimnazije, svi đaci VIII razreda — osim jedne učenice — uglavnom su negirali da je tako nešto uopšte bilo napisano, ili su tu parolu dovodili u vezu sa vježbanjem francuske gramatike. Jedan učenik je optužen što se, poslije predavanja o Kralju ujedinitelju, »nezgodno izrazio o moćnoj Jugoslaviji« a drugi, jer se »u sredu 10. X ironično smejao na javnim mestima i zviždukao na prvi dan velike narodne žalosti!« Petorica su kažnjena isključenjem iz ove gimnazije a sedmorica ukorom. Ovaj razred je od ranije, a naročito te školske godine, odisao jedinstvenim revolucionarnim duhom, organizovao čitav niz borbenih istupanja i nije čudo što se po povratku kažnjenih đaka iz direkcije u učionicu čitav razred sa njima solidarisao. Zabarikadirali su vrata klupama i teškom peći i odmah se dali na sastavljanje rezolucije sa zahtjevom da se proces revidira. Kad su na alarm direktora policajci došli i otvorili vrata, đaci su ramenima poduprli zaljuljanu barikadu i stavljali posljednji potpis: u obliku kruga, da bi odgovornost snosili svi jednako. Usred gušanja na vratima, preko glava policajaca, skamenjenom direktoru pružena je rezolucija — otrgnut list iz teke. Cijeli razred se sklupčao, čvrsto se povezavši rukama, i odgovarao: »Mi smo svi jedno!« dok su razjareni policajci i žandarmi s naporom čupali iz te čvrste mase jednog po jednog od isključenih. Bilo je i lakše povređenih đaka. Na kraju su morali pristati da cijeli razred pođe u sresko načelstvo. Mala povorka šesnaestorice s knjigama pod rukom, okružena sa jedanaest žandarma i policajaca, polako se kretala sredinom ulice... Dok su petoro isključenih kod načelnika saslušavani, ostali su otišli pred gimnaziju i objavili da će štrajkovati ako se ovi ne puste iz zatvora. I zaista, odmah su pušteni da se upišu u druge gimnazije; među njima Ratko Cvetković, koji je učestvovao u pripremi i izvođenju svih ovih akcija, usmeravajući ih tokom samog sukoba i usklađujući incijativu

ostalih. Ali sada je stvar u svoje ruke uzela žandarmerija i policija, i nastavila istragu uz hapšenja, da bi najzad i Sreski sud — određen od specijalnog Suda za zaštitu države u Beogradu — po treći put poveo isleđenje, posle kojeg je »Ukazom CNBp. 3323 od 26. januara 1935. potpuna realna gimnazija u Bijeljini svedena na nepotpunu s time da se VII i VIII razred ukine odmah a V i VI postepeno...«

— Sedmi razred, dakle, nismo završili u Bijeljini — kaže Vojin Bobar. — Zbog »širenja komunizma« bio je ukinut i sedmi i osmi razred naše čuvene slobodarske gimnazije. Ostali smo takoreći na ulici. Dok je u osmom trajala gužva i policija intervenisala, naš razred je, za časa higijene, bio zaključan. Tek nakon jednog sata, kad se tamo stišalo, izašli smo van. I uprava škole i policija bili su usplahireni; znali su da u svemu tome komunisti vode riječ. Rasuli smo se odmah zatim svak na svoju stranu, da završimo razred.

— Pola sedmnog i pola osmog razreda gimnazije pohađala je u Sarajevu — priča Ljubica Crnogorac. — Stanovala je kod svoga tetka, mog oca, u Halilbašića čikmi broj 34 u staroj bosanskoj kući stiješnjenoj među mnoštvom kućica na padini Jekovca, odakle se pruža krasan vidik na Vijećnicu i Trebević.

Mama je bila stroga i Radojka nije mnogo hodala. Sa prvim mrakom morala je u kuću. Pa ipak, i ovdje se ubrzo kompromitovala kao komunista. Iako dobar đak, bila je prinuđena da sa polugodišnjih ferija ode od nas i iz škole. Njen kolega, neki Crnogorac, stalno joj je dolazio pa su satima sjedili i pričali. Mislili smo da oni uče. Ali kad nas je posjetio direktor Ženske gimnazije Brakus, inače školski drug moga oca, i upozorio nas da je pratimo, jer se druži sa sumnjivim licima, bilo nam je sve jasno. Uskoro smo u njenom dušeku pronašli zabranjene knjige... U kući nas je bilo petoro djece, i bojali smo se da zbog nje svi ne nastradamo. Javili smo njenom ocu i Radojka je otišla.

— Opet smo se sastali u osmom razredu, u Šapcu, nas osmoro Bijeljinčana, među nama i Radojka — priča dalje Vojin Bobar. — Prilikom našeg dolaska direktor gimnazije nam je rekao: »Primam vas, ali ovdje da ste manji od makova zrna, jer ne dozvoljavam da se išta radi među djecom šabačke

gimnazije...« Prema nama se odnosio tako kao da smo mi Bijeljinčani stalna opasnost za njegovu školu. O nama se dakle, bilo raščulo... Ovdje nismo bili vezani za skojevsku organizaciju, bio je to prekid sve do Beogradskog univerziteta, ali mirovali nismo. Bili smo aktivni na svoj način.

Sjećam se jednog zbora Opozicije u Šapcu na hipodromu, na koji je došao i Dragoljub Jovanović. Otišli smo i mi. Zbog toga smo tuženi. Neki B. Moskovljević nosao je uza se Dragoljubovu sliku i jednom u razredu, za vrijeme odmora, stavio ju je više kraljeve. Svi mi koji smo bili na tom skupu pokažnjavani smo ukorom. Tom prilikom Radojka nam je kazala: »Za jeftine stvari koža se ne daje!« Dobro sam to zapamtio.

Godine 1936—37. Radojka se upisala na Beogradski univerzitet — Tehnički fakultet. Od prvih dana povezuje se sa naprednim studentskim pokretom i skojevskom organizacijom. Evo o tome nekoliko riječi Cvijetina Mijatovića-Maje:

— Sreli smo se prvi put na stepenicama menze »Samopomoć« — sadašnje medicinske menze — u ulici Kralja Milutina. Da bismo se mogli školovati, mi studenti smo tada raznosili mlijeko, cijepali drva... Vidio sam da je to ozbiljna drugarica. Zanimalo me odakle je, kako se zove. Rekla mi je. Bila je nužna stroga konspiracija, ali smo mi ipak za svaku drugaricu koja bi došla na fakultet dobijali i njenu karakteristiku od partijske organizacije iz njenog kraja. Nije još bila organizovana, ali nam je na nju, kao dobru i naprednu, skrenuta pažnja. Primili smo je gotovo odmah po njenom dolasku u Beograd. Ne sjećam se ko joj je to saopštio. Znam da smo je zadužili da prenosi partijsku poštu za Bijeljinu.

— Među prvim stanovnicima Doma studentkinja u Beogradu, još 1936. godine, bile su Radojka Lakić, Zdenka i Zlata Šegvić i druge — govori Neda Božinović. — Otuda se Radojke dobro sjećam. Dom još nije bio dovršen ni uređen, nije se čak ni ložilo. Kada smo došle bio je hladan oktobar, a ni prozori nisu bili svuda postavljeni. Spavale smo gotovo obučene, s kapom ili maramom na glavi, sa rukavicama na rukama.

Radojka je studirala na Tehnološkom fakultetu i bila je aktivna među tamošnjim studenticama, kao član studentske organizacije. Kasnije, kada je prešla na Filozofski fakultet

— jer tehnika je iziskivala veće troškove i više vremena — isticala se vrednoćom i u ovoj organizaciji studenata. U radu je bila među prvima. Angažovala se u kulturnim i stručnim studentskim udruženjima kao i u Centralnom odboru filozofa.

Znam da je uvijek bila u teškoj oskudici. Nikad kod sebe nije imala ni dinara! Uvijek ista siva suknja na njoj i jedina bluza, koju je noću prala da bi ujutro imala šta da obuče. Ne sjećam se da je za to vrijeme ikad išta dobijala od kuće. U domu je stanovala po najnižoj cijeni, a za hranu je radila u trpezariji. Naime, po ustaljenom domskom redu, siromašne studentkinje su dežurale za vrijeme jela i za svoj trud dobijale hranu. Kad bi se ukazala pogodna instrukcija, podučavala je srednjoškolce, pa je katkad i na taj način ponešto zarađivala. I ona je, kao i mnoge od nas, posluživala po slavama. Bilo je ušlo u običaj da imućnije, pa i one manje imućne beogradske porodice, pozivaju na slavu po jednu, dvije, a ponekad i više studentkinja; već prema svom imovnom stanju. Ove su na slavi posluživale, a kao dar, dobijale bi i do dvjesta dinara. Tom sumom mogla je u ono doba da se podmiri mjesečna ishrana. Bile smo djevojke i taj novac nam je dobro dolazio za odjeću, pa i za ostale naše lične potrebe. Dok je stanovala u domu, sjećam se, Radojka nije imala ličnog života. Kad bismo o tome povele razgovor, znala nam je reći kako ona svojom pojavom ne može da privuče ničiju pažnju. Bila je u tijelu punija, a crne boginje ostavile su vidan trag na njenom mladom licu. Ali, imala je neobično lijepe i tople, iskrene ljudske oči! Svojom dubokom izražajnošću te njene oči uljepšavale su i njeno lice i čitavu njenu pojavu. Zračile su duševnom čistotom. Kao da te svoje ljudske ljepote nije bila svjesna, ona se ponekad u našem intimnom društvu šalila na račun svoga izgleda, čak i s malo ironije. »Jedne večeri izašle smo s Univerziteta i pošle u studentski park — sjeća se anonimna drugarica. — Nama, koje smo je poznavale, činilo se da ona ne želi da zainteresuje kojeg druga blisko za sebe. Prema svom ličnom životu izgledala je sasvim ravnodušna. Te večeri, u razgovoru, dopunila sam sliku o njoj: Svi vi imate ponekog ko vas naročito voli, nekog bliskog u životu, a ja sam sasvim sama — tiho mi je rekla misleći na naše studentske ljubavi. Iza toga nas je ostavila i pošla kući. Već sutradan bila je ponovo borbena drugarica; na njoj ni traga od sinoćnje sjete!«

Sva se unosila u probleme rada sa naprednom omladinom. Patila je ako tu, gdje je angažovana, ne ide sve kako treba. Ona se zapravo i identifikovala sa studentskim pokretom! Značajna je to crta njenog lijepog karaktera. Zbog takvog rada bila je zapažena među studentima.

— Sva se predala revolucionarnom radu — priča Nada Manojlović. — Nijedna demonstracija, nijedan sastanak ili noćna akcija, nisu prošli bez nje. Kao da se bojala da što ne propusti. Počela je zanemarivati studije. Nije polagala ispite. »Naše dijete je opet upalo u komunističko društvo... Kako ćemo je iščupati?! Eto, svi ste vi pametni i oprezni, a ona?« jadalo se dvoje starih i, kao kaznu, počinju primjenjivati ekonomske represalije. Nisu joj slali ni minimum sredstava za egzistenciju. Suma od pet stotina dinara, za isplatu domskog pansiona, nije više stizala.

Radojka se probijala kroz život kako je znala i umjela. Otada je počela živjeti u domu studentkinja »Kraljica Marija« kao »ilegalac«. Često je spavala u istom krevetu sa drugaricama i polovila njihovu porciju. Katkad bi dobijala i kompletnu večeru od onih koje su odlazile u kino ili pozorište, uzimajući sa evidentne ploče u portirnici njihov broj što je važio i kao kupon za obrok. Nijedan »ilegalac« nije promakao oštrom oku Mile Dimić, tadašnje upravnice doma. Zahvaljujući njoj i njenim najbližim saradnicima iz uprave: Dragici Pravici, Milki Minić, Olgi Nakić, Radmili Šubakić, Olgi Strujić, Jeleni Popović i drugim komunistkinjama, mnoga studentkinja-revolucionar našla je utočišta i pomoći u ovom domu. Među njima i Radojka. Dom joj je omogućio i da samostalno privređuje. Instruirala je djecu beogradske buržoazije, a služila je i po slavama kod imućnijih porodica gdje je, uz mizernu nagradu, radni dan trajao i po šesnaest sati. Kasno u noć Radojka se i poslije napornog rada vraćala vedra i nasmijana, s nešto kolača i novaca u džepu.

Društveni i kulturni život u domu bio je također veoma razvijen. U programima drugarskih večeri, redovno politički obojenim, učestvovala je i Radojka. Ostaće nezaboravan njen lik u ulozi stare djevojke iz humorističke pantomime »Žena juče, danas i sutra«. Razbarušene kose, upadno našminkana, u ekstravagantnoj haljini dječeće boje, davala je savjete mladim udavačama. Grohotan smijeh i frenetičan aplauz pozdra-

vao je odlično karikiranu građanku Mirjam-urednicu »Ilustracija«, te omiljene literature malograđana. Dom studentkinja bio je vrlo progresivna ustanova, žarište svestranog revolucionarnog rada! Revolt prema nenarodnom režimu mnoge studentkinje ispoljavale su učešćem u masovnim demonstracijama. Radojka nijednom nije izostala. Kao iskusan demonstrant snalazila se i u najtežim situacijama. Na jednim demonstracijama iz 1938. kao brucoš sam se zadesila s Radojkom. U momentu kad su nas žandarmi iznenadili, izletajući iz haustora, zadivila me njena snalažljivost. Dvojici žandarčina s golemim brčinama, koji su ispali pred nas, obratila se sasvim ležerno i tobože u čudu: »Pa-a-a, šta je ovo?« Stekavši utisak da smo slučajno upali u gužvu, oni povikaše: »Ajde, prolazi« i odguraše nas dalje, a mi se ubrzo uključismo u novu grupu demonstranata.

— Sretao sam je u društvu »Petar Kočić« na beogradskom Univerzitetu — kaže Vojin Bobar. — Ali Radojka se mogla sresti i vidjeti na svim demonstracijama i manifestacijama koje su organizovali komunisti. A bilo je to često. Sjećam se, jedan građanski opozicioner držao je govor u ulici Cara Nikole kod hotela Trandafilović. Mi smo to iskoristili i onako sakupljeni pošli ulicama da manifestujemo, povodom Osmog marta. »Živio dan žena...« orilo se naokolo. Radojka je uvijek bila prva u »izbacivanju parola«. Zaustavljeni smo kod Oficirskog doma, sada Dom »Pane Đukić«, gdje su nas žandarmi počeli rastjerivati. Išli smo skupa i ona se uhvatila za mene, pa smo se sklonili u domski park. Dobio sam pendrekom u lijevo rame, a i ona je dohvaćena. Znali su je agenti i uvijek je, kad je stignu, podobro izvlačila. Mislim da je u tri maha hapšena po mjesec dana.

Bila je prisutna i kada smo sahranjivali našeg dobrog druga Veljka Bibića koji se ubio. Bila je sa mnom. Dok se iznad otvorenog groba Derviš Numić opraštao od pokojnika, optužujući vlastodršće da je ovoga bijeda u grob otjerala, mi smo ga štitili svojim tijelima, zbijeni jedno uz drugo. Taj govor bio je snažan protest protiv režima i htjeli smo da se čuje do kraja. Opkolili su nas agenti i policija. Prijeteći motrio nas je i po zlu čuveni agent Kosmajac, jedna krupna ljudeskara, kome je Radojka već bila zapela za oko. Nju smo naročito pažljivo krili, da je on ne primijeti. Natjerali smo

je da se sve to vrijeme ne miče iz naše grupe, mada joj je mirovanje teško palo. U grupi smo, stisnuti, i izašli s groblja.

— Sjećam se jednog socijaldemokratskog zbora iz 1938. godine — ispričala je Neda Božinović — kada su, pored ostalih, govorili Živko Topalović i njegova Milica. Da bismo saznale šta se na tom zboru govori, iz doma smo tamo uputile, osim još nekih, i Radojku. Kao da sad gledam: Evo ti Radojke, vraća se sa zbora, glave umotane u zavoje. Već su joj ukazali prvu pomoć, sašili joj ranu na tjemenu, dugu oko četiri santimetra. Kasnije smo na njen račun pravili viceve i zadirkivale je: »Da ne bi tebe, ne bi bilo ni gužve ni ranjenika!« Zbilja, u stisci što nasta povodom Topalovićevih izlaganja, ranjena je jedino ona. Opisivala nam je: »Izlaže jedan govornik, a naši zavikaše u-a-a-a! Njihovi uzvratiše: Držite ih! Komunisti nam rasturaju zbor! Tako dođe do gušanja i tuče. Neko me mlatnu nečim tvrdim po glavi, obli me krv, ali ni ja nisam ostala dužna.«

Sutradan u auli Pravnog fakulteta Radojku je sreo jedan profesor, inače Topalovićev pristaša. Videći je povezanu upita:

»Šta se to desilo, koleginice?«

»Istukoste me!«

»Mi? Kako? Gde istukosmo?!«

»Juče na zboru!«

Istom tad je profesor shvatio i otišao ne pitajući dalje ništa. Drugovi su joj savjetovali da legne, ali ona nije htjela. Kao da se plašila da će oni bez nje nešto novo organizovati i uraditi. Bila je neobično druželjubiva. Vesela priroda! Zbog toga ju je svako, ko ju je poznavao, cijenio i volio. Lijepo je pjevala i s radošću je pjevala u društvu. Uopšte, umjela je da se približi masama. Mi smo je zbog te njene dobrote, zbog njene popularnosti i ljudske širine, u mladalačkoj objesti znale peckati: »Ti si široka narodna studentkinja!« Na naše šale samo se dobroćudno smijala.

Rekoh već, bila je svugdje gdje je trebalo zadobijati mase. Onako vedra, naročito na domskim priredbama, znala je začas da stvori »štimung«. Ali, na sastancima je bila ćutljiva. Najteže je Radojki padalo ako bi dobila kakav zadatak gdje je trebalo da se govori pred širim skupom, pa i obično diskutuje ili referiše o, recimo, prorađenom materijalu. Obično smo se po sobama dogovarale o našim akcijama i raspravljale

o religiji, malograđanštini i drugim aktuelnim gorućim temama. Spavaonice u domu imale su šest do osam postelja; one s manje ležaja, jedan do dva kreveta, bile su određene samo za apsolvente, kako bi se u miru mogle spremati za ispite. Ali mi, aktivistkinje, nismo gotovo nikad koristile tu privilegiju. Nismo htjele da se odvajamo od mlađih studentkinja među kojima smo djelovale. Te sobe smo najčešće ustupale reakcionarno nastrojenim studentkinjama i na lijep način ih izolovale, a da to ni osjetile nisu. Ostavljale smo sa njima po jednu dobru, naprednu djevojku i tako ih onemogućavale da djeluju na one koje su istom dolazile.

Osim zidnih novina i »vrapca«, čime smo u vidu humora ismijavali tadanju političku situaciju ili malograđanske pojave među nama studentima, sastavljali smo i prikazivali razne skečeve, dramske slike, pantomime... U tu svrhu imale smo naše male uže domske priredbe. U jednom takvom programu, između tačaka, pojavila se u pantomimi i Radojka s velikim uspjehom.

Da pomenem i ne tako vedar detalj. Jednoga dana u naš dom su došli i Radojkini roditelji. Ona nije htjela da izađe pred njih, nije htjela čak ni da se vidi sa njima. Tek tad sam doznala za njihove zategnute odnose. Objasnila nam je to kasnije, u najužem krugu: Strahujući od progonâ, ako se dozna za aktivnost njihove buntovne kćeri za koju su samo sumnjali da je komunista, roditelji su je ucjenjivali i prijetili da će je se odreći. Sve »dok se ne opameti« neće od njih dobijati ništa! A ona je izdržala, ne tražeći, pa čak i ne želeći više njihovu pomoć. Bilo je to objašnjenje ne samo komuniste nego i uvriježenog čovjeka. Povrijeđenog od onih od kojih je očekivala da joj dolazi samo dobro, da je oni najbolje razumiju.

— Drugovala je sa Bosancima a ja s Vojvođanima — prisjeća se Dara Bogunović. — To nam nije smetalo da se češće nađemo. Često je ostajala bez stana i dolazila je k meni u suteren da prenoći. Sretala sam je i u grupi »Narodnih studenata BiH«. Naprednom pokretu pristupila je u diskusijama sa mnom, ali me je daleko prevazišla. Ne samo u izvršavanju zadataka već u angažovanju od jutra do sutra. Sva se predala studentskom pokretu. Sve njeno biće bilo je u studentskom pokretu.

— Upoznala sam je 1939. u Beogradu prilikom moga dolaska na studije — kazuje Nada Jovović. — Sa njom sam neko vrijeme i stanovala: prvo u Albanskoj, a kasnije u Dalmatinskoj ulici. Prema meni je nastupila kao da smo se bogzna otkad poznavale. Imala je neobično prirodno, neizvještačeno držanje prema ljudima, naročito prema onima za koje je vjerovala da su od nje neiskusniji. Svim srcem je htjela svugdje da pomogne. Sjećam se kako me je odmah po mom dolasku u Beograd povela u studentsku menzu na ručak. Bio je to moj prvi ručak u menzi. Kao srednjoškolka hranila sam se privatno, a ta domaća hrana bila je neuporedivo bolja od hrane u menzama. Nijesam do tada ni osjetila šta je to glad. Tog dana za ručak je bio pasulj, jelo koje nijesan voljela, a pogotovo ne ovako neukusno zgotovljeno. Ali ne pokazah nezadovoljstvo, kako se ne bih izdvajala od ostalih studenata. Pitam Radojku hoće li i ona da poruči ručak, a ona veli kako je već ručala. Jedem silom, ne sviđa mi se, pa ne pojedoh cijelu porciju. Rekoh da sam se najela. Radojka uze i pojede ostatak iz moga tanjira! Istom tad sam shvatila da ona nije ni ručala. Znači, gladovala je!

Živjela je ona tada, a čini mi se i cijeli svoj kratki vijek, u veoma teškoj oskudici. Od oca nije htjela da prima nikakvu pomoć. Kasnije, on joj je tu pomoć sam uskratio. Ne sjećam se više da li je imala majku ili maćehu, ali znam da joj je ova krijući od muža katkada slala paket hrane. Sjećam se dobro jednog takvog paketa: bile su u njemu dunje i »kitnkez«. Sve smo u to vrijeme nekako bile u oskudici, ni za hljeb nijesmo imale, pa se dogovorismo da za svaki obrok pojedemo samo po jednu kašiku »kitnkeza« kako bi nam ta žaliha što dulje trajala. Te dunje i to slatko držale smo pod krevetom. Bilo je hladno, nijesmo imale za ogrjev, pa smo učile ležeći ili sjedeći u posteljama. Pojedemo tako svaka svoju porciju, pa učimo, ali se istog trena sve naše misli vrate pod krevet gdje su mirisale dunje i mirovalo slatko. Po prećutnom dogovoru svaka od nas uzme još po jednu kašiku. Ponovilo se to nekoliko puta i, kašiku po kašiku, mi tog dana pojedosmo gotovo dvije kile »kitnkesa«. Od našeg racionisanja ne bi ništa! Bile smo mlade, organizam je zahtijevao svoje, a mi smo propisno gladovale. Zanimljivo je da je Radojka, za koju pouzdano znam da je od nas svih najviše gladovala, izgledala od nas ugojenija. Gazdarica je, da bi

zaštedjela na ogrjevu, grijala kupatilo samo jedanput i zahtijevala da se sve tri odjednom kupamo. Dolazilo je tad do zadirkivanja i mi smo Radojki u šali naređivali da opere kupatilo jer je najpunija, njoj najviše vode treba... I zaista, ona bi iza nas sve očistila ne ljuteći se na naše djetinjarije. I sama bi nam šalom odgovarala, kako to mi ne znamo da poštujemo starije i sve u tom smislu. Uopšte, bila je neobično blaga, dobra i trpeljiva. Drug pravi u svemu, tako da u njenom društvu nikada nije bilo zategnutih odnosa.

— Naša aktivnost se nastavljala, samo u drugoj formi, i za vrijeme zimskih i ljetnih ferija — kaže Nada Manojlović. — Kao studentska omladina odlazili smo u okolinu Bijeljine: sela Obarsku, Trnovu, Popove, Janju, Ugljevik... Prikazivali smo pozorišne komade: »Voda sa planine«, »Običan čovjek«, »Oslobođenje Koste Šljuke«... Sa pjevačkim i recitativnim horom išli smo na Drinu, devet kilometara od grada, i tamo uvježbavali program. Oduševljavali smo se naročito borbenim pjesmama. Sa zanosom smo ih učili:

»Hej zasučimo rukave, znoj neka lije
Izgradićemo novoga čovjeka...«

Radojka je imala veoma prijatan, lijep alt i pjevala je s osjećanjem, uživljavajući se. Izuzetno je voljela pjesmu. Vrhunac je bio »Čupčik«! Sva se razigrala, a plavo-smeđa prirodno talasasta kosa raspršila joj se oko zajapurenog lica. Zabacivala ju je onom svojom tako poznatom kretnjom ruke.

— Zašto baš ona? — pitam se i sama poslije toliko godina od njene herojske smrti — sjeća se Milka Čaldarović. — Kada mislim na nju, a to često biva jer sam je voljela, onda mi od mnogih naših zajedničkih uspomena oživi u svijesti naročito jasno — jedno. Čini mi se da baš ta jedna uspomena, iako samo sitan detalj, daje najpuniju sliku neprosječnih ljudskih osobina tog dragog i toplog čovjeka, druga i komuniste Radojke Lakić.

Kao i inače te, 1937. godine, kada sam čekala učiteljsko mjesto, našle smo se Radojka i ja ispred njene kuće da bi red roditeljima kamuflirale odlazak na omladinski iz-

let na Drinu. I moji roditelji, a pogotovo njeni, bili su ne samo vrlo strogi nego i nasilni ako je trebalo da nas »uče pameti«. Toga dana održavao se izlet Radničko-studentskog recitativnog hora čiji smo članovi bile i nas dvije. Kako je policija već u dva maha upala u prostorije gdje smo vršili probe hora, ovaj put je, prema zajedničkom zaključku, trebalo ići pojedinačno dok se ne izađe iz Bijeljine a zatim skupno kroz sela sve do Drine.

Radojka i ja smo stigle do prvih kukuruza na njivama što vežu sa perifernim kućama grada i sjele da sačekamo ostale. Odatle smo mogle lako posmatrati kretanje na cesti, a nas je teško bilo primijetiti u bujnim kukuruzima, visokim i gustim kao šuma! Tek što smo sjele, iz blizine nas iznenadi glas: »A-a, kud ste se vas dvije uputile?« Iako smo se zbunjeno trgle, nismo morale ni da odgovaramo jer je pred nas iskočio Cvijetin Mijatović-Majo sa nekim bijeljinskim drugovima.

Stigli smo na Drinu i počelo je prebacivanje preko Starače — njenog rukavca u starom koritu koji je, za razliku od tzv. »žive Drine«, bio mirna toka ali i vrlo dubok. Među članovima hora bilo je i vrlo mladih drugova, šegrta, tjelesno slabo razvijenih, koji uz to nisu znali ni da plivaju. Jedan je bio naročito slab, upravo sićušan. Pri pokušaju da pređe, on odjednom nestade ispod vode. To bi za trenutak! Dok smo mi ostali stajali zbunjeni, ne odlučujući se, Radojka vrlo spretno skoči sa dosta visoke obale i brzo izvuče iz vode maloga druga. Posmatrali smo taj prizor gotovo bez daha, a onda smo i sami prišli da mu pomognemo... Sagnuta nad dječakom nisam pratila šta se okolo dešava, ali me iznenadna graja natjera da pogledam. Radojka je energično nastavila da interveniše oko prelaza. Neprestano je pomagala slabijima od sebe i upravo je prenosila preko vode jednog takođe nedoraslog omladinca. Nekim drugovima, naročito mlađim, činilo se to neobično pa su živo komentarisali. Prilazeći Starači sa onima koji su kao slabiji pješaci bili zaostali Majo upita šta se to dešava. Odgovor mu brzo dade mlad radnik: »Pa, ništa druže, naša drugarica Radojka prevodi radničku klasu preko vode!« Tim odgovorom, mada u šali, želio je da pokaže kako je naučio nešto iz napredne literature. A Majo, isto tako u šali, primijeti: »Ali ne žedne!«

— U poznatim studentskim demonstracijama — sjeća se Lela Filipović — 14. decembra »protiv rata, gladi i skupoće« teško je ranjena i poslije nekoliko dana podlegla naša drugarica Bosa Miličević. Poslije komemoracije na Ekonomskom fakultetu, kojoj je prisustvovala velika masa studenata, pošli smo na prosekturu u želji da njene posmrtne ostatke ispratimo do groblja. Bilo nas je mnogo, najviše komunista. Obaviješteni o organizovanom ispraćaju, žandarmi su se našli na širokom prostoru ispred mrtvačnice gdje smo i mi stajali ne obazirući se na njih. Kao da sad gledam: Postavljamo se ćutke iza pogrebnih kola, a žandarmi nam polako prilaze sa uperenim bajonetima. Radojka je prva odlučno stala iza kola, i ne pomišljajući da uzmakne. Grlato je izvikivala parole... Predosjećajući novi konflikt s policijom, drugovi su se po strani dogovorili da se od ispraćaja odustane. Odstupali smo između zgrade Medicinskog fakulteta, uzvikujući protiv režima i žandarma, i razišli se sporednim ulicama. Uvijek je Radojka energično istupala. Stalno nečim zaokupljena, sva u pokretu. Bila je najprirodnija i najjednostavnija! Onakva kakva jest!

— Bila je u jednoj od grupa studentskog kulturno-umjetničkog društva »Petar Kočić«, koje je djelovalo u okviru naprednog studentskog pokreta u Beogradu — priča Tahir Hadžović. — Društvo je imalo zadatak da daje priredbe po čitavoj Bosni i Hercegovini i time budi borbeni duh otpora rastućoj fašističkoj opasnosti. I tako smo 1939—40. godine u nekoliko navrata obilazili Banjaluku, Mostar, Tuzlu, Doboj, Bihać, Sarajevo, Bijeljinu, Šabac... U Sarajevu smo gostovali u »Napretkovom podrumu«. Za put smo dobijali grupnu željezničku kartu, a prilikom dolaska prihvatali su nas napredni studenti i radničke organizacije, i raspoređivali po kućama patriota. Sobom smo nosili svu hranu.

Sjećam se, naša diletantska grupa prikazivala je Nušićevu »Vlast«. Radojka je igrala ministrovu ženu a Marko Mihić ministrovog oca. Radojka i Marko su se tada zabavljali. Ona je glumu vrlo ozbiljno shvatila. U početku se plašila da li će, i kako, moći da igra, ali se snašla i uspjela u svojoj ulozi. Davali smo i Čapekovu »Majku«. I sa horom je nastupala. Pripreme smo vršili u domu studentkinja »Kraljica Marija«. Na turneji nas je bilo tridesetak, sve komunisti i simpatizeri

Ispred doma studentkinja »Kraljica Marija« u Beogradu 9. juna 1937. godine. Radojka sjedi prva s lijeva.

KPJ, sve članovi naprednog studentskog pokreta. I pojedinačno smo, po kućama, politički djelovali. Prodavali smo značke-trobojnice s natpisom »Branićemo svoju zemlju«. Sve naše priredbe otvarali su obično Slobodan Princip »Seljo« — predsjednik »Petra Kočića« ili Miro Popara. »Seljo« je počinjao revolucionarnim političkim govorom. Svi se sjećaju njegovog objašnjenja pozdrava stisnutom pesnicom. Završavao je pozivom da se spremno dočekaju predstojeći događaji... Ljudi su shvatili ideje koje je naš progrom pronosio i odgovarali su nam spontanim manifestacijama solidarnosti. Bio je to misionarski put. Naporan. Noćima nismo spavali. Po povratku sam na ulici zaspao, o zid oslonjen. I Radojka je jednom u Novom Sadu zaspala iza bine; tek smo u vozu primijetili da je nema. Značaj toga putovanja bio je dalekosežan u onoj psihozi iščekivanja rata, kad je Češka već bila pala... Unosili smo ozbiljnost u poimanje događaja i mobilisali narod na pripravnost. I Radojka je, od nas neodvojiva, sa ljubavlju doprinosila uspjehu ove misije. Pa i kasnije, koliko god sam je puta sretao, uvijek je bila u poslu; onako dobra i staložena.

— Tokom 1940. godine — sjeća se Lela Filipović — na beogradskom Univerzitetu razvila se vrlo živa akcija za autonomiju Bosne i Hercegovine. Članovi KPJ i skojevci sakupljali su potpise na »Otvoreno pismo«... U okviru te kampanje, u kojoj su nastupali i režimski ideolozi, sjećam se predavanja rektora Čorovića u velikoj sali Inženjerskog doma. Dvorana prepuna. Negdje unutra je i Radojka. Oko govornice okupio se čitav odbor Bosanaca. Naši drugovi su se svaki čas dizali i istupali. Bila sam kod vrata a do mene na stolici stajao je Miro Popara i upadao rektoru u riječ, postavljao mu pitanja. Slušaoci su bili naelektrisani i povremeno su prekidali predavača. Govorio je Rifat Burdžević-Sandžaklija, student prava, tadanji sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Beogradu. Organizovano smo se suprotstavili Čoroviću i njegovim koncepcijama, tako da je u samom početku bio spriječen. Nastala je graja. U taj mah neko nas obavijestio da su dom opkolili žandarmi! Dogovorismo se da prema izlazu nastupamo u grupama, kako bi se mogli probiti kroz njihov kordon. Hvatali su koga su stigli. Izjurili smo i, ulicama koje se odatle granaju, prsnuli na sve strane. Nas desetak našlo se preko puta pošte, kod hrpe kamenja kojim su popločavali ulicu. Uz

mene je bila i Dragica Pravica. Počeli smo se braniti kamenjem i nisu nam mogli prići. Na samom ćošku tad ugledah Radojku kako trči prema Kosovskoj ulici, a odmah zatim, kako je dva žandarma vuku za ruke, tegleći je svaki na svoju stranu. Ona se otima, plava kosa joj raščupana, a odjeća lepršа oko nje. Bila je u onom svom starom izlizanom drap kaputu. Iz daljine mi se učinila kao razapeta između njih. Vidjela sam kako su je strpali u »Crnu Maricu« i odvezli.

— Početkom 1941. godine pred zimski raspust — spominje Mira Kurilić — bosansko-hercegovački studenti uputili su narodu otvoreno pismo, koje se štampalo i rasturalo u vidu letka sa naslovom: »Otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine«. U prvom dijelu pisma govorilo se protiv velikosrpske hegemonije i tražila autonomija BiH, a u drugom, protiv ratnohuškačkog talasa i protiv skupoće. Štampano je na jednoj stranici u dva stupca, a na poleđini su se potpisivali studenti. Išlo se za tim da potpisnici ne budu samo oni koji su već kompromitovani kao komunisti nego da to uzme što masovniji karakter. Radojku sam tih dana posebno uočila: čas u društvu »Petar Kočić« čas u studentskoj menzi ili u Domu studentkinja... Svuda je agitovala da bi potpisa bilo što više. Nismo tada imale ličnih susreta i pobliže je nisam mogla znati, ali ponijela sam je u sjećanju kao istrajnog agitatora i revolucionara.

— S proljeća 1940, mislim maja ili juna mjeseca, upoznao sam Radojku Lakić u sarajevskoj periferijskoj kafanici — bašti »Kanarinac« — priča Iso Jovanović. — To popodne došla je u baštu sa grupom žena komunista, mahom studentkinja, koje su dobile zadatak da pomognu u ilegalnom radu među ženama Sarajeva. Bio sam sekretar Pokrajinog komiteta KPJ za BiH. Kada su naišle, sedeo sam s Avdom Humom i on mi reče za Radojku: »Ozbiljan je čovjek, hrabra, borbena!«

U to vreme trebala nam je baš takva drugarica. Ponekad, na nekim zadacima u ilegalnom radu, žene su bile nezamenljive, a nama je tada nedostajala baš takva aktivistkinja. Postavilo se, naime, pitanje partijske »Tehnike« koju sam nešto ranije oformio i u njoj radio sa Borišom Kovačevićem. Na V zemaljskoj konferenciji KPJ stavljeno nam je u zadatak da izdajemo ilegalni partijski list »Glas saveza radnika i seljaka«.

Trebalo je najpre naći saradnike, mašinu za pisanje, ciklostil, hartiju, štamparsku boju i sve ostalo, a pošto list bude odštampan, sa stotinu nevolja i skriveno od policije svaki primerak doturiti čitaocima. Prvi dvobroj izašao je u avgustu, za juli—avgust, i prodavao se po dva dinara. Iako neugledan, štampan na jeftinom ciklostil papiru, list je bio dobar i koristan informator. Izlazio je u tiražu od 600—700 primeraka.

Uglješa Danilović i još jedan u ono vreme istaknuti drug imali su najbolje mišljenje o Radojki kao revolucionaru i o njenom liku komuniste, pa sam zaključio da je upravo ona ta koja će tim svojim kvalitetima komuniste odgovarati radu u »Tehnici«. Našli smo joj sobu poviše bivše »Benevolencije«. Pozvao sam je i rekao: »Evo mene, eto tebe! Sarađivaćemo!« i objasnio da joj je zadatak taj i taj. Odmah sam uočio njenu hrabrost i skromnost. Kao da se radi o nečem svakidašnjem, mirno i prirodno je primila to zaduženje. Iako to rečima nije iskazala, verujem da je na ovo poverenje bila ponosna. Ona je u isto vreme imala zaduženja i u svojoj jedinici. Ne znam u kojoj je ćeliji bila vezana, ali znam da je imala zadatak da radi i sa ženama. Verujem da je bila svesna šta je čeka ako se njen rad otkrije, ali ni rečju ni gestom nije odavala neku strepnju i zabrinutost. I to je govorilo o njenoj hrabrosti. Sa prekidom od par meseci, za koje vreme je radila u Beogradu u Pošti, Radojka je dolazila na rad u »Tehniku« od časa zaduženja pa, gotovo, sve do svoje smrti.

Kuća u koju smo smestili »Tehniku« bila je vlasništvo nekog siromašnog Jevreja sa dosta dece. On je meni i Radojki izdao jednu sobu pozadi svoga stana, dosta veliku i mračnu, ali nije imao pojma šta mi u njoj radimo. Ne sećam se više kako se zvala ta ulica; znam samo da je ta mala prizemna kuća bila u dvorištu, u centru grada, blizu katedrale. Osim nas koji smo radili u »Tehnici« za nju su znali samo Danilović i još jedan drug. Inače, prilaz kući bio je neupadljiv. Da bih »Tehniku« osigurao i od vlasnika kuće koji, istini za volju, nije pokazivao ni najmanju radoznalost, lično sam promenio bravu na vratima.

Imali smo geštetner, kamen i sve što je potrebno za umnožavanje ilegalne literature. Materijal sam donosio sam, na leđima, a Radojka je bila zadužena da izvlači, da »štampa« na geštetneru poglavlja iz Istorije SKPb, da prelama i metalnim spajalicama veže te brošurice. Matrice za umnožavanje

prekucavala je kod sebe Hana Ozmo[4]), ali nije znala ni ko ni gde ih umnožava. Vreme je bilo takvo: Morali smo u radu biti strogo konspirativni. Čim bi Radojka svršila svoj posao, preštampala i uvezala brošure i druge materijale, odlazila je kući. Tada sam dolazio ja, sa velikim koferima sa duplim dnom, i odnosio ono što je ona pripremila. Za transport i rasturanje materijala ona nije bila zadužena, niti sam je u to upućivao. Naš teren BiH podelili smo na oblasti: sarajevsku, tuzlansku, mostarsku i banjalučku. U određeno vreme i na određeno mesto dolazili bi tada kuriri iz tih oblasti i ja sam im lično predavao materijal.

Bilo je tu i napetih, čak dramatičnih momenata, ali se nijednom nije desilo da budemo otkriveni. Tačno je da sam se kao partijski funkcioner izlagao opasnosti da budem uhvaćen od policije, što su mi stariji drugovi i zamerali, ali sam radeći na omasovljenju KPJ u tom delu naše zemlje, gde su ranije trzavice i provale nanosile i te kakvu štetu naprednom radničkom pokretu, znao od kakve je važnosti za izrastanje partijskog članstva baš taj materijal. Nastojao sam, ako bude potrebno, i svojim životom da ga zaštitim. Bilo je tada odličnih radnika koji nisu hteli ući u Partiju govoreći: »Sve ćemo dati od sebe, ali ne upisujte nas nigde. Svaki čas se čuje za neku provalu«. Odlazeći kod Vajnera-Čiče[5]) koji je tada radio kao inženjer u Higijenskom zavodu, upoznao sam nekog crnomanjastog mladića tehničara. Davao mi je za »Narodnu pomoć« po sto dinara mesečno! Bio je napredan i hteo sam da ga proverim na zadatku. Baš tada su mi javili iz Zagreba da će jedna drugarica, — opisali su je kao lepu, elegantnu ženu, — u specijalnim koferima doneti partijski materijal, među kojim i tek odštampane brojeve »Proletera«. Odlučio sam da taj zadatak poverim mladom naprednom tehničaru. Kazao sam mu da će zagrebačkim vozom doći jedna »dama«, koja izgleda tako i tako, i on treba da je neupadljivo, kao prijatelj dočeka, uzme od nje kofere i donese na određeno mesto. Primio je zadatak a ja sam, da bih proverio kako će sve ispasti, otišao na staru železničku stanicu, u neku neuglednu stanicnu kafanicu odakle sam imao lep pregled celog perona. Kad stiže voz, vidim, izađe opisana »elegantna dama« i sama

[4]) H. Ozmo — tada član PK KPJ.

[5]) Slaviša Vajner — Narodni heroj.

[illegible] tri [illegible] [illegible]. Moja mlađa [illegible] [illegible] mi [illegible] [illegible]. Tada [illegible] je [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. Kad sa [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] je »Bog[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] ne [illegible].« Sećam se, [illegible] mi je [illegible] [illegible] je [illegible] [illegible] [illegible] je kao i ja [illegible] [illegible] da [illegible] [illegible]. [illegible] pri [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] sve sam [illegible] [illegible] već [illegible] [illegible] i [illegible] sa [illegible] vlasnice. Ništa ne [illegible] je se [illegible] [illegible] [illegible] i [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] je kao [illegible] [illegible] [illegible] sa mnom. Tako sam [illegible] [illegible] bez pregleda. [illegible] je reč kako sam se premišljavao i [illegible] vreme [illegible] za [illegible] sa njom za [illegible] i za eventualni pri[illegible] policije. Imali smo sreće. Niko ništa nije posumnjao. [illegible] [illegible] da [illegible] [illegible] pa [illegible] jer sam [illegible] špijun, [illegible] »[illegible]« pored nje i [illegible] [illegible] bezbednost, odnosno [illegible] opasnost. Kažem ovo da bi se znalo kako smo tada, [illegible] [illegible], kad [illegible] prinuđeni da [illegible] [illegible] da sve kon[illegible]. Da nikog nije bilo na stanici [illegible] bismo vera[illegible] [illegible] [illegible] mala kuća [illegible] jer nikog nije poznavala. A šta bi [illegible] [illegible] da su [illegible] materijal? Htela ne htela, morali smo [illegible] [illegible] u izvršavanju naizgled najbeznačajnijih zadataka, sve dok kroz uporan revolucionarni rad nismo po[illegible] [illegible], prekaljene kadrove.

Eto, u tim prilikama, u takvoj atmosferi, Radojka je rasla ne samo u Tehnici nego i među ženama Sarajeva. Bila je tu već jaka grupa žena komunista: Berta Papo, Đoja-Marija Kok, Zora Bakotić-Šer, Jovanka Ćović pa Ankica Albahari, Roza Papo, Hana Ozmo, Cilika Hajnrih i druge. One su gotovo svake nedelje odlazile kod Haninog zeta, graničara Joška Fonta, otmenog naprednog čoveka, i u njegovoj bašti diskutovale i stvarale plan rada. Jednom sam ih zatekao kako pevaju »Bilećanku«. Začudio sam se: »Bogamu, žene, što pevate tu pesmu?« »Ne znaju ovde šta pevamo« umiriše me one. Među njima je bila i Radojka koju su žene, naročito radnice, volele i cenile. Umela je da im priđe, da im se približi otvoreno i iskreno, pa su joj se poveravale i verovale joj. Bili su tada zreli uslovi za revolucionarni rad među radnicama. Sećam se kako su njihove nadnice u fabrici čarapa »Ključ« i u fabrici čipaka »Šik« bile bedne. Gro radnica bile su muslimanke. Za osam sati rada plaćene su samo četiri dinara!

Tu su naše aktivistikinje pokazale veštinu i upornost u buđenju žena. Povezivale su se s njima, i govorile im kako mogu da poprave svoj materijalni položaj tražeći od poslodavaca povišenje nadnica. Znale su dobro te siromašne radnice da su bedno plaćene za svoj teški rad, ali nisu bile svesne kako ih gazde nemilosrdno eksploatišu. Kad je to saznanje prodrlo u njihovu svest, lako je bilo podići ih na štrajk sa zahtevom za povišicu. Tako je taj svakodnevni kontakt sa njima urodio plodom. Organizovano su stupile u štrajk. I prvi i drugi štrajk je uspeo, kao i oni kasnije. Nadnice su im povišene. Celo to vreme imale su i moralnu i materijalnu podršku podršku žena-aktivista, odnosno Partije, zbog čega su i istrajale u svojim zahtevima. Radojka je bila borbena i beskompromisna. Učestvovala je u svim sarajevskim demonstracijama, sećam se, i u onoj pred Banovinom. Umela je sa policajcima da se uhvati u koštac, da se guša.

— Prvi put sam je srela u stanu krojačice Zore Šer[6]) gdje je bio naš ilegalni centar okupljanja — kaže Roza Papo[7]). — Tu se neko vrijeme krio i drug Đuro Pucar, navraćali su svi istaknuti drugovi: Avdo Humo, Uglješa Danilović, Boriša Kovačević... Dolazila je i kod Estere Papo za vrijeme štrajka radnica bijelog rublja, u ulici Leze Perere, kojim sam ja rukovodila tokom decembra 1939. i januara 1940. Te godine sindikati su bili zatvoreni i nismo imali finansijskih sredstava da se štrajkačima pomogne. Zato smo u velikoj sobi Estere Papo sakupile preko dvadeset šivaćih mašina, tu šile veš za vojsku i tako izdržavale one siromašnije radnice. I Partija je dala dosta novaca.

Radojka je bila naš instruktor. Okupljala nas je i objašnjavala nam smisao naše akcije. Čitala nam je o radničkoj klasi, KPJ i Sovjetskom Savezu... Bilo je to važno u onoj napregnutoj psihozi kad su poneke radnice, pritisnute neimaštinom, postajale kolebljive i htjele na posao. Vlasti nas nisu zvanično priznavale jer je to bio »divlji štrajk koji vode komunisti«. Da bismo na osnovu kolektivnog ugovora do kraja izborili naše zahtjeve za osmočasovnim radnim vremenom i povećanjem nadnica, komunisti su organizovali čuva-

[6]) Z. Šer — umrla od tifusa pri povratku iz konclogora.
[7]) R. Papo — krojačica bijelog rublja u radionici »Dora«.

desetodnevni politički kurs SKOJ-a za BiH, u šumi Pršljani kod Bugojna. »Buš«[8]) je dao ideju za mjesto. Tu je inače logorovalo »Udruženje beogradskih studenata planinara«. Bilo nas je preko devedeset. Na proplanku usred šume očistili smo lugarsku kućicu i naokolo podigli šatore. Dočekivali smo grupe kursista i jedni drugima prilazili kao stari poznanici. Prvo veče imali smo logorsku vatru. Trebalo nas je tada čuti i vidjeti! Uz ogroman razbuktali plamen, usred Kraljevine Jugoslavije, iz bezbroj grla ori se šumom internacionala. Sa kolikim zanosom smo pjevali! Drhtao mi je svaki nerv. Trebalo je vidjeti ta lica, oči... Punim plućima smo dali oduška svom zanosu i klasnoj mržnji. Bili smo jedna duša, jedno biće. Svaki naš dan završavao je logorskom vatrom; poslije pjesme posjedali bismo u krug i uz odsjaj plamena ocrtali konture rada. Podijeljeni u četiri grupe, poslije svakodnevnih predavanja obično smo živo diskutovali o istoriji radničkog pokreta, o sindikatima, o ulozi SKOJ-a... Bilo je oprečne, pa i žučnije polemike. Radojka je naročito voljela da govori o organizaciji rada. I o radu žena. Sjećam se kako je raspravljala sa nama o Bebelovom djelu »Žena i socijalizam«. Htjela je, iz srca proživljeno, svoje misli na nas da prenese. Borila se i ona za izvjesne stavove, ali nije diktirala teme razgovora. Prosto se sama od sebe u sve to uklapala.

— Od svih žena najviše se ona isticala — kaže Roza Papo — bilo u diskusijama, spremanju referata ili pri svakodnevnim sitnim dužnostima logorskog života. Sjećam se njene skice za zidne novine, što je brižljivo iscrtala, pa zidnih novina: bile su velike kao zemljopisna karta. Objesila ih je o našu daščaru, spolja, jer su žene spavale u baraci a muškarci pod šatorima. Sama je sastavljala različite napise o životu u logoru. Skromna! Mnogo me podsjećala na »Buša« — Mahmuta Bušatliju, koga sam također zapazila: Mršav i zapušten, nemarno odjeven, a kad progovori — kapacitet! I duhovit! Tamo smo se najviše srodile. Uvijek je imala neki poseban, sočan i proživljen način govora. Jednom mi se sva razdragana povjerila da se zabavlja sa drugom iz mostarske grupe: »Joj, Roza, tako sam sretna što je radnik, kulturan radnik!« Bio je to onizak mladić glatko začešljane crne kose.

---

[8]) Narodni heroj Mahmut Bušatlija.

— Za naše logorske večeri — priča dalje Isak Ozmo — pripremali smo veseli program: u skečevima žigosali smo politiku režima, pljačku srpske i hrvatske buržoazije..., ali i naše nedostatke na kursu. Pa i kada je sedmi dan po podne došao dramatičan kraj, kad nas je žandarmerija još prije svršetka kursa odavde protjerala, na stanici smo opet sve ponovili, i skečeve i pjesmu. Promarširali smo kroz učmalu bosansku varošicu, pjevajući »Crven je istok i zapad«, »Kad gospodar svoga si rada«... Čitavo Bugojno slilo se na stanicu. Mrtva kasaba se prodrmala. Bili smo žiža svjetlosna, ubačena u to sivilo.

Ne sjećam se više detalja, ali znam da je Radojka svugdje bila sa nama, uvijek prisutna i aktivna. Bila je nerazdvojni dio naše revolucionarne mladosti. Jedna iz plejade oduševljenih, koji su uskoro imali da prime na svoja pleća breme revolucije. U Njemačkoj, u Osnabriku i Nirnbergu, čuli smo za njenu smrt i duboko nas se dojmila. Ali nismo bili iznenađeni. Svaka druga smrt bila bi sa njom nespojiva. Njen lik mi danima prosto nije izlazio iz vida; ono lice s malo tuge malo osmijeha.

— Pošto sam šest mjeseci bio u bjekstvu od sarajevske policije — sjeća se Milutin Đurašković — nisam se nalazio u gradu kada je došla. Ali kad sam se vratio u septembru 1940. i raspitivao se šta ima novo, odmah su mi rekli da je u Sarajevo stigla grupa beogradskih studenata komunista određenih na ilegalni rad. Među njima i Tuzlić-»Petronijević« i Radojka. Odmah su mi o njoj pričali: o njenoj druželjubivosti, borbenosti i aktivnosti. Čim sam pun nestrpljenja izašao na ulicu i na korzu u blizini Narodne banke sreo prvu grupu omladine, ugledao sam među njima Radojku veselu i nasmijanu. Nastalo je grljenje i ljubljenje sa svima. Prvi kontakt bio je takav kao da se znamo godinama. Čini mi se da joj je baš ta neposrednost davala najviše snage i mogućnosti da pridobija ljude za stvar koju je zastupala. Po tome se razlikovala od drugova koje sam godinama znao. U kontaktu sa radnicama ponašala se prisno, sa mnogo razumijevanja. Za kratko vrijeme stekla je toliko veza, da ju je u roku od dvatri mjeseca svaki napredni radnik u Sarajevu poznavao. »Znam je sa radnih sastanaka i sa svakog izleta u Sarajevu — kaže Roza Papo. — Za te izlete obično smo se pripremali u kafani

»Kod Laha« u skrovitom zelenilu današnje »Pionirske doline«. Tu su se okupljali organizatori, njih 10—12, među njima Pavle Goranin, Rato Dugonjić i, obavezno, Radojka s onim svojim zdravim crvenim licem kao u seoske djevojke. Bila je bez ličnih obaveza, slobodna, i viđala se svugdje. Navraćala je i ona često u burekdžinicu kod »Makedonca«, preko puta bivše Hipotekarne banke u Aleksandrovoj ulici, gdje su naši drugovi jeftino jeli po dvije-tri pogačice za ručak.«

Bila je jedan od najaktivnijih učesnika i organizatora nezaboravnih izleta radnika, studenata, đaka... Nijedan nije prošao bez nje. Ljeti, obično nedjeljom, išli smo u okolinu Sarajeva: Kasindol, Vojkoviće, Crepoljsko, Semizovac, Reljevo... Izlazilo je i do četiri-pet hiljada ljudi! O izletu bi se prvo dogovorili, a masovno učešće bi osigurali preko sindikalnih podružnica i aktiva omladine u školama. Već oko šest sati izjutra iz svih kvartova su, svaka za sebe, odlazile grupice od po dvadesetak izletnika. U šumi i na cvjetnim poljanama slijevali smo se u jednodušnu masu, ispunjeni radošću i poletom. Studenti i srednjoškolci su zajednički izvodili kulturno zabavni program. Bilo je tu skečeva koji su izvrgavali ruglu postojeći društveni poredak, revolucionarnih pjesama, recitacija... Istaknuti izletnici su bili i Pavle Goranin i Slobodan Princip. Igrali smo fudbal, kupali se, pjevali ruske pjesme. Najomiljenija je bila: »Crven je istok i zapad«. I u manjim grupama odvijao se živ program: Najednom ustane neki drug i spontano održi politički govor ili predavanje, a zatim neko pročita »Vrapca«. U suton smo se u velikim grupama vraćali preko Vraca i Semizovca, a na prilazima grada razbijali se opet u grupice i razilazili. Ovi izleti su bili plodonosno sredstvo masovnog političkog rada i utjecaja KPJ.

— U Pošti broj 2 u Beogradu otvorena je 1940. menza — priča Mićan Drakulić. — Organizovali su je komunisti, odnosno sindikat poštara. U ovoj menzi, pored naših službenika, hranili su se mnogi drugovi, naročito siromašni napredni studenti koji su tu sebi kao osoblje zarađivali hranu. Među njima i Radojka. K nama je došla još početkom decembra iste godine.

Drugovi su nam sugerisali da je kod nas i zaposlimo. Od njih smo doznali da je član Partije. Tako je ona krajem decembra 1940. postavljena za dnevničara Pošte broj 2 na do-

— Za naše logorske večeri — priča dalje Isak Ozmo — pripremali smo veseli program: u skečevima žigosali smo politiku režima, pljačku srpske i hrvatske buržoazije..., ali i naše nedostatke na kursu. Pa i kada je sedmi dan po podne došao dramatičan kraj, kad nas je žandarmerija još prije svršetka kursa odavde protjerala, na stanici smo opet sve ponovili, i skečeve i pjesmu. Promarširali smo kroz učmalu bosansku varošicu, pjevajući »Crven je istok i zapad«, »Kad gospodar svoga si rada«... Čitavo Bugojno slilo se na stanicu. Mrtva kasaba se prodrmala. Bili smo žiža svjetlosna, ubačena u to sivilo.

Ne sjećam se više detalja, ali znam da je Radojka svugdje bila sa nama, uvijek prisutna i aktivna. Bila je nerazdvojni dio naše revolucionarne mladosti. Jedna iz plejade oduševljenih, koji su uskoro imali da prime na svoja pleća breme revolucije. U Njemačkoj, u Osnabriku i Nirnbergu, čuli smo za njenu smrt i duboko nas se dojmila. Ali nismo bili iznenađeni. Svaka druga smrt bila bi sa njom nespojiva. Njen lik mi danima prosto nije izlazio iz vida; ono lice s malo tuge malo osmijeha.

— Pošto sam šest mjeseci bio u bjekstvu od sarajevske policije — sjeća se Milutin Đurašković — nisam se nalazio u gradu kada je došla. Ali kad sam se vratio u septembru 1940. i raspitivao se šta ima novo, odmah su mi rekli da je u Sarajevo stigla grupa beogradskih studenata komunista određenih na ilegalni rad. Među njima i Tuzlić-»Petronijević« i Radojka. Odmah su mi o njoj pričali: o njenoj druželjubivosti, borbenosti i aktivnosti. Čim sam pun nestrpljenja izašao na ulicu i na korzu u blizini Narodne banke sreo prvu grupu omladine, ugledao sam među njima Radojku veselu i nasmijanu. Nastalo je grljenje i ljubljenje sa svima. Prvi kontakt bio je takav kao da se znamo godinama. Čini mi se da joj je baš ta neposrednost davala najviše snage i mogućnosti da pridobija ljude za stvar koju je zastupala. Po tome se razlikovala od drugova koje sam godinama znao. U kontaktu sa radnicama ponašala se prisno, sa mnogo razumijevanja. Za kratko vrijeme stekla je toliko veza, da ju je u roku od dva-tri mjeseca svaki napredni radnik u Sarajevu poznavao. »Znam je sa radnih sastanaka i sa svakog izleta u Sarajevu — kaže Roza Papo. — Za te izlete obično smo se pripremali u kafani

»Kod Laha« u skrovitom zelenilu današnje »Pionirske doline«. Tu su se okupljali organizatori, njih 10—12, među njima Pavle Goranin, Rato Dugonjić i, obavezno, Radojka s onim svojim zdravim crvenim licem kao u seoske djevojke. Bila je bez ličnih obaveza, slobodna, i viđala se svugdje. Navraćala je i ona često u burekdžinicu kod »Makedonca«, preko puta bivše Hipotekarne banke u Aleksandrovoj ulici, gdje su naši drugovi jeftino jeli po dvije-tri pogačice za ručak.«

Bila je jedan od najaktivnijih učesnika i organizatora nezaboravnih izleta radnika, studenata, đaka... Nijedan nije prošao bez nje. Ljeti, obično nedjeljom, išli smo u okolinu Sarajeva: Kasindol, Vojkoviće, Crepoljsko, Semizovac, Reljevo... Izlazilo je i do četiri-pet hiljada ljudi! O izletu bi se prvo dogovorili, a masovno učešće bi osigurali preko sindikalnih podružnica i aktiva omladine u školama. Već oko šest sati izjutra iz svih kvartova su, svaka za sebe, odlazile grupice od po dvadesetak izletnika. U šumi i na cvjetnim poljanama slijevali smo se u jednodušnu masu, ispunjeni radošću i poletom. Studenti i srednjoškolci su zajednički izvodili kulturno zabavni program. Bilo je tu skečeva koji su izvrgavali ruglu postojeći društveni poredak, revolucionarnih pjesama, recitacija... Istaknuti izletnici su bili i Pavle Goranin i Slobodan Princip. Igrali smo fudbal, kupali se, pjevali ruske pjesme. Najomiljenija je bila: »Crven je istok i zapad«. I u manjim grupama odvijao se živ program: Najednom ustane neki drug i spontano održi politički govor ili predavanje, a zatim neko pročita »Vrapca«. U suton smo se u velikim grupama vraćali preko Vraca i Semizovca, a na prilazima grada razbijali se opet u grupice i razilazili. Ovi izleti su bili plodonosno sredstvo masovnog političkog rada i utjecaja KPJ.

— U Pošti broj 2 u Beogradu otvorena je 1940. menza — priča Mićan Drakulić. — Organizovali su je komunisti, odnosno sindikat poštara. U ovoj menzi, pored naših službenika, hranili su se mnogi drugovi, naročito siromašni napredni studenti koji su tu sebi kao osoblje zarađivali hranu. Među njima i Radojka. K nama je došla još početkom decembra iste godine.

Drugovi su nam sugerisali da je kod nas i zaposlimo. Od njih smo doznali da je član Partije. Tako je ona krajem decembra 1940. postavljena za dnevničara Pošte broj 2 na do-

stavno odeljenje. U to vreme Partija je u pošti imala velik uticaj i nije nam bilo teško da je zaposlimo na takvo radno mesto gde smo politički najslabije stajali. Do Radojkinog dolaska među dostavljačima smo imali samo jednog kandidata KPJ. Kao novi i nekompromitovani član KPJ dobro nam je došla upravo na ovom radnom mestu. Kod nas su već tada postojale dve partijske ćelije. Radojka je ušla u Milanovićevu. U našoj partijskoj organizaciji, pored ostalih drugarica, bile su i Neda Božinović, Lenče Arsova, Milada Rajter, Mima Jovanović.

Mi članovi KPJ u pošti bili smo gotovo svi kompromitovani, jer smo bezmalo svi bili u rukovodstvu službenika PTT koje je po svom sastavu i radu bilo izrazito ljevičarsko. Gotovo cela uprava PTT za Jugoslaviju, a naročito beogradska sekcija, bile su u to vreme sastavljene od komunista. Krajem 1940. i početkom 1941. od ukupno osam stotina naših službenika, njih šest stotina davalo je priloge Partiji i Crvenoj pomoći. Isto toliko ih je kupovalo i našu ilegalnu i legalnu štampu. U tom brzom tempu omasovljavanja Partije i Pokreta učestvovala je i Radojka. Radeći sa masama sticali smo dragoceno revolucionarno iskustvo. Ona je znala da priđe ljudima, da ih pridobije i oduševi. Njena skromnost i težak život proletera, a to je uistinu bila, zastupali su je rečitije od reči. Posebno je imala uticaja na radničke i niže službeničke mase. Zbog toga smo je i zaduživali da među njima deluje. Učestvovala je u svim oblicima našeg ilegalnog rada; a bilo ih je mnogo.

»U PTT ustanovama — kaže Neda Božinović — postojala je jaka partijska organizacija, sa svim formama rada: žene, omladina, čitalačke grupe, Udruženje PTT, Crvena pomoć, menza — socijalna pomoć, sabotaža, kulturno-propagandni rad, pomoć KPJ... Radojka je bila od onih drugarica koje svaki, i najsitniji, partijski zadatak obavljaju sa puno odgovornosti i entuzijazma. Uvijek spremna da se bez ograde, sa punim elanom založi za njegovo izvršenje. Sa njom sam se ponovo našla istom u decembru 1940. na ovome radu u Pošti. Obadvije smo bile zaposlene kao dnevničarke...«

Znajući donekle za ovakvo stanje, policija je nad poštom vršila strogu cenzuru i postajala sve budnija. Imali su oni kod nas svoje stalne agente, koji su dežurali od početka do svršetka rada, sve do 22 časa. Rasturati ilegalnu štampu ili

letke, i slati ih u unutrašnjost, moglo se samo krijući od agenata i to vrlo vešto. Sve ove poslove Radojka je uspevala da obavi naročito zbog toga što ostalim službenicima još nije bila poznata njena politička pripadnost. Ilegalnu partijsku štampu prenosili smo putem ambulantne pošte iz Zagreba za Beograd, Skoplje i dalje. Rasturali smo partijske proglase i uništavali reakcionarnu štampu, naročito režimsku. U isto vreme onemogućavali smo policijske agente da konfiskuju naprednu literaturu i sindikalne časopise, što je stizalo iz inostranstva: SSSR-a, Francuske... (»Proleter«, dela Lenjina, Istorija SKPb...) Najmasovnije smo rasturali letak kojim je KPJ raskrinkavala petokolonaške vrhove bivše jugoslovenske vojske. Ovaj letak o Armiji upućen je hiljadama službenika raznih ustanova u Beogradu, na njihove adrese, i to poštom. Bilo je to uglavnom delo Radojke i Lenče Arsove, koje su se domogle adresa i, zatvorivši se u Radojkinu sobu, ispisivale ih i razaslale. Imalo je to velikog odjeka. Niko se nije nadao da će mu letak stići direktno u ruke, adresovan na nadleštvo ili stan. U ovakvim slučajevima pisma bismo slali posle odlaska agenata, iza radnog vremena, s tim što bi se datum i čas na poštanskom žigu vraćao unazad. Izgledalo je da su odašiljana u vreme dok su policijski agenti dežurali u pošti.

Nikad se Radojka nije tužila na svoje zaduženje. Svaki zadatak primala je ozbiljno i izvršavala ga kao da se radi o nečem izuzetno važnom, pa bio on i najbeznačajniji. Nijedan posao za nju nije bio sitan; pa i kad je po svom znanju i iskustvu mogla da rukovodi nekim većim! Bila je bezmerno dobra, široka u svojoj nesebičnosti, tako da nam se katkad u tome činila naivna. Pored čvrstine i odlučnosti bila je to divna crta njenog karaktera.

Čim je došla među nas opazili smo da je slabo obučena, pa smo između sebe sakupili novac da kupi haljinu. Sećam se dobro, bio je to neki plavi štof od čega je sašila onu haljinu sa belim okovratnikom, u kojoj se i slikala. Sem njene već dotrajale suknje i bluze, to je bila i svečana i — jedina njena haljina! U to vreme zaljubila se u jednog našeg druga koji je prvih dana rata pao u nemačko ropstvo. Zapazio sam tu njenu ljubav na partijskim sastancima, po tome kako su se ponekad gledali, a kasnije, kad sam se vratio sa fronta, to mi je sama potvrdila jer sam primetio kako se o njemu raspituje. »Jednoga dana — sjeća se i Neda Božinović -

povjerila mi se kako voli i kako je voljena! Kao da gledam one njene tople oči, srećne, pune života. Lijepe oči! Ali nije ona bila u mogućnosti da toj svojoj ljubavi posvećuje mnogo vremena. To doba, krcato sve novijim i novijim događajima, i tiju je, kao i sve nas, vodilo tako reći iz akcije u akciju. Možda baš zato ti trenuci, što ih je odvajala za sebe, nisu nikada umanjili njenu aktivnost«.

Nezaboravni doček Nove 1941. godine, kome su ton dali komunisti, priredili smo u našoj menzi. U dosta velikoj sali, pored naprednih poštara bilo je gotovo isto toliko naprednih gostiju: omladine i studenata. Svaku našu priredbu posećivali su i komunisti van ove ustanove, jer nam nije bio cilj samo da se proveselimo već i da putem javnih skupova širimo naš uticaj. Pripremili smo dupli govor: jedan blaži za policiju, u slučaju da nam ga zatraži, drugi »levi«, koji sam ja održao. Rad URS-ovih sindikata bio je zabranjen. Znali smo da će ovde, kao i obično, biti agenti specijalne beogradske policije i ostali njihovi doušnici. Ali, sem agenata, sve ostalo bilo je naše, napredno: od govorâ, programa, pesama, pa do igranke. Alkohol je u menzi izričito bio zabranjen pa smo, da bi zdravica bila duhovitija, novogodišnjem pečenom prasetu stavili u usta čašicu vina i time nazdravili Novoj godini.

Sećam se kako je Radojka te večeri bila raspoložena. Sećam se toga posebno, jer je prvi put obukla plavu štofanu haljinu sa belim okovratnikom. Ona i Lenče Arsova bile su kolovođe među ženama. Pevale su najlepše od svih i cela sala, svi prisutni sem agenata, pevali su s njima. Pevale su se tada divne pesme nas komunista, pesme revolucionarne, boljševičke. Pevali smo i pesme narodne, pečalbarske. Lenče je pevala »Pusta osta, nane, Amerika«, mi ostali smo je pratili, a Radojka, i svi mi sa njom, pevala je »Čapajevku«, »Vanjku« i onu »Tamo daleko« pa smo, pored mnogih, čak i Sovjetsku himnu zapevali. To je, verujem, bilo poslednje Radojkino veselo drugarsko veče! Bila je mlada, zaljubljena u Partiju i u njega, i srećna, bezmerno srećna, bez obzira na neimaštinu koja ju je tada, kao i uvek, pritiskala. Nije slutila, kao ni mi ostali, da će već te iste godine položiti svoj život za stvar naše revolucije.

Radojkinu hrabrost, odnosno hladnokrvnost u teškim momentima, zapazio sam prilikom provale u našoj partijskoj organizaciji u martu 1941. kada su pohapšeni mnogi drugovi iz

Pavlovićeve ćelije, gotovo svi koji su delovali u Glavnom telegrafu i telefonu. Naša ćelija je bila pošteđena, mada su gotovo svi pohapšeni drugovi znali za nas. Za one koji su izbegli hapšenju, to je značilo preuzeti poslove uhapšenih, raditi sa više odgovornosti i opreza. I pored opasnosti od hapšenja, morali smo po direktivi rukovodstva da dolazimo na dužnost. Preporučeno nam je samo da ne spavamo kod kuća nego u Pošti, kako bi se naše eventualno hapšenje tu odigralo i bolje politički odjeknulo. Mučno smo se osećali. Oko šest stotina simpatizera stalno se raspitivalo za pritvorene, zanimale su ih sve novosti. Bilo je i kolebanja. Neki su se i povlačili. U toj napetoj situaciji Radojka se pokazala među najboljima. Na njoj nikakve promene. Ni trunke straha ili nervoze. To mirno, prirodno držanje, u času kad i najbolji komunisti znaju biti bar nervozni, potvrđivalo je njenu izuzetno čvrstu i sabranu prirodu. I dalje je neumorno radila, pa čak i više, jer je i trebalo više da se radi. Delila je letke, ilegalnu štampu, dolazila u Udruženje poštara, i svojom vedrinom smirivala tu mučnu atmosferu.

U susret su nam već jurili presudni istorijski događaji... I Radojka je kao redov Partije, da je tako nazovem, dala tim zbivanjima svoj ljudski deo. Sa ostalim našim drugovima i ona učestvuje u »trećim demonstracijama« uoči i na sam dan 27. marta. Kao sad, sećam se nje, Nede Božinović i drugih devojaka koje su od izvikivanja naših zahteva i trčanja došle zadihane, znojne, promukle. Nisu mogle ni da govore. Ubrzo smo mobilisani svi mi komunisti muškarci. Usledilo je i bombardovanje Beograda pa kratkotrajni rat i sramna kapitulacija petokolonaških vojnih vrhova i isto takve vlade.

Odmah posle kapitulacije uspeo sam da izbegnem ropstvo i da se vratim u Beograd. U Srbiji, kao i ovde, sve je vrilo od izbeglica s raznih strana zemlje. Našli su se tu i mnogi drugovi koji su dotada bili na radu u drugim pokrajinama, a mnogi su, među njima i Radojka, uskoro dobili zadatak da idu na partijski rad u unutrašnjost i odlazili su bez pogovora. Vladao je metež: na brzinu se selilo, odlazilo i dolazilo tražeći veze i zadatke, jer su se sticajem tragičnih okolnosti postojeće veze gubile.

Kod svoje kuće u Hadži Melentijevoj ulici broj 85 zatekao sam tih dana Radojku, Mimu Jovanović i Lenče Arsovu. Dočekale su me s velikom radošću. Bile su bez stana. Koliko se

sećam, stan im je bombardovanjem srušen pa su prešle ovamo. Naime, kad sam bio mobilisan, žena mi je otišla u Liku, a stan sam pre polaska ostavio drugovima, što su komunisti tada obično činili. Uskoro sam se našao sa kolegama ilegalcima, ali mi kao kompromitovanom nije dozvoljeno da dolazim na posao, iako sam primao platu. Neposredna veza sa Radojkom tada mi je dobro došla. Upravo njenim posredstvom i preko nje izvršavao sam mnoge akcije na pošti. Ponovo je oživeo partijski rad i izvršena reorganizacija kojom su rukovodili Filip Kljajić-Fića i Moma Marković. S obzirom na novonastalu situaciju u vezi sa držanjem pohapšenih drugova, postavljalo se pitanje ko može i dalje da ostane član KPJ. Zbog kolebljivog držanja pred policijom, neke smo zaobišli. Iznova smo formirali dve ćelije: sekretar jedne bio je Đoka Pavlović, a druge ja. Sada se moralo raditi opreznije, ali brže i odlučnije. Bilo je određeno da Radojka i Lenče Arsova idu na teren, svaka u svoj kraj, pa su obadve zbog konspiracije ostale do polaska na mojoj ličnoj vezi. U mom stanu su održavani partijski sastanci i one su imale mogućnosti da izbliza prate celu reorganizaciju.

Upravo tih dana, sećam se, došla je kod nas Radojkina majka, ili maćeha, da je vodi kući. Čim se ova pojavila, Radojka mi reče kako je stara konzervativna i da će, možda, u ovakvoj stambenoj situaciji svašta pomisliti. Da bih se osvetio, namestio sam joj uveče da spava na nečijem kanabeu punom stenica. Bila je to zaista varvarska šala: sva izujedana i podnadula od nespavanja, stara je ujutro počela da pakuje stvari. Bio je to uspeh, odustala je od nagovaranja i otputovala kući bez Radojke.

»Sredinom maja 1941. vidjela sam je posljednji put — sjeća se N. Božinović. — Razgovarale smo o mnogim događajima: o tome šta je ko doživio i preživio prilikom okupacije zemlje, o susretima i rastancima, o drugovima i drugaricama za koje smo znali, a i za koje nismo znali gdje su. Tako spomenusmo i njenu ljubav. Potamnio je pri tom sjaj njenih očiju. Voljeni drug je već bio u ropstvu. Poniruči načas negdje duboko u sebe, prošaputala je sjetno:

»Suviše je bilo lijepo da bi moglo dugo da traje!«

Negde krajem maja Radojka je napustila Beograd i otputovala u Bosnu. U dokumentima Pošte broj 2 koji su saču-

vani u arhivi, stoji da je ona u Poštu došla 30. decembra 1940. a dužnost napustila 30. juna 1941. godine. Zapravo, ona je nešto ranije po partijskom zadatku bila otišla u Sarajevo. Kad neko nije stizao na posao, mislilo se sprečen je blokadom i slično, pa se s otpustom čekalo, naročito onde gde je KPJ imala svoje uporište. Zvanični dekret, da je prestala biti službenik Pošte broj 2 u Beogradu potpisan je istom 24. decembra 1941, tri meseca posle njene smrti, kada su doznali da je streljana.

PRESUDNI DANI

— U proleće 1941. svi smo se vraćali kućama da bismo učestvovali u Ustanku — sjeća se Dara Bogunović. — Ali tu nas je već čekao spisak studenata određenih za hapšenje. Na spisku smo, naravno, bile obje. Na udaru je prvo bila ona. Još ranije, preko ferija, ona nije propuštala priliku da odlazi mojima, bila ja tamo ili ne. Kod mene se zadesila i tada, upravo kad je kod njenih počeo pretres. Majka joj je poručila da su je tražili. U nekoliko mahova išli su njenoj kući.

»Saznala sam — kaže Kaja Tešić — da se tih dana zadesila kod svojih roditelja, kad su ih ustaše noću iznenadili, i oni su je na brzinu sakrili u sanduk iza vrata. »Da nisu otišli još za dvije minute, ne bih izdržala; izašla bih, pa šta bude!« potužila mi se Radojka. Nasmejanu kao i obično, i punu poleta, srela sam je na ulici u Bijeljini.«

Već se bila povezala s mesnom partijskom organizacijom i odlučeno je da ona prebegne u Sarajevo. Tamo je poznavala dosta drugova, a i žbira je imala manje za petama. Rešeno je da se presvuče u nošnju muslimanke i neopaženo izvrši zadatak: odnese poruke i letke u Sarajevo. Otada kući više nije ni odlazila, sem uveče, krišom, da proveri šta se sve tokom dana zbilo, ili bi išao neko od nas.

U jedno majsko veče, na našoj neograđenoj travnatoj poljanici priredili smo Radojki mali oproštaj. Iskupili smo se mi studenti, gimnazijalci, radnici, i zaželeli joj veliku sreću i uspeh. Podsetili smo se naših ranijih želja i snova, svesni da je došao dan odlučujuće borbe za naše ideale. Hladnokrvna i spremna na zadatke, Radojka je jedva čekala da pođe. Nestrpljiva kad će da počne. Svi smo znali — tu je! Samo što

nije buknulo! Osećala sam: Ja student — ona član Partije! Bilo je to vidljivo, mada smo i mi, narodni studenti, bili čvrsti, gvozdeno disciplinovani. Bilo je to vreme kada se čovek stopostotno angažovao i potpuno svesno žrtvovao. Nabavila sam zar od mlade Kadrije koja nas je simpatisala. Zatim smo joj između sebe sakupili novac za put, mada smo imali gotovo prazne džepove: iznos jedva dovoljan da se plati pola vozne karte do Sarajeva. Ostali deo puta je prepešačila i tamo se povezala.

— Sjećam se kao danas — pripovijeda Ljubica Crnogorac — pojavila se kod nas rano izjutra 25. juna 1941. u zaru i opancima, sva izgužvana i prašnjava. Jako zamorena. Bili smo iznenađeni. Zagrlila je moju mamu: »Joj, tetka draga, morala sam pobjeći iz Bijeljine! Neću se zadržavati.. « I mi smo bili u strašnoj psihozi jer mi je tata uhapšen kao taoc. Cijeli dan se čistila i prala. Naručili smo joj cipele. Kao da je slušam kako nam priča o svom neobičnom putovanju: saobraćaj isprekidan, neki mostovi srušeni, — kod Rače se skelama prelazilo preko Drine — tako da je dobrim dijelom puta išla pješice. Noću se po selima zavlačila u topla stajska đubrišta da ne ozebe. »Psi laju oko mene...« Najzad je uskočila u teretni vagon, dok je voz usporavao pred nekom stanicom, i uvukla se u sijeno. Jedva je otresla suve vlati sa sebe.

Nije dugo ostajala u jednoj kući. Zametala je trag. Čas je ovdje, čas ondje! A nije htjela ni da bude na teret svojim domaćinima. »Neću ništa ponijeti, naješću se ovdje i biće mi dosta za dva dana« rekla mi je jednom, pošavši na zadatak.

— Odmah se povezala sa partijskom organizacijom, a istovremeno pojavila se i u mom domu — priča Dragica Vuković. — Moj stan na Marijin-dvoru, u ulici Kralja Tvrtka 11 C, bio je jedan od važnijih ilegalnih punktova KPJ u Sarajevu, »prvi štab« za organizovanje ustanka. Moj muž Veljko[9]), inženjer, bio je član Gradskog komiteta, a kod nas je stanovao Avdo Humo i tu primao sve rukovodioce i kurire... Navraćala je često, u svako doba dana, najčešće radi veze sa drugovima koji su ovuda stalno prolazili: Isom Jovanovićem, Esadom Čengićem i drugima. Sa strašću se predala ilegalnom ra-

[9]) Veljko Vuković — poginuo u NOB-i.

du. Dolazeći po zadatke, uzgred bi i posjedila. Siromaški obučena, ali uvijek nasmijana! Pucala je od snage i zdravlja. Čim upadne u kuću, zarumenjena od žurnog hoda i sva uzbuđena, počne da nam priča o svojim »uličnim doživljajima«. Bila je tako simpatična i draga! Uvijek sam se radovala njenom dolasku. Potužila nam se jednom da je srela nekog iz Bijeljine ko je sumnjao na nju, i da se morala sakriti. Bili su to teški dani... Već krajem juna, poslije napada Njemačke na SSSR, ustaška policija i agenti Gestapoa pohvatali su mnoge ilegalne borce u Sarajevu. Po okolnim šumama čula se partizanska pucnjava, svaki čas smo očekivali njihov dolazak, ali uvijek bi uslijedile nove represalije: Nijemci i ustaše su pojačavali oprez i špijunažu. Oko grada su postavljali i po tri obruča blokade; na svim važnijim prolazima stražarili su naoružani ustaše i agenti u civilu. I vješti partijski kuriri Dovadžija i Hadžić, iako su znali svaku baštu, po nekoliko puta su se vraćali neobavljenog posla i po tri dana znali boraviti kod mene u kući.

— Radojka je ostala neumorni revolucionar — kaže Nada Manojlović. — Tih julskih dana potvrdio nam je to i Mahmut Buštalija pri prolasku kroz Bijeljinu. Srela sam ga, prerušenog, na pijaci. I u kuću mi je došao. Na njemu fes, žuta košulja, zelena kravata... A po džepovima »stotinu« nekakvih legitimacija!

»Sjajna je Radojka! — reče. — Eno je, »šije« u zaru kroz Sarajevo. Prava je Turkinja! Krupna je, upadna, a i svak je zna... Bojim se, poznaće je«.

— Njemački i ustaški teror u okupiranom Sarajevu sredinom 1941. dosegao je čudovišne razmjere — sjeća se Esad Čengić. — Neke javne ustanove, čak i Pravoslavna bogoslovija[10]), pretvorene su gotovo preko noći u njemačke i ustaške zatvore, a svi zatvori bili su prepuni. Svakog dana otpremani su novi transporti u njemačke i ustaške logore. Na sarajevskim ulicama osvitali su plakati Pokretnog prijekog suda sa imenima strijeljanih komunista, Jevreja, Srba i svih onih koji se nisu mirili sa »novim poretkom«. Stalno su objavljivani »Propisi« i »Upozorenja« čime su ograničavana prava građana i produžavan policijski čas. Imena ulica i natpisi na jav-

[10]) Danas Ekonomski fakultet.

[illegible] i privatnim radnjama zamjenjivani su, a ći- [illegible] — brisani! Po nalogu Nijemaca vrijeme [illegible] pomjereno je za jedan sat unaprijed. Prijetili [illegible] za svaki tračak nezamračenog svjetla. Preko [illegible] su prve ulice; njihovi drevni stanovnici, sa- [illegible] danima i noćima vršili su racije. Ustaške [illegible] naslovima objavljivale su vijesti o napredo- [illegible] »posljednje boljševičke horde«, [illegible] traži propusnicu za Bagdad«... [illegible] istine ustaške štampe i, ispu- [illegible] svaki novi dan, hitali u nesigurna skro- [illegible] su prokopavane rupčage u pod- [illegible] prolazi na tavanima i kroz dim- [illegible] su vireći iza zastrtih pro- [illegible] strepnje da ustaša ne zakuca na [illegible]

[illegible] življenja, što su razdirala ovaj [illegible] jedan drugi život, život ilegal- [illegible] NOP. Imao je taj život svoje [illegible] svoje ponore i svoje uspone; na [illegible] je nezadrživo išao na- [illegible] tog skrivenog života [illegible] jula 1942. kao sekretar [illegible] rasta i snažne grade. [illegible] kao nebo, krupne, bade- [illegible] pune usne i bujnu pla- [illegible] pogled, bilo je nečeg [illegible] i lupkom i gracioz- [illegible] na lica.

[illegible] omogućilo je Radojki [illegible] uslovima djelovanja [illegible] u Sarajevu. Našla se u samom centru intenzivne [illegible] i lakemo [illegible]. Unosila [illegible] među ljudima, kad [illegible]. Velika je to oso- [illegible]. Na liniji veza je imala svoj krug [illegible] je snabdijevala raznovrsni materijal u vidu [illegible] NOP-a, od zavoja do štamparske mašine! Od [illegible] za [illegible]

Radila je u partijskoj ćeliji na području Baš-čaršije. Kad je uhapšen sekretar ove ćelije, obućarski radnik Džavid Haverić, koji je poslije herojskog držanja u ustaškoj policiji osuđen na smrt i strijeljan, Radojka je postala njen sekretar. Tih dana osvanule su po cijelom gradu raznobojne protestne parole: »Živjela crvena armija«, »Živjeli naši partizani«, »Dolje okupatori«. Bila je to jedna u nizu brojnih akcija Mjesnog komiteta, u kojoj je Radojka neposredno učestvovala. Sreli smo se u blizini Principovog mosta. Bio je sumrak. Saopštila mi je, sva radosna, da je pisanje parola u njenom kvartu uspješno završeno i da nije niko uhapšen.

Nekoliko dana kasnije policijskim agentima učinila se sumnjiva beogradska studentkinja. Uhapsili su je na ulici. Proglas SK KPJ u kome se narod poziva na ustanak i Istorija boljševičke partije, što su agenti našli kod nje, uvjerili su ustašku policiju da je na pravom putu. U njihovim rukama nalazila se mlada žena koja je u sebi skrivala tajnu o moćnoj organizaciji komunista. »Ona će morati da kaže sve što zna!« mislila je policija otpočinjući svoj krvavi posao saslušavanja Radojke Lakić. Agenti su se smjenjivali, da bi se u što kraćem roku otkrile Radojkine veze i izvršio prodor u sarajevsku partijsku organizaciju. Prvi časovi saslušavanja pokazali su da posao neće biti lak. »Ne ide, gospodine šefe« referisali su agenti. Broj agenata koji su je saslušavali povećavao se, ali zaista nije išlo! Mlada djevojka hrabro je čuvala dragocjenu tajnu. Vojska ustaških dželata bila je pobijeđena od jedne žene koju su oni noćima i danima svirepo tukli i mučili nesanicom.

U policijskom zapisniku sa saslušanja Radojke Lakić nije upisana ni riječ priznanja. Ali za krojače ustaške pravde to nije ni bilo važno. Dovoljan je bio materijal nađen kod nje, za šta je na sudu odlučno tvrdila da joj je podmetnut od strane agenata. Kada su propali svi napori policije, predali su je Pokretnom prijekom sudu. Za nekoliko dana na zidovima sarajevskih ulica izlijepljeni su plakati: Ustaški Pokretni prijeki sud obavještava da je Radojka Lakić, studentkinja iz Bijeljine, osuđena na smrt i da je kazna izvršena tri sata nakon izrečene presude.

Nošena idealima svoje mladosti, idealima o komunističkom društvu u kome će svi ljudi biti ravnopravni i sretni, Radojka je došla nepoznata u okupirano Sarajevo. Ali svojom he-

rojskom smrću ona je otkrila istinu o sebi pred svim stanovnicima ovoga grada i cijele naše zemlje, i trajno ušla u istoriju naše revolucije.

— Sa Radojkom sam dosta zalogaja pojela — sjeća se Lepa Čarkić. — Sa njom me je tog prvog ratnog proljeća povezao Esad Čengić. Otada je često dolazila na prvi kat stare kuće u Hadži-Sulejmana[11]) ulici broj 17, gdje sam živjela u najmljenoj sobici, u jednosobnom stanu učiteljice Emilije Dorić, koja je sticajem okolnosti radila kao ekonom u »Hotel Evropi«. Bila je napredna, a njen jedinac sin Šefik[12]), student medicine, sarađivao je u Pokretu. Moja ulica je bila još nekompromitovana kod Gestapoa, a stan uvučen u dvorište, i Radojka je ovamo mogla neprimjetno dolaziti i odlaziti. Stizala je najčešće sa zadacima za mene i drugove: donosila letke, što sam dijelila između nas ili lijepila vani, brošure, knjige, zatim razne pisane i usmene poruke, ceduljice, što je moralo biti isporučeno u kuće simpatizera: kod porodice Foht, Side Abinun na Bistriku i drugih. U našem kvartu je bilo mnogo naprednih Jevreja.

Jednoga dana organizovala je omladinski marksistički kružok. Okupila nas je u Karpuzovoj ulici kod Zlate Kampus i polako, staloženo razjasnila zašto treba da učimo, kako da organizujemo rad i dala nam literaturu. Grupu smo sačinjavali: Šefik Dorić, ja, Zlata i njen brat, neki šnajder, jedna Jevrejka i njen brat... Poslije ovog prvog sastanka stalno se raspitivala kako nam posao ide. Donosila mi je razne materijale za čitanje, kao i pojedine glave Istorije SKPb. Sa mnom je povremeno čitala biltene, brošure, ili sa svima koji bi se zadesili u stanu. Govorila nam je o političkoj situaciji i uvijek donosila svježe vijesti sa frontova.

Kod mene je održavala i razne ilegalne sastanke. Sjećam se, imala je sastanak sa nekim drugovima od kojih nijednoga nisam poznavala. Rekla mi je da za tu priliku kupim keksa, bombona i čokolade, da sve to lijepo serviram, a radoznalim susjedima da kažem kako slavim rođendan. Tako sam i učinila. Dok je Radojka sa drugovima »slavila rođendan« ja sam

---

[11]) Danas: ulica Vuka Karadžića.

[12]) Zaklali ga četnici, docnije.

stražarila pred vratima stana i u dvorištu, a povremeno sam osmatrala i na ulici.

Voljela je da navraća k meni i kad nije bilo zadataka. U mojoj sobici osjećala se prijatno. Još s vrata bi uzviknula: »Umrla sam od gladi! Imaš li išta?« ili »Daj mi da zapalim, to mi je velika slast!« Gazdarica je često ostajala na poslu i Radojka se tad onako premorena komotno opružila na sećiji u kuhinji, govoreći: »Baš mi je dobro, ko može reći da mi nije dobro!« Ja bih sjedala do nje na šamlicu i uzimala u ruke kaveni mlin. Mnogo je voljela crnu kafu. Nerijetko je predlagala: »Ako nemaš kafe, daću ti novaca; malo ja, malo ti, pa ćemo kupiti zajednički«. Do te kupovine obično nije ni dolazilo, jer je moja gazdarica kao ekonom »Evrope« znala otuda često da prokrijumčari kafe, šećera, pa i drugih namirnica.

Ponekad je dugo sjedila, odmarala se i pričala razne dosjetke. Živjela je ona vrlo nesređenim životom; stalno je bila u pokretu, na zadacima. Krila se i svaki čas mijenjala boravište. Spavala je sad tu sad tamo! Posljedice takvog načina života ogledale su se na njenom, često zapuštenom, izgledu. Nije stizala i nije imala uslova da misli na sebe. To joj je smetalo. »Baš sam prljava, hoćeš li mi oprati bluzu?« zamolila bi me. Poželjela bi i da je počešljam. Čeznula je za intimnim momentima; dočaravali su joj domaću toplinu i nježnost, čega je bila lišena. Kasnije, kad god bi došla, obavezno sam je češljala. Imala je veoma gustu i jaku plavo-crvenkastu kosu. Dosezala joj je preko ramena. Jedna pletenica kao ruka! U tim trenucima tražila je da joj pričam kako sam izgubila oca i majku, i oči joj se rosile dok me je slušala. Upravo ta njena velika dobrota i saosjećajnost snažno su me privukle njoj. I njena staloženost i čvrstina! Pored nje sam se osjećala sigurna i jaka, jer je zračila spokojnom snagom i to neodoljivo prenosila na mene. I danas mogu da je zamislim kao živu: u uskoj smeđoj sukinji, bijeloj bluzi i ciglastom džemperu. Na njenim jedinim smeđim cipelama iskrivile se pete. »Zašto su ti takve cipele, Radojka, iskrivljene?« našalila sam se. »Ali zato je pravo ono što u njima radim« uzvratila mi je smijući se.

— Za članove KPJ zaposlenje je postajalo sve nesigurnije a odgovornost i zadaci su se iz dana u dan povećavali — priča Petar Kaurin. — Obućarska radnja Adama Majera[13]) u

[13]) Adam Majer — stradao u konc. logoru.

Skenderiji ul. broj 8 vrlo dobro nam je poslužila za obavljanje svakodnevnih zadataka. Vlasnik je bio naš zagrijani simpatizer i saradnik. Pošto sam po okupaciji zemlje otpušten iz »Vojne odjeće«, kod majstora Adama sam se privremeno »zaposlio« kao obućarski radnik, a sa mnom i Jerko Mihić[14]).

Adamova radnja nam je bila sastajalište, stjecište komunista i naprednih ljudi u ovom dijelu grada. Odavde smo preko Adila Grebe[15]), člana Mjesnog komiteta, održavali vezu sa Kasindolom i partizanima na Jaborini. Dolazak drugova u radnju unaprijed bi strogo pripremili: stignu u određeni sat, obave posao i odu. Ulazilo se pravo sa ulice, pa smo prostoriju pregradili zavjesom i prednji dio kamuflirali mnoštvom neopravljenih cipela, što je davalo utisak da se pozadi ništa ne nalazi. U tom separeu vršila se razmjena poruka, a bio je i neka vrsta skladišta raznog materijala za šumu: cipela, džempera, bočica joda, injekcija, letaka... Radojka je ovamo često navraćala. Ako se u radnji nalazilo nepoznato lice, nastupala je kao i svaka mušterija; inače, ušla bi u separe i uzela ili ostavila već primljeni zavežljaj. Jedna od njenih veza bila je i Stela Mihić[16]), frizerska pomoćnica; tako bi se leci, što ih je Radojka rasparčavala, našli i pred posjetiocima frizerskih salona, među stranicama žurnala. Svraćala je ovamo i sa vrlo aktivnom Adelom Sunarić[17]). Djelovala je na Baš-čaršiji, kao i na lijevoj strani Miljacke: od Babića Bašte do Kovačića.

Sjećam se sastanaka u stanu trgovačkog pomoćnika Sime Marjanovića[18]), iza knjižare »Ukropina« — preko puta »Hotel Evrope«, kojem je prisustvovao i Adil Grebo. Bio je juli mjesec. Na dnevnom redu smo imali političku situaciju i neke neodložne praktične zadatke. Radojka je najviše voljela upravo te praktične poslove što se moglo zaključiti i tada, iz njene diskusije o organizaciji rada: sakupljanju, rasturanju... Uživala je da se stalno kreće. Jednom smo se po dogovoru našli na Malom Alifakovcu, blizu raskršća, ispred Babića Bašte. Predala mi je paketić umotan u novine, na brzinu smo izmijenjali novosti i ona se žurno udaljila, u nekom iznošenom

---

[14]) Jerko Mihić — ubijen u Staroj Gradiški.

[15]) Adil Grebo — ubijen u logoru u Norveškoj kao internirac.

[16]) Stela Mihić — poginula u Staroj Gradiški.

[17]) Adela Sunarić — poginula tokom rata.

[18]) Simo Marjanović — strijeljan u Norveškoj kao internirac.

balon mantilu. Viđao sam je još samo s vremena na vrijeme, ali nikad vedru; uvijek zamišljenu, zaokupljenu izvršavanjem zadataka. Kao da je vidim na pločnicima sarajevskih ulica i uličica: tromo i pomalo se gegajući obilazi naš rejon. Posljednji put sam je sreo u Dalmatiskoj ulici: dan kišovit, žurila se. »Moram ići« reče u prolazu i ode.

Iza svakog hapšenja očekivalo se kakvo će ko držanje imati pred neprijateljem. Za Radojku se nije nimalo strahovalo, jer se znalo o njenoj čvrstini!

— Došla je u zaru kod familije, jedne, druge i nigdje se nije dugo zadržavala. Policija joj je stalno bila za petama. Stanovao sam tada u Dobrovoljačkoj čikmi broj 7 preko Miljacke — priča njen brat od tetke Milutin Aničić[19]). — Kućica zavučena. Poviše nas Mjedenica ulica, dole Dobrovoljačka, a u sredini iza kuće, bašta sa tarabama. Jedan klinac na ogradi, gornji, slabo prikovan i daska se u nevolji začas mogla smaći i čovjek provući. Dvorište zaklonito, sa hladnjakom, moglo se tu bez zazora i kolo da zaigra.

Većinom bi kod mene i noćivala. Danju je bez prestanka držala sastanke i konferencije... Kad god se sa posla vratim, soba puna ljudi! Uvijek sam se, dolazeći, ravnao po psima: ako stoje na ogradnom zidu i umiljavaju se, znam, ona je kod kuće. Ako ih nema, ja zaobiđem i provirujem kroz onaj otvor na plotu, nije li unutra ko tuđi. Naročito opasan bio je jedan komšija iz gornje kuće, što je nadvisivala našu. Počeli su i agenti uhoditi; prvo redom ispituju komšiluk... Naš prvi susjed, majušna krivonoga vračara Ševala, navede ih na svađu, podigne se buka i oni se brže bolje pokupe zaboravljajući i zašto su došli. Iznuđivali su obavještenja i od nekih Jevreja, a poslije su ih u logor otjerali. I mene su ispitivali, naročito agenti u civilu. Šta puta dođi policija! Čim kerovi zalaju, Radojka bježi kroz plot, preko bašte... Katkad se s velikim društvom zadesi u hladnjaku, ali tek što ih spazi njeni se raspu. Začas! Pogledaš, i u tren nema više nikoga!

Mnogo sam je volio. Nju nisam mogao iz kuće odstraniti pa sam djecu i ženu, za svaki slučaj, poslao u selo. Ostao sam sam u kući. Učestali su je tražiti pa je dolazila neredovito i na prekide; ode oko podne a vrati se u 15—16 sati, opet ode

[19]) Radojkin otac i Milutinova mati: brat i sestra.

i dođe u mrak. A onda, izostane odjednom po nekoliko dana. »Nigdje ne smijem biti dvije noći uzastopce« povjerila mi se.

Angelina Vujić kaže: »Kod mene se u Zvonimirovoj ul. broj 1, prizemno tokom jula nenadano pojavi obično uveče oko deset sati. Kapija već zaključana, a ona preskoči preko zida i samo ćutke kucne u prozor. Pod rukom joj pisaća mašina. Prepisivala je nešto i do dva po ponoći, a zatim bi je moj muž u domobranskoj uniformi ispratio dokle je ona htjela, jer tada još nije navlačila zar«.

— Ako je ona kod mene — priča dalje Milutin Aničić — zna se, u bašti sam dežurni. Kasno sam s posla stizao pa nas dvoje ujedno i ručaj i večeraj. Sjedili smo do neko doba noći; ona u sobi, ja u kuhinji. Otvorimo prozor. Vani toplo. Slušala je Radio-London, kod nas i u komšiluku, i umnožavala vijesti. Saradivao je sa njom neki Ljubo Miletić i profesor Ivanković sa ženom Anđelom. Govorio sam joj da ide u šumu, jer ovako će nastradati, a ona: »Mora neko i ovo raditi. Neko mora i ovdje da ostane«. I moja žena se toga sjeća.

»Pitala sam je — kaže: Nemaš brata ni sestre, zašto ti gineš?«

»Hm, snajka, za narod! Šta ti misliš!? Neko mora ginuti!«

Kao dugogodišnji vodoinstalater radio sam u vojnom garnizonu, čistio sam kanale po gradu, sve dok se u posao nije uveo novi stručnjak Hrvat. Moj pomoćnik čika Ilija našao je u odvodnim kanalima kasarne dosta bombi što su vojnici bivše Jugoslavije tu sakrili u vrijeme kapitulacije. Kad je Radojka saznala da u odvodnim kanalima ima sakrivenih bombi, odmah je zatražila da joj sve donesem. I tako sam ja bombe prenosio u kantama za pomije, a ona ih je u podne na sastanku dijelila svojim ljudima.

Imala je vezu sa Romanijom, Trnovom i udaljenijim mjestima, mada je Sarajevo često bilo blokirano; neprijatelj je osjetio da naši po šumama dobijaju materijal iz grada. Mislim da je na Romaniju odlazila nekoliko puta. Jednom je do Vojkovića otpratila drugove koji su išli u partizane. I radila, radila dok je nisu uhvatili. Pričalo se da im je Valter Perić posredno nudio tri miliona kuna da je puste...

— Ni sama više ne znam gdje i kako sam je upoznala prvih dana okupacije — sjeća se Tahira Fejzagić. — Sretala sam

je na sarajevskim ulicama i uvijek mi je u prolazu nečujno, brzo, samo osmijehom uzvraćala pozdrav. Životna radost prosto je izvirala iz nje. Svi smo bili puni strepnje, a njeno lice i čitava pojava kao da su nam govorili: Ne brinite, sve će biti u redu! Osjećala sam njenu snagu i divila joj se. Bila je vrlo hrabra, jaka, a nadasve skromna. Njen lik, činilo mi se, nadvisio je sve ostale. Već poslije par susreta mogla sam odmah da je prepoznam između stotinu drugih. Nosila je u sebi nešto neobično, lik novog čovjeka o kome smo samo maštali. Osjećala sam da ni približno ne posjedujem njene osobine.

U junu, poslije napada Njemačke na SSSR, došlo je do našeg značajnijeg susreta. Bila sam upravnica Gajretovog internata. Ta velika stara bosanska kuća poviše Kovača, s izlazom na dva dvorišta, ostajala je preko raspusta poluprazna. Tih dana počele su nam dolaziti izbjeglice iz istočne Bosne, sa Drine, od Foče i Goražda, pa su vlasti kod mene rasporedile veliki broj ovih ljudi, koji su izmakli četničkom nožu. Sobe pune. Dan i noć je tako gore-dolje.

U takvoj atmosferi, jednog svijetlog popodneva, kod mene se iznenada pojavila — Radojka! Sunce upeklo i ona došla ugrijana, rumena i preplanula, u cicanoj haljini s crvenim i plavim cvjetićima. Svoju plavkastu kosu u rolnu savila i na potiljku ukosnicama pričvrstila. Na nogama joj plitke sandale sa širokim kaišem. Nasmijana, kao da se ništa strašno ne događa. Zaprepastila sam se ugledavši je, i zabrinula. Povela sam je odmah u drugi dio dvorišta, iza kuće, da se sklonimo od svijeta.

»Ne mogu sjediti. U strašno teškoj sam situaciji. Došla sam tebi lično, da mi pomogneš ako ikako možeš. Moram mijenjati stan!« Ništa je nisam pitala nego sam u mislima grozničavo tražila neki izlaz. Na internat nisam smjela ni da pomislim. Toliki narod tu vršlja, ima raznog elementa, a policija skoro svaki dan dolazi. »Tu meni nema mjesta« ocijenila je i sama, već na prvi pogled, stanje kod mene. Odlučila sam da još promislim, nasamo, a njoj sam kazala da dođe opet sutradan, u ovo doba, čekaću je na prozoru i javiti joj rezultat. Odmah je otišla. Pustila sam je na sporedni izlaz.

Najbliža mi je bila Zehra Muidović i sa njom sam se posavjetovala šta da učinimo za Radojku. Odlučile smo da ide kod Zehre. »Šta znaš kome ćeš se obratiti u komšiluku, najsi-

gurnije je kod mene« kazala je ona. Sutradan sam Radojki saopštila: »Mirno ćeš moći da radiš, bićeš nezapažena... Tamo će ti biti dobro«. Povremeno se viđajući sa Zehrom, pitala sam je šta je sa Radojkom, kako je. Odgovor je bio kratak: »Dobro je. Radi!« Nastavila je ilegalni rad sebi svojstvenim zamahom, rijetka žena takvog kova. Još samo ponekad sam se sa njom sretala. Kako su se prilike pogoršavale, i ona je postajala sve ozbiljnija, samo ba nam se u prolazu pogledi ukrstili. Uskoro je obukla zar i više je nisam mogla vidjeti.

— Jednoga dana — sjeća se Dragica Vuković — Radojka je sva presrećna k meni došla i pohvalila se da je našla sobu kod neke muslimanke, ali praznu, nenamještenu. Dala sam joj ćilim, najpotrebnijeg suđa i svoj zimski kaput, jer sam je zaista voljela. Olga Humo joj je dala jorgan, od nekog je dobila otoman i tako se malo pomalo skućila. Radovala se kao dijete. Bilo je to prvi put da stanuje nasamo, osim gazdarica, pa su otpala i tolika strahovanja zbog ljudi u zajedničkom stanu.

Evo i Zehrinih impresija: »Upoznala sam je u uslovima najdubljeg ilegalnog rada Partije u Sarajevu. Kao partijski povjerenik za niz ustanova, imala sam na ličnoj vezi grupu drugova preko kojih sam organizovala sakupljanje pomoći NOB-i. U toj grupi bila je i Tahira Fejzagić. Ona mi je dovela Radojku.

Stanovala sam u svojoj vlastitoj kući u Toplik ulici broj 4. Ispod moga stana, u prizemlju zgrade, nalazio se mali jednosobni stan sa posebnim ulazom. Kuća na periferiji, zavučena u bloku starih bosanskih zgradica, činila nam se neobično pogodna. Na suprotnoj obali Miljacke, do stare gradske Vijećnice, bio je zloglasni zatvor Beledija[20]), ali ta blizina nije nas brinula.

Nas tri smo se odmah dogovorile kako da to useljenje izvedemo sa što manje sumnje. Riješile smo da joj »izdam stan« kao svakom drugom građaninu, a da bi to dobilo legalnu formu, da bi se ja javno ogradila, napravile smo i ugovor o zakupu. Odlučile smo da se ona prijavi policiji pod imenom Katica Horvat. Taj ugovor o zakupu stana bio je docnije izlo-

[20]) Tzv. Hasan-Kula.

žen kod nje u prozorskom udubljenju, kao upozorenje radoznalcima da je tu sve u redu; to sam ja pravnički udesila.

Radojka je tu stanovala oko dva mjeseca. Imala je svoj ulaz, tako da nisam znala za poslove koje je ona tu organizovala. Ali svako veče ona bi posebnim unutrašnjim prolazom dolazila u moj stan, gdje smo šćućurene oko radio-aparata redovno slušale »Slobodnu Jugoslaviju«. Čitale smo biltene i dugo komentarisale. Razgovarale smo o svemu i svačemu, uopšte ne pominjući poslove. Takav je bio zakon najstrože konspiracije: Ne pitaj ništa, ne govori bez potrebe! I ja sam imala svoje veze i tajne, ali krug poznavanja stvari nije se smio širiti. Pričala mi je o svom djetinjstvu i teškim danima punim neimaštine i samoodricanja. Bila je beskrajno dobra.

Njen stanić ubrzo je postao centar za okupljanje ilegalaca. Bilo je to zaista odlično rješenje njenog smještaja. Tu je održan radio-telegrafski kurs. Tu su dolazili i Rodoljub Čolaković i Lepa Perović i Mira Kurilić... Sa Radojkom je stanovala njena drugarica Zaga. Davala sam im zarove, kad bi odlazile na razne zadatke po gradu. U komšiluku su primijetili veliki promet u kući, česti dolazak i odlazak osoba sa koferima, i zarove. Sve je to bilo uočljivo, ljudi su osjetili da tu nešto ima. Postajalo je »vruće«! Svaki dan slušali smo o novim strijeljanjima. Iz dana u dan osvanjivali su novi plakati sa zastrašujućim naslovima: »Ako neko bude sakrivao komuniste, biće strijeljan domaćin...« Bili smo na oprezu, pod psihozom vječitog straha. Ni moja stara majka nije smjela znati pravi odnos sa novim stanarom. Svake večeri, čim se smrkne, očekivali smo policiju. Kad neko zazvoni, nikad nisam bila sigurna da li dolazi k meni ili Radojki.«

Miru Kurilić rat je zatekao u Sarajevu. Radila je s omladinom. »Krajem juna — priča ona — pozvao me na razgovor Rato Dugonjić i saopštio mi moj novi zadatak.

Otišla sam na označenu adresu blizu Alifakovca. Na okupu sam zatekla Zagu Blažić, Vojnu Jakšić i Radojku koja je tu stanovala pod imenom Katica Horvat. Tek poslije rata doznala sam da je to kuća Zehre Muidović. Zaga nam je otkrila konspirativni zadatak: Radojka, Vojna i ja u najkraćem roku treba da završimo radio-telegrafski kurs, a ona će nam biti nastavnik. U Radojkinom stanu imale smo radio-stanicu i sve potrebne aparate. Ali uskoro, pošto je kurs već počeo, uhap-

šena je Vojna Jakšić u vezi sa djelovanjem »Kolegium artistikuma«[21]) i tako smo Radojka i ja ostale same.

Sa radom smo počinjale u šest sati izjutra, a prekidale ga u šest naveče. Nikuda nismo odlazile, čak ni na ručak; kupovale smo paradajza i paprike i same nešto spremale. Uz napor da naučimo rukovati radio-stanicom, trudile smo se da ovladamo i šiframa. Radile smo veoma mnogo jer je sve to trebalo brzo savladati. Ni za kakav razgovor vremena nismo imale. Rečeno nam je da prekinemo sve veze sa poznanicima. Bile smo sasvim izolovane. Trajalo je to nepuna dva mjeseca, negdje do konca avgusta.

Pred kraj kursa desila nam se nezgoda: radio-stanica se pokvarila! Zaga i Radojka su mi, kao Sarajki, stavile u zadatak da pronađem povjerljivog čovjeka da otkloni kvar. Bila sam u velikoj nedoumici: Šta da radim?! Sjetih se profesora fizike Branka Galeba, koga sam znala kao naprednog čovjeka. Imala sam u njega povjerenja jer je skupa sa svojom porodicom prihvatio mog brata kad je ranjen pobjegao ispred ustaške policije. Upitala sam ga da li zna da opravi radio-aparat i zamolila da pođe sa mnom i da ponese sav potreban alat. Tek u stanu vidio je o čemu se radi, ali me ništa nije pitao nego je opravio.

Kada je kurs završen, rečeno nam je da ćemo dobiti radio-stanicu i da Radojka i ja treba da preuzmemo dužnost: jedna s aparatom da ostane u Sarajevu, a druga po svoj prilici da ode u partizane. Na Romaniji je već postojao odred, pa smo obje željele da se pridružimo borcima u šumi. Nismo znale koja je od nas određena da ostane u gradu; izgleda, bila sam to ja. Za Radojku, izgleda, bilo je odlučeno da ide u Banjaluku, a Zaga je otišla u Mostar da opremi radio-stanicu... Ja sam tad prešla na direktnu vezu sa sekretarom PK Isom Jovanovićem i tako sam sa njima dvjema prekinula svaki kontakt. Ali, nije sve išlo po planu...

Radojka se u međuvremenu stalno kretala i mijenjala konačišta, najčešće u rejonu Baš-čaršije. Njena tetična Ljuba Crnogorac, iz Halilbašića čikme 34, kaže: »... Dolazili su nam pretresati kuću. Sreća, imali smo dvoja vrata na kući; na jed-

[21]) Koleg. art. — napredna kulturno umjetnička organizacija; svojim programom djelovala je i diskretno politički među omladinom Sarajeva.

na oni ulaze, a na druga nju ispuštamo. Spavala je u srednjoj, najpodesnijoj sobici s dvoja vrata. U komšiluku sve fine muslimanske porodice. Dobri susjedi oko nas. U brzini smo je i kod njih sklanjali. Stara nena Almasa ugleda ih sa svog uzvisitog prozora kako prilaze i već žuri k nama, upozorava: »Skloni, ako imaš nešto!« A oni upadaju i od jutra do mraka pretresaju baštu, podrum, sobe. Krila se i kod komšije Hasana Harašlića, konjičkog policajca, inače našeg kućnog prijatelja. On nam je davao propusnice i dva-tri puta nosio Radojki hranu u seoce Donje Biosko kod Vasin-Hana gdje sam je, u dogovoru sa mamom, privremeno odvela kod našeg rođaka zemljoradnika, kad joj je bilo kritično, kad smo čuli da za njom tragaju. Dolazio nam je tih dana Valter Perić, pita: »Gdje je?« Otišla je bila oko prvog septembra, samo knjige je ponijela. Selo se evakuisalo, zbog ustaša niko nije smio prići gradu. Između ono malo preostalih seljaka Radojka je bila u neizvjesnosti, odvojena od događaja. Zbog toga nije ni sačekala nedjelju, kada je trebalo da joj odnesem poruke i cipele, nego se u kući pojavila već u subotu.

U ponedeljak popodne svratila je na Baš-čaršiji kod moga strica Save Majstorovića — abadžije, u uličici Samardžije, da i od njega zatraži pomoć za NOP, ali kako nije bio sam u radnji brzo je izašla van. Uhvatili su je desetak minuta kasnije, negdje u blizini tramvajskih tračnica na Baš-čaršiji. Izdao ju je neki agent, učitelj iz Bijeljine, kolega njenog oca«.

— Bilo je sve teže raditi. Mnogi rukovodeći drugovi već su bili u zatvoru, a ostali su se strogo krili — kaže Roza Papo. — Po mom izlasku iz zatvora jednog dana iznenada dođe Radojka. »Hvala, neću ručati« odbila je ponuđeno jelo i brzo nastavila: »Došla sam radi drugog. Idi u apoteku Levija i pokušaj da nešto »izbaviš« od njega. Ti si Jevrejka. Borbe se vode, u teškoj su situaciji, treba im za prvu pomoć.« U njedrima je imala Drugu glavu Istorije SKPb. Skupa smo izašle... Posao nisam mogla da obavim, pa sam joj rekla: »Radojka, otići ću drugi put, u apoteci je sada dosta svijeta«. Stigle smo do tramvajske stanice na Baš-čaršiji i tu se rastale. Krenula sam desno prema Saračima, a ona lijevo put Kovača. Sat kasnije čula sam da je uhapšena.

— Kada su je uhapsili na obali Miljacke, kod Principovog mosta, našli su joj u tašni ključ od stana i ličnu legitimaciju

na ime Katice Horvat — kaže Zehra Muidović. — Odmah su pretresli njen stan i zapečatili ga ne našavši ništa kompromitujuće. Kasnije su iz njega sve odvukli. Ostala je skrivena samo njena omiljena knjiga »Mati« od Gorkog koju sam, mnogo docnije, našla ispod daske poda u ostavi.

Pozvali su me na policiju. Agentima je bilo jasno da je ugovor o zakupu stana montiran, kao da tobože nismo u vezi. Bila sam »legalna«, imala zaposlenje, pa sam im dokazala čime se bavim. Doveli su nas na suočenje.

»Poznajete li ovu ženu?« pitali su prvo mene.

»Kako je ne bih poznavala, kad sam joj stan iznajmila. I tablu sam izvjesila da se taj stan izdaje; mogao je svatko doći«.

»Šta? Vi niste znali da je to Radojka Lakić?« pokušao je da me isprovocira agent Cividini.

»Nikad za to ime nisam čula! Postoji prijava o njenom boravku u mojoj kući. Što mene ispitujete?« uzvratila sam drsko.

Tada su nju pitali da li poznaje mene. Kazala je samo kratko: »Ne!« Odlučila je da odriče apsolutno sve. Bojala se, vjerovatno, da me kakvom suvišnom riječi ne dovede u nepriliku. Zahvaljujući njenom upornom ćutanju sačuvani su mnogi i mnogi ljudi. Da je samo riječ progovorila, bila bih i ja sa njom skupa strijeljana.

Došlo je i suđenje na Pokretnom prijekom sudu. Pri kraju suđenja, kada je pred prepunom sudnicom čitana presuda, uspjela sam da se uvučem unutra presvučena u zar. Čak ni to nije bilo jednostavno jer je policija, naslućujući prisustvo komunista, kontrolisala sve one koji su dolazili da slušaju Radojkin proces. Pošto je presuda izrečena, kazali su joj da ima pravo da se žali Poglavniku. Odbila je, izjavivši da joj »milost TAKVE DRŽAVE ne treba!!« Bila sam duboko potresena i toliko zadivljena Radojkom, da su me misli o njoj proganjale zadugo, čak i na oslobođenoj teritoriji.

— Kako spomenuh, nije sve išlo po planu... Uhapšena sam 2. septembra sasvim slučajno — priča dalje Mira Kurilić. Otišla sam da vidim majku i u kući našla ustašku policiju. Pretresali su: Saznalo se da mi je brat otišao u partizane. Zbog toga su me uhapsili, i ne znajući za moj rad i moje veze.

Doveli su me u »Hasan-Kulu« zloglasni zatvor kod Vijećnice i ubacili u sobu u kojoj je već bilo oko četrdeset žena. Prostorija tijesna i užasno zagušljiva! Tu nas je bilo različitog sastava; našlo se i prostitutki koje bi prenoćile samo noć-dvije. Od komunista sam zatekla dr Veru Kušec, Ciliku Hajnrih, Tiniku Romano, Ankicu Albahari i malu plavu Jevrejku Lunčiku Altarac. Ovdje sam ostala oko osam dana. Jednog dana vrata se širom otvoriše i u naš prezasićeni prostor ubaciše Radojku. Kad ju je komandir straže predavao čuvaru pred vratima, čula sam, rekao je:

»Čuvaj je dobro, ovo ti je velika komunistička ptica!«

Kad je ušla nismo se ni pogledale, kao da se i ne poznajemo, nismo znale ko se sve sa nama nalazi u ćeliji. Tek u noći pozvala sam je pod svoje ćebe da se zgrije i tad smo šapatom razgovarale cijelu noć. Bila je veoma neraspoložena što su joj prilikom hapšenja i pretresanja našli u njedrima politički materijal, legitimaciju i prijavnicu na stan. Ujutro je počelo Radojkino saslušavanje... Zadržali su je nekoliko sati. Kad se vratila, upozorila me je da će, možda, i mene suočiti sa majkom njene stanodavke Zehre Muidović koju su također priveli na ispitivanje. Naravno, one su sve poricale.

Od toga dana saslušavanja su se nastavljala iz noći u noć. Izgleda da je radio-stanica već bila uklonjena iz Radojkinog stana, jer je o tome nisu ništa pitali. Insistirali su stalno: Ko je u rukovodstvu komunista, s kim je sve ona imala veze... Uprkos strašnih mučenja na tim isljeđivanjima, ona im ništa nije odala. Kazala je: »Zovem se Radojka Lakić, rođena sam u Skender-Vakufu 1917, komunista sam i — to je sve što ćete od mene saznati!«

Jutrom rano, dok smo se budile iza teškog sna, ubacivali su je u ćeliju svu izmučenu i izubijanu. Sasvim modru od udaraca. Njenoj lijepoj dugoj kosi nedostajali su čitavi pramenovi. Čak su je i palili! Mučili su je obješenu za noge. Da bi u tim momentima bar malo predahnula, pretvarala se katkad da je u nesvijesti. Mučenje bi tad načas prestajalo, ali odmah su je polivali vodom i nastavljali svoj krvavi posao. Jednom u zoru, kad su je vratili, imala je svud oko usta izgoretine od užarena vrha cigarete.

Iako je u svako novo svitanje dolazila isprebijana i razguljene odjeće, nije htjela da se odmara. Jednom je, ušavši u ćeliju, zapjevala »Mitrovčanku«. Nije dala ni mokre obloge

da joj stavljamo; nije dozvoljavala da se zbog nje brinemo. Mada toliko mučena, o sebi uopšte nije mislila. Na svakom mjestu, pa i u ćeliji, bila je borac i agitator. Uvijek je imala volje da sasluša priče drugih žena i razgovarala je samo o njihovim brigama. U ćeliji su je sve mnogo voljele. Kod neke starije žene našlo se odnekud zrna pasulja, pa je i Radojki »bacila grah«. Kad ga je razgrnula, zaplakala se i rekla: »Dijete, s tobom neće dobro biti!«

»Nemoj da plačeš! Ako ne bude dobro sa mnom, biće dobro sa našom stvari!« uzvratila joj je Radojka, posve mirna, sa sjajem u očima.

— Pored mnogih drugova uhapšena sam i ja — pripovijeda Lepa Čarkić. — Odležala sam oko tri nedjelje kad je Radojka ubačena k nama u ćeliju u »Hasan-Kuli«, sva raščupana, isprebijana i gladna. Prosto se vukla od ulaza do ležaja na golim palačama. Kad je policajac izašao i zaključao vrata, priskočile smo joj. Bila je sva od krvi i blata. Oči podkrvavljene. Sva izobličena. Skinule smo s nje odjeću i sve oprale na česmi, a zatim i nju očistile. Brzo smo sakupile salveta, kombinea, marama, kvasile i stavljale joj obloge na izubijana i ranjava mjesta. Butine su joj se crnile. O mučenju nije govorila, ali na njoj smo vidjele sve. Uprkos tome, ubrzo je već sjedila i razgovarala sa nama. Tog dana više nije mlaćena. Pjevala je, i mi svi zajedno, tiho, polako, da čuvar ne čuje. I Cilika Hajnrih se sjeća:

»Mi žene iz grada obično smo u podne dobijale ručak od kuće, što su nam rođaci i prijatelji donosili. Posjedale bi uokrug i svu hranu stavljale na sredinu ispred sebe, pa bi kašikom zaredale okolo sve dok bi jela trajalo. Tako smo i pušile: nataknemo cigaretu na špenadlu i svaka povlači po dim. Kada smo tog dana uz smijeh i žamor sjele uokrug, i Radojka se začas raspoložila. A uveče, na našoj već oubičajenoj sobnoj priredbi, ona je sa nama igrala i pjevala kao da tog istog jutra nije batinana«.

»Ti si majstor za češljanje, ajde, počešljaj me« reče mi ona uskoro. Ovaj put sam joj teško razmrsila bujnu kosu, ulijepljenu od krvi i blata, i splela pletenice. Od njenih lijepih ukosnica ostala je samo jedna. Iz nekog zavežljaja izvadila sam dvije šnale i zakačila joj to u punđu. U tom momentu ušao je stražar i rekao: »Čarkić Lepa, spremi se, ideš kući!«

Kad sam pošla, zamolila me je da joj dam ručnik i češalj, jer svoj je izgubila u policijskoj sobi, i napomenula: »Možda ćemo se uskoro vidjeti«.

Idućih dana čuli smo o njoj ponešto preko moje maćehe, koja je mom pokojnom bratu nosila cigarete i crnu kafu. Uspijevao je da i Radojki doturi nešto od toga.

»Kako se ne bih sjećala Radojke i njenih plavih očiju — uzdahnula je Lepina maćeha Anka. — Koliko je samo puta došla u moj stan u Dobrovoljačku ulicu! Sa mojim sinom Milošem[22]) dugo bi sjedila i pričala. Krili su poslove kao zmija noge; kad uđem u sobu, oni se smiju, kao zabavljaju se, a čim izađem oni svoje stvari pretresaju. Skupa su i jeli. Upitah Miloša ko je to, a on se uozbilji: »Suti, mama, to je profesorica...« Kako je samo bila vesela! Stalno se smijala! Jednog sunčanog dana u septembru, oko podne, nosila sam ručak mojoj uhapšenoj pastorki. Iznenada ispred Beledije se zaustavila Crna Marica i izvedoše Radojku, još jednu ženu i dva muškarca. Čim me je spazila naklonila mi se lijepo u znak pozdrava. Nasmijana! Prepoznala me! To me je dirnulo. Vidjela sam kako su joj skinuli lisice sa ruku, a zatim mi se izgubila iz vida u dugom zatvorskom hodniku. I njoj sam kasnije nosila hranu, ali više je nisam vidjela«.

Saznavali smo o njoj pokadšto i od čuvara u Hasan-Kuli, jednog krupnog plavog mladića koji je prema našim drugovima pokazivao neobjašnjivu naklonost: odlazio kućama, donosio im hranu i poruke. A onda, onog poznatog jutra kada su drugovi Đuraš, Iso, Nisim i Crni[23]) pobjegli iz zatvora, začula sam brze korake na drvenom stepeništu i gotovo istoga trena u sobi ugledah Milutina-Đuraša Đuraškovića. »Jao, Mile, kad su te pustili?« oteo mi se uzvik. Hitro mi je stavio ruku na usta, govoreći: »Zar ti je to moglo pasti na pamet!?« Poslije iznenadne radosti i što ga vidim slobodnog, bilo mi je tako teško kad sam saslušala kraj njegove priče o uspješnom bjekstvu: »Samo mi je žao — uzdahnuo je — što nismo uspjeli povesti i Radojku«.

— Nikad ne bih mogla da je zaboravim. To divno biće! Gdje se ona našla, sve bi sjalo! Zatvorena sam u »Belediji«

[22]) Miloš Čarkić — poginuo 1942. na Romaniji.
[23]) Slijede autentična sjećanja.

u sobi broj devet, prenatrpanoj ženama — uzbuđeno priča Marija Gavrilović-Patalueva. — Ležale smo kao sardine. Bilo je tu »političkih«, kriminalki i prostitutki. To me je strašno onespokojilo pa su me drugarice tješile. Ubacivale su nam i pokoju zavrbovanu prostitutku, pod firmom političkog krivca, ali takvih smo se čuvale; odmah bismo ih osjetile. Radojka je došla u svijetloj haljini sa cvjetićima. Našle smo se u istoj grupi: po pet-šest nas raspoređivalo se oko onih koje su izvana dobijale hranu. Pričala nam je da su je na keju Miljacke uhvatili agenti. Gušala se sa njima... Jednog je udarila i srušio se. Počela je da bježi, gotovo je umakla, ali on ju je ipak sustigao i uhapsio.

Izvodili su je po podne, a vraćali tek sutradan. Svaki dan tako. Mnoge su, pričala nam je, spolja dovodili i suočavali sa njom, ali ona je tvrdila da ne poznaje nikoga od njih. Lancem su joj vezivali komade drveta između nogu i tukli po njima. Leđa su joj bila sva zaprljana, u modricama. Pokazivala nam je bedra, modra kao čivit. Kad se vrati, kao da ništa nije bilo, sjedne sa nama i priča. Skidale smo sa nje krvav veš i slale kući da se opere, a njoj davale svoj da presvuče. Zagrebački policajci bili su »blaži« i dopuštali nam da se čistimo. Kod nje nije bilo kukanja. Drugi bi ostao slomljen, a ona je čak nama davala podstreka da izdržimo. Vidjelo se po svemu, nije živjela za sebe! Za nju lični život nije postojao. Živjela je samo za Pokret, za svoju ideju! Kada bi se večerom u grupi povela priča o radu i borbi, ona bi se preobrazila i sva ozarena prilazila da učestvuje u razgovoru. Oči bi joj zasvijetlile kao zvijezde. To je neopisivo! Prosto bi se proljepšala. Često pomislim: velika je šteta što je više nema. Bilo nas je tamo mnogo. Ali, nijedna nije bila kao ona. Nije znala za oholost. Za nju su i seljanka i intelektulka bile jednake. Ostala je do kraja pravi narodni čovjek.

Svake večeri strepjele smo šta će se dalje sa njom dogoditi. Posljednje noći mučenja, dok je pod mlazevima vode polako dolazila svijesti, čula je kako se agent Cividini jada: »Ne znam više šta je to sa njom... Ne govori!... Ostavite je!«

— Bio je početak septembra — prisjeća se dr Vera Kušec. — Ubačena je popodne u ćeliju u kojoj nas je već bilo oko dvadeset. Nju smo gledale s posebnim interesom jer je ušla nasmijana, vedro rekla »zdravo« i sjela na drveni ležaj.

Na njoj samo izgužvana šarena cicana haljina i sive sandale. Golih i praznih ruku. Sva u modricama. Čelo, lice, mišice i noge, sve je bilo u modricama od batina. Zatvorenice su je odmah zasule pitanjima, a ona je odgovarala smijući se:

»Da, tukli su me... Ne znam zbog čega su me zatvorili. Uhvatili su me na ulici, tu, na obali...«

Stavljale smo joj mokre maramice na čelo, na ruke, na noge. Pomalo se branila, ali vidjelo se da joj to godi.

Poslije nekoliko dana, duboko u noći, kada su ostale zatvorenice spavale, ispričala mi je da je u Sarajevu bila ilegalno i da je stanovala u jednoj muslimanskoj kući pod lažnim imenom. Onog nesrećnog dana, dok je išla ulicom, prepoznao ju je neki agent — domobranski oficir, Bijeljinac — pratio ju, a kad mu se priključio i drugi ustaški agent, pristupio joj je i rekao da je uhapšena i da pođe sa njima. Nije mogla da bježi jer su je obadvojica držala, a najgore je bilo što je u njedrima imala Istoriju SKPb. Idući između njih, knjigu nije mogla da odbaci. Čim su je doveli u policiju — zatvor na Obali, zatražila je da je puste u nužnik, ali agenti su se dosjetili i vičući »hoće nešto da baci« navalili na nju da je pretraže. Jasno, materijal su našli i odmah počeli bjesomučno da je udaraju i da se na nju izdiru najpogrdnije. Smjesta su je uzeli na saslušanje, ali ona im nije htjela odgovarati. Opet su je tukli, a zatim odveli u »Hasan-Kulu« kako su nazivali ovaj naš zatvor. »Drago mi je da su me uhvatili na ulici, — rekla mi je, da bar ona dobra žena zbog mene ne strada.«

Za dva-tri dana ponovno su je vodili na saslušanje. Odveli su je ujutro, a vratili oko pet časova popodne, opet svu modru i izubijanu. Mi smo se upravo nečim zabavljale i ona nam se odmah s vrata priključila, kao da se vratila odnekud sa šetnje. Čim smo je vidjele, više nam nije bilo do igre. O sebi nije htjela da priča. Tukli su je i — to je sve! A to smo i same opažale: ni djelić kože na njenom tijelu nije bio obične boje. Iznova smo joj stavljale hladne obloge a ona je, kao da se ništa nije desilo, produžila da sa nama razgovara.

Za onoliki broj zatvorenica ćelija je bila premalena. Uveče, pred spavanje, pažljivo smo se redale jedna uz drugu, ležeći na boku, pa ipak nismo mogle sve leći. Za dvije nije bilo mjesta! Dogovorile smo se da prvo dvije ostanu budne i poslije dva sata da probude druge dvije, ove slijedeće, i tako da se redamo do jutra. Radojka i ja ostale smo prve da

bdijemo. Tiho smo razgovarale i kroz rešetke posmatrale mjesec i vrh jednog jablana, čija se kontura ocrtavala na vedrom noćnom nebu. Bio nam je tako drag taj jablan. Jedini predmet vanjskog svijeta koji smo mogle vidjeti. Činio nam se kao simbol slobode. A tamo, u daljini, čulo se otkucavanje sata na katedrali: deset, dvanaest, dva sata po ponoći... Nije nam se spavalo. Meni je bilo žao što se ona ne odmara. Kako ne bi bila željna sna poslije toliko mučenja! Nagovarala sam je da legne.

»Neka nas još! I tako više nećemo dugo gledati ni mjesec ni jablan, niti što drugo«. A kad sam je kasnije opet na san podsjetila, rekla je tako smireno:

»Pusti me da sjedim. I tako ne mogu na ovim daskama da ležim, boli me svaki djelić tijela«.

Legle smo tek u zoru, kad su se ostale zatvorenice već počele buditi. Pokupile smo svu ćebad, što ih je bilo u Čeliji, da joj bude mekše, iako je ona protestovala. Istom kad je zaspala vidjele smo kako joj je teško; ječala je i svaki čas se prevrtala. U ćeliji je vladala tišina; sve smo osjećale koliko joj je potreban odmor. Neke prostitutke su plakale gledajući kako se u snu muči i očima oštro upozoravale svaku koja bi nešto progovorila.

Koliko je tih saslušanja bilo, ne sjećam se, nažalost, ali bilo ih je više. I uvijek se ponavljala ista slika. Jednom je nisu vratili čitav dan i noć. Strahovale smo da su je ubili. Ipak je došla, blijeda, sa zgrušanom krvi oko usta i nosa, sva izubijana. Samo je izustila: »Gadovi! Ipak od mene nisu ništa saznali, niti će saznati!« Nikad da kaže šta su od nje radili. »Tukli su me« — to je bilo sve! A onda su prestali da je odvode. Bilo je to zatišje u očekivanju osude. A osuda je bila — smrt! To je bilo jasno i njoj i nama.

U jednom od naših dugih noćnih razgovora pitala me:

»Je li tebi žao što ćeš umrijeti?«

I ja sam bila kandidat za strijeljanje. »Da, žao mi je. Žao mi je pogotovo što idem tako bespomoćno, što ne mogu da se borim, da makar jednog od njih ubijem. A tebi?«

»I meni je žao. Čini mi se da sam dosada tako malo uradila. A mi smo još mlade, mogle bi se boriti! Učestvovati u revoluciji, zar to nije divno!? Ali, osvetiće nas drugovi! Voljela bih da doživim da vidim kako naši partizani prolaze kroz Sarajevo sa crvenom zastavom, pa makar onda i umrla!«

Noću smo često slušale tutnjavu topova iz pravca Romanije. Znale smo tad sanjariti kako bi to bilo lijepo da partizani jedne noći upadnu u Sarajevo, pobiju stražu i oslobode nas. Kad bi se artiljerija čula bliže, bile smo gotovo ubijeđene da će se to i desiti. Nove zatvorenice su često pričale fantastične stvari: da su partizani dolazili do na Kozju ćupriju, da su na Trebeviću! Pokatkad su noću odjekivali pucnji iz pištolja, nekad čitavi rafali, a mi smo se nadale...

— Ne bih mogao da kažem mnogo o njenim poslednjim danima — pripovijeda Iso Jovanović. — Bili su to kratki susreti, jezivi po okrutnosti situacije, susreti nekad lični nekad kroz reči drugih, sem zadnjeg... Da se oseti način ispitivanja pohapšenih, često Srba, Jevreja, Cigana i drugih, a ne samo rodoljuba i članova Partije, kazaću da u tome, bar u Bosni, nije bilo policijskog plana inteligentno smišljenog. Išlo se na masovni zločin uništavanja, genocid svega ljudskog, svega što nije bilo — fašista! Samo time bih mogao danas da protumačim raznoliku skalu u načinu kažnjavanja, odnosno ispitivanja od strane ustaške policije. Naravno, sve se kretalo još i oko jače ili slabije sadističke sklonosti mučitelja.

Da bi se osetila ta atmosfera, jer u isto vreme i Radojka je bila zatvorena, mogao bih reći ponešto o svome slučaju. Kad su me uhapsili po svemu sam zaključio da ne znaju mnogo o meni, niti kakvu funkciju vršim. Noge i ruke vezali su mi žicom i najpre pustili dečake od 13—16 godina — »ustašku mladež« da se vežba ustaškoj veštini mučenja, da me šamaraju. Dečaci su se iživljavali pljujući nas i šamarajući. Bio je to jedan od »metoda« ispitivanja, uvod u to ispitivanje. Tu u Zenici ispitivao me neki koga su oslovljavali sa »gospodine zapovjedniče«. Tu su me tukli bez nekog saslušanja. Vezanog su me neprestano udarali po nogama više kolena, noge su mi se oduzele, mislio sam ostadoh bogalj. Tako me vezanog vuku, a taj »gospodin zapovjednik« ponavlja idiotska pitanja:

»Veze sa Kominternom?«

»Ne znam šta je to Kominterna!«

»Znaš li šta je ćelija?«

»Kako ne bih znao! Ćelija je ovo, kad je čovek zatvoren!«

Ponovo se vraćao na isto:

»Ko je kurir za Kominternu?«

I sve u tom smislu. Nije to bio oprobani agent, upoznat sa marksističkim radom i načinom naših komunista kao, recimo, neki od beogradskih policajaca tipa Vujkovića, kojima je trebalo samo da ste malo nebudni tokom isleđenja pa da vas steraju u škripac. Bio je to neki ograničeni ustaški logornik, koji je znao glavnu zapovest: Očistiti NDH od svega što nije »dično, čisto ustaštvo«.

Iz Zenice su me morali prosto doneti u Sarajevo, pred policijskog šefa Cividinija[24]), onog istog koji je u isto to vreme i Radojku »saslušavao« i koji je »petnaest godina ratovao sa komunistima« kako sam za sebe reče. Po načinu kako me ovaj ustaša ispitivao, stekao sam utisak da je demoralisan. Imao je crne, duboko usađene oči, sa neobično gustim, gotovo sastavljenim obrvama. Širokih ramena, visok i neobično krupan, činio se ugojen, oko 45 godina. Gledao me tako pronicljivo, kad su me spustili na klupu u njegovoj kancelariji na Obali Vojvode Stepe. Danima vezane noge i ruke su mi nabrekle, a žica urasla u natečene zglobove; možda sam zbog zastoja krvi i šamaranja u licu bio izobličen, tek, on me neko vreme ćutke posmatrao. Udesio je da ostanemo sami, pa upita: »Sinko, jesu li te tukli ustaše?«

U Belediji, kuda me odmah zatim uputio da se »odmorim«, zatekao sam Mila Đuraškovića, Nisima Albaharija i Vasu Miskina-Crnog. Vaso je bio član PK a ostali: članovi Gradskog komiteta KPJ. Sutradan su agenti opet došli po mene. Čekao me Cividini. »Sinko, jesi li se odmorio?...« Iza toga me još jednom zvao i sve se svelo na pisanje biografije i psihičko umekšavanje, a onda, poslije nekoliko dana, iz zatvora je pobegla Lepa Perović!

Cividini me ponovo pozove, vidim, izvan sebe je od besa. Hoda gore-dole, škrguće zubima. Viče na agente i policajce. Bilo je oko sedam sati uveče. Obrati mi se grubo: »Gde se nalazi Lepa Perović? Ona je kod tebe stanovala, kod tebe je uhapšena!« Tad sam planuo: »Laže ko kaže! Ja sam ovde zatvoren već toliko vremena...« »Majku ja svoju — i izgovarao je gadosti — ako ti o svemu ne progovoriš! Garantujem ti, sve ćeš mi noćas priznati!« Uveli su me u jednu dugačku usku sobu. Bila je tu neka uska sećija, pisaći sto, sto-

[24]) Ubijen od ustaša u konc. logoru u Jasenovcu.

lica. U taj mali prostor sabilo se devetnaest agenata! Ovde su i Radojku mrcvarili; prilikom jednog provođenja na saslušanje video sam je obešenu za dovratak, glavom nadole i raskrečenih nogu. U magnovenju mi se učinilo da joj je glava strahovito deformisana, otekla: ili od mučenja ili od podlivene krvi. Po modricama i opekotinama na telu videlo se: strahovito su je mučili. Kad sam prošao pored nje, nije davala od sebe glasa, a kasnije sam doznao da se za celo to vreme odlično držala.

Opazio sam na stolu četiri metka od mauzerice. Među agentima se nalazio i jedan krupniji od Cividinija, sa velikim šakama. Zvao se Trtak, rodom iz Ljubuškog. Cividini mi je postavljao pitanja, a kad nije dobijao odgovor naređivao je Trtku da »radi svoj posao«. Ovaj mi je između svakog prsta na ruci stavljao metak i stezao, strahovito stezao. Od bola me oblivao hladan znoj, osećao sam kako se gubim, tonem... Cividini je na momente izlazio, a kad se vrati pita: »No, dečki?« Oni slegnu ramenima, što je značilo da nisam priznao. Onda se opet ponavljalo... Četiri puta sam padao u nesvest, ali nisam izustio ni reči. Svu snagu sam skoncentrisao na to da ne progovorim, da ne dišem, da što pre padnem u nesvest koja oslobađa od svih muka. Cividini mi tad naredi: »Izuj cipele!« Vezali su mi naopako ruke i noge, tukli po jednoj žilom, a po drugoj nekom gvozdenom šipkom. Imao sam utisak da će mi sve kosti biti smrvljene. Jedan mi uzjaše za vrat, drugi mi na usta stavi neki lepljivi prsluk, isprovraćan i krvav, i tako tuku, tuku... To veče su me propisno odrali! Trajalo je do 12,25 časova u noći. Vraćali su mi svest polevajući me vodom i stavljajući mi noge u kofu — voda bi se začas okrvavila — pa su iznova ponavljali istu scenu. Kada je, naposletku, došao Cividini činilo mi se da sam lud. Bio sam u bunilu. Vrtelo mi se i mešalo sve pred očima, razlevale se konture... Čuo sam: »No-o, dečki?« Tad je, izbezubljen od srdžbe, škrgutao zubima i naredio mi:

»Obuj se!«

»Ne mogu!«

Sećam se, on izvadi pištolj i ponovo se gadno zakle: »Majku ja svoju... ako te sad ne ubijem, ako se ne obuješ!« Ne znam šta me je to tako silno nateralo da se obujem, kako sam na te rane i otekline, na živo meso uspeo da nazujem

[illegible] Više me nije pozivao. Prebacili su me u Bogosloviju[84] gdje je trebalo da sačekamo izvršenje smrtne presude.

Još dok su me vodili na saslušanje kod Cividinija, moj čuvar pričao mi je o Radojki. Po opisu sam znao da se radi o njoj, iako sam se pravio nevešt. Govorio je: »Ima jedna uhapšena žena, čudo od žene. Našli kod nje u nedrima materijal, a ona se gušala sa našim agentima, nije htela da im ga dadne. Trojicu je oborila dok su joj to oduzeli...« Vjerujem da je stražar ponešto i dodavao, ali zanimljivo je koliko je Radojka svojom neustrašivošću imponovala i neprijateljima. Stražar je znao i o njenom mučenju u policiji, čiji sam jedan delić i sam video. I to ih je nagonilo da stalno misle: Je li moguće da postoji ljudski stvor, i to još žena, da se ovako drži i da podnosi takve patnje bez reči? To je i kod neprijatelja podizalo ugled komunističkom glasu i doslednosti. Hteli oni ili ne, ali tako je bilo!

– Ono što najsnažnije nosim u sjećanju na Radojku, što me se najviše dojmilo — priča Milutin-Đuraš-Đurašković — dogodilo se u ustaškom zatvoru — bivšoj Bogosloviji. Uhapšen sam 22. juna, a Radojka negdje oko prvog septembra. Među uhapšenima bio je i jedan šesnaestogodišnji đak simpatizer koga su unvatili s politickim materijalom. Neiskusan i preplašen, priznao je na prvom saslušanju. Susreo sam ga u zatvorskoj brijačnici na šišanju, gdje su i mene bili doveli, i nekako sam mu uspio reći da povuče svoj raniji iskaz. Pri ponovnom susretu mladić mi saopšti: »Rekli ste mi da povučem svoj iskaz i ja sam ga povukao. Ali, na mene je najviše djelovala Radojka! Kad sam vidio kako je tuku i kako ona to sve bez riječi izdržava, i meni je bilo lakše. Dala mi je primjer kako da se i ja držim«.

Od njega sam čuo o Radojkinoj čvrstini. Nad oboma su istovremeno vršili torture, tukli su ih u istoj sobi. Pošto je povukao svoj raniji iskaz dječaku su, pod strašnim psihičkim pritiskom, u bubne opne zabijali iglice od metle... Ovog puta je ćutao, ponesen prizorom Radojkine čvrstine: Kosu joj čupaju, bluzu razdiru, skidaju je i pendrecima bijesno udaraju, a ona? Ni glasa da pusti!

---

[84]) Danas Ekonomski fakultet.

»Dani i noći su se smjenjivali — kaže Vera Kušec — a onda su nas potrpali u »Crnu Maricu« i prebacili u bivšu Bogosloviju. Tog istog dana drugovi Nisim, Vaso Miskin, Đuraš i Iso Jovanović upozorili su nas da će bježati i da se Radojka i ja spremimo da pođemo sa njima...«

— Tu u Bogosloviji — kaže Iso — muška i ženska soba bile su na istom spratu. Vodili su nas, naizmjenično, u isti nužnik. Nas četvorica smo znali da smo osuđeni na smrt i da je izvršenje kazne pitanje dana, pa smo na svaki način gledali da smislimo beg. U isto vreme, naš Pokrajinski i Gradski komitet pokušavali su da nam to omoguće izvana. Smislili su da zatvor napadnu oko 4 časa popodne sa dvadesetak komunista i skojevaca. Među organizatorima je bio Dane Olbina, Olga Marasović, Esad Čengić... Jedna drugarica mi je kasnije, na slobodi, rekla: »Jao, spasili ste nas! Trebalo je da vas izbavimo, a ni sami nismo znali kako će to sve uspeti!« Prosto me i sada peče savest pri pomisli da li se još nešto moglo učiniti da i Radojka sa nama pobegne. Zapravo, zbog čega ona, kad je o tome bila obaveštena, nije došla na urečeno mesto? Dogovorili smo se, dakle, Nisim Albahari, Vaso Miskin-Crni, Milo Đurašković i ja da bežimo u dve grupe. U nedelju po podne trebalo je da se izvučemo iz Bogoslovije kroz neki prozorčić u podrumu, sa čime smo tog istog dana upoznali i Radojku. Ali napolju je bilo mnogo ustaša i Nemaca, i dosta žena oko šatora-prodavnice gde su muslimanke prodavale razne drangulije. Računao sam da će nas odmah zapaziti i, na moj predlog, odlučili smo da se od bega zasad odustane. Nešto se čulo ili naslutilo, a možda su posredi bili i drugi razlozi, tek, nas su posle tih neuspelih planova u sobama zaključali. Pronelo se da ćemo u ponedeljak biti streljani! Da bih nekako razagnao misao na smrt, predložio sam da se igramo nekakve igre. I tad mi dođe na um nova mogućnost: u ponedeljak ujutro u 7 časova, kad nas otključaju da počistimo sobe, uzećemo šerpe za otpatke, napuniti ih slamom i smećem, pa kad to budemo odnosili u podrum mi ćemo kroz onaj otvor pobeći! Čim sam to smislio, kazah drugovima:

»Glavu dajem da ćemo sutra pobeći!«

»Druže Stari, sam si kriv za svoju smrt. Ti si propustio bijeg. Ti si uzročnik svoje smrti!« govorio mi je Nisim. Po-

[illegible] ali nisam [illegible]

[illegible] mnogo [illegible] sada imamo [illegible]

[illegible] i pune- [illegible]. Pre toga sam [illegible] da govore kuda se kre- [illegible] Kralja Petra, svak je krenuo svojim putem. [illegible] Račojka nije bila sa nama[*]. U [illegible] a u [illegible] i po bio sam već sa Avramom [illegible]. Tu sam se krio oko pet dana dok nisam [illegible]. Tu sam se nalazio i sa drugim drugovima, jer su [illegible] i tražili nas. Ispričao sam im da je u [illegible] Račojka, kao i dva studenta — braća Kuri- [illegible] na Romaniji kada sam doznao da je [illegible]

[illegible]ju su sa svih strana čuvale ustaše i Nijemci — sjeća se Nisim Albahari. — A i unutra, na svakom katu, postavljeno je stražarsko mjesto. Ženska soba bila je treća od naše, na istom, drugom, katu i istom hodniku koji je upravo kod njihove sobe savijao za ugao. Prozori su nam, preko uskog dvorišnog prostora, gledali jedan u drugi. Tako sam spazio Veru Kušec. Muška soba prepuna uhapšenika; nemaš gdje da se ispružiš. I među uhapšenicima smo morali biti oprezni. Bilo ih je malodušnih i kukavica. Opasan je bio neki Vojo Marković, bivši policajac, konfident. Stalno se brinuo da ne ostanemo nasamo, plašili smo ga se i izbjegavali ga. Upravo se straža izmijenila i došao neki Suljić, sklon familijarnosti; poćeo se sa mnom začikavati i ja mu nabacim: »Tijesno je, ajde, pusti me da radim!« »Pa, dobro, hajde izađi!« Povučem Duraša i izađemo u hodnik da čistimo, pa, niz stepenice do u podrum . . .

U nedjelju 21. septembra oko deset sati prije podne — kaže Duraš — sišli smo ja i Nisim Albahari u podrum po ugalj i tu pronašli prozorčić za bijeg. Odmah smo doveli Isu Jovanovića i Vasu Miskina i pod tim prozorom, kroz koji se s trotoara ugalj ubacuje, nastala je prepirka: da li da se bježi odmah ili kasnije? Iso je bio za čekanje pomoći izvana. Glasali smo. Rezultat: tri naprama jedan — da se vratimo u [illegible]

*) Dom Joška i Sare Foht.

*) Oba brata su strijeljana.

sobu i sačekamo veče, jer oko zgrade je bilo puno ustaša i Nijemaca, a i svijet je šetao na ulici.

— Oko podne — sjeća se Nisim — prišao sam ženskoj sobi. Vrata su bila zatvorena rezom i neuklopljenim katancem. Skinuo sam katanac i ušao. Vera i Radojka su se zaprepastile kad su me ugledale. Otišao sam pravo Radojki. Poljubili smo se. »Spasavajte Isu pod svaku cijenu! Učinite sve da ga spasite!« bile su joj prve riječi. »Ne brini, već imamo u planu — rekao sam joj — sutra oko pola osam ćemo bježati!« Šapatom sam joj objasnio gdje je to mjesto za bijeg. Zatim sam im sa hodnika donio jednu kantu za smeće, kako bi je one mogle punu dole odnijeti sutradan oko osam sati, kada se obično izlazilo na čišćenje hodnika. »Učinite sve da Isu spasite« — opet je brižno napomenula i zagrlila me. »Vi bježite, nemojte voditi računa o nama, ako mi ne budemo mogle izaći.« Sporazumjeli smo se da ću ja tri puta lupiti u njihova vrata i time im dati znak da odlazimo.

Popodne smo ribali hodnike, ja i Nisim — kaže Đuraš. — Iso i Vaso su ostali u ćeliji. Iso je imao rane po tabanima, a Vaso temperaturu 40° od posljedica batinanja. Stražari su u hodnik izveli i Radojku i Veru Kušec, da rade. Prolazeći mimo njih sa kantama i četkama u ruci, došanuli smo im da siđu u podrum i vide. Sat kasnije, pošto sam im u sobi sve opisao — kaže Nisim — ja i Đuraš smo se još muvali po hodniku »radeći« i Vera mi je u prolazu tiho rekla: »Ošacovali smo!«

Sutradan izjutra, čim su vrata otvorena, nas četvorica smo se progurali van iz sobe. Za nama je u stopu išao konfident Marković. »Idem i ja sa vama!« reče. Ipak sam u prolazu kucnuo u vrata ženske sobe. Kod glavne stražare, u prizemlju, neki stražar je sebi odazvao Markovića i mi smo se odmah sjurili niz stepenice u podrum. Sve se odigralo za tren. Radojka i Vera nisu dospjele da izađu.

— Naveče su vrata bila zaključana — kaže Đuraš — nisu nam dozvolili ni u hodnik da izađemo. Tek sutradan izjutra, 22. septembra, u 7,15 časova uspjeli smo pobjeći. Kad smo ja i Iso izašli, u prolazu sam odškrinuo vrata ženske sobe i spazivši unutra policajca-stražara, kako razgovara sa ženama, brzo sam se udaljio. Radojka me je vidjela i bilo joj je, mislim, jasno zašto sam se pojavio; dao sam joj do znanja da polazimo, ali one vjerovatno nisu mogle ili nisu stigle da

izađu. Petnaestak minuta docnije, kada je stražaru postalo sumnjivo što se odozdo više ne čuje šum lopate, sve je alarmirao. Ali, bilo je kasno!

— Kad su završili istragu, odvojili su grupu za Prijeki sud i odveli nas u Bogosloviju — priča Mira Kurilić. — Skupa smo bile: Radojka, student Vera Kušec, ja, dvije omladinke sestre Malina i Jagoda, i još dvije-tri žene. Među muškarcima su bili Nisim, Đuraš, Iso Jovanović, Vaso Miskin i moja braća. Kad nas je pratnja iz Hasan-Kule predavala novoj straži, skrenuli su im pažnju da se posebno pazi na Radojku. Bila je to izgleda sasvim nova straža, ne toliko oprezna; puštali su nas u klozet, a vrata od naše i muške sobe nisu uvijek zaključavali. Kad su drugovi odlučili da se bježi, prvenstveno oni za koje se znalo da će biti strijeljani, upozorili su Radojku i Veru da budu spremne kako bi se, ako bijeg uspije, mogle pojaviti na ulici. Za Radojku smo između sebe sakupile odjeću, jer je na sebi imala samo laku haljinu od cica, a zatim je obukle i očešljale. Cijelog dana smo čekale, ali ništa se nije desilo.

Rano ujutro probudila me jedna od sestara, Malina ili Jagoda, govoreći da je maloprije moj brat provirio na vrata i odmah otišao. Za tren oka sam ustala: bio je opet na hodniku. »Šta radite? — reče — Zašto ste se uspavale? Naši su već otišli u podrum po ugalj! Trebalo je da vas probudim, ali nisam stigao; samo što sam se pojavio na vašim vratima, čuo sam stražara kako prilazi.«

Odmah sam probudila Radojku i Veru, ali za bijeg je bilo već kasno. Dok je stražar stajao ispred podrumskih vrata, drugovi su lopatama grtali ugalj i jedan po jedan iskakali kroz otvor napolje... Tek kad se grtanje više nije čulo, stražar je ušao i vidio da ih nema. Nije se odmah sjetio otvora nego je pošao da ih traži po hodnicima, da se nisu gdje sakrili. Bila je to njihova sreća, dobili su tako dovoljno vremena da izmaknu.

— Nastala je strašna odmazda prema svima nama. Odmah su sve straže smijenjene. Zaključali su nas i ni u klozet nam nisu dali, čak ni da se umijemo. »Nisu nam dali nikud iz sobe sve do 11 sati — priča i Marija Patalueva. — Inače, prolazili su po sobama i gledali šta se naokolo radi. Radojka je još ležala nespremna. Kasnije je htjela kroz krov da izađe,

ali je prismotra pojačana. »Ja bih probila crkvenu ogradu, samo da se najprije spustim niz krov...« govorila je. Zatvor je bio do pravoslavne crkve. Nije vjerovala u smrt. Nikako!«

— Tog dana sve smo batinane — kaže Mira Kurilić. — Ustaše su svaki čas upadale u sobu i govorili kako je uhvaćen Miskin, pa malo kasnije, Nisim, Iso, Đuraš. Nismo znale da li je to istina ili govore samo zato da bi nas demoralisali. Moja tetka, aktivista NOP-a, nekako je dobila dozvolu za kratko viđenje sa mnom. Mada je stražar bio prisutan, uspjela je da mi kaže: »Slavimo veliki praznik!« Tako smo saznale da su naši drugovi srećno pobjegli.

Iako sama u teškom položaju, Radojka se pribrano, stoički ponijela: bila je vrlo srećna što su se bar oni izbavili. Uprkos bezizlaznosti, silno je vjerovala da će joj pomoći neko spolja. Mi smo je i dalje uporno oblačile, i dalje je dotjerivale da može izaći ako zatreba.

Prošlo je otad nedjelju dana. Jednoga jutra, oko osam sati, otvoriše se vrata naše sobe i mi čusmo kako komandir straže veli:

»Hajde, Radojka Lakić, šta radiš? Vijeće Prijekog suda već zasjeda!«

Pomagale smo joj da se spremi i opraštale se od nje. Svima se tuga svila na dušu. Bile smo i veoma uzbuđene. Ona nam se obratila:

»Nemojte tako, nije to tako strašno! Ja nisam još sasvim izgubila vjeru da će se nešto pokušati«.

— Bila je jesen — sjeća se dr Vera Kušec — hladna kiša je padala. Ona u cicanoj haljini. Bez čarapa. Znale smo da je to kraj. Suze su kvasile džemper, maramicu, čarape, što smo joj između sebe sakupljale, a ona nam je govorila:

»Ne treba to meni ništa! Na Vracima mi neće biti zima!«

Sve smo govorile u isti mah, govorile smo besmislice: da će se ona k nama vratiti, da će sigurno... Stražar je požurivao. S vrata, još jedanput se okrenula:

»Želim vam da što prije budete na slobodi. Ako izađete, osvetite me!«

Sve smo plakale jer, kako reče Marija Patalueva, »ona nije bila »salonski komunista« već pravi narodni čovjek!« Posljednju noć pred strijeljanje prenoćila je u sudskoj zgradi. Sutradan je u našu sobu došao stražar koji ju je sprovodio i na sud i na stratište. Iako ustaša, bio je zadivljen njenim

držanjem. Kad su krenuli na Vraca, pričao nam je, u pratnji se nalazio i dr Kundurović. Dok je Radojku nudio cigaretama ruka mu je drhtala, a ona ga je prekorila:

»Doktore, zašto ti sad drhti ruka? Što nisi drhtao onda, kada si mogao nešto da učiniš?«

Pucali su u nju s tri rafala i tek tad je pala, licem prema tlu; samo je rukom čvrsto stisnula grumen zemlje.

Poslije dva dana odvedene smo i mi na Prijeki sud[28]). Ključarica nam je bila neka baba Ruža, a hranu nam je donosila jedna kriminalka, osuđenik zbog ubistva. Odmah smo ih pitale da li je kod njih prenoćila Radojka Lakić. Ispričale su nam kako je provela posljednju noć. Zapanjene su bile njenim držanjem: Te noći pričala je sa njima o našoj borbi i nije im dozvolila da je sažaljevaju. Nije im dopustila ni da plaču nego je sama čak i zapjevala.

U toku studija, za vrijeme našeg kursa i zajedničkog boravka u »Hasan-Kuli«, nismo imale prilike da mnogo razgovaramo. Tek u Bogosloviji, kad smo bile izdvojene za Prijeki sud, i nas dvije, i sve mi u ćeliji, živjele smo kao jedna duša. Čak i ovdje naš život je bio organizovan, ispunjen aktivnošću. Diskutovalo se o mnogo čemu: o istoriji, o književnosti, pa, i o ličnom životu. O ljubavi. Radojka o sebi, intimno, nikad ništa nije pričala. Vrlo lijepo je pjevala i u tim danima često bi zapjevala pjesmu iz nekog filma, koju je mnogo voljela: »Idem poljem, idem šumom, gdje smo srećni bili mi...« Upitah je jednom zašto uvijek pjeva tu pjesmu i za kim čezne, a ona mi odgovori: »Ja ću ljubav voditi kada se sve ovo svrši!«

U tim časovima naše bliskosti, saznala sam da je veoma teško živjela. Nije, izgleda, imala mnogo od svog ličnog života. Sva ona, do svog posljednjeg daha, bila je predana revolucionarnom radu.

— Bila je to moja psihički najteža i najdraža odbrana, najuzbudljiviji proces u mojoj advokatskoj karijeri — priča dr Hivzija Gavrankapetanović. — Ne mogu da izbrišem to živo sjećanje, duboko, i u grob ću ga ponijeti. Jednog popodneva, tek što stigoh u svoju kancelariju u Čukovića ulici,

---

[28]) Mira Kurilić je sa Prijekog suda odvedena u logore: Jasenovac, Lobor-Grad, pa Beograd, odakle je pobjegla u partizane.

zazvoni telefon: »Dođi odmah, treba da preuzmeš jednu odbranu« zvali su me sa suda; bili su to članovi ilegalnog aktiva simpatizera NOP-a. Navikao sam bio na ove pozive, učestale naročito tokom 1941. kada sam u devedeset posto slučajeva službeno branio komuniste.

Nju su već bili doveli. Zatekao sam je u pratnji policije, kako stojeći čeka ispred sudske sale broj 156 u predsoblju na drugom spratu. Na suprotnoj strani razgovarali su članovi pomenutog aktiva: Predsjednik građanskog sudskog vijeća dr Đuro Glanc i pripravnice Kučukalić i Handžić.

»U vrijeme suđenja Radojki našla sam se pred sudnicom tobože slučajno — kaže Šahza Handžić. — Straža je bila pooštrena, a sudija dr Glanc upozorio me da budem oprezna jer su ustaše osobito bijesni: sudili su drugarici koja u zatvoru nije progovorila! Inače, prisustvovala sam gotovo svakom suđenju i pratila držanje komunista. Vidjela sam je kako, pored dvojice naoružanih stražara, mirno sjedi na klupi do vrata sudnice i posmatra ljude na hodniku. Dotada je nisam znala i zadivio me njen smiren i čvrst izgled. Na njenom plemenitom i pametnom licu nije bilo straha, kao u nekih osuđenika koji su drhtali, uporno hvatali poglede prolaznika i davali im znakove, bacali nažvrljane papiriće... Navikli smo bili na unezvijerene fizionomije izmrcvarenih ljudi, na krikove, a ona je i tu, pred vratima smrti, gdje u ime pravosuđa bjesne najniži instinkti, ostala tako spokojna.«

Prišao sam. »Ono je Radojka Lakić, treba da je braniš...« reče Đuro.

»Imate li kakvih podataka?« pitam.

»Na pretresu hvataj iz optužnice. Spasavaj kako znaš... Ništa o njoj detaljno ne znamo.«

Teške su bile odbrane tada, kada su ljudske glave bile jeftinije od glavice kupusa. Predsjednik Pokretnog prijekog suda Matijević jedino je bio redovni sudija; ostale »sudije« bili su, obično, dva člana ustaškog pokreta u uniformi. Optužba je bila usmena; ni optuženi ni njegov branilac nisu znali zašto se ovaj optužuje. Kad se tome doda da sa njom nisam smio razgovarati, jasno je da je i ova odbrana bila puka formalnost; ne znate ni djelo ni okolnosti! Branitelj je obično na suđenju upoznavao sadržaj optužbe, neposredno iz toka procesa. Suđenja su zakazivana iznenadno i održavana tajno i na brzinu: bilo je teško saznati dan i čas. I za Radojkin

proces uopće se nije znalo, pa ipak je u maloj sali na klupama sjedilo petnaestak ljudi; svega nas je bilo oko 25. Poneko samo uđe, posluša i izađe.

Kada je oko 16 časova pretres počeo, Radojka je stajala i sve nas posmatrala sa nepovjerenjem: sud na sredini, lijevo tužioca i desno mene, gdje je zadržala pogled ne znajući moju funkciju. Ali čim sam počeo da postavljam pitanja, osjetila je da je branim, shvatila je moju ulogu. Predmet optužbe je bio: U njedrima su joj pronašli skripta »Osnovi Lenjinizma«. Upravo je bila pošla na sastanak. Negdje u blizini Doma JNA u ulici Zmaj Jove susreo ju je domobranski oficir i prepoznao. Obavijestio je prvog stražara da je vidio tu i tu, poznatu kao ljevičarku, i ovaj je za njom pošao, legitimisao je i poslije žestokog opiranja sproveo u policiju.

Pošto sam saznao za motiv optužbe, zatražio sam da sud provede dokaz saslušanjem svih svjedoka. U slučaju da ti dokazi ne bi potvrdili stanovište optužbe, bila je to jedina šansa da joj se pomogne. Predložio sam da se pretres odgodi, da bi se pozvali i saslušali novi svjedoci. Svrha mi je bila da se dobije na vremenu: da se svjedoci pronađu i da se na njih djeluje. Sud je počeo da vijeća o mom prijedlogu i usvojio da se svjedoci saslušaju ali — odmah! Iznenadilo me zašto su to smjesta prihvatili, ali kad su saopštili: »Svjedoci su prisutni«, shvatio sam da su ih sve unaprijed pripremili. Već su ih i predveli. Čak su i prostitutke doveli da svjedoče. Svi oni su se izredali i u cijelosti potvrdili optužbu, od riječi do riječi! Shvatio sam da su sve šanse izgubljene. Javni tužilac Šunjić prikazao ju je kao teškog političkog krivca i tražio kaznu, jer postojala je samo jedna kazna — smrt! Iskonstruisao sam odbranu na osnovu saslušanog materijala, jer ništa drugo nije mi ni preostajalo. Pošao sam od toga da je mlado biće, tek se rascvjetava, treba još da doprinese društvu a ne da se ugasi...

Sve se odigralo u roku tri-četiri sata. Dok je tužilac govorio, sjedila je hladnokrvno, s nogom preko noge, kao da prisustvuje nekoj predstavi. Jedna stvar je fascinirala i sud i publiku: mirnoća kojom je pratila tok pretresa. Sve je primala mirno i dostojanstveno. I publika i ja kao branitelj bili smo daleko uzbuđeniji. Dok sam ja govorio, okrenula se i promatrala me. Sud se zatim povukao na vijećanje i došlo je brzo do proglašenja presude:

Smrt strijeljanjem!

Radojka je saslušala presudu sa nepomućenim mirom, isto kao što je pratila čitavo suđenje. Za čitavo vrijeme procesa, pa ni u času proglašenja presude, ni drhtaj na licu nije joj se odrazio u znak uzbuđenja. Ja sam kao čovjek proživljavao strahovite momente, a ona se ponašala kao da se ne radi o njenom životu. Njezin mir nas je prosto frapirao. To je naročito došlo do izražaja u momentu kad ju je predsjednik Prijekog suda upitao da li želi uložiti molbu za pomilovanje, jer žalbe nisu dozvoljavali:

»Možete napraviti molbu, imate pravo«.

U sudnici nestvarna tišina. Napeto iščekivanje. A ona? Ustaje, odmjereno, polako, s lakoćom, i uz odrečno klimanje glavom, kroz sarkastičan osmijeh, s prezrenjem u pogledu, jednostavno i dostojanstveno odbija:

»Milost takve države ne trebam!«

Oči, usne, crte lica, sve u blagom grču prezira i nipodaštavanja! Nije uopće mnogo govorila, a sada, sa dvije-tri riječi izrazila je sve; sa istim spokojstvom, samo sa više gađenja u pokretu i načinu izgovora, cijelim svojim bićem rekla je — NE! — I tim ustajanjem, odbijanjem s visine, htjela je da ih ponizi i izrazi gađenje prema čitavoj toj izvještačenoj ceremoniji.

Bio je to vrhunac pretresa. Veličanstveni trenuci! To se ne da opisati! Osuđuju je na smrt i, evo, pružaju mrvicu, daje joj se tračak nade u život, a ona to na velik način odbija.

Čuvši njen odgovor, skočio sam i rekao da po zakonu branitelj može zatražiti pomilovanje i protiv volje osuđenog, i ja hoću da koristim to pravo. Obrazložio sam to, opet, njenom mladošću: ljude treba odgajati a ne uništavati. Sud je usvojio i ovaj moj prijedlog jer su te molbe bile formalne, rješavane su na brzinu, sa suđenja se išlo direktno na telefon po rezultat. I tako, strijeljanje nije uslijedilo odmah, u roku od tri sata po presudi, kao obično, već dan kasnije. Time je pretres završen.

Sad dolazi onaj momenat, ono što mi se nije desilo u cijelom životu i praksi, i po čemu ja ovaj pretres ne mogu da zaboravim. Radojka je ustala sa stolice i jednim pogledom gnušanja i mržnje obuhvatila tužioca i članove Prijekog suda, a zatim se, neočekivano, okrenula i s blagim osmijehom došla do mene. Pružila mi ruku! Uz čvrst stisak tiho reče: »Hvala

vam!« i u oči mi zaroni toplim pogledom punim prijateljstva, što osvaja, čiju sam ljudsku snagu i dubinu kao bezdan osjetio.

Sa takvim dostojanstvom je otišla, kao da joj život ovim trenutkom nije zapečaćen: kao da je sa zadovoljstvom završila jedan zadatak i sada s ponosom ide dalje. Zagušilo me. Ni riječi nisam mogao izustiti. Ovako nešto nisam doživio! Oko trista odbrana imao sam u toku rata, sudbine raznoraznih ljudi, slučajeva da su bili osuđeni također bez osnova, pa su mnogi plakali, neki prosto urlali. Nikada nisam bio komunista, ali ona me je zadivila. Bogato me nagradila. Nikakva plata ne bi mogla da naknadi ono što mi je ona pružila tim ljudskim gestom.

Publika se razilazila. Niko ni u koga nije gledao; osjećao se neki pijetet, kao da se vraća sa sprovoda kakvog velikana. Čitav idući dan bio sam kao omamljen.

Do izvršenja kazne Radojku su zadržali u sudskom zatvoru. Tu je provela svoju posljednju noć. »Ustaške sudije su se uznemirile — sjeća se Šahza Handžić. — Predsjednik Pokretnog prijekog suda Matijević išao je u zatvor da Radojki saopšti da je molba za pomilovanje, što je uložio njen branitelj, odbijena. Od nje se vratio sav bijesan i ljutito prepričavao po sudu kako mu je nehajno i s prkosom rekla:

»Sad je na tebe red! Ti ćeš doći iza mene!«

Kad joj se cinično nasmijao u lice, dodala je:

»Smijte se vi samo, mi ćemo se posljednji smijati! Nisam ja ni prva ni posljednja, ali vi ćete sigurno biti posljednji!«

Van sebe zbog moralne nadmoći te hrabre djevojke, s mržnjom se izrugivao: »Eto joj sada njena Partija! To je najdrskija žena koju sam vidio!« Među ustašama se dugo komentarisao slučaj Radojke Lakić. »Osuđena, i još prijeti!« gunđali su ljutiti. Različiti su bili ti mnogobrojni i žučni komentari, ali je istina da ih je svojom ljudskošću začudila, razdrmala i čak porazila. Dugo sam u duši nosila tupi bol za njom i divila se njenoj snazi i vjeri u pobjedu; u doba, kada su fašisti mislili da su najjači.«

Drugi dan po pretresu interesirao sam se kod kolege zapisničara ima li šta za Radojku. »Da si živ i zdrav, ona je likvidirana juče u sumrak. Uh, što mi je bilo teško, tamo kod rake — reče mi on. — Svi smo bili potišteni, samo ona raspoložena«.

Mjesec-dva poslije njene pogibije, dobio sam pismo od njezinog oca. Čuo je da sam branio njegovu kćerku i zatražio obavještenja. Pod snažnim utiskom Radojkine ličnosti i držanja, toplo sam mu napisao da mi je žao što im jad moram saopćiti, ali ona zaslužuje ne da je žale već da budu ponosni na nju.

— Krajem oktobra iste godine — sjeća se Nada Manojlović — pročitali smo u jednom od brojeva »Hrvatskog naroda« vijest o Radojkinoj smrti.

»Šta li je sa našim djetetom? Gdje li je naše dijete?« pitali su roditelji. Mučna atmosfera: Svi znaju, a svi šute! A onda, jednoga dana, pred kućom narodnog heroja Vese Gavrića sreo ih je stari penzioner i upitao:

»Zar je baš strijeljaše?«

»Koga?«

»Pa, vašu kćerku!«

Mati se onesvijestila. Obukla je duboku crninu, puna kajanja: »Joj, ogriješila sam se o moje dijete. Ona je gladovala... Šta smo uradili od nje... Bila sam nepravedna!«

»Njezino držanje me je zadivilo... Bila je to herojska smrt. Ne treba da se žalostite, neka vam njeno junaštvo da još više impulsa za život« pisao je ocu Radojkin advokat. Otac je to pismo čuvao kao svetinju, nosao uza se i pokazivao ljudima. Drhteći ga je čitao, a mati je plakala. Priča se da je od griže savjesti i tuge umrla.

Zvonko je, kažu, zapjevala izlazeći iz suda i lakim korakom ušla u Crnu Maricu, što se tog blistavog septembarskog popodneva zaustavila ispred zapadnog ulaza patinom obojene pravosudne palate. Osim pogdjekojeg »slučajnog« prolaznika ili znatiželjnika, na ovom dijelu ulice bilo je gotovo pusto.

— Vlasti su poručile po mene i još jednog ljekara Rusa-bjelogardejca, poručnika vojne bolnice, sa naređenjem da opet prisustvujemo nekom smaknuću i da službeno ustanovimo smrt — sjeća se tadašnji policijski ljekar u Belediji dr Muhamed Kundurović. — Kad sam stigao, zatekao sam djevojku od oko 24 godine kako sjedi u policijskim kolima na desnom sjedištu pozadi vozačke kabine, između trojice stražara i vojnika koji su je čuvali. Vesela! Polako je pjevušila »Volga, Volga, matj radnaja...« Zastane samo da po-

puši, baci opušak i — opet pjeva! Kola su također bila opkoljena stražom od šest domobranaca. Bio je tu i sudija, koga sam upitao kuda idemo.

»To je Radojka Lakić od Prijekog suda na smrt osuđena zbog veleizdaje NDH«.

Znao sam to ime. Još dok je ležala u policijskom zatvoru — Belediji trebao sam je prebaciti u bolnicu, kao što sam kasnije slao ostale, ali po nesreći bio sam odsutan. »Šteta što nisi prije bio, mogao si Radojku spasiti« rekli su mi neki ljudi kad je već bila odvedena na suđenje. Svi važniji ilegalci znali su moj lični opis. I ona. Ko im je to dao, ja ne znam.

Ušli smo i mi i vojnici, i kola su pojurila prema Vracama. Sva lica ozbiljna, sumorna, osim njenog. Opet je zapjevala, kao da na gubilište vodi ona nas a ne mi nju. Svi mi, ostali, ćutali smo kao ubijeni. A ona je, cijelo to kratko vrijeme vožnje sarajevskim ulicama, pjevala ruske pjesme a pri koncu puta prosto je zakliktala: »Crveni se barjak vije na vrh gore Romanije...« Sve je išlo munjevito, za dvadesetak minuta bili smo gore.

Vraca su postala stratište. Taj komadić zabačene ledine na padini pod Trebevićem, dvadesetak metara od kolskog puta, oivičen razbacanim mezarima i nišanima napuštenih groblja, po zlu se pročuo. Ustaše i Nijemci su tu noću dovodili koga su htjeli i u odjeći bacali jedno preko drugih... Osvitale su samo hrpe svježe nabacane zemlje, bez reda i bez oznaka.

Kuća Joke Malenice je uz samu cestu. »Malo, malo, pa Crna Marica dođi — sjeća se ona. — Joj, pa insan povazdan ništa ne okusi! To popodne seljaci su nam doćerali troja kola sijena. Istovarali smo iza kuće i gledali: Crna Marica opet dođe, uzdiže prašinu i stade ispred one šikaraste ledinice. Sunce pri zalasku. Izađe ih dosta, samo jedno žensko u dugom kaputu. Odmah je zapjevala partizanske pjesme. Poslije je pušila. Ostali su čitav sat... »Imam ja ko će mene osvetiti!... Živila komunistička partija!...« vikala je prije nego što su zapucali. Dotad za te riječi nismo ni čuli, niti znali šta znače. Dogonili su sve po dvadesetoro, po desetoro, i po danu i po noći, ali niko se ni prije ni poslije nje nije držao tako kao ona. Kad su, jednom, opazili da se iza gornjeg

prozora nešto miče, dođoše ko izvan sebe, bijesni, i zabraniše nam da gledamo.

— Izašli smo — priča dalje dr Kundurović — sudija prvi, pa ja, ona i straža. Prosto nevjerovatno! Smijala se! »Šta ste se ljudi uozbiljili« veli nam. Odmah je dovedena pred iskopanu raku pored puta. Izvršioci kazne uvijek su se bojali da osuđenik ne pobjegne i zbog toga je cijela pratnja bila iznenađena kad je Radojka sama uskočila u suvu jamu što joj je do pojasa dosezala.

»Mogu li zapaliti?« upitala je, i ja sam prišao da joj ponudim i pripalim. Kao da gledam njenu punašnu bijelu ruku kako uzima cigaretu iz moje crne tabakere. Ruke su mi se strašno zatresle. Ona me prijekorno pogleda i reče:

»Što drhtiš, doktore!? Ne budi kukavica! Ne ubijaju tebe nego mene. Šta se bojiš? Ako ne budeš radio pošteno, odgovaraćeš narodu svome«.

Pričekali su dok je popušila. Bilo je toplo. Sve preplavljeno rumenilom sa zapada. Mirno. Osim nas, nikog u blizini. Prešla je pogledom prostran vidik: sarajevska naselja, bašte, krovove... Iza leđa joj, preko ceste, u nedogled se blago spuštaju brežuljci put Kasindola, Vojkovića...

Kad je odbacila opušak okrenula mi se i tiho kazala: »Pomaži naše u zatvoru, inače, odgovaraćeš narodu«. Bila je tako spokojna. Plačući sam se odmakao i posmatrao. Cijelo tijelo mi se treslo. Jecao sam. Nikad nisam vidio da ženu ubijaju. I to ovako! Mlado, zdravo biće u kome buja život! Prišao joj je sudija i upitao želi li da joj vežu oči. Bez drhtaja je gledala u podignute cijevi i viknula:

»Ne! Platićete razbojnici ovo. Drugovi me neće zaboraviti. Živjela Komunistička partija! Živio Sovjetski Savez! Živjela Crvena armija!... Smrt fašizmu!«

Odjeknuo je plotun. Šest domobrana sa uperenim karabinima gađali su u glavu i grudi. Za trenutak je ostala stojeći a niz haljinu krv joj se probila u mlazevima. Desi se, promaše! Prezrivo im se nasmijala i doviknula:

»Što vas plaćaju kad ni gađati ne znate. Da sam ja na vašem mjestu...« Opet plotun. Bila je sva izrešetana ali srce je kucalo. Prišao je stražar i ispalio još jedan metak u glavu. To je bilo jezivo! Utom sam se onesvijestio. Polijevali su me vodom i tek tada, tresući se i jecajući, sišao sam i ustanovio smrt. Strašno!

Nagledao sam se u toj svojoj službi svega: umiranja i Srba i Cigana i Jevreja... Neki muškarci su vrištali i molili, neki mokrili poda se... A ona, žena, tako se junački držala! Kad god se sjetim nje, ne mogu da ne mislim na još jednog čovjeka. Đuzo Omer, stolarski radnik iz Mostara, u majke jedinak, isto se herojski držao kao i Radojka. Ni jedno nije tražilo da im vežu oči i vikali su isto, kao da su se dogovarali. Ona i Đuzo ostali su mi nezaboravni. Kao brat i sestra po hrabrosti!

Bilo je to moje posljednje prisustvovanje pogubljenjima, zadnji uviđaj, jer sam nervno obolio i očajno se propio. Po dvije litre rakije dnevno! Kud god — ona mi pred očima! Rus me zamijenio.

Svima se žurilo nazad. Vladalo je mišljenje da je opasno pod šumom okasniti. Ne znam jesmo li brže uzašli ili sišli. U ćutanju. Kao zanijemili. Po gradu su se već palila svjetla. Pred Marijin-dvorom čekalo me moje društvo, među njima neki Srbi: zanimalo ih je ko je strijeljan, kakav je bio...

O Radojki se sve brzinom pronijelo. Tu istu noć saznalo je pola Sarajeva, a sutradan i »Čiča«[29]) na Romaniji. Pročulo se o većini detalja, pa sam uvjeren da su iz onih kućeraka niže stratišta ljudi posmatrali vireći iza zastora. Za dvadeset i četiri sata doznalo se sve: kako sam se ja »ženski« ponio, a ona — »muški«!

[29]) Slaviša Vajner — narodni heroj, legendarni komandant Romanijskog partizanskog odreda, poginuo.

VAHIDA MAGLAJLIĆ

VAHIDA MAGLAJLIĆ

Legendarna Vahida, istaknuta muslimanka Bosanske krajine, rodila se u Banjaluci 17. aprila 1907. godine. Kći kadije. Završila je žensku stručnu školu i sve do rata bavila se domaćinstvom. Uz svoju braću, napredne intelektualce, upoznala se sa Pokretom i aktivno učestvovala u njegovim raznovrsnim javnim akcijama: radničkim priredbama, izletima, predavanjima... Otud je široko poznata i omiljena među sugrađanima. Naročito se angažovala u emancipaciji žena — prvo kao sekretar, a zatim kao predsjednica »Ženskog pokreta« u gradu. Zbog toga je bila pod prismotrom policije.

Po okupaciji, Vahida se zadivljujućom snalažljivošću i preduzimljivošću uključuje u NOP. U maju 1941. i formalno postaje član KPJ. Kao izuzetan organizator održava u Banjaluci razgra-

natu mrežu ilegalnih veza, punktova i »baza«, smješta i međusobno povezuje ilegalce, skriva ih od policije, snabdijeva odjećom i ispravama, domišljato ih izvlači iz neugodnih situacija... Njene zasluge u tome su velike.

Oktobra 1941. ustaše je hapse, zatvaraju u samicu i fizički zlostavljaju, u nadi da će otkriti ilegalnu organizaciju. Ali suočeni sa njenim upornim ćutanjem, odlučuju da je pošalju na Prijeki sud u Zagreb. Uoči polaska, 21. XII 1941. Vahida je uspjela da pobjegne iz zatvora u partizanski odred na Čemernicu. Otada sa krajnjim požrtvovanjem radi na oslobođenoj teritoriji Kozare, Podgrmeča i Bihaća, uglavnom sa ženama, okuplja ih u NOB, kao član Sreskog komiteta KPJ za Sanski Most, Bihać i Bos. Novi. Naročito uspješno organizuje muslimanke u zaostaloj Cazinskoj krajini: od novembra 1942, do januara 1943. godine.

Na Zemaljskoj konferenciji AFŽ-a u Bos. Petrovcu 6. XII 1942. god. izabrana je u Centralni odbor AFŽ-a.

Za četvrte ofanzive povukla se s izbjeglicama i vojskom preko Šatora u Glamoč i Livno i vratila se opet u Podgrmeč. Partija je tad šalje da radi politički u srezu Bos. Novi, gdje je ubrzo i poginula, 1. aprila 1943, u selu Velika Ruiška, prilikom iznenadnog upada Nijemaca. Posmrtni ostaci se i danas nalaze u zajedničkoj grobnici boraca NOR-a u Velikoj Ruiškoj. Od spomen-obilježja postoji njena bista u bašti Muzeja revolucije — u Kastel-tvrđavi u Banjaluci. Škola u jednom selu kod Bihaća nosi ime »Vahida Maglajlić«.

Vahida spada u red onih revolucionara koje je podigla i odgojila slobodarska Banjaluka i koji su sav svoj život posvetili borbi naše Partije.

Za Narodnog heroja proglašena je 20. decembra 1951. godine.

— U ono doba roditelji se obično nisu radovali rađanju ženske djece. Vahidu smo, kao naše prvo dijete, jednog kišnog proljeća ipak s radošću dočekali — kaže Čamila Maglajlić[1]). — Desetoro sam ih rodila. Sa nama pod istim krovom živjeli su kadijini roditelji, pa njegova braća i sestre sa svojim ženama i djecom. Bila je to velika zajednica, 22 člana, od kojih petnaest muškaraca. Velika sofra samo muške djece!

Uvijek živa i nemirna, Vahida se nije igrala s lutkom kao ostale djevojčice nego »konjima« i puškama koje je snagom svoje djetinje mašte doživljavala na običnoj drški od metle ili na pritki, krišom iz zemlje iščupanoj, oko koje se još obavijala grahova loza. Družila se najprije s muškarčićima, jer smo u kući imali samo jednu djevojčicu njenih godina — tetku Ašidu. Ali igre su ubrzo zamijenjene obavezama: iako sama još nejaka, prala je pelene za svu mlađu djecu, čuvala ih i zabavljala, i nosala po dvorištu i bašti. Kad se ide u rod ili na teferič, svežem joj dijete na leđa, jer tada nije bilo kolica.

Vrlo rano, još dok je išla u mekteb, pokazala je sklonost za ručni rad. Kasnije smo je upisali u žensku stručnu školu, iako je bila prava rijetkost, da muslimanska djevojka pohađa bilo kakvu školu. Sjećam se govorkanja: »Vidiš, kadija, pa šalje dijete u školu...« Njen smisao za ručni rad snažno se razvio tokom školovanja i po tome je u čaršiji ubrzo postala poznata. Izrađivala je narodne motive u divnom skladu boja. Čudili smo se kakvom brzinom se nižu cvjetovi i šare na bijelom tkanju pod Vahidinim vještim prstima. Svojim najuspjelijim i najdražim radom smatrala je krevetski prekrivač za koji je sama smislila motiv. Uvijek je bila okružena dru-

[1]) Majka Vahidina »kadinica« — odlikovana Ordenom zasluge za narod se srebrnom zvijezdom.

garicama, prosto su joj hrlile. Njena živa radoznalost za sve novo i lijepo, njena djevojačka iskrenost i povjerljivost, a nadasve praktičnost i sigurnost u svakom poslu stvarali su joj mnoge prijatelje, mnoge koji su željeli biti kao ona.

Najstariji sin Ekrem studirao je u Zagrebu. Munib je radio u opštini kao tehničar, a Dževad, također tehničar, poslije hapšenja 1935. i ležanja u Sremskoj Mitrovici, nije mogao da se zaposli u svojoj struci već kod »Singera« kao trgovački putnik. Ostala djeca išla su u školu ili na zanat.

Vahida se nije zadovoljila školom koju je završila. Vukla ju je neodoljiva želja za višim znanjem. Htjela je u Zagreb, u stručnu učiteljsku školu. Nastali su dani iskušenja. Trebalo se odlučiti: Postupiti kako razum i želja nalažu ili — poslušati oca. Pobijedilo je shvatanje oca: Žensko dijete ne treba slati od kuće! Pred očevim autoritetom, bar za neko vrijeme, pomirila se sa životom koji joj je od rođenja namijenjen. Pripala je kući i domaćinstvu.

Našu staru bosansku kuću debelih zidova, na kojima je bio prozor do prozora, sa njenim hladnim hodnicima, trudila se da učini ljepšom, prijatno namještenom. Nastojala je da je uredi savremenije i bez mnogo izdataka, koliko je to svojim radom sama mogla postići. Najviši je događaj za nas bio kad je starinsku sofru zamijenila stolom; dotada je samo kao ukras stajao u jednom uglu. Na sofri sam otad samo pite razvijala.

Jednog dana primjetih da se Vahida čudno ponaša, nešto od nas krije. I stari, otac joj, zapazio je da mnogo čita. Navraćale su joj često, ili je tražile, neke drugarice koje do tada nisam viđala u našoj kući. Zatvarale su se u njezinu sobu i nešto sašaptavale. Oči mi se otvoriše istom kad se zaratilo. Svoj rad od nas više nije mogla kriti; trebala joj je naša pomoć.

— Osim vidljive bistrine, odlikovala se pravdoljubivošću — kaže Zumreta Dedić najbliža Vahidina drugarica iz osnovne škole. — Otvoreno bi i uvriježeno protestovala kod učiteljice, kad bi ova pokazala neku, očigledno nepravičnu, naklonost prema bilo kojoj od učenica. Isto tako odlučno, bi se pobunila kad se naša nestašna drugarica Maida ponašala drsko prema učiteljici. I kao djevojke smo drugovale, sve dok se ja nisam udala. Često bi skoknula do mene, da s mog prozora malo proašikuje, jer joj moji to nisu zamjeravali. Zala-

zeći u moju kuću, mogla je tu da vidi nešto drugačiji način života i odnosa u porodici. Naš otac je bio savremenijih shvatanja: Jednako je školovao i kćeri i sinove. Sjećam se kako mi je Vahida došla sva uzbuđena i ljutita kada je njen brat Ekrem odlazio u Zagreb na studije. »Kakav je to otac, koji dozvoljava braći da se školuju, a mene hoće da zatvori u kuću!« Ipak je Ekremu od svoje uštedevine kupila za put njegovu prvu pidžamu, a nedugo zatim poklonila mu i odijelo. Bila sam prisutna kad je u par navrata i braći prigovarala za takav odnos prema njoj. U jednoj takvoj prilici požalila mi se: »Kad bih znala lijepo pisati, opisala bih ovo i nagrdila sve redom pa nek bude i sto sramota!« Nimalo me nije iznenadilo kad sam čula da pripada Komunističkoj partiji; znam da je u tom radu našla oduška.

— Iako sam bila mnogo mlađa — kaže Vahidina jedina sestra Muniba Šerić[2]) — osjećala sam je ne samo kao sestru nego i kao drugaricu; tajni pred njom nisam imala. Nikada neću zaboraviti Vahidinu pažnju prilikom moje svadbe. Ruho, koje je sebi sa uživanjem godinama pripremala, tako je jednostavno je podijelila sa mnom. Mom djetetu se radovala kao i ja sama. Među prvima me obišla u Bos. Dubici u mom novom domu. Koliko je samo ljubavi i truda uložila oko opreme, iako je gotovo stalno bila zauzeta raznovrsnim političkim radom.

— Kao mladi komunista često sam dolazio u sukob s ocem; i iz kuće me je istjerivao — kaže dr Ekrem Maglajlić. — Tada mi je prilazila Vahida, pitala me šta ja to u kuću unosim. Da bih sebi olakšao položaj u kući, a ujedno pridobio i odgojio i mlađu sestru, pristupio sam prvo Vahidi, po godinama sebi najbližoj, i objasnio joj o čemu je sukob između mene i oca. Postepeno, dajući joj literaturu i objašnjavajući smisao i svrhu borbe radnog naroda, uveo sam je u red boraca radničkog pokreta. To je bio početak njenog saznanja. Kasnije, pod utjecajem komunista naše šire porodice, ona je sasvim prišla naprednom radničkom pokretu, manifestujući to učešćem u »Ženskom pokretu« i drugim akcijama koje je Partija organizovala.

Kada sam 1931, poslije dužeg boravka u Zagrebu, došao u roditeljsku kuću, osjetio sam čitavu revoluciju u načinu

[2]) Udovica Fadila Šerića — narodnog heroja.

života. Čim sam ušao, primijetih postavljen sto s nekoliko tanjira koliko i ukućana Bio sam iznenađen, pitajući se koja je to snaga uspjela nagovoriti oca da se iz kuće izbaci sofra. Ta snaga bila je Vahida. Na oca je, također, vršila pritisak da je pusti da izlazi bez zara, sve dotle dok se sa tim nije pomirio. Prema patrijarhalnim navikama bila je nemilosrdna. Svojom upornošću izborila se za majčinu naklonost pa ju je ova, i ne odobravajući sve njene postupke, i preko volje zaštićavala pred ocem. Nekad sam bio iznenađen njenom savremenošću, brzim razumijevanjem događaja, poznavanjem ljudi, a iznad svega mi je imponovala njena velika želja za znanjem. Uvijek je bila puna pitanja i tražila odgovor od ljudi, od knjiga, od zdravog razuma. Bio sam siguran da Partija ima u njoj sposobnog i odanog borca.

— Često sam navraćala u njihovu kuću — kaže Sultanija Hadžiomerspahić-Čamo — jer sam sa Vahidinom sestrom išla u školu. Vahidu sam zavoljela najviše zbog njene pažnje i ljubavi prema meni. U osnovnoj školi ručnom radu se poklanjala velika pažnja. Sa izuzetnim strpljenjem Vahida je i u meni razvila ljubav prema rukotvorinama, tako da se i danas njima zanimam. Čudno mi je bilo da ona uspijeva da stigne na sve strane i obavi toliko poslova. Uza sve to, posao koji bi započela sa svojim vršnjakinjama, završavala je prije njih. Bila je nenadmašiva u brzom i urednom vezu. Šta sam puta kao dijete gledala u njene ruke, kako nevjerovatno brzo provlače konac i po nekoliko puta dok druge djevojke jedanput. Nikad neću zaboraviti kako je isporila sve što sam bila izvezla i »očitala lekciju« da je »bolje ne raditi nikako nego raditi svakako«.

Nije joj trebalo više od jednog dana da kupi tkaninu, sašije haljinu i da još isto veče na nekom sijelu sve nas iznenadi. Ako bi kod neke prijateljice primijetila želju za takvom haljinom, nije žalila da je pokloni, pa makar i da nije mogla uvijek nabaviti drugu. Činilo joj je veliko zadovoljstvo da loše sašivenu haljinu začas skine nekoj od nas i odmah na licu mjesta popravi. Uz to nije propuštala da prigovori: »Šlampava si, ugursuze!« U ovim »epitetima« bila je nenadmašna, ali uvijek duhovita i dobronamjerna. Imala je oštro oko da sve, do najmanje sitnice, zapazi i osobinu i da odmah izrekne sve što joj se ne dopada, a isto tako da te i pohvali.

Vahida je voljela veselo društvo i često je zakazivala velika sijela u svojoj kući; bivalo je tu po stotinu i više osoba, a najviše omladine. Ovim sijelima smo se unaprijed radovali i svi podjednako veselili, jer je ona stizala do svakog do starog čeljadeta i do najmlađeg djeteta. Kakve je sve igre i šale znala prirediti! Bili su to pravi umjetnički programi. Ona koja je čeznula za školom i savremenim životom, bila je u isto vrijeme nenadmašna u svim kućnim poslovima i bila stub velikog porodičnog domaćinstva.

— Oko Vahide su se okupljale žene i djevojke naše mnogobrojne šire porodice — sjeća se Teufik Maglajlić. — Pravo veselje bile su mobe, koje je u svojoj kući često priređivala. Jedanput se mijese rezanci za zimu, drugi put tarhana, ili se čisti voće i peče pekmez... Uz pjesmu i priču vrijeme prolazi brzo, a posao se obavi s lakoćom. I mi muškarci rado smo odlazili na ova vesela sijela. Vahida nije propuštala da progovori o onome što je boli, a čime je pogađala ženska srca. Naročito često pominjala je prava koja uživaju samo muškarci. »Oni idu na fakultete, kreću se slobodno, a mi ostajemo kod kuće. Pa i kad izlazimo, sputane smo zarom, kao buba u čahuri...« Tako okuplja žene oko sebe, svakodnevno proširuje svoj krug, kako bi u njima postepeno našla razumijevanje i podršku za svoje kasnije akcije.

Koliko se puta sjetila, u posljednji čas, da bi mogli ići na izlet: bilo u Slatinu ili drugdje. Dovoljno je bilo da prođe korzom, ili da nas sretne na nekom drugom mjestu, pa da kaže: »Pokret u četiri sata, ponesi...« Znalo se, ona će sve organizovati, raspodjeliti posao, a sama uraditi najviše. Zbog toga niko nije imao utisak da Vahida zapovijeda. A kad bi se izjutra iskupili na ugovorenom mjestu, nismo bivali iznenađeni ugledavši velika kola sa konjima — »tarnice«, natovarena svim i svačim. U kola bi se potrpali, nas dvadetak, i uz pjesmu i svirku kretali. Na teferiču nas je podsticala da se takmičimo u trčanju i obično je pobjeđivala, premda su se takmičili i muškarci. Često je svraćala u seoske kuće, bilo kojim povodom, i otpočinjala razgovor o svakidašnjim prilikama... Ženama bi, uz razgovor, za nekoliko minuta pokazala kako se plete bluza, džemper ili nešto šije. Na izletu u Bronzanom Majdanu skinula je nekom mališanu predugačke pantalone koje je naslijedio od starijeg brata i za tren oka od njih na-

pravila dvoje kratke. Uz to je okupljenim ženama preporučila takve hlače kao jeftinije i praktičnije.

U svim događajima u toj velikoj porodici ona je pomagala, radila, i kad se radi o bolesniku ili o udaji i ženidbi. Kad su se njene rodice, dvije sestre, istovremeno udavale, ona je načinila plan šta sve treba da ode za njima kao oprema. Zašla je po kućama rođaka i prosto ih »oporezovala« — šta ko treba da donese, da ne bude istih stvari. Dobivši ruho jedna od sestara je uzviknula: »To samo Vahida može da napravi!« Nije joj, recimo, bilo teško da provede i po nedjelju dana u kući gdje je neko umro. Priskakala je u pomoć ne samo rodbini nego i komšiluku. Mirnim putem i na najzgodniji način umjela je da otkloni nesuglasice i sitne svađe. Sjećam se, odrezala je kosu, a pod njenim utjecajem isto su učinile neke njene rođake i drugarice. Za njenog oca i nanu bilo je to strašno; tim više, što su se baš za njom i ostale povele. Kako nikako nije mogla da ih ubijedi, da kratka kosa nije sramota, povela je majku i nanu u posjetu kod stare tetka-Zize, najstarijeg člana porodice, poznate kao velikog zaštitnika omladine. Kad joj se Vahida požalila, tetka se okrenula njenoj majci i rekla: »Nemojte ih gledati otrag nego samo sprijeda. I vi ste imale odrezane solufe... Tako je bilo u naš vakat, a u njihov ovako... Sve sa svitom!«

Posebno se sjećam onih časova prosvjećivanja koje je Vahida u vidu sijela često pripremala za žene: tu smo i fašizam razobličavali čitajući izvod iz Hitlerovog »Majn kampf«-a, što mi je Buš[3]) bio dao.

— Bilo mi je devet godina kada je kod nas počela zalaziti priča Mubera Osmić[4]). — O njoj sam znala jedino da u kući ima mnogo muških članova, prilično strogog oca, sestru i pune ruke posla u upravljanju domazlukom. Iz moje stvarne priče o djetinjstvu ime svog junaka — Vahide zarezala bih svuda po Gornjem Šeheru, Novoseliji, Stupnici, po centru i periferiji Banjaluke, njenoj okolini i svuda po našoj zemlji. Tim prije što je bila žena onoga doba kada je ženina vrijednost u društvu i porodici bila gotovo istovjetna sa ma kojom

[3]) Narodni heroj Mahmut Bušatlija.
[4]) Karabegović Berka.

Sa izleta u Gornji Seher. U vrhu slike lijevo je Vahidina majka, Vahida u dnu prva s lijeva.

stvari u kući, rad na cijeni robovskog, prava nikakva, a dužnosti beskrajne...

Sijela su bila gotovo jedina mjesta gdje je naša udomljena ženska čeljad mogla da kaže šta misli, želi i osjeća. Tih sijela se sjećam još od 1935. godine pa nadalje. Zakazivana su obično u njenoj i našoj kući, ili negdje po Gornjem Šeheru. Vahida ih je obilno koristila za razbijanje raznih predrasuda: da knjiga nije za žensko, da se žena mora kriti i svemu pokoravati. Ponekad bi čitavo društvo povela na poznata »Uzdaničina« sijela sa igrankama. Na taj način je znatno omasovila »Ženski pokret«. Propagirala je pismenost, borila se za emancipaciju žene, specijalno muslimanke.

— Sa prozora sam je ugledala — sjeća se Bisera Hasanbašić. — U koracima, vedrom pogledu njenih zelenih očiju i poznatom osmijehu, ogledala se sigurnost i pouzdanje u samu sebe i svoje pothvate. Ušla mi je u kuću smiješeći se, ali sam joj na licu pročitala da se radi o nekom zadatku. Obratila mi se ozbiljno: »Trebalo bi popisati sve nepismene muslimanke; došla sam da i tebe zamolim da nam pomogneš...« Rukovodila je popisom radi okupljanja muslimanki na analfebetske

tečajeve, što su organizovali komunisti kroz društva »Gajret« i »Uzdanica«. Te iste, 1940. godine, napredna radnička i studentska omladina pripremila je preko BSK-a[5]) svoju zabavu. Vahida je dobrovoljnim prilozima obezbijedila bogatu tombolu. Žene su je radosno dočekivale, uvijek vesela lica, jer im je uz svaki posao donosila i vedrinu. Vahidi nije trebalo davati ideje za rad. Bila je sva od korisnih ideja, čijem je ostvarenju odmah pristupala.

— Radničko društvo »Prijatelj prirode« — priča dalje Berka Osmić — bilo je ponosno na Vahidu, kao svog istaknutog člana. Djelovalo je većinom ljeti jer su izleti bili glavna forma rada. Išlo se pješice, najčešće negdje pokraj Vrbasa, a muškarci bi čamcem prevozili hranu. Odlazili smo u Trapiste, Slatinu ili Han-Kola. Nisam znala čime je direktno bila zadužena, ali svaki njen posao izgledao je spontan. Zahvaljujući njenom toplom odnosu sa seljacima, ovo društvo je uključilo i seosku omladinu, pored radničke i studentske. Seoska omladina u Han-Kolima radovala se našem dolasku. Donosili smo im raznu literaturu, sa nama su pjevali... Jednog dana seljanka iz Han-Kola sjaha s konja ispred naših vratnica i upita moju sestru Aišu[6]): »Kako bi našla gospojicu Vajidu?« Radilo se o dogovorenom poslu.

— Moja majka je kod njih 1930. pomagala u domaćinstvu pa sam u toj porodici bio kao njen član — priča Safet Fejzić. — Kad sam izgubio roditelje, Vahida se brinula za moje dalje školovanje i smjestila me u internat »Gajreta«. Nisam jedini od radničke omladine kome je ona pomogla. Tu je Džehverović Rušid kome je, kao siromašnom đaku, takođe omogućila da se školuje i sam izdržava. Partijska organizacija u Banjaluci organizovala je 1939/40. besplatan kurs za učenike sa popravnim ispitom, koji je pohađalo 150 đaka. Rukovodio je Osman Karabegović. Vahida je obezbijedila prostorije. Uspješan završetak kursa obilježen je izletom u Gornji Šeher — na Suturliju[7]). Vahida je dovela i većinu roditelja ove djece.

---

[5]) Banjalučki sportski klub.

[6]) Aiša Karabegović, komunista, 1942. svirepo ubijena od četnika.

[7]) Suturlija: Veći potok — čitav taj uvučeni kraj iznad gornjeg šehera, bio je omiljeno izletište KAB-a.

Ivica Mažar se osvrnuo na rad kursa i izložio političku situaciju, a zatim je izveden kulturno-umjetnički program.

— Živele smo u istom gradu. Poznavala sam još pre rata nju i njenog brata Muniba — kaže Jela Perović. — Otac kadija, strog čovek, bio je vrlo cenjen u Banjaluci. Majka, dobra, plemenita žena. Videla sam je prvi put 1941. kad sam tražila Vahidu da joj nešto poručim u vezi sa prikupljanjem priloga za NOP. Vahidu ne nađoh kod kuće. Dočekala me njena majka-kadinica i primila blago, s poverenjem, iako me dotad nije videla. Bila je izgleda upućena u aktivnost svoje dece. I ostala Vahidina braća bili su napredni ljudi. Vahidu sam sretala u akcijama naprednih ljudi: na predavanjima, priredbama, izletima i drugim manifestacijama Kluba akademičara, društva »Pelagić«, »Ženskog pokreta«, »Prijatelja prirode« i ostalih. Redovno je davala i sakupljala »Crvenu pomoć«. Bila je uvek otvorena, direktna i originalna u izražavanju. Vešta u rečima. Sugestivna, posedovala je moć uticaja na ljude. Bila je osrednjeg rasta, sportskog izgleda, čvrsto građena. Temeljna.

— Mnogo sam slušala o njoj — priča Ruža Maglajlić, žena Vahidinog brata Ekrema. — Ilegalni radnici iz B. Luke, Kazas i Maslo, navraćajući kod nas u Zagreb pričali su kako je jako stroga u gledanju na odnos muža i žene u braku. Ekrema sam ludo voljela i pobojala sam se da će njena strogost utjecati na naše odnose. Ekrem zbog ženidbe nije smio kući. Međutim, kad je došla u Zagreb, Vahida nije mogla a da nas ne obiđe. Vidjela je da kao studenti živimo bijedno, u jednoj sobi, pa je prodala svoj biser i naušnice, i kupila nam je najneophodnije od odjeće. Otada nam je svakog mjeseca slala paket hrane i drugih stvari. Avgusta 1939. došla sam kao profesor na službu u Banjaluku. Nisam se, što kažu, ni okrenula u gradu, nisam još ni ušla u njihovu kuću, a Vahida mi jednostavno reče: »Draga moja, vrijeme je da se prihvatiš posla; kakvog, ti već znaš. Popodne idemo na sastanak.« U prostorijama Ženskog pokreta našle smo se sa Dušankom Kovačević, Stankom Šubić i još nekoliko drugarica. Na sastanku je bilo govora o predstojećoj skupštini i izboru odbora. Meni je dodijeljena dužnost blagajnika. Njeno djelovanje išlo je za tim da svim mogućim metodima probudi kod žena svijest o nji-

hovoj neravnopravnosti i teškom položaju u porodici, braku, i u društvu. Pri svim tim nastojanjima bila je uporna i dosljednja. Koristila se živom riječi, literaturom, predavanjima i ličnim kontaktom, služeći se uvijek primjerima iz svakidašnjeg života. Na sijela preko Vrbasa i u Gornjem Šeheru, pozivale smo napredne djevojke i svaka od njih povela bi još koju. Našla bi se i harmonika. Djevojke su obično radile ručni rad, a Vahida je istupala sa unaprijed pripremljenim programom. Čitale smo iz knjiga, novina i sakupljale pomoć za drugove u koncentracionim logorima. Neke žene su je osuđivale, i to one imućnije: da se bavi muškim poslovima. One siromašnije su joj odobravale ali, misleći da je neravnopravnost bogomdana, govorile su: »Moja Vahida, ne može to kod nas tako biti.« Ako nije mogla drugačije, uzvratila bi: »Draga moja, tako će ti biti, pa ti radi šta hoćeš.«

Sve poteškoće i prepreke strpljivo je savlađivala, često nailazeći na nerazumijevanje i svojih najbližih. Malograđanska čaršija, namjerno ili iz neznanja i vjerskih predrasuda, krivo je tumačila njen stav i nastojala ju je okaljati i u gradu i u porodici. »Kao Vlahinja! Obukla usku bluzu, odrezala kosu, ide u kino, pozorište... Zašto je poletila u takvo društvo?! Šta će njoj Dušanka Kovačević, koja hoda po Beogradu...« govorili su bâbi. Zbog toga je ponekad u kući bio lom, pri čemu je i majka mnogo trpjela. Bilo je muslimana koji su priželjkivali da se njome ožene. Prilazili su kadiji lično ili poručivali preko nane i drugih da se ona mane pomenutog društva, jer joj se samo pod tim uvjetom vrata udomljenja širom otvaraju. I bliža i dalja rodbina vršila je pritisak na nju. Zabranjivali su joj da izlazi. Takvo stanje trajalo bi mjesecima. Ipak je izlazila. Ja sam joj u tome često pomagala. Bâbo mi je, kao sinovljevoj ženi, vjerovao. Rekla bih da moram u školu pa neka mi Vahida pravi društvo i sačeka me u zbornici. Čim bismo izašle iz kuće, ona je odlazila svojim a ja svojim putem. Dešavalo se čak: reknem bâbi da joj nije dobro, da leži. Smotali bismo nešto i stavili u njen krevet; kad on proviri, nek pomisli da je u postelji.

Pričala mi je da se zabavlja sa Srbinom i da je on »jedini za koga bi se mogla udati« ali radi oca, koji je veliki autoritet, to nipošto ne bi učinila. Povjeravajući mi se plakala je. Požalila se da je ni majka u tome ne bi razumjela. Mada ju je u svemu pred ocem štitila, često ju je opominjala: »Vahida,

12. aprila 1940. godine na svadbi sestre Munibe. Gore, s lijeva na desno: braća Nazim, Dževad — poginuo, Dr Ekrem, Munib — poginuo, Muniba i suprug Fadil Šarić — poginuo, narodni heroj, braća Osman, Nedžib (poginuo). Dolje: Alija, Ruža supruga Ekremova i Vahida.

šta radiš!?« »Meni je jasno da neću imati svoje lične sreće — šaputala je sjetno, brišući oči. Sve svoje nadanje i snagu uložiću u rad. To mi je svrha života i u tome osjećam naknadu i veliku radost.«

Posebnu je brigu vodila o kući. Uvela je peglanje rublja i svakome postavila krevet, jer dotad se spavalo po podu na dušecima. Nastojala je da se u kući jede što više zeleni. Održavala je besprijekornu čistoću u čitavoj kući. Stalno je osuđivala običaj žena da hodaju po mahali i ispijaju kafe. — Kad bih subotom polazila u Zagreb, uvijek mi je sašila nešto novo »da se pokažem pred mužem«.

— Naše drugarstvo počelo je u doba njene aktivnosti u Ženskom pokretu — priča Dušanka Kovačević. — Patrijarhalno vaspitanje i običaji namijenili su joj sudbinu domaćice. Trebalo je da zar i tamni veo preko lica izjednače njen život sa životima hiljada muslimanskih žena čiju je potlačenost ona

poznavala i osjećala više nego iko. U napredne ženske organizacije nju nije doveo slučaj. Dovela ju je lična pobuna protiv života koji joj je namijenjen, divna ljudska želja za slobodom, znanjem i akcijom. Sposobna i inteligentna, duboko osjećajna, brzo je shvatila vezu između radničkog pokreta i borbe za oslobođenje žene. Radnički dom zamijenio je ovoj izvanrednoj ženi više školovanje što joj porodica nije omogućila jer je bila žensko, a knjige i borbene pjesme zamijenile su mahalska sijela i razgovore u kojima je prolazio društveni život muslimanki. Nevjerovatna je bila njena želja za znanjem i učenjem. Negdje u svom krevetu držala je desetine knjiga iz oblasti ekonomije, filozofije, prirodnih nauka. Često smo noću čitale. Zajedno smo proučavale »Ženu i socijalizam« — Bebela. Jednom mi je, ustručavajući se, pokazala svoj prvi članak. Dala mu je naslov: »Istina o životu muslimanke.« Bio je nevješt, ali snažan svojom iskrenošću i osjećanjem.

Njen društveni rad u to doba bio je sputan obzirima prema porodici: Trebalo je nositi zar, sakriti od oca svoje odlaske na konferencije, svoje drugovanje sa »inovjercima« i komunistima. Ipak, nikad nije izostala. Oznojena od trčanja i žurbe, stizala je na sastanke, zbacivala zar i prenosila se u svijet kratkotrajne slobode i učenja, svijet za koji je htjela da živi i bila spremna da umre. Sjećam se kako je dolazila na radničke priredbe: Raspremila bi svoju postelju, stavila cjepanicu i pokrila je jorganom. Površnom posmatraču, a to je najčešće bio otac, koji ju je kontrolisao, učinilo bi se da je ona u postelji. To skrivanje osjećala je kao poniženje. Mrzila je laž, a bila je prisiljena da se neprestano služi raznim izgovorima zbog izostanaka i izlazaka iz kuće. A u svemu tome, na njenoj strani bila je tiha, plemenita majka, puna vjere u Vahidu, u nas sve, puna želje da njena djeca budu sretnija i slobodnija nego što je ona bila. Čitava kuća, zahvaljujući Vahidi i majci, odisala je širinom, humanošću, susretljivošću prema ljudima i spremnošću da pomogne. Svoju spretnost i umješnost u domaćinstvu, koristila je da sašije drugaricama haljine, da organizuje bife na radničkim i studentskim priredbama, a često su vredniji ukrasi iz njene kuće ukrašavali sale za radničke konferencije i priredbe.

— Vahidu sam upoznao — sjeća se Vaso Butozan — kad je vrlo požrtvovano i uporno sakupljala priloge za pakete

našim drugovima, uoči rata interniranim u logor. Razumije se, pri tom je u svojoj jednostavnosti sažeto i sa ljubavlju govorila i o likovima i borbi tih drugova. U ovoj svojoj brizi išla je još i dalje: brinula se i o njihovim porodicama. »Ne smijemo dozvoliti da djeca gladuju dok dušmani i fašisti drže u logoru i muče njihove očeve i braću« objašnjavala je energično i bez suza, sakupljajući hranu.

— U maju 1941. Rada Vranješević me primila u KPJ i saopštila da mi Partija povjerava vrlo odgovornu dužnost upravnika Činovničke menze — sjeća se Safet Fejzić. — Rekla mi je da je tog istog dana u KPJ primila i Vahidu, i da ću preko Vahide držati vezu sa njom. Ova menza je u stvari bila glavna kurirska veza grada sa Pokrajinskim komitetom u Sarajevu, sa Kozarom, Centralnom Bosnom i neposrednom okolinom Banjaluke — Ponirom[8]). Ovdje je stizala i sva pošta za druga Starog koju sam samo ja, lično, primao. Predsjednik menze bio je Vaso Butozan, a hranili su se u njoj ilegalni radnici iz čitave Bosanske krajine. Dolazila je i Zaga Umičević, Jovanka Čović, avijatičar Franjo Kluz i Adil Alagić... Prikupljao je ovdje i materijal za šumu: Vahida je donosila oružje, municiju, sanitetski materijal, a najčešće su joj pomagali omladinci Dalko Dervišić i Enver Rizvanbegović. Sve se odvijalo brzo, Priloge smo odmah sakrivali u spremište kod gomile krompira, paprika i ostale zeleni. Kad sam jula 1941. izabran u Mjesni komitet, preko Vahide sam stalno držao vezu druga Starog sa Radom Vranješević i Dušankom Kovačević. Umotana u zar, Vahida je imala znatnu ulogu u održavanju kurirskih veza po gradu, a i izvan grada. Vezu je uspostavljala i sa »vezom« na Han-Kolima, dolazeći pri tom samo do Suturlije. U tim stvarima, uvijek i u svako doba, najsigurnije je bilo obratiti se na nju.

— U njezinoj bašti, na travi pod voćkama, sastalo se u proljeće 1941. dosta drugarica — sjeća se Zumra Čejvan. — Atmosfera rata uveliko se osjećala. Prva nam se toplo obratila Rada Vranješević. Govorila je i Vahida, sugestivno, o rukovodećoj ulozi Partije, o teškim zadacima koji su pred nama... Snažnim riječima prosto nam je ulijevala nadu u pobjedu.

---

[8]) Prvo brdo do B. Luke.

Baš iz njenih riječi osjetila sam koliko je plemenita borba kojoj sam i sama prišla. Htjela bih bar malo da osvijetlim njen lik, jer takvog druga, borca i radnika ja više nisam srela. Posjedovala je sve čime se odlikuje pravi komunista i narodni borac.

Jedan momenat ostao mi je u dubokom sjećanju. Negdje u ljeto došla sam k njoj da primim zadatke. Dočekala me sva ustreptala i odmah mi pokazala pismo koje je upravo stiglo od naših drugova iz šume. Tražili su nešto odjeće; u tome su jako oskudijevali. I dok sam ja čitala, ona je izvukla ispod sećije dva kofera krcata raznovrsnim platnom. Smjesta je počela da kroji, uzvikujući: »Zar ovo da stoji ovdje, a naši drugovi da idu goli i bosi!« Bio je to dio njenog ruha, ali na licu joj se nije odrazio ni tračak tuge. Šta više, osjetila sam da je strašno ljuta na samu sebe što se ranije toga nije sjetila. Još dok sam sjedila, završavala je komad po komad veša. Drugom prilikom njena majka mi se potužila kako joj nestaju mnoge stvari iz kuće: »Eto, juče sam svu kuću prevrnula, da nađem rorove i postavim peć u sobu, ali nigdje ni jednoga. Kao da ih ni imala nisam!« Vidjela sam jednom kad su im pred kuću došli kuriri sa konjima i Vahida mi u povjerenju reče da će svu zalihu namirnica, što su njeni za porodicu spremili poslati »gore«.

— Predviđajući događaje — sjeća se Ruža Maglajlić — svekar je uoči rata sakrio pod stepenice, što vode iz prizemlja na sprat, izvjesnu količinu namirnica. Bio je uvjeren da za to niko ne zna i da su stvari na svom mjestu. Ostao je zaprepašten kad je vidio da tamo više nigdje ništa nema. Pored toga, Vahida je pokupila od oca i braće sve vuneno, isparala i podijelila ženama da pletu za borce. Iz kuće je iznijela gotovo sve posteljno rublje; ni plahtu nismo imali da promijenimo. Sanduke sa svojim ruhom potpuno je ispraznila. Domaći svileni bez, namijenjen postelji, u gaze je pretvorila i prije slanja čak i sterilizirala. Tako je Vahida sve što se moglo obući, obuti i pojesti, iznijela iz kuće svojih roditelja i otpremila u šumu. I kadinica je doprinosila: »Bolje živo neg čestito, mislim se gledajući onu studen, a partizanima zima, pa dignem ćilim s poda, uzmem jednu curu iz komšiluka, zaključam je u sobu i — pori! Moja Muniba i Milica Vranješević, koja se krila kod nas, svaki dan po jedne rukavice opletu;

jedan prst crven, drugi žut, zelen... Cijelu kuću od krova do podruma, pretvorila je u skladište raznovrsnog materijala za partizane. Pribavljala ga je dovijajući se na razne načine. Jednoga dana kadija se popeo na tavan i oči mu stale od čuda kad je ugledao kamaru — zakrčila pola potkrovlja. Čega tu sve nije bilo: od sjekira do radio aparata... Pogled mu se prikovao za stari crnogorski pištolj, porodičnu uspomenu, što je dobio od oca. Ni njega nije zaboravila. U tome radu ni mene nije štedila. Jednom je u kuću unesen džak bijeloga brašna, što smo sledovali na veliki broj članova naše porodice. Brašno je tu omrklo, ali nije osvanulo. Znala sam da je to Vahidino djelo. Na moj prijekor, samo mi se podsmjehnula: »Kadinice, ti misliš da si samo ti živa.« Prvi puškomitraljez koji je iz Banjaluke iznesen u šumu pribavila je Vahida od ustaše, dugodišnjeg stanara naše dvorišne kućice-barake. Vidjela sam ga kako preko bašte prenosi oružje u naš kokošinjac. Vahida se nasmijala mojoj zbunjenosti: »Ne boj se, nije Vlah, ovo je Šokac!« Ne znam kako ga je za to pridobila. Radila je tako iz dana u dan, sve dok je nisu zatvorili. Opustjela mi je kuća bez nje.

— Od nje sam — kaže Zumra Čejvan — prvi put čula partizansku pjesmu. Dok smo u njenoj sobi prebrojavale prikupljeni materijal, tiho je zapjevala: »Po šumama i gorama...« Naučila ju je od boraca odlazeći na Šehitluke. Bila je uzbuđena, oči su joj zasuzile. Željela je da se bori s puškom u ruci, ali Partija je od nje tražila da ostane u gradu. Spretna i hrabra, izvršavala je zadatke i okupljala sve više i više simpatizera... Kuća joj pored same policije, a ona radi bez prekida, kao da im prkosi.

— Pohađala je sanitetski tečaj još u okviru Ženskog pokreta — kaže Teufik Maglajlić. — Po okupaciji, povezala se sa osobljem Državne bolnice i Higijenskog zavoda, uspjela da stvori antifašističke grupe i sakupljala instrumente, lijekove i sanitetski pribor. Jednom me pozvala da odemo skupa u Hig. zavod po sakupljeni materijal; primivši ga sve je vješto uvila u obliku novorođenčeta i »bebu« javno nosila sve do svoje kuće, odakle su prilozi odašiljani u šumu. U tim teškim danima organizuje grupe žena od Lauša do Rebrovca, s kraja na kraj Banjaluke, i one joj pomažu u radu: pletu, šiju, sakupljaju

odjeću i obuću za partizane. Visoka i jako mršava Aiša, žena rudara Adema Čeleša, bila je kurir za šumu. Vahida je usred ljeta znala na nju da navuče i po devet džempera, ili da joj oko tankog struka povješa mnoštvo čarapa i obmota metrima tkanine. U veliku korpu stavljala je ostali prikupljeni materijal i prekrivala ga zeljem. Tako opremljena, a ipak pod zarom neupadna, Aiša je odlazila partizanima pored ustaša na mostu, kada je bilo najteže preći Vrbas, straže pooštrene, i nikad joj se nije desila nezgoda, jer je oprezna Vahida umjela sve da predvidi. Kao blagajnik Crvene pomoći, za šumu je Vahida štošta i kupovala. »Evo ti novac — stavljala mi je u zadatak — pa kupi muških pulovera bez rukava i kožnih kapa sa zaušnicama. Kad zaduva, ozebu prvo uši.« Opasnosti su njen svakodnevni pratilac, ali ona radi ne prežući pred policijom. Premetačine u njenoj kući postaju obična stvar; pri jednoj, našli su Milicu Vranješević bez legitimacije. Vahida ju je uvjerljivo predstavila kao svoju iznenada oboljelu rođaku i sve je prošlo dobro.

— Upoznala sam Vahidu 1941. preko njenog brata Muniba koji je još prije rata ilegalno radio s mojim mužem — kaže Temka Alibegović. — Otada znam poštenu Maglajlića kuću. Kad je Munib otišao u šumu, Vahida je neustrašivo nastavila svoju djelatnost sa mojim mužem i sestrom Šidom. Nikad se ničega nije bojala. Pričala mi je kako je, osim drugih ilegalaca, u ormaru krila druga Starog i Vasu Butozana. Preko saradnika, a i sama lično, sakupljala je narodnu pomoć. Bezbroj puta je s receptima odlazila u banjalučke apoteke i uspijevala da iznese otuda veće količine sanitetskog materijala i lijekova. Često sam je viđala kako, oko podne, prolazi uskim sokacima put »Crne kuće« odnoseći zatvorenicima hranu. Vješto se povezala sa velikim brojem žena i pridobila ih za rad; donosila im je materijal, a one su šile za borce. Jedne večeri škripnuše vratnice i ugledah Vahidu kako sva zadihana prti povelik paket. Bilo je to veliko šatorsko krilo. Odmah smo ga iskrojile u nosila i torbe za municiju.

— Dolaskom okupatora sva se užurbala — spominje Bisera Hasanbašić. — Činilo mi se, ni jednom trenutku nije dala da prođe beskorisno. Žurno je ulazila u moju sobu, gdje me zaticala za mašinom, predavala mi materijal za šivanje ruk-

saka i raznobojnih zarova i brzo nestajala. Uvijek je dolazila sa zadacima, kakve je kome namijenila. Takva, kakva je bila, postala je u mojim očima velika.

Koristeći svoje široke veze Vahida je nekoliko puta druga Starog smještala iz stana u stan da bi tako izbjegao progonu ustaša.

— Svestrana aktivnost Vahidina ispoljavala se naročito u danima fašističke okupacije — sjeća se Vaso Butozan. — Partija je u Banjaluci vršila obimne i raznovrsne pripreme za ustanak. Dolazili su ovamo mnogi drugovi, u prvom redu oni koje je trebalo skloniti ili prebaciti u partizane. Mnogi su pomoću Vahide nalazili sigurno sklonište ili »vezu« za odlazak preko Vrbasa, Gornjeg Šehera ili Šehitluka... Govorila bi uz put svome saputniku da je u partizanima dobro, i kako je cijela Banjaluka skočila na noge da pomogne partizane i partizanske porodice. »O svakome vodimo računa, ne treba se plašiti, nije potrebno da se u partizanima brinete za vaše familije«. Tako bi uvjeravala skromna, neustrašiva Vahida; riječima jednostavnim, katkad malo i oporim.

Koliko sam se i sam poradovao kada me je jula 1941, poslije prelaza u ilegalnost, ona posjetila i donijela mi poruku druga Starog da se i ja spremim za izlazak. Bilo je to kod krojačice Roter, gdje se, pored ostalih, krio i drug Stari. S obzirom na svoje porijeklo, ova nije bila sumnjiva. Mnoge drugarice, pod izgovorom da dolaze »na probu«, održavale su vezu sa nama. Tom prilikom mi je donijela muslimanske ženske haljine, zar i cipele sa visokim petama, da bih što sigurnije mogao proći kroz grad do Šehitluka. Koliko se snašla da me preobuče, bila je nesretna kad je vidjela da u takvoj odjeći neću moći da krenem. Vratila se i saopštila to drugu Starom, na šta joj je on preporučio da pustim brkove i tek kad mi narastu mogu ići. Kad je došlo vrijeme, pojavila se Vahida i donijela mi hrane, knjige i rublje, da mi se nađe do polaska i uputila me dalje.

— Vahida je drugovala sa mojom starijom sestrom Aišom, takođe aktivistom — kaže Mubera Osmić. — I mene su angažovale na raznim zadacima, srazmjerno mom uzrastu. U jesen 1941. Aiša me poslala da donesem nekakvu »vunu« od Vahide. Ušla sam na sporedni ulaz, u dječju sobu, i sjela na

sećiju. Pružajući mi korpu prekrivenu peškirom Vahida reče: »Znaš šta, Berka, ovo nije samo vuna, to je municija za partizane, a odozgo sam stavila klupčad. Berka, dušo, čuvaj se preko mosta, a i put je dalek. Ako se nešto desi — tu je malo zastala i brzo dodala — ako padneš, pa ti se prospe, ne govori odakle nosiš. Svrati kod Šandora, daće ti jedne bakandže.«

Vahida je i svome bratu Aliji, još dječaku, davala slične zadatke. On spominje: Stavila bi mi u ruke korpu s municijom, ovlaš zastrtu ručnikom, i nasavjetovala: »Ako te zaustave, baci korpu u Vrbas, a u krajnjoj nevolji skoči i ti u vodu.«

Sakupljanje starih bosanskih ćilima i serdžada, karakterističan je primjer njene snalažljivosti. Noćima se to na sijelima paralo i pleli džemperi, šalovi, čarape...

Za četvrte ofanzive, krećući se prema Šatoru, odmarali smo se u kući strica Gavrila Principa nedaleko Bos. Grahova. Bilo nas je mnogo. U kratkoj bundi od pliša i smeđim pantalonama, sa pištoljem o pojasu, učinila mi se ozbiljnija nego ikad. Dok sam pjevala, sjela je uza me i počela plakati. Zagrlila sam je i upitala zašto plače. Sjetila se Aiše, reče, ona je toliko željela da me vidi. Cijelu noć peli smo se na Šator. Probila se vjerovatno na drugu stranu jer je više nisam vidjela. Da, zarezala bih njeno ime svuda, kao što mi se ona usjekla u sjećanje: beskrajno požrtvovana, nesebična, skromna, sa neiscrpnom energijom.

— Smjelo izvodi akciju za akcijom... Ponašala se pri tome — sjeća se Dušanka Kovačević — kao da nikakva opasnost njoj ne prijeti nego treba samo druge da zaštiti. Svoju kuću, u kojoj je život dotad tekao mirno, tako reći preko noći je pretvorila u skladište hrane, obuće, odjeće, sanitetskog materijala, oružja, oruđa... Tu je organizovala i pravu radionicu rublja. »Prostrana kuća sa sobama debelih zidova i gustim zavjesama na prozorima, koji ni usred ljeta nisu propuštali vrućinu, u kojoj je mirno i udobno tekao život relativno obezbijeđene porodice, postala je važan centar mnogih koji su ilegalno živjeli i radili u Banjaluci. Duša cjelokupnog tog rada bila je Vahida, kći patrijarhalnog kadije, čijoj je snazi i željama davno postao tijesan zar i uska perspektiva muslimanske djevojke koju joj je namijenila patrijarhalna sredina i običaji. U sav svoj posao unosila je sestrinsku ljubav i brigu za sva-

kog čovjeka. Nikada nisam vidjela Vahidu da se pred nečim zbunila. Kao da je bila stvorena za to burno, uskomešano doba, kao da joj je ono pomoglo da oslobodi do kraja svoju neiscrpnu snagu i vjeru u bolji život.« (»Krajiške brigade« — Dušanka Kovačević).

Njena dovitljivost i smisao za organizovanje ilegalnih akcija postaju tih dana gotovo poslovični. Dogovorila bi se recimo sa trgovcima Jevrejima, dok im radnje još nisu bile oduzete, da joj dadnu veće količine robe po neznatnoj cijeni, tek da se naplati: sapun, šećer, brašno, četkice za zube... Jedna njena akcija ostaće nezaboravna; nije to bilo po zadatku nego po njenoj vlastitoj inicijativi i odluci. U doba masovnog ubijanja i odvođenja u logore Srba i Jevreja, Vahida obilazi po gradu srpske i jevrejske porodice, upozorava ih da će im neprijatelj oduzeti svu imovinu i ističe koliko je važno i korisno ako nešto od toga dadnu za ustanike. Tim putem je obezbijedila radio-aparate i mnoge druge stvari. Kad smo u gradu organizovali sanitetske tečajeve, ona je pribavila sanitetski materijal i za tečajeve i za šumu. U jesen 1941. u svojoj avliji ograđenoj visokim tarabama pripremala je velike količine pekmeza. »Na četiri vatre, četiri kazana« — kako kaže kadinica. »Imaćemo pekmeza dok god traje rat« primijetila je, a Vahida je dočeka: »Nećemo ga, stara, ni okusiti! Ovo će ići tamo gdje treba.«

Oko smještaja ljudi koji su bili u ilegalnosti činila je prave podvige. Pribavljala im je zarove i drugu odjeću, a kod nje bi se našli i ključevi velikog broja ilegalnih stanova. Iza policijskog časa nikada niko nije ostao nesmješten; sve je to ona regulisala. Sjećam se jednog detalja: Porodica Bojkovski odselila je u Beograd i Vahida je dobavila ključ toga stana. Najednom smo se ja i Rada Vranješević našle u trosobnom stanu! Obilazila nas je i, da bi drugi stanari čuli, glasno govorila: »Moram im zalijevati cvijeće.« Jednom, dok smo u zaru silazile niz stepenice, naišla je žena nekog ustaškog funkcionera. Vahida se odmah snašla. Počela je na nas da viče kako ne znamo čistiti parkete! Naravno, u taj stan više se nismo smjele vratiti. I pored čestih premetačina ustaške policije, ona je u radu imala veliku podršku svoje majke, dok se kadija, da bi »sačuvao autoritet«, pravio da ništa ne primjećuje.

Jednom sam se ipak uvjerila da on zna mnogo više nego što to pokazuje. Bila sam uhapšena. Prozori zatvorske sobe gledali su na kapiju Vahidine kuće. Trebalo je da obavijestim nekoga da sam u zatvoru, pa sam dugo čekala ne bi li se pojavio ko od njenih. Naišao je stari, Vahidin otac. Odlučila sam se. Obratila sam se njemu: »Molim vas, kadija, recite Vahidi da je Dušanka u zatvoru.« Prošao je ne obzirući se, kao da ništa nije čuo, i otišao u grad. Međutim, brzo se vratio. Vahida mi je kasnije pričala da joj je rekao: »Eno ti drûge u zatvoru. Red je da je obiđeš jer i tebi je tamo mjesto.« Bio je to, istina, grub način, ali pokazuje da je bio spreman da pomogne. Jednom sam ga u njihovoj kući pri susretu pozdravila sa dobar dan. Odmah je otišao u Vahidinu sobu i posavjetovao: »Opomeni onu Kovačevićku, kad već hoda u zaru, da ne viče dobar dan.« Takav njegov stav značio je odobravanje cijelog tog rada, izvjesno slaganje sa Pokretom. To govori koliko je on bio čovječan i pored svoje naprasite naravi i zaostalih shvatanja[9]).

»Pred polazak vidjele smo se i pozdravile[10]) sa Vahidom Maglajlić — piše D. Kovačević u knjizi »Krajiške brigade«. — Posljednji put prokontrolisala je da li smo pravilno obukle zar i metnule peču, dala nam stotinu savjeta i sitnica koje nam mogu zatrebati, zasuzila i zastidila se suza. Sa grubošću kojom je uvijek pokušavala da sakrije svoju čovječnost i dobrotu, rekla nam je da ništa ne znamo, nazvala nas »Vlahinjama« i dugo ostala u kapiji, gledajući za nama. Zarove nam je dala iz svoje kuće, uz pristanak majke, stare kadinice, koja je bez razmišljanja zamijenila udobni mir svoje starosti

[9]) Kadija Maglajlić je bio čovjek strogih vjerskih načela i vlastitih principa. Ni Ekrem, njegov najstariji sin, nije smio da zapali pred ocem. Kao šef Šerijatskog suda bio je vrlo cijenjen i ugledan. Odmah 1941. ustaše su ga penzionisale kao »nepoćudnog«. Kod komunista mu je smetalo samo to što ne vjeruju u boga. Ali poslije prvih strijeljanja Srba, njegovo uvjerenje se poljuljalo i gotovo preko noći okrenuo se Pokretu: Popustio je pod dugodišnjim utjecajem svoje djece, a naročito Vahide. Čak je 1942. godine postao i član Gradskog odbora NOF-a. Tokom 1942. bio je i u konclogoru u Bos. Gradiški. Kada se vratio, dočekala ga je tako reći sva Banjaluka; obilazili su ga najviđeniji muslimani... (Op. MB).

[10]) Dušanka i Rada Vranješević.

za svakodnevni nemir što su u kuću unijeli sinovi i kćeri-komunisti, gonjeni od policije...«

»Rastati se sa njima bilo je tako teško — povjerila se Vahida Temki Alibegović. — Suzdržavala sam se da ne zaplačem i pretvarala se da sam vesela. Do viđenja, dok i ja ne dođem, kazala sam...«

— Iz Tuzle, gdje sam bila sekretar Mjesnog komiteta KPJ, morala sam u septembru 1941. da bježim jer su me na ulici prepoznali agenti — priča Jovanka Čović. — Obučena u zar, hitno sam partijskim putem prebačena vozom u B. Luku, gdje je moja prva veza bila Vahida. Toplo me je prihvatila i smjestila kod sebe u kuću. Kod nje sam ostala nekoliko dana, dok mi nije obezbijedila stan i povezala me sa drugom Starim i mjesnom organizacijom. U njenoj kući su se upravo krile Rada Vranješević i Dušanka Kovačević, čekajući da se prebace na oslobođenju teritoriju. Nismo mi bile jedine koje su se tih dana nalazile kod Vahide. Tu nas je svakodnevno bilo po petoro-šestoro. Svima se našlo mjesta za spavanje, hrana i sve ostalo. Za mene je pribavila kompletnu odjeću, od cipela do veša, i sve što je potrebno da bih se mogla neupadljivo kretati po gradu.

Vahidina »stara«, snažna i krupna žena, samo je kuhala, hljebove mijesila i sjedeći za sofrom razvijala jufke za pitu. Po cijeli dan je bila zauzeta spremanjem hrane za mnogobrojnu familiju i ilegalce koji su se nalazili u kući ili povremeno dolazili. Čak su i u Crnu kuću svakog dana slali hranu za sedamnaest osoba: Njeni uhapšeni sinovi Dževad i Osman poručili su da ima mnogo zatvorenih Srba koje niko ne obilazi, a ustaše ih uopšte ne hrane, i da treba što više hrane donositi. I tako se grah kantama nosio, i kukuruze od po deset kila... »A da im nije dosadno — kako reče kadinica — jer mladi su i sami u sobi, još im napeci kitira i košpi. Prostri onu bošču i, bome, valja je natrpati!« Sve je trebalo zgotoviti a da ništa ne primijeti stari kadija. Očito, mnoge stvari je vidio, praveći se da ih ne vidi. Desetine i desetine naših ljudi oni su prihvatili, omogućili im da se sklone, uputili ih dalje. Vrilo je tu kao u košnici. Danas mi se čini prosto nevjerovatno kako se sve to moglo nesmetano da se odvija pod nosom ustaške policije. U Banjaluci je bilo još takvih kuća, ali ova se, zahvaljujući Vahidi i njenom utjecaju, stavila sva u službu ustan-

ka. Sve što se u kući našlo, bilo je na raspolaganju našem pokretu, ljudima koji su se sticajem okolnosti tu našli.

Kad god se sjetim Vahide, njen lik neodvojivo vežem za njenu majku, kadinicu, kako smo je zvali. Divna je to žena. Smiren čovjek. Sve što je radila, činila je mirno, bez srkleta. Prosto je prijalo biti u njenoj blizini. Ni traga od straha, pa i kad se u sobi na spratu nalazio sakriven i njen sin Munib, iza vrata zaklonjenih velikim ormarom. Drugi sinovi su joj već bili u partizanima. Pričalo se kako je kadinica na jednom mevludu pred masom ljudi hrabro odgovorila na javnu klevetu da »partizani čine zločine«. »Partizani to ne rade — usprotivila se — moja djeca su tamo, a oni to ne bi učinili.«

Bila je Vahida živa i energična žena. Nevjerovatno spretna i snalažljiva. Do kraja spremna na sve, samo da se zadatak izvrši. Pri tom i te kako oprezna, vodeći računa da se ne desi nešto nepredviđeno. Sjećam se, u parku je imala sastanak sa drugom Duškom — »Slovencem«, kako smo ga zvali. Trebalo je prenijeti neku poruku. Vahida je bila u zaru, a on je držao šešir u ruci. Međutim, Duško se zbunio i pružio joj ruku, zaboravivši da se muslimanka ne rukuje. Ona se brzo snašla. »Dragi efendija...« oslovila ga je, a malo zatim, obazrijevši se, tiho ga izgrdila: »... Ti vrag, što mi pružaš ruku!« Mene je prekorila što sam joj se javila u prolazu, kad to nije bilo neophodno. Sretale smo se češće i održavale vezu, sve dok krajem oktobra nisam otišla na slobodnu Čemernicu.

Kad sam 10. X 1941. poslije provale na sastanku sa domobranskim oficirima, koji su bili spremni da šalju partizanima, morala hitno da se sklonim, došla mi je Vahida i prividno bez ikakvog uzbuđenja, kratko mi je rekla: »Donijela sam ti zar, obuci ga i smjesta pođi na ulicu. Pogrbi se, napravi se starom prosjakinjom, drži parče hljeba u ruci i drhti. Ne obziri se ni na koga. Ispred tebe će ići drug na biciklu. Idi sokacima, samo za njim. Kad budete izvan ustaške zone i posljednje njemačke straže na izlazu iz grada, on će ti prići i reći šta dalje da radiš.« Plan je izvanredno smišljen. Agenti su uzbuđeno pretraživali svaku kuću, dvorište, bašte niz Vrbas, ali nikog nisu uspjeli da uhvate. Pored nas su promicali, kao poludjele zvijeri u potrazi za plijenom, ali na druga i mene, staru zgrbljenu ženu, niko nije ni pogledao.

Kada je moj drug[11]) otišao u partizane, prešla sam u roditeljsku kuću — priča sestra Muniba. — Bila je to za mene sasvim nova atmosfera, puna napetosti. U kući se samo radilo i nekud žurilo. Ono što je uslijedilo, upečatilo mi se u dušu za sav život. Najprije je uhapšen brat Dževad. Kako nismo znali kud su ga odveli, Vahida je pošla u grad da se o njemu raspita. Htjela je da kupi i posuđe u kojem bi mu odnosili hranu. Ali ubrzo se vratila, nešto uznemirena, nesvršena posla. Predosjetili smo: Nešto neočekivano se desilo. Putem ju je sreo agent Kolonić i oslovio: »Gdje si ti, Maglajlićko, otkad te tražimo!« »Pa ja sam kod kuće i niko me nije tražio«. »Trebalo bi da dođeš u redarstvo radi neke izjave« dodao je tobož nehajno i otišao. Željela je da se sa nama posavjetuje. Šta da radi? »Da te hôće hapsiti, odveo bi te odmah« primijetio je neko od ukućana. I Vahida, da bi otklonila sumnju, ode da se prijavi.

Bez ikakvog razgovora ustaše su je predali stražaru. Još uvijek je mislila da je on vodi radi izjave. Tek kad su za njom zaključana vrata, shvatila je da je prevarena. Zalupala je šakama i povikala: »Ja nisam došla da me hapsite.« »Badava vičeš... Svuci se i sjedi sa nama« dobacila joj je jedna zatvorenica.

— Ni u zatvoru se nije zbunila, nastavila je i tamo svoj rad — kaže Temka Alibegović. — Jednom ju je ustaša sprovodio u klozet upravo kad je tamo doveden i moj komšija Saša Bolc. U međuvremenu ustaše su nekud odazvani i Vahida je iskoristila trenutak da mu ispriča kako je stalno saslušavaju i da nije ništa priznala. »Ako prije izađeš, Saša, — napomenula je — reci svima da se ne boje jer neću nikoga otkriti. Neka i dalje slobodno rade.« I meni je, poslije bjekstva mog muža, poručila iz ustaškog redarstva da će mi kuću pretresati, da se na vrijeme sklonim. Bila je u pravu: Još iste noći došli su mi agenti.

— Vahida je tada bila jedina u specijalno izolovanoj samici — priča Safet Fejzić. — U to vrijeme i ja sam ležao u istom zatvoru, ćelija do ćelije. I ovdje je ispoljila svoju vanrednu snalažljivost. Jedna djevojka počela je provaljivati omladinsku organizaciju »preko Vrbasa«. Na hodniku, u pro-

[11]) Fadil Šerić iz Bos. Dubice — narodni heroj.

lazu, Vahida mi je uspjela reći da bi ovoj trebalo nekako zaprijetiti, da dalje ne provaljuje. Ne čekajući našu inicijativu, ubrzo je sama počela simulirati bolove u stomaku; oko njene ćelije začas su se okupili ustaški agenti. Za to vrijeme zatvorenik Božo Radman, omladinski rukovodilac iz Budžaka, uvukao se u ćeliju one djevojke i opomenuo je. I zbilja, poslije toga zatvorila je usta. Jednoga dana dođe ustaški istražitelj Bogojevski i zaprijeti nam da će nas sve poubijati ako mu ne kažemo ko je govorio sa onom djevojkom. Svi smo, naravno, izjavili da ne znamo. U stvari, za to smo znali samo ja, Božo i Vahida.

— Čak ni u policiji nije izgubila prisustvo duha — sjeća se Teufik Maglajlić. — Da bi se povezala sa nekim iz Higijenskog zavoda, sama sebi je izazvala krvarenje. Odvezli su je na pregled. Vidjevši se sa Trhuljem, prenijela mu je zadatke koje zbog hapšenja nije stigla da izvrši. Radilo se o organizovanju antifašističkih grupa u ustanovama i školama. U samici je ostala dugo. Ali, nije mirovala. Dokopati se slobode, ta misao stalno ju je progonila. Poslala mi je svoj plan bjekstva: Određenog dana, kada je budu sprovodili na Prijeki sud u Zagreb, istim vozom će krenuti grupa omladinaca. Na stanici Omarska oni će izazvati paniku, a Vahida bi u metežu pokušala da pobjegne. Kad nas je Kozarski odred izvjestio da se ova zamisao ne može sprovesti u život, Vahida je zatražila da je prebace na prvi sprat zatvora. Na intervenciju građana — viđenijih muslimana, podstaknutih od nekih komunista, ona je zaista prebačena iz samice na prvi kat. I ovaj put se pokazalo koliko je među sugrađanima bila obljubljena i utjecajna.

— Ubrzo iza nje uhapšena sam i ja — priča Zumra Čejvan. — Susrele smo se slučajno na zatvorskom hodniku kad su je poveli na saslušanje. Za momenat ostale smo same i ona mi došapnu da ništa ne priznam, da je to najbolji način držanja pred neprijateljem. Potužila mi se da je mnogo terete, ali da će se već izvući. Kad je pobjegla, među agentima je nastala panika. Bila je nedjelja, osim dežurnih niko se nije čuo. I odjednom, za tili čas, gotovo svi su bili na okupu. Optuživali su jedni druge što im je tako opasan komunista pobjegao. »Sad nitko od vas neće odavde izaći« prosiktao je agent upadajući u moju sobu. Tog dana istinski sam bila srećna.

— U zatvoru je ostala dva mjeseca — priča dalje sestra Muniba. — Za čitavo to vrijeme uspijevala je da održi vezu sa nama. Policijska stanica je bila uz našu kuću, s desna, odijeljena samo jednim visokim zidom, a ustaško redarstvo sa zatvorom, nalijevo, preko nekoliko bašta kroz koje protiče rječica Crkvena, pritoka Vrbasa. Danima je naša mati brižno gledala u njezin daskama zakovani prozor; bio nam je tako blizu ali i tako daleko.

Dozvolili su da joj odnesemo jastuk, odjeću i hranu. Čak su dozvolili da joj s vremena na vrijeme i moje dijete dodamo. Bila je to Vahidina želja, što je umjela i da iskoristi: Mališanu je stavljala pisamce u čmar i tako smo se danima dopisivali. Na njen zahtjev donosili smo joj mosurove s malo namotanog konca. Ona bi u mosur utisnula ceduljicu i dobacila ga kroz prozor našoj susjedi Jevrejki. Čim bi tu ženu ugledala, kako s bokalom ide u naše dvorište, uzimala sam đugum i polazila na pumpu. Točeći vodu, ova mi je spretno uručivala Vahidina minijaturna pisma. Još jedna starija žena iz komšiluka, »Majkica«, bila nam je »poštar«. Kad god su je odvodili u bolnicu na previjanje, vješala je o prozor bijelu krpu — znak za nas! Bila je to jedina prilika da je neko od nas vidi. Tada sam u zaru izlazila na ulice ne bih li je susrela. Naročito me zaboljelo kad sam je jednom ugledala kako sva pogurena s naporom korača, jer su joj ustaše kipuću vodu među noge prolili. Pa i tada je našla snage da mi neprimjetno mahne rukom. A ruka joj je bila sva crna; neki agent joj je preko prstiju divljački prilupio vrata.

A onda, dobili smo posljednju ceduljicu: Zamolila me je da je 20. decembra, u subotu, sačekam s fijakerom u označeno vrijeme na mostiću iznad Crkvene. U blizini zatvora. Tražila je da ponesem zar za njenu sobnu drugaricu. Ona je zar već imala, u njemu je uhapšena. U slučaju da sve bude u redu, ugovorila je da se pred susret sagnem i vežem cipelu. Na sve je mislila. I naš brat Alija se toga sjeća: »Ujutro oko osam sati, na dan njenog bjekstva, odnio sam joj kao i obično doručak na glavni ulaz i, dok sam čekao da mi stražar vrati suđe od jučer, Vahida mi je s uličnog prozora svoje ćelije glavom dala znak da obiđem zatvor i stanem ispod njenog prozora koji gleda u dvorište. I, kao i toliko puta dotada, spustila mi je na kanapu cedulju sa dvije poruke: da će večeras bježati, opisano sa svim detaljima, i upozorenje Mu-

stari Čopi Sabitoviću da i on bježi. Iako je sve bilo pripremljeno, fijaker nije izišao. U međuvremenu nam je javljeno da će u ponedeljak ustaški agent Paternoster na zauzimanje nekih građana pustiti zatvorenike. Ali Vahida nije čekala da je Paternoster oslobodi, jer mu nije vjerovala, nego je u nedjelju uveče iskoristila prvi pogodan trenutak i pobjegla. Te večeri smo, puni neizvjesnosti, sjedili, okupljeni u kuhinji. Iza sedam sati neko ubrzano i snažno zalupa na prozor. »Vahida!« začusmo joj glas i brat Nedžib ugleda njih dvije, a ja zgrabih zar i izletih iz kuće. Smjesta smo se sklonile u susjedno dvorište da Danici obučemo zar. Šljapkala je u raskvašenim cipelama i ja joj dadoh svoje papuče s nogu. Naš susjed Ibrahim, baštovan slučajno se zadesio u svom dvorištu i sve vidio. Zamolila sam ga da ide iza njih, da vidi kako će proći preko mosta. Vahida je pošla trotoarom, noseći svoju žutu kožnu torbu, a Danica drugom stranom ulice. Izmicale su gradom, ispred same policijske stanice, i zamakle u zimsku noć. Strahujući od potjere, nastojali smo da zametnemo trag koji je vodio od ispod naših prozora: Mlađa braća Nedžib i Alija, onako poluodjeveni, trčali su oko kuće kroz okolne bašte, praveći nove tragove, i stresali snijeg sa grana. »Dežurali smo — kaže Alija — motreći kad će se u njenoj ćeliji upaliti svjetlo. Nakon sat vremena velika grupa ustaša i agenata provalili su nam vrata i nasrnuli uz psovke... Kuća na osami, začas su je opkolili! Trojicu braće su nam tada odveli.«

Ibrahim nam je po povratku ispričao da je Danica uz put izgubila papuču i otišla s jednom nogom u čarapi. Ta noć nam je bila duga. Ko bi znao šta se događa s onu stranu Vrbasa!? Smirili smo se tek u rano jutro, kad je došla Nazifa Hadžiisaković i sve majci ispričala. I danas se Nazifa toga sjeća: »Te večeri nisu uspjele da se prebace na slobodnu teritoriju i moj brat Zaim doveo ih je pred zoru našoj kući u Gornjem Šeheru. Tu su proboravile dan. Odmah me zamolila da, čim svane, odnesem njenoj majci pismo. Upozorila me da ponesem kanticu, pa ako me neko upita kuda ću, da kažem: »Idem kupiti mlijeka od kadinice.« U pismu je tražila od majke da joj po meni pošalje potrebnu odjeću i obuću, a i meni da dâ nešto njene odjeće. Dirnula me njena dobrota. Iako je bila izmučena, u napetom iščekivanju da se što prije skloni iz okupiranog grada, njenom oku nije promakla moja

oskudica. Govorila mi je o ciljevima naše borbe, da i dalje treba nastaviti sa radom i zalaganjem. Bila je nesvakidašnja, plemenita žena.« Poslali smo joj odjeću za šumu. Javila nam se po nekom seljaku tek u kasno ljeto 1942. iz Kotor-Varoši. Tražila je konca, dugmadi, toplih čarapa, gusti češalj i nešto slatko. Bilo je to posljednje što smo mogli za nju da učinimo.

— Novembra 1941. došla sam u B. Luku sa drugom Đurom Pucarom-Starim, da radim ilegalno kao član KPJ — priča Danica Marić. — Preko njega sam se povezala sa Zagom Umičević koja je tada bila partijski rukovodilac u gradu. Tu sam upoznala niz aktivista, sa kojima sam sarađivala, kao i pokojnu Aišu Karabegović, koja mi je mnogo pomogla da se snađem u ilegalnim uslovima. Od nje sam saznala za Vahidu Maglajlić. Istakla je niz njenih vrlina i ugled što ga uživa među naprednim građanima.

Već 3. decembra i ja sam uhapšena; dvojica ustaša iz Bos. Grahova prepoznali su me u Gajevoj ulici kod hotel-Palasa i i odmah odveli u ustaški logor, a odatle me isto veče prebacili u ustaški zatvor. Prvo sam se susrela sa Havkom Sarač. Sa njom sam u istoj sobi ostala par dana. Rekla mi je da se ovdje, u podrumu u samici, nalazi Vahida, da je muče i smatraju teškim političkim krivcem. Poslije nekoliko dana odvojili su me od Havke i smjestili u drugu sobu gdje sam zatekla Vahidu. Upravo tog jutra i nju su prebacili iz samice, na intervenciju nekih građana, kako mi ona reče[12]). Bila je sva izmučena: otečenih nogu, i lica ispijena, blijeda, sa velikim modrim podočnjacima i zavijenog vrata, zbog angine i tragova ustaškog davljenja. Stavila sam joj do znanja da sam čula za nju. Odmah se interesovala za pojedine aktivnosti u gradu i ja sam je informisala o mnogim drugovima i prilikama, koliko sam znala. Među nama se razvilo prijateljstvo. U ovoj sobi provele smo zajedno nešto oko dvanaest dana. Bila je svjesna težine svog položaja, ali nijednog momenta nisam osjetila da se demoralisala. Do kraja je bila energična i vedra. Od nje je potekao prijedlog da bježimo, po svaku cijenu, jer su nam ustaše nagovijestile da ćemo biti upućene u Zagreb na prijeki sud. Rekla mi je da se još u

[12]) Vahida je uspjela da se poveže sa partijskom organizacijom u gradu i sama je nizom sugestija, uticala na tok svog izbavljenja, op. MB.

samici bavila mišlju o bjekstvu, ali tamo je to bilo neizvodivo. U ovoj sobi, međutim, moguće je to lakše izvesti. I tako smo počele s pripremama. Ona je u tome pokazala izvanrednu snalažljivost i hrabrost. Dobro je proučila položaj zatvora i stranu na koju treba krenuti... Naša ćelija — nekadašnja kuhinja u jednom od stanova Gruberovića kuće — imala je samo jedan prozor; gledao je u ustaško dvorište. Vrata ostave bila su zakovana daskama, isto i prozor u ostavi, koji bješe okrenut baštama. Uporno, iz dana u dan, Vahida je prstima rasklimavala ekser po ekser na čvrsto zakovanim vratima, sve dok nije uspjela da ih iščupa. Da prikrije olabavljene i ovlaš prislonjene eksere, vješala je o njih dijelove odjeće. Pošto su otvorena vrata, njeni utrnuti i pomodreli prsti nastavili su da izvlače čavle sa zakovanog prozora ostave — naše jedine nade. Ostalo nam je još samo da čekamo na pravi trenutak. I on je, najzad, došao.

Uveče 21. decembra, uoči planiranog odvođenja na prijeki sud, ustaše su slavile neki svoj praznik. Dok je ustaški stražar šetao s pročelja zgrade, Vahida je lako uklonila daske i, proturivši glavu kroz prozor, dobro osmotrila naokolo a zatim izbacila jastuk. Kako je i dalje sve bilo tiho, skočila je prva na jastuk, sa svojom neodvojivom torbom u ruci, a ja za njom. Snijeg je padao i zasipao tragove. Bilo je oko pola osam. Preko prvih taraba pretrčale smo do rječice Crkvene, lijeve pritoke Vrbasa, pregazile je i nastavile da bježimo preko bašta koje je Vahida odlično poznavala. Ona se izula i sa cipelama u ruci pregazila vodu, a moje cipele, sasvim raskvašene, ostale su u toj jurnjavi negdje u snijegu. Obrele smo se pod prozorima njene kuće. »Pobjegle smo, dajte brzo zarove da idemo dalje« obratila se, zadihana, strahovito iznenađenim ukućanima. Brzo smo se obukle i nastavile bjekstvo kroz grad, s mukom usporavajući korake da ne izazovemo sumnju. Iza svakog ugla vrebala je opasnost. Ubrzanije smo prošle pored Kaštel-tvrđave; ta jaka neprijateljska utvrda, omeđena visokim zidinama, nadvisila se iznad smaragdnozelenog Vrbasa i izazivala jezu u ljudima. Trebalo je još proći kraj pojačane ustaško-njemačke straže na mostu. Iza toga smo sigurnije koračale manje osvijetljenim ulicama put Gornjeg-Šehera.

Još isto veče stigle smo kući našeg aktiviste Dalka, koga smo obje poznavale. Kad nas je ugledao, strašno se uplašio.

U kući je bilo mnogo žena; drugarica mu se poradala. Odmah nas je smjestio u štalu sa kravama. Upozorile smo ga da moramo što prije izbjeći na oslobođenu teritoriju. Ubrzo nam je doveo omladinca Zaima i ovaj nas je smjesta poveo prema Poniru. Išle smo nešto više od sata, uzbrdo, po dubokom snijegu koji je svu noć padao. Odjednom, pri sniježnom bjelasanju ugledasmo neku priliku kako šmugnu u grmlje iznad nas. Pomislili smo na ustašku patrolu i polegli u snijeg. Ostali smo tako ležeći do četiri sata izjutra i vratili se opet u Gornji Šeher, Zaimu u kuću, gdje nas je sakrio. On je odmah otišao u grad i vratio se sa Zagom Umićević. Zaga nas je povezala sa nekim Velom. Ovaj je još iste večeri, 22. decembra, krenuo sa nama na Ponir gdje smo stigle u svanuće. Tu smo srele Karla Rojca, komandira čete za vezu sa gradom, i ostale drugove. Tek tu smo odahnule i prvi put se odmorile, a zatim smo upućene u Tisovac. Odatle je Vahida otišla na Čemernicu u partizansku bolnicu koja se nalazila pored štaba bataljona u brvnarama usred šume. Jedno vrijeme bila je politički radnik na terenu Čemernice i Manjače. Posljednji put smo se srele za vrijeme ofanzive na Kozari. Bila je neustrašiv i nezaboravan čovjek i komunista.

— Na partizanskom slobodnom terenu, na Čemernici, srela sam po drugi put Vahidu — sjeća se Sida Marjanović. — Samo dva dana ranije pobjegla je iz zatvora. Došla je u suknji i gojzericama. Nije stigla ni da ponese sve ono što je tako brižljivo mjesecima spremala. Blijeda i umorna, izgledala mi je mnogo slabija nego u oktobru kad sam je prvi put vidjela. Zatvor je učinio svoje. I mada željne da joj postavimo pregršt pitanja, pustile smo je da se odmori i naspava snom drukčijim od onog u Crnoj kući. Sutradan je tražila da radi, ali joj nismo dale: »Mi ćemo oko ranjenika, a ti pričaj šta ima u Banjaluci«. Mara, Nada, Zorica, Dušanka, ja i cijela naša duga drvena bajta, što smo je zvali bolnicom, slušali smo gnjevnu Vahidu. A ona je pričala o dobrom držanju komunista po zatvorima, o zloglasnim sredstvima mučenja i opisivala svoj smjeli bijeg.

Prvi doček Nove 1942. godine provele smo zajedno. U želji da prijatno iznenadimo ranjenike, a i one na frontu, grupa nas Banjalučana pripremila je program. Ni nas nisu zaboravili drugovi koji su čuvali straže na Poniru, Karanu,

Bočcu. Uputili su nam mnogo dobrih želja i poklonili po koji paklić duhana, koju kutiju cigareta, brašna, šećera. Glavni aranžeri čitave proslave bili su Mara Mitrov i Vahida. One su odlučile: do ponoći pjesma, a tačno u 12 sati dijeliće se svima lipov čaj. »Ovo je izuzetak« rekle su nam. Vahida nas je prozivala za pjesmu i recitaciju, kao konferansije, a onda nas je i služila. Jedna drugarica nalivala je čaj, a ona sipala šećer. O tom artiklu vodila je strogo računa jer, ko zna kada će nova pošiljka stići iz grada!? Znala je da pijemo više gorak nego sladak čaj, no to joj nije bilo nimalo važno. Atmosfera dočeka, vedro raspoloženje, pjesma i sigurna vjera da će se iduća Nova godina dočekati u gradu, to je bilo bitno, to je tako živo i jedinstveno strujalo bajtom...

U našem partizanskom logoru na Čemernici s ishranom je bilo vrlo teško — priča Jovanka Čović. — Rijetko kad smo imali soli. Jeli smo hljeb od zobenog brašna, a kukuruzni je za nas bio prava poslastica. Sve što bi naše jedinice zarobile, išlo je po pravilu u bolnicu za ranjenike. Pa i pomoć iz B. Luke i drugih mjesta, upućena preko »veza« — najčešće seljaka i, dalje, preko naših isturenih jedinica — stizala je do nas prilično mršava. Ponekad tu pomoć ne bismo ni vidjeli. Baš tih dana, kad je Vahida ovamo dospjela, javili su nam da je poslat paket sa tahan-halvom. Ali, od toga ne bi ništa! Neko se osladio. Pomalo smo i ljuti na drugove koji su pojeli. Vahida nas je gledala, sva zapanjena, pa reče: »Sasvim je svejedno, da li ste pojeli vi ili oni...« Bili su to naši prvi mjeseci u partizanima, glad smo teško podnosili, i stalno smo govorili o hrani.

U januaru 1942. neprijateljska posada, bojeći se napada, napustila je Skender Vakuf mjestance pod obroncima Čemernice. Odmah smo se uputili tamo sa štabom bataljona i agitpropom, i smjestili se po kućama naših simpatizera. Čak i Skender Vakuf izgledao je prijatan poslije šume i daščara u kojima smo datad boravili.

— I tako u jednom danu — sjeća se Sida Marjanović. — Čemernica posta raskrsnica puteva. Vahida i Jovanka Čović uputiše se odmah u Skender Vakuf, Nada Mažar i Ankica Bubić u odred u Ribnik, a Bosa i ja krenusmo preko Vrbasa u Manjaču. Rekoše nam drugovi šta treba da radimo, kakva nas teška iskušenja čekaju. Četnička rovarenja svakim danom bivala su sve otvorenija. Podmukla zvjerstva izbijala su

čas u selu čas u četi, vodu, na straži... Eto, zbog svega toga i ovaj naš rastanak bio je pomalo sjetan. Kada ćemo i da li ćemo se još ikada vidjeti? Strašno okrutna bila je zima 1942. u neprohodnim, gladnim vrletima Manjače. Surova po hladnoći, ogromnim količinama snijega, neimaštini. Uslovi za ma kakav rad, pogotovu nas djevojaka, sa nepismenim i nepovjerljivim stočarima, bili su više nego teški. Drenović i Tešanović[13]), sa bradonjama koji su prelazili iz Srbije i motali se po Zmijanju, iznenada su upadali u sela, prijetili, hapsili, odvodili... Strah se kao mora uvlačio pod drvene krovinjare raštrkanih, ubogih sela. Na sastancima je bivalo sve manje ljudi i žena, sve slabije su se odzivali.

Početkom maja priključili smo se mi »Manjačani« protučetničkom bataljonu koji je iz centralne Bosne prelazio u Krajinu. Bila je prijatna majska noć kada smo se na Han-Kolima, više same Banjaluke čija su se svjetla nazirala u daljini, sreli sa dragim prijateljima koje tako dugo nismo vidjeli. Negdje u sredini kolone našle smo Vahidu. Nosila je tek rođeno dijete Jovanke — »Žute« koja je slaba, kao kakva sjena, išla za njom. Uvrstile smo se među njih u želji da bar po koju riječ porazgovaramo. No, Vahidu nismo mogle odvojiti od djeteta. Tepala mu je, uspavljivala ga, da ne bi zaplakalo i odalo hod vijugave duge kolone koja je promicala bez šuma. Jovanka Čović kaže: »Vahidu sam ponovo srela kod Bočca kada se naš protučetnički bataljon prebacivao preko Vrbasa, probijajući se uz danonoćne borbe prema Kozari. Nešto ranije sam se porodila i sva iscrpljena kretala se s djetetom. Nikad ne mogu zaboraviti tadanju Vahidinu brigu i pažnju prema meni. Pružila mi je pravu sestrinsku pomoć, dijete mi nosila... Jedne noći dok smo se tiho kretali u koloni, svaki čas očekujući borbu, ona mi pruži dijete i prošapta: »Evo ti ga! Bojim se ispustiću ga kad zapuca, ti si majka!« Ove izvanredne žene već odavno nema, ali ja i danas intimno osjećam dug prema njoj«.

Zaobilazeći Prijedor — sjeća se dalje Sida Marjanović — negdje pred osvit stigli smo u Kozarac. Tu na obroncima Kozare bilo je živo kao u kakvom partizanskom logoru. Proslavljeni kozarački odred sišao je u to mjestance da bi zauzeo položaj pred napad na Prijedor. Nikad neću zaboraviti te susrete sa Kozarčanima, vedrim, borbenim, i sa čitavom gru-

[13]) Četničke »vojvode«.

pom Banjalučana koji su izašli preko Lijevča-polja i za koje nismo ni znali da su već u partizanima. Neko od njih nam reče da je tu iznad Kozarca i Lutka[14]); Vahidina i moja drugarica. Cijeli taj dan i noć presjedjele smo sve tri u Lutkinoj bolnici, »pretresajući« Banjaluku, događaje, ljude, pričajući o partizanskim dogodovštinama: i onim što nose tugu i onim vedrim, lijepim trenucima koje se pamte čitavog života.

Sutradan, Prijedor je oslobođen. Kurir je donio poruku da i Vahida siđe u grad; njeno veliko iskustvo sa gradskim ženama bilo je i ovdje potrebno.

— Obradovali smo joj se u našem Operativnom štabu za Bos. krajinu, u oslobođenom Podgrmeču kod Lušci Palanke — sjeća se Vaso Butozan. — Vjerovali smo da će sa nama i ostati. Bila je oduševljena slobodnom teritorijom, radom i držanjem naroda. Nije se dugo odmarala. Postala je nestrpljiva. Tražila je da je uputimo na rad. Sjećam se koliko je bila zadovoljna kad smo je poslali do štaba naše čete »Petar Vojnović« u selo Petroviće, da opet radi među borcima i sa narodom. Kao i ostali naši pozadinski politički radnici, i ona je tijesno sarađivala sa vojnim jedinicama na svom terenu. Nije ni pomislila da će na toj dužnosti ubrzo poginuti.

U ljeto 1942. sastale smo se u Podgrmeču u Lušci Palanci — sjeća se Dušanka Čumura. — Bila je nesnosna vrućina, a ja sam na sebi imala hlače od debelog sukna, uz to još zakrpane, i debelu košulju: Radovale smo se mnogo tom susretu, vezala nas je, osim ostalog i rodna Banja Luka. Najednom me je Vahida upitala: »Pa zar ti nemaš nikakve suknje ni haljine, umjesto tih debelih hlača? Zar ti nije vruće na ovoj žezi?« Odgovorila sam joj da nemam. »Pa zar nisi dobila ništa od tekstila prilikom oslobođenja Prijedora?« Čutala sam. I, odjednom, Vahida me uvede u sobu kuće gdje je stanovala, odveza svoju torbu i izvadi komad lijepog sivog štofa. Dobila ga je od drugova da napravi sebi haljinu ili kostim. Iz torbe je izvukla centimetar, uzela mi mjeru i odsjekla komad štofa. »Eto, obje ćemo imati suknje. A sada ćemo naći nešto i za bluzu« rekla je i počela opet preturati po torbi. Izvukla je dva komada neke šarene tkanine. »Ovaj sa crvenim cvjeti-

[14]) Lutvija Smailagić — poginula od četnika 1942. godine.

ćima daću tebi, to pristaje mladosti. Volim da vidim naše omladinke lijepo obučene.« Znala je da odlazim na novu dužnost u OK SKOJ-a za Ključ i Mrkonjić, i da se nećemo tako skoro vidjeti. Sama mi je sašila suknju i bluzu. Pobrinula se još i da od intendanta dobijem cic za ljetnu haljinu, i da mi se sašije u vojnoj krojačnici. »Morala sam te dobro opremiti, ideš u nepoznat kraj, treba tek da se upoznaš sa novim drugovima« govorila mi je na polasku, srdačno se opraštajući. Više je nisam vidjela, ali mi je duboko u sjećanju ostao ovaj njen humani i topli gest. Bila je ne samo žena borac-revolucionar nego i čovjek sa mnogo ljubavi i razumijevanja za ljude.

— Sa Vahidom me je upoznala Rada Vranješević, pred rat, kad sam kao učiteljica službeno dolazila u B. Luku sjedište Vrbaske banovine — priča Dušanka Stišović. — Znala sam o njoj samo to da je dobra drugarica iz stare muslimanske porodice. Ponova sam je srela 1942. u Benkovcu u Podgrmeču. Bila je u društvu Rade Vranješević. Radile smo otada skupa na terenu sa ženama; Rada nam je davala savjete i upute. Zapazila sam Vahidinu oštroumnost i energiju. Posjedovala je i finu crtu duhovitosti kojom je reagirala na zapažene nepravilnosti, i to na neuvredljiv, nevjerovatno taktičan način, ovlaš, u razgovoru. Ni sebe nije štedjela, svoje propuste ili greške u radu, što nam se gdjekad potkradalo zbog neznanja i neiskustva. Riječnik njen bio je obojen govorom banjalučkog kraja, sa svom slikovitošću staro-muslimanskog patrijarhalnog izražavanja, što je njen humor činilo još življim i sočnijim.

Po Radinoj preporuci čitale smo i tumačile ženama brošure u vezi sa njihovim obuhvatanjem u Antifašistički front; obično pri šivanju rublja i odijela za borce ili na posijelima dok pletu vunenu odjeću. Pored ozbiljnih diskusija i zadataka, tu su padale i Vahidine duhovite primjedbe kojima smo se nekad od srca smijali. Ta njena duhovitost bila je drugarska, okrepljujuća. Inače, Vahida je bila veoma humana. I, što je slučaj u muslimanskim porodicama, posebno je bila odana svojoj majci. Tu nježnu ljubav prema majci izražavala je tim više, što od nje nije dobijala nikakvih vijesti. Bila je uvijek spremna da savjesno izvršava svaki zadatak, iako je baš nju kao muslimanku to surovo vrijeme naglo dovelo u

jednu sasvim drugačiju životnu situaciju. O tome sam naročito razmišljala kad mi je, — pošto smo već nekoliko dana jeli hranu iz kazana, na koju smo se teško privikavali samo šaljivo rekla: »Eh, da mi je sada sjesti za kadiničinu sofru!«.

Već smo se odavno sprijateljile. Često smo skupa išle na konferencije, obilazile kuće naših aktivistkinja... Bila je fizički izdržljiva. Znale smo pješačiti po cio dan. Predavale smo i na kursu AFŽ-a u Benakovcu; često smo osvitale u diskusijama o političkim novostima, o našem radu, a ona bi ujutro istim elanom, istom energijom krenula na dnevne zadatke. Uvijek je nalazila jezik sporazumijevanja, probijala je led tom svojom neposrednošću i vedrinom, pa ju je svako volio. Jednom smo, tako, pješačile ka Duboviku. Iznenada pred nas je istrčala žena i sva uznemirena pozvala nas očajnim glasom: »Odite, molim vas, pomozite mi da spasim sina!« Sa koliko topline je Vahida prišla postelji na kojoj je u bunilu ležao mladić! Nismo imale nekog iskustva sa bolesnicima ali, videći očajne roditelje ukraj kreveta svoga jedinca, potrudile smo se da učinimo sve što znamo. Naslućivale smo da je, možda, tifus jer upravo se počeo pojavljivati. Vahida se sjetila sirćeta od ruža, ali ga tu nigdje nije bilo, pa smo bolesniku na glavu i pluća stavile obloge od turšije-kiselih jabuka. Dobro smo ga utoplile, da se od mokrih krpa ne prehladi, podigle mu uzglavlje i nasavjetovale oca i majku da mu daju laku hranu i da čine isto što i mi. A ako nađemo ljekara, poslaćemo ga. Mladić je ostao u vrućici, nešto manje buncajući, ali smo zapazile da se roditelji nadaju ozdravljenju. Ne znam kako, ali mladić je bez ikakvih lijekova prebolio bez posljedica. Roditelji su vjerovali da je to naša zasluga, pa su nas stalno po nekom pozdravljali.

Često smo razgovarale o svojim ličnim brigama. Kad god bismo spomenule naše porodice, sjeta joj kao oblak prekrije lice. Nije to mogla da sakrije. Trudila se da ih ne spominje, da savlada tugu za braćom i majkom koja je, kod onolike čeljadi, sada možda usamljena. Nastojala sam da joj nježnošću i pažnjom bar na neki način olakšam to osjećanje, i to neprimjetno, jer nije podnosila da bilo u čemu bude izuzetak. Ležala je jednom bolesna od gripa. Prilično je oslabila i izgubila apetit. Nisam znala čime da je obradujem. I, sjetih se njene želje, nedavno u šali izgovorene, pa stadoh premišljati kako da joj načinim njene — hurmašice. Osim crnog pšenič-

nog brašna, masti i nekoliko grama šećera, što je ostalo još od moje bolesti, ništa više nisam imala. — Taj šećer sam dobila za čaj, pa pošto čaja nije bilo nisam ga ni potrošila. — Od toga sam, ipak, načinila zaslađenu zaprašku u obliku — hurmašica. Tek tada morala sam je ubjeđivati da ovo nije neki »grijeh«, pogotovo, jer se radilo o tako maloj količini. Mi smo, naime, strogo pazile da ne jedemo ništa izuzetno. Svi smo jeli istu hranu s kazana. I tek što smo naše »kolače« spustile pod naćve, da se hlade, naiđoše drugovi Pucar-Stari, Osman Karabegović i Veljo Stojnić. Dok smo razgovarali, drug Stari je stalno lupkao nogom po naćvama, pa se i meni činilo: sad će otud da tandrkne posudica i iz nje se otkotrljaju »hurmašice«. Vjerujem, i ona se, kao i ja, preznojavala; ne toliko zbog tih nekoliko jedva zaslađenih komadića već zbog toga kako su i nesvjesno sklonjeni. Kad su drugovi otišli, osjećale smo se nelagodno. Bilo nam je žao što im nismo ponudile. Više ni moja radost da je obradujem ni njena želja za »hurmašicama« nisu bile kao ranije. Danas mi je drago što sam tako postupila; bili su to poslednji »kolači« koje je Vahida jela. Ubrzo, uslijedila je četvrta ofanziva...

— Naš 1. krajiški proleterski bataljon Zdravka Čelara vraćao se krajem ljeta 1942. iz Hrvatske u Krajinu — priča Safet Fejzić. — Nešto ranije pročulo se da je bataljon sav izginuo i B. Čopić je tad ispjevao pjesmu »Mrtvi proleteri«. Narod Podgrmeča, sav razdragan, dočekivao nas je s vezenim peškirima i darovima, počev od Budimlić Japre pa sve do Lušci Palanke. Sa obiljem ponuda: pîta, mlijeka, jabuka... I sve je to Vahida organizovala. Svi smo se oko nje okupili. Sjela je sa nama borcima i upijala svaku našu riječ dok smo joj pričali o putu kroz centralnu Bosnu i o tamošnjoj četničkoj izdaji, o mučkom ubistvu naših drugova koje je i ona poznavala. Među četničkim žrtvama bio je i njen brat Nedžib. A zatim pričala je ona nama o oslobođenim krajevima Podgrmeča, o uspjesima: »Postoje kod nas i pošte, škole, bolnice... Ljudi se osjećaju kao da je potpuna sloboda, čak su se počeli i ženiti...« Nasmiješila se i dodala: »Ovo nam je postao novi problem.«

— Ponovo sam je srela u Podgrmeču, u selu Lipniku gdje je bila poslata za člana Sreskog komiteta Sanski Most — kaže Jela Perović. — Tu smo kraće vreme radile zajedno. Imala je uspeha baš zbog svoje neposrednosti, posebno sa ženama.

Poverila mi se da voli rad sa ženama, i to baš sa srpskim, jer su jednostavnije i lakše im se približava. I one su nju volele zbog njene duhovitosti i otvorenosti. »U Podgrmeču — sjeća se i Z. Čejvan — Vahida se osjećala sretna što je slobodna, zadovoljna što radi sa ženama: i Srpkinjama i muslimankama. Bio je to velik posao u vrijeme kada se Partija svim silama borila za bratstvo i jedinstvo naroda«. Iako je navikla na udoban život, nije joj padalo teško kad se ponekad moralo ostati i bez obroka i noćivati po tavanima seoskih štala. Takve zgode uvek je začinjavala šalom ili kakvom umesnom dosetkom. Vrlo često smo se sa njom od svega srca nasmejali. Sve je u odnosima ljudi bilo prikriveno i neiskreno odmah je izvrgavala ruglu i niko se nije na nju ljutio. Kad je oslobođen Cazin radila je tamo sa muslimanskim ženama. Pričala mi je da ih je na konferencijama ružila što se kriju, što su zaostale, a muškarce je psovala što su grubi i prosti sa ženama. Smatrala je da ona to može kao muslimanka i začudo, kaže, nisu se zbog toga na nju ljutili.

Neposredno iza oslobođenja Bihaća i Unske doline, 4. XI. 1942 — kaže Hajro Kapetanović — Okružni komitet, čiji sam sekretar bio, poslao je Vahidu na teren Cazinske krajine da radi politički, posebno sa ženama. Vahida je za vrlo kratko vrijeme upoznala stanovništvo toga kraja i uspješno radila i u varošici Cazinu i u selima. Može se reći da su tada žene Cazinske krajine po prvi put stupile u organizovan politički život.

Djelovati ovdje, bilo je vrlo teško i složeno za sve političke radnike. Naoružane grupice razbijenih neprijateljskih jedinica, tzv. »Zelenaši«, krile su se po selima tek oslobođene teritorije i u zgodnim prilikama iznenada napadale političke radnike. Ovi su zbog toga bili u stalnoj opasnosti. »Pa ipak, Vahida je uvijek išla bez čije zaštite — kaže Z. Čejvan. — Rijetko smo se odvajale; skupa smo došle i u oslobođeni Bihać i Cazin. Za kurire je bila majka: sušila ih je da se ne prehlade, krpila ih, kad bi dospjela i — peglala im.« Ako se uzme u obzir da je cijeli ovaj kraj bio vrlo zaostao, da je tu carevalo siromaštvo, neznanje, sujevjerje i sijaset predrasuda, da je ovdje vladalo mnogoženstvo i da se naročito žena nalazila u podređenom položaju, mogu se još bolje ocijeniti teškoće na koje su udarali naši drugovi. Vahidin politički rad

od nepuna tri mjeseca, kao i djelovanje drugarica Jele Aralice, Ajše Maličević i drugih, ostavio je tu vidnog traga: Svakim danom žene su se sve masovnije uključivale u raznovrsne aktivnosti NO fronta.

— Ako se tome doda — kaže Hakija Pozderac — da su okupator i ustaše posebno nastojali da odvoje muslimane od NOB-e, može se sagledati kakav je odgovoran zadatak stajao i pred Vahidom koja je, puna poleta i volje, širila ideje te borbe. I sad duboko u sebi nosim njene osjećajne riječi, upućene sa puno razumijevanja i čovječnosti muslimankama Cazinske krajine. Palo joj je u dužnost da sa njima započne prve političke razgovore; u zarovima su joj dolazile na sastanke. Svuda je rado dočekivana. I čim bi žene čule da je ponovo u njihovom selu, iskupile bi se sve; čak i stariji muškarci! Žene su uzdisale: »Oh, kako je draga ova naša Vahida! Kako je pametna i dobra! Vala, svaka joj je riječ na mjestu.« Sa kakvim je samo žarom govorila ovim neukim ženama o našoj borbi, o bratstvu i jedinstvu... Sve svoje vrijeme posvetila je narodu: Bila ona u kući ili na putu, ma gdje, intenzivno je politički radila. Nije tražila samo veliki skup; i pojedincima je sa isto toliko ubjedljivosti izlagala ciljeve NOB-e, objašnjavala liniju naše Partije. Kad čovjek danas baci pogled na Cizinsku krajinu, u periodu od novembra 1942. do početka IV neprijateljske ofanzive, mora da se sjeti poletne, radine i narodu vjerne Vahide. I danas po ovim selima ljudi i žene sjećaju se svoje Vahide, koja im je otvarala oči i ukazivala na bolju sutrašnjicu. Svuda po Cazinskoj krajini, od Tržca do Bužima i od Pištalina do Vrnograča, poznato je i poštovano Vahidino ime.

— Tokom rata češće sam odlazila u zabačene krajeve Cazinske krajine — sjeća se Ruža Maglajlić. — U Maloj Kladuši, Podzvizdu, Gati, uvidjela sam kolika je bila snaga njenog duha. Svaka žena ju je znala, ponavljala njene riječi. U kući gdje bih se našla bilo je uvijek mnogo žena. Čuvši da sam Maglajlićka, prosto su me zasipale pričama o njoj: kako je razgovorna, čista... U jednoj obitelji, vidjela sam, čuvali su u uglu obješen ručnik kojim se ona brisala.

— Po oslobođenju Cazina u našoj sredini pojavila se Vahida, u sivim suknenim pantalonama i kratkoj dolamici — priča Nadžija Omanović. — Očekivao ju je težak rad sa že-

nama Cazinske krajine. Počela je individualno: svaku noć spavala je u drugoj kući, da bi upoznala svaku porodicu ponaosob i približila se ženama. Kad je stekla šire poznanstvo i simpatije žena, organizovala je konferencije za formiranje prvih odbora AFŽ-a. U novembru smo, na njenu inicijativu, okupili žene i Vahida im je govorila o značaju prikupljanja pomoći za ranjenike u bihaćkoj bolnici. Izabrale smo tad i delegate za prvu Zemaljsku konferenciju AFŽ-a: bila sam to ja i još jedna drugarica. Plašio me ovaj, za mene veliki put i neobičan događaj, a i zima. Ali činilo mi se: ako Vahida sa mnom ide, ništa mi se ne može desiti. Pred polazak sastale smo se u mojoj kući. Prvi put sam obukla pantalone i gojzerice, i Vahida je na račun toga smišljala šale. Uzele smo pripremljene pakete hrane za borce u B. Petrovcu. Ispred Komande mjesta čekala su nas zaprežna kola. Cijelim putem duvao je hladan vjetar, snijega još nije bilo. Išle smo preko Rekavica; most na Uni bio je porušen, pa smo se prebacile kerepom, i mi i naša kola, i pred veče stigle u Bihać. Tu nam se priključila još jedna žena; na konferenciji je ona jedina bila u zaru. Sutradan, u autobusu je ostalo još samo jedno slobodno mjesto i ponuđeno je Vahidi, ali ona ga je ustupila meni i krenula kamionom. Žao joj je bilo što sam nježna. Kad smo idućeg dana oko podne stigle u B. Petrovac i prijavile se, Vahida mi reče: »Ovdje ima jedan beg, on nema delegata na spavanju, kako bi bilo da odemo njemu?! Mislim da nas neće dobro primiti, pripremite se na to, ali mi ćemo njih već pridobiti«. U toj kući primljene smo hladno. Onako ozeble ostavili su nas u hodniku. Vahidu to nije zbunilo. Vodila je glavnu riječ i u razgovoru dala im do znanja da joj je otac kadija. Ubrzo, beg se predomislio, pa su nas pozvali u toplu kuhinju i poslužili čajem. Pripremili su nam udobno spavanje u sobi, a sutradan nas nesebično ugostili.

Našle smo se u svečano ukrašenoj dvorani Sokolane među 166 delegata i nekoliko stotina gostiju iz okupiranih i oslobođenih krajeva cijele naše zemlje. Ustala je da govori i Vahida: Pozivala je majke da šalju svoju djecu u borbu, sve žene, da što masovnije učestvuju u NOB-i. Između dvadesetak žena izabranih u Centralni odbor AFŽ-a, bila je i ona. Vraćale smo se zaprežnim kolima. Cijelim putem ispoljavala je svoje oduševljenje... Pred veče, u Bihaću, našle smo se sa književnikom Skenderom Kulenovićem. »Kako si uspjela ove Ca-

zinke povesti na konferenciju?« upitao je Vahidu. »Meni izgleda lako, a njih pitaj kako su one uspjele; možda je bilo i suza.« Ostala je u Bihaću, a mi smo krenule u Cazin da prikupimo što više zavoja, posteljine i hrane za ranjenike. Kad smo se pojavile sa punim kolima, dočekala nas je sva sretna, pa smo skupa otišle u bolnicu. Uskoro se opet vratila u Cazin i pripremila odlazak žena na prvi politički kurs u B. Petrovcu.

— Bihać je oslobođen i nas dvoje zajedno smo pošli da formiramo NO odbore u selima: Vinica, Čekrlije, Čarkići i Veliko Založje — sjeća se Jusuf Lipovača. — Na javnim skupovima po prvi put su se pojavile i muslimanke; nikad do tada one nisu dale svoj glas na izborima, niti su se za šta pitale. Vahida im je govorila o zvjerstvima okupatora, ustaša i četnika. »Ja nisam mogla mirno posmatrati sve što se oko mene zbiva, već sam se odazvala pozivu KPJ i krenula u borbu. Naša vojska nije bila naoružana, ali je borbom došla do oružja i dalje se uspješno bori...« Objašnjavala je ulogu narodnih predstavnika u novoj narodnoj vlasti i način biranja. Pažljivo su je slušali; nikome se nije kući žurilo. Čuo sam, neke žene šapuću: »Blago ti je njoj kad ovako zna da govori! Da sam malo mlađa, i ja bih sa njom krenula u partizane.«

Kad smo došli u Veliko Založje, odveo sam Vahidu svojoj kući. Povela je razgovor s mojim ocem-hodžom i jednim susjedom. Tako su saznali da joj je otac kadija. Razgovaralo se čak i o reis-ul-ulemi Maglajliću, prema kome je moj otac gajio simpatije. Čim je s mojom majkom i ženom Vahida prešla u sobu, susjed se obratio mom ocu: »Dijete, po svoj prilici, ovi se ne šale! Ja bih rekao da će oni naprašiti i četnike i ustaše i Nijemce. Vidiš, bolan, kako ova kadijina ćerka priča da se može i gladan ratovati, pa noćivati na zemlji... Ja tebi kažem: Čija busija onoga i megdan!« Sutradan, putem za Bihać, pohvalila mi se kako je skoro svu noć prepričala sa ženama, a da nisu ni osjetile kud im vrijeme ode. Viđala se po gradu; stalno zabavljena tim radom sa ženama.

Noću 27—28. januara 1943. napustili smo Bihać i krenuli preko Ripačkog klanca... Vahidu sam susreo na Gorijevcu. Pitala me kuda idemo. Kad joj rekoh da se povlačimo, ona sjetno primijeti: »Pošla sam u Cazin i, eto, ko zna kada ću tamo doći.« Stigli smo do sela Lipe i tu je ostala. Sjećam

je se, simpatične, razgovorne, u smeđim pantalonama i kratkoj bundi od pliša.

— Otpočela je IV ofanziva. Pred nadiranjem neprijatelja stanovništvo je napuštalo oslobođene krajeve skupa sa našom vojskom — sjeća se Hajro Kapetanović. — Nakon što su se naše jedinice povukle i iz Bihaća, Vahida je pokazala veliku brigu oko evakuacije, usputnog prihvatanja i ishrane izbjeglica sa bihaćkog okruga i Banije. Pridružila se zatim Osmoj krajiškoj brigadi i sa njom učestvovala u borbama kod Drvara. Sa ovom jedinicom probila se preko zaleđenog Šatora i vratila se ponovo u Podgrmeč...

— Od Pećigrada smo se povlačile skupa sa dugačkim kolonama izbjeglica iz Banije i Korduna — kaže Zumra Čejvan. — Trebalo je tada vidjeti Vahidu! Svakome je htjela da pomogne. Ni noću, poslije napornog dana, nije se odmarala. Prvo bi nas smjestila. Za sebe nije brinula. »Imam ja dosta rezerve« šalila se. Djeca u zbjegu bila su jadna i nemoćna. Od dugog i teškog puta noge im prepune rana iz kojih teče krv i miješa se sa blatnjavom cestom. Sa mnogo ljubavi je Vahida previjala ta mala nedužna stvorenja. Kako je samo bila nesretna što ne može i više da im pomogne! Pretrpjeli smo bombardovanje u Bihaću, izvukli se iz porušenog grada i preko Drvara došli u Glamoč. Mnogo je žalila što nije u borbenoj jedinici: bio je to njen san. Činilo joj se: Samo u otvorenoj borbi, licem u lice sa neprijateljem, može da da svu sebe. U Livnu se, bar privremeno, pridružila borcima II krajiške brigade.

— Kad sam je srela u Livnu, kao da me je sunce ogrijalo — kaže Nadžija Omanović. — Znala sam: pobrinuće se da me sa djetetom negdje smjesti. U Livnu je ostala svega deset dana, ali za to vrijeme učinila je mnogo. Okupila je žene na tečaj šivanja i pletenja, koristiće i tu priliku da sa njima porazgovara o mnogočemu. Naročito se zauzela da očisti zapuštenu bolnicu, opere ranjenike i da im obezbijedi čisti veš. Satima je bdjela nad njima.

— Poslije četvrte ofanzive, u kojoj se vrlo namučila na Šator planini jer je bila i bolesna, ponovo se našla na dužnosti u Podgrmeču — sjeća se Jela Perović. — Srele smo se u selu Hašani kod Soje Čopić, majke B. Čopića, koju je ona

Braća Alija i Osman sa sestrom Munibom kraj Vahidinog groba u selu Velika Ruiška 1963. godine.

cenila i volela, pa je tu rado navraćala. Bila je u pantalonama, kao i uvek, sa lepim novim pištoljem o pojasu; sva srećna što ga ima. Trebalo je da ode na srez Bos. Novi. To joj je bila davnašnja želja jer kraj je dobar i pitom, a žene sve aktivne u NOP-u i njoj zbog toga drage i prijatne; mililo joj se da radi sa njima. Radosna što ide, i uvek puna duha, na polasku se našalila: »Drago mi je što ću tamo raditi, samo, žao mi je ako poginem, bilo bi šteta da ovako dobar pištolj dopane u ruke nekom fašisti.« Nije bilo nikakvog izgleda da će poginuti, ali uskoro se to ipak desilo — u Velikoj Ruiškoj, kada su Nemci iznenada prodrli na oslobođenu teritoriju a naši borci, opkoljeni, morali se borbom probijati...

— I u novskom srezu Vahida je zapažena kao vrijedan i sposoban politički radnik — kaže Ahmet Šehović. — Žene su se bavile raznim zadacima, a svugdje i u svako doba bila je vedra Vahida uz njih. S proljeća 1943. u Podgrmeču je stacionirala IV divizija sa Šošom na čelu; oko Ruiške bila je smještena XII krajiška brigada. Kada se jednog ranog april-

skog jutra čula pucnjava od Dubovika, niko nije računao da će doći do nečeg ozbiljnijeg; iako su nam stizali podaci da Nijemci čine iznenadne prodore. Ova pucnjava je u stvari najavljivala prepad na čitav novski srez.

— Kasno poslije podne 31. marta — sjeća se Sida Marjanović — stigla je naša Dvanaesta brigada u Ruišku. I Vahida se slučajno našla u tom selu. I, kao i prije što smo činile, odvojile smo se u posebnu sobu gdje su spavale seoske djevojke i gdje je mirisalo na bosiok i dunje. Bile smo opet tri: Vahida, Zora Kovačević, pomoćnik politkoma čete i ja. Šalile smo se na račun najmlađeg politkoma sa mašinkom, na račun Vahidinih pantalona skinutih sa nekog podebljeg švabe, pričale, a vrijeme je prolazilo neosjetno. Sjećam se, kasno smo legle; nije prošao ni sat-dva, a plotuni pušaka i rafali mašinki odjednom su zaparali povrh ruiških kuća. Poskakali smo, onako obučeni, svi na dvorište. Vahida, sa svojom torbom. Uvrh samog brda, u osvitu zore, krivudala je neprijateljska kolona zatvarajući nam obruč. Neopaženo, između naših predstraža, poduzeli su na nas ofanzivu iz tri pravca: Novog, Otoke i Krupe. U tren oka nastala je borba prsa u prsa, borba na život ili smrt. Naš neravnopravni položaj u udolini zahtijevao je da se pod cijenu žrtava dokopamo Osredka, uzvisine koja je dominirala selom. I mi smo se peli. Kretali smo se uz potok koji se pružao duž brda. Negdje skoro na samoj čuki čuh kako mi Petar Mećava[15]) reče: Ljubica je zaostala, pomozi joj.« Ostavila sam Vahidu i Zoru i pošla u susret našoj brigadnoj bolničarki koja je već uveliko oboljela od tifusa. Njih dvije pošle su dalje, naprijed, nas dvije ostale smo, desetak metara pozadi. Momenti, kao i uvijek u tim prilikama, bili su presudni. Jedan tren, nekoliko trčećih koraka prema groblju, kroz koje je označen proboj, bili su dovoljni da se ostane u životu. One koji su zatečeni iza tog uskog koridora, zahvatila je unakrsna paljba neprijateljskih puškomitraljeza. Dvadeset drugova, dvadeset divnih života, među njima Vahida i Zora, našli su tu smrt. Jureći za nama, neprijatelj se kod poginulih nije zadržavao.

---

[15], [16]) Narodni heroji Mećava i Šoša — Josip Mažar, nerazdvojni drugovi, poginuli su 1944. u borbama za Travnik, prvi u tenku, drugi na položaju.

— Istoga dana oko podne, blizu kuće Jošana Gaka — kaže Ahmet Šehović — ja i Šoša[16]) naišli smo na mrtvu Vahidu. Ostala je zgrčena u jarku, sa kosom preko lica, kao da spava. Zemlji okrenuta. Metak joj je ušao na lijevu plećku i kroz srce izašao na grudi. Košulja, zelena engleska, bila joj je skroz raskopčana. Očito, Nijemci su je pretraživali. Umrla je po svoj prilici trenutno. Bez bola. U toku naredne noći jedna naša četa dospjela je do groblja i tu sahranila mrtve drugove.

DANICA MATERIĆ

DANICA MATERIĆ

Rođena je 1921. godine u Drvaru, selo Trninića Brijeg, kao četvrto dijete poluproletera. Zbog oskudice rano je morala u najam u Slavoniju, gdje je ostala od 1931—1936. godine. Samouka. Odrasla u radničkoj porodici i sredini, postepeno je politički sazrijevala.

U ustanku 1941. aktivno učestvuje od 27. jula; bila je član prvog Odbora fonda* u Drvaru. Tih dana primljena je i u SKOJ; već krajem godine član je Sreskog komiteta SKOJ-a. U Partiju je ušla februara 1942. godine, a krajem te zime postaje i član prvog Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Drvaru. Te najplodnije godine svoga života naglo se politički razvila i afirmisala svestranom aktivnošću, i u KPJ i u antifašističkim organiza-

*) Organi za snabdijevanje ustanika hranom, odjećom, obućom — kupili su dobrovoljne priloge u narodu.

cijama, o čemu svjedoče i njene funkcije: Član je Opštinskog komiteta KPJ, član Opštinskog i Sreskog odbora AFŽ-a i Narodnog fronta, a već krajem novembra i član Sreskog komiteta KPJ.

Početkom februara 1943. otišla je po zadatku KPJ u tek formiranu Desetu krajišku brigadu, za zamjenika politkomesara Treće čete Četvrtog bataljona.

Već aprila 1943. mučenički je umorena od četnika u selu Vrpolju kod Knina: Poslije neuspjelog napada Četvrtog bataljona na jako četničko uporište, ostala je sama da komanduje svojom odsječenom a zatim opkoljenom četom. Zarobili su je teško ranjenu, dok je vatrom štitila odstupnicu svojim borcima. Pokazala se, kao i uvijek do tada, hrabra i odlučna. Svjesno se žrtvovala, misleći samo na povjereni joj zadatak.

Za Narodnog heroja proglašena je novembra 1953. godine.

Njeni posmrtni ostaci preneseni su iz Vrpolja 1956. godine, kada je 4. juli proglašen za Dan borca, u zajedničku grobnicu boraca NOR-a u Kninu.

Danice se njen stričević Pero sjeća iz najranijeg djetinjstva. — Bili smo — kaže on — bliski, kao djeca od dva brata. Živjeli smo u zadruzi, samo kuća moga oca bila je udaljenija od grada, na visoravni Podovini[1]), dok su Daničini stanovali na brdu poviše bolnice, na Trninića Brijegu, u zaseoku zvanom Golubić. Zimi, kada bi napadali snjegovi ili naišlo nevrijeme, gotovo svakodnevno sam kod njih svraćao pri povratku iz škole. Sa njom i njenom braćom bih ručao, večerao, a često i prenoćio.

Kao curica bila je umiljata, lijepa i uredna. Uvijek čista robica na njoj. Omiljena i u rodu i kod susjeda! Rano ih je zadesila nevolja. Imala je oko pet godina kad joj se otac Jovan, 1927. g., razbolio i umro od nagle sušice kao fizički radnik u Celulozi. Ostavio ih je nezbrinute; četiri sina i dvije kćeri. Neimaština pritisla. Dovijali su se, mlijeko prodavali... Ne prođe dugo, u pohode im stiže ujak Nikola Tadić koji je, kao ratno siroče iz prvog svjetskog rata, bio preko Crvenog krsta smješten u Slavoniju i tamo odrastao. Ujak je vidio teško stanje u kući i odluči da nejaku Danicu povede sa sobom, da se kod njega prehrani. Tužan je rastanak bio na rodnom ognjištu, pred punom kućom komšija i rodbine. I plača je bilo! Svima nama teško. Gorko nam palo što odlazi u tuđi svijet. U Drvaru se rijetko događalo da neko ode daleko, i to još dijete, pogotovo žensko. Gledali smo je uplakanu, kako na oči navlači rubove marame ispod koje vire dva repića smeđih pletenica. Osvrće se niz brijeg silazeći, a kikljica joj se oko nogu mota.

— Računala sam — kaže Daničina majka — da bi on moje dijete gledao bolje nego svoje, ali već poslije nekoliko dana ujak ju je dao nekoj ženi, u selo Predavac kod Bjelovara, u najamni rad.

[1]) Ataševac.

— Jednom sam se sastala sa tim čovjekom — priča Kata Koprivnjak — i on mi je predložio da malu primim sebi. Smeđokosa djevojčica duguljasta lica i prekrasno tamnomodrih očiju odmah mi se nasmiješila i veselo pošla sa mnom. Sa svima se brzo upoznala, a ponajbolje s mojom četvorogodišnjom kćerkom Ljubicom. Pogled joj je bio veseo, a nježno lice vedro. Ljubica ju je jako zavoljela. Živjele su u ljubavi i slozi, kao sestre.

Prihvaćala se svakog posla oko kuće. Svuda je odzvanjao njen ugodni glas. Uživala je da goni krave na pašu... Katkad bi je povukla želja i za igrom. Naročita je pralja bila; kad god sam rublje prala, sa mnom je išla na vodu i na glavi korito nosila, da se vidi kako je i ona već velika. Posao joj je išao od ruke; što god sam joj pokazala, uradila bi marljivo. Ponajviše se bavila trgovanjem; na pijacu je išla sa mnom, nekad s Ljubicom, kasnije sama. Tek što se sunce prospe oranicama, stizala je orošenim stazama u Bjelovar. Čim rasproda puter, jaja, sir, žuri s praznim korpama pravo k nama na njivu i prijanja uz motiku. Još dijete, a znala je izvađati šale! Sati su nam brzo tekli, bez dosade. Sve susjetke su je zavoljele jer je sa svima bila dobra. Svađe nije podnašala. Prijateljica baš nije imala, jer je nisam puštala dalje od sebe. U zimske večeri sastajale smo se sad kod ove sad kod one, pa bi čijale perje. Moja Danica — tako sam je zvala — uvijek mi je zabavljala društvo.

Dva puta je njen stariji brat Dane dolazio u posjetu, da vidi seku kako živi. I pisao! Pita kako mala, moli da se svi skupa slikamo za uspomenu. Danica ga je jako voljela. Kasnije je javio da će doći po nju jer je već narasla cura. Za koju godinu moći će i da se uda, lakše kod kuće. Ovdje će je momci teže uzeti kad nema ništa. Teško mi je palo, ali sam pomislila: pa tako je, on će se bolje postarati za nju!

Bilo joj je teško da nas ostavi, othranjivala sam je, pa me je ljubila kao rođenu majku, a navikla se i na susjede. Svi su joj spremili neki dar. Kuća nam je ostala pusta i žalosna. Dugo nismo mogli da je zaboravimo. Stalno sam je očekivala. Javila mi se dva-tri puta i od nje više ni traga ni glasa.

— Ta vjetrovita nedjelja u jesen 1936. — priča dalje Daničin stričević Pero — posebno mi je ostala u sjećanju, jer

smo više puta uzalud išli pred nju na željezničku stanicu. Bilo nas je dosta: djeca od četiri brata, oko dvadeset momaka i cura! I još poznanika i komšija! Kad su se pred veče na prozoru voza pojavili ona i brat joj Dane, potekle su suze od dragosti. Pred nama je stajala odrasla djevojka, slavonski obučena, jedra i zdrava. Tek se zadjevojčila. Počeli smo prilaziti i ljubiti se. Sjećala se naših imena, ali je likove pozaboravljala; pitala je ko je ko. Pomalo se ustezala. Počeli smo se smijati i ubrzo se i ona oslobodila i s nama zbližila, pa smo u grupi pošli kući. U selu su izlazili da je vide. Natiskali se, puna kuća! I njoj je bilo začudo što je saljeću i u nju pilje.

Zbog slavonskog naglaska podugo smo je zadirkivali. Oduševljena što je ponovo među svojima, brzo se prilagodila. Kad smo se sprijateljili, pričala mi je kako joj je tamo bilo naporno. Znao sam otprije za njezina pisma braći; u svakom listu čeznula je za svojima, za zavičajem, ali se na svoje prilike nije žalila. I pored silnih obaveza u polju, u kući, oko živine, sama se tamo opismenila, a uz Slavonce koji imaju kulturnije navike života, stekla je iskustvo u vođenju domaćinstva, tako da je u mnogo čemu odskakala od naših žena i služila im za primjer. I ovdje je u kući spremala, kuvala, zemlju obrađivala, ali bilo je lakše: nisu imali mnogo te zemlje. Majka se u međuvremenu preudala u udaljenije selo Trubar, i Danica je sada sva bila zaokupljena privređivanjem za porodicu. Sa mlađom sestrom Jokom okopavala je kukuruze onome ko ima volove, a ovaj bi im za uzvrat uzorao njivu.

— Svakako se dovijala da bi namakla sve što treba u kuću — kaže Danica Kecman — jer od prodaje mlijeka i mršave ljetine nije se moglo živjeti. Kopala je na njivi da joj sašiju bluzu ili suknju, jer nije imala mašine. Nikakvog posla se nije stidila. Išla je da riba i pere veš po selu i gradu. Tako je pomalo i ruho namicala. Tkala je peškire sa šarama, torbe, i plahte od lana i konoplje. Naučila je sve vještine kod Slavonke. I nov način tkanja. Čudno nam bilo da čipku na tari tka, a mi smo je heklale. Divili smo se čipkastim ružama koje je brzinom isplitala na tari. Dolazile smo da vidimo i kopiramo. Nismo vjerovale da ona kao sirota to sve zna. Rado nam je pokazivala. Kad je Obrad Kurbalija dobavio stroj za predenje vune, išla je njegovima i pokazivala im kako

se rukuje. Niko osim nje to nije znao. Kod nas se znalo samo za preslicu i vreteno. Postala je poznata i ugledna. Cijenili su je. Išla je po prelu i sijelu. Nikad se ni s kim nije zavadila. Momci su je stalno obletali. Bila je najljepša djevojka u našem selu.

— Kao sestre od strica bile smo vrlo bliske, iako nas je u rodu bilo mnogo, a ona od mene mlađa — kaže njena stričevka Milka. — Kad smo poodrasle, kad se vratila iz sela Predavca, postale smo nerazdvojne. Iako smo stanovale odijeljeno, zemlju smo obrađivale zajednički. Nekad smo okopavale kukuruz na njivama u Drvaru, a nekad radile gore... Imale smo pašnjake u brdima, na Ataševcu, gdje su pod šumom bile naše male kolibe. Ljeti smo skupa tjerale ovce na ispašu i po dva mjeseca gore ostajale. U prvi mrak smo izlazile pred stoku, muzle ovce, razlijevale mlijeko i obirale kajmak. Zajedno smo sakupljale sijeno. Radila je sa mnom svojski, čim se rosa digne pa sve do mraka. Išle smo skupa u maline i jagode. Kod ovaca smo prele vunu i plele čarape raznovrsnih šara. Svuda oko nas tišina. Pusto. Najviše smo o momcima i udaji razgovarale. I Danica je sebi spremala ruho. Nije žurila da se uda, htjela je da to bude nešto ozbiljnije, da nađe pravoga čovjeka. Pred sam rat zavoljela je radnika Branka Delića. Voljeli su se ozbiljno. Sastajali su se i dogovarali da se uzmu. Kući joj je dolazio. Ali, rat ih je omeo. Skupa su poginuli i skupa sahranjeni; on kao komandir voda.

— Tih dana štrajkovi u celulozi i Pilani potresali su duhove — sjeća se Pero Materić. — Hapšeni su radnici-komunisti, među njima i mnogi Daničini rođaci. »Većina drvarskih radnika — Op. MB — živjeli su u svojim selima, baveći se i težačkim poslom, pa se po kućama sve življe komentarisalo o nadnicama i o poslodavcu, sve češće su se čule riječi: radnička klasa, svijest, borba... Danica je to sve pažljivo slušala i razmišljala. U fabrici celuloze, u ŠIPAD-ovim[2]) pilanama i u željezničkoj radionici uveliko se osjećao rad partijske organizacije, malobrojne ali jake. Njen uticaj se naročito ispoljio u radu URS-ovog sindikata i u stvaranju ogranaka

[2]) ŠIPAD — Šumsko industrijsko preduzeće akcionarsko društvo.

»Seljačke sloge« po selima...« Jovo Kecman*) je sa namaskojevcima organizovao jedan takav ogranak, da bismo legalnim djelovanjem okupljali seosku omladinu. Imali smo tamburaški orkestar i priređivali zabave na koje je i Danica dolazila. Gostovanje banjalučkog kulturno umjetničkog društva »Pelagić« 1939. godine bio je prvorazredan događaj za Drvar. Crvene zastave na vozu, oduševljen doček, govori, ushićenje radnih ljudi, sve se to pamti zauvijek. Ispred radničkog doma bilo je najviše seoske omladine. Trčali su po hranu, i Danica sa njima. Stolovi pred domom bili su prepuni kajmaka, sira, mlijeka... Za vrijeme programa u dom se nije moglo ni priviriti od svijeta. Žandarmi su nas na kraju rastjerali... Neki su uhapšeni. Boreći se za opstanak još kao dijete, Danica je osjetila težak život siromašnih i nije joj bilo teško da se svjesno opredijeli za borbu koja se sve više bližila.

Uskoro su starija braća otišla u vojsku. Danica se tada dosta napatila, zarađujući sa sestrom Jokom za ostale ukućane. Mlađi brat Vlado izučavao je krojački zanat, a Nikola je išao u osnovnu školu. Još teže joj je bilo u proljeće 1941, kada su Dane i Mirko pali u njemačko ropstvo, a ona ostala sama da se brine o mlađoj i neiskusnoj braći. Sjećam se, kad su Italijani došli u Drvar, govorio sam joj da se čuva, bojao sam se da je ne uhvate. »Znaš Pero — kazala je — pored toga što sam dužna da svoj dio dam za borbu, moram nešto učiniti i umjesto braće, i za njih se boriti.«

Kapitulaciju Drvar pamti i po velikim količinama oružja i municije koju je bivša jugoslovenska vojska odbacivala u jarke duž puteva. Sanduci puni metaka, puške, oprema, brzo su nestajali po seoskim tavanima, trapovima, ispod đubra, za gredom u štali, u sijenu, u šumi pod drvetom... Svuda je nečujno doprla poruka komunista: »Sakrijte i sačuvajte, trebaće!« Prvi su paradno umarširali Italijani, pa je u dolinu stigla manja prethodnica Nijemaca, a kad su otišli, osilile su se ustaše. Nekoliko kamiona s viđenijim Srbima već je nestalo u noći... A onda je Drvarom zaplamtio 27. juli. Narod se digao na ustanak. Danica je čitav taj dan bila sa borcima; prihvatala ranjene, previjala ih, tanku odjeću parala u zavoje... I u pripremama je učestvovala; četi ustanika u Jadovniku nosila je hranu, poruke...

*) Jovo Kecman, radnik Želj. radionice u Drvaru — narodni heroj.

USTANIČKI DANI

— Tog vrućeg avgustovskog dana 1941. išle smo ja i Danica od kuće do kuće da pozivamo žene Drvara na njihovu prvu konferenciju — priča Rahela Albahari. — Organizovale su je intelektualke komunisti: Bosa Jurinčić, Mira Morača, Jela Bičanić i druge. Ustanak je široko zatalasao i gradić i sva okolna sela; na sve strane komunisti su organizovali probuđeni narod za borbu protiv okupatora i ustaša... Pele smo se uz brdašce do prednjih zaselaka Trninića Brijega, kroz šumicu zarudjelih drenjaka, i iz sveg grla pjevale:

»Već gubi se žalosna prošlost,
Već svanjiva nam novi dan...«

»Hajd još jedanput!« molila me ko zna po koji put da ponovim pjesmu. Zaustavljajući se svugdje pomalo, objašnjavale smo ženama cilj tog našeg prvog skupa. Svi su je poznavali. Vrata su nam predusretljivo otvarali i radosno je oslovljavali »Zdravo Danice!« A ona im se obraćala neposredno, kratko i jezgrovito. Nije bila rječita, ali svojim suseljanima bliska. Sa nešto škrtih riječi snažno je na njih uticala. Odziv je bio velik, »Kantina« je bila prepuna žena.

— Njena ustanička aktivnost — sjeća se Stevo Trikić — posebno se razvila u Kantini, staroj kući preko puta Činovničkog doma, gdje su žene iz grada i okolnih sela prvi put masovno počele raditi za ustanike. Trebalo je snabdijevati čete koje su dan i noć čuvale prilaze Drvaru na položajima: Ploče — prema Grahovu, Oštrelj — spram Bos. Petrovca i u Mokronogama, Prekaji — spram Livna i Glamoča. Trebalo se brinuti i o ranjenim ustanicima u bolnici... Danica je kao član Odbora fonda bila jedan od organizatora zamašnog posla snabdijevanja četa odjećom i obućom. U Kantini je pod svojim nadzorom imala nekoliko šivaćih mašina, a i sama se prihvatala šivanja. Znala je da rasporedi posao: Neke žene, mahom gradske, krpile su hlače, bluze, a neke su krojile. Druge, većinom žene sa sela, prele su i plele. Često bi u zaselak odnijela punu vreću klubaka ispredene vune, sazvala u nekom dvorištu žene koje bi uzimale predivo i za nekoliko dana donosile joj gotove džempere, čarape... Kantina je tih

dana postala prava mala tvornica odjeće i obuće za gerilce i štab te aktivnosti za čitav kraj; bila je i politički centar okupljanja i dogovora drvarskih žena.

Daničin rad nije se iscrpljivao u tome. Okupljenim ženama i omladinkama, pa bila to i mala grupa, znala je reći: »Dobro bi bilo da se ovo pročita« i pružila nekoj od pismenijih šapirografisani »Gerilac«[4]) ili »Radio vijesti«. Šta se puta na njivi pohvalio ženski glas: »Danica mi dala da čitam...« Uspjela je da okupi žene, naročito u svom zaseoku Materići.

Već 25. septembra Italijani su prodrli u slobodni Drvar nakon višednevnih žestokih borbi s ustanicima. Danima prije toga, radnici i omladina su iz grada evakuisali u brda raznovrsnu građu, alat, namirnice, demontirana su postrojenja u Celulozi i Pilani, a zatim je fabrika spaljena.

— U zbjegu pod šumom u Ataševcu, gdje smo se sklonili od Italijana, na prvi pogled sam je zavoljela — kaže Danica Trikić. — Zapazila sam je po optimističkom držanju. To me je njoj i privuklo. Svu noć je gorjela Celuloza i Pilana, eksplodirali kotlovi i ogroman plamen osvjetljavao svu dolinu, a s njenog lica nije silazio osmijeh. Saznanje da su radnici oteli okupatoru plijen ispred nosa, ispunjavalo ju je ponosom. Okupljeni ljudi, u strahu i neizvjesnosti, nagađali su šta će dalje biti, a ona ih hrabri dok u radničkoj koloniji i njena kuća gori.

— Uprkos okupatorskim stražama, patrolama i špijunaži, SKOJ je te jeseni i zime organizovao u gradu i okolnim selima politički i prosvjetni rad s omladinom — kaže Rahela Albahari. — Često smo se okupljali u Daničinoj kući u Materića zaseoku. Sve mlađe žene i djevojke dolazile su na »sijelo« sa ručnim radom. Komunisti su pod novim, ilegalnim uslovima povezivali rodoljube... Otpor okupatorskoj sili i tehnici nekima se činio beznadežan. Moralo se uporno politički djelovati. U popodnevnim satima, sve do ranog jesenjeg sumraka, kad se bližio i omrznuti policijski čas, trajao je analfabetski tečaj. Prorađivali smo tu i politički materijal; razbijali smo kolebljivost i sumnju u vlastite snage, objašnjavali trenutno zatišje i ukazivali na perspektivu borbe protiv okupatora. Raskrinkavali smo propagandni trik da su »Italijani zaštitnici Srba«. Danica je redovno okupljala omladinu, a mi skojevci

[4]) »Gerilac« je 1941. u ustanku izlazio u Drvaru.

iz grada donosili smo krišom pribor za pisanje i čitali im letke, biltene i brošure što smo dobijali iz »šume« od našeg rukovodioca Koste Bosnića*). Nas nekoliko: Mira Kurbalija, Mila Beković i ja, imali smo i zadatke obavještajne službe u gradu pri čemu nam je i Danica pomagala. Osjetila sam kod nje izvjesno nepovjerenje prema svemu što nije radničko i seljačko; ali samo dok čovjeka ne upozna. Ljude je voljela, iako to nije pokazivala. Uzdržana i u svemu realna, na prvi pogled je djelovala gotovo hladno. Bila je pristupačna i ambiciozna, za sve se interesovala i mnogo pitala. Brzo je shvatala i razvijala se brzo.

— Legalne sastanke smo održavali u našim Materića kućama na brdu, svega nekoliko minuta hoda od prvih varoških zgrada — sjeća se i Mara Materić-Crnogorac. — Završimo sastanak SKOJ-a, a zatim skupa sa omladincima učimo čitati i pisati. Jedno zimsko popodne sjedili smo u mojoj sobici, nas nekoliko djevojaka i mladića, kad upade moja majka, sklopi ruke i samo što izusti: »Djeco moja, Talijani!« a oni već izašli na verandu, čitava kolona odozdo isklijala. Svi smo se zbunili, a Danica naredi: »Izvlačite sve iz ormara, pa na sto, brzo! Ako šta upitaju, reći ćemo da se jedna od nas udaje.« Za tren oka, preko onih papira i olovčica naslaga se kamara čaršafa, kaputa ... Dobro smo prošli s obzirom na učestale racije i hajke po selima. Drugom prilikom, partijci su imali svoj sastanak u našoj kući i pred noć me pozvaše da kao skojevka odnesem poruku sekretaru Sreskog komiteta Obradu Malbašiću u zaselak Nagrađe. Usprotivila sam se, sva ljuta, jer mi je dojadilo da uvijek mene šalju. Ko kuda, ja svuda! »Nisam ja sama, velim, nek idu i drugi.« Tada mi Danica održa govor i ispratÍvši me u četiri oka dovrši: »Mi ne možemo ovo pismo po svakome poslati, moramo ga dati komunisti ...« Bila je tako razložna i strpljiva, pa sam uvidjela da je u pravu.

— Meni se čini — prisjeća se sestra Joka — da je najaktivnije počela raditi kad su Italijani ponova okupirali Drvar. Kuća nam je izgorjela u radničkoj koloniji, ništa nije

*) Istaknuti komunista Drvara, mladi radnik, poginuo 1943. kao član PK SKOJ-a za Bos. krajinu.

ostalo već ono robe na nama, pa smo stanovali kojekuda i stotinu puta bježali... Mama ju je odvraćala od borbe, ali Danica je ostala uporna:

»Idem! Idem s našom vojskom, pa ako je i poginuti!«

»Ideš gola, bosa, drugi se pored ognjišta griju« ne da joj ona mira.

»Joj, mame, pa šta ako poginem?! Uživaćete vi, koji ostanete!«

Privremeno smo stanovali u zaseoku Pejići, kilometar od grada, i ona je odatle gotovo svakodnevno izlazila na slobodnu teritoriju: odnosila izvještaje Gradskog aktiva SKOJ-a i sanitetski materijal, a vraćala se s propagandnim materijalom i uputstvima za rad. To njeno stalno kretanje postalo je sumnjivo četnicima. Prvih dana februara 1942. komandir jedne od partizanskih četa, Mile Kecman, prešao je četnicima — Prokazujući Talijanima aktiviste, i Danici je zaprijetio preko naše gazdarice da se ostavi rada ili da se odavde gubi. Vratila se uveče iz Šipovljana, sa nekog sastanka, i mama joj odmah očita: »Ostavi se posla, bolje je nego da lutaš od kuće do kuće.« Ali ona joj samo zamišljeno reče: »Moram ići! Ako je birati, ja radije neću dolaziti u ovu kuću.« Rano izjutra pokupila je svoju odjeću i otišla kod stričevića na Ataševac. Nije nam se vraćala sve do juna, kada su Talijani otišli. Silazila je radi mnogih ilegalnih veza i da bi oko grada pokupila dobrovoljne priloge. Najčešće je išla u zaseoke oko Titove pećine. Tu su joj Mile Kecman i njegova grupa te zime napravili zasjedu. S lecima je skočila u nabujali Unac i uspjela da pobjegne. Jednom smo ja i brat dobili propusnicu i otišli gore u pojate po hranu za krave. Danica je iskoristila naš povratak i sve uz sijeno sišla s nama do iznad prekajske ćuprije, a odatle krenula sama ka pećini.

— Baš tih februarskih dana — sjeća se njen stričević Pero — Danica je kao neumorna skojevka primljena u Partiju; sastanku u Gruborovoj kući pod Misijama prisustvovali smo: Obrad Malbašić, Milan Trninić, Milka Krneta, ja i još neki. Otada je bila još aktivnija, i u radu s omladinom i sa ženama, i u Sreskom NOO-u, u koji je brzo izabrana.

— Kao predsjednik seoskog NOO-a za Trniniča Brijeg — sjeća se Blažo Simišić — dobro sam poznavao Daničin rad u novembru 1941, jer je bila u Odboru fonda za nekoliko sela.

Pokazala se od svih najvrednija! Ovaj odbor je prikupljao hranu, odjeću i plahte od kojih su žene krojile borcima bijele kabanice. Skojevci i kandidati Partije takmičili su se ko će lično više priloga dati, ko više po selu sakupiti. Posao smo obično raspoređivali po zaseocima; Danica je zadužena za Pejiće i Materiće »u žici«, do samoga grada, sa kojima je i inače održavala vezu. Tu je bilo najopasnije. Kupilo se petkom i subotom, po danu, od glavice luka do biljca i sitne odjeće. A noću uoči nedjelje omladina je nosila priloge u partizanske logore; uprtili bi na leđa svoje šareno tkane torbice od po desetak kilograma i išli u grupicama zaobilazno preko sela Šipovljana i Mokronoga, u Pelovac, Razvale, Ataševac i druga skrovita mjesta u brdima. Čuvali smo se italijanskih topova. Dogledom su osmatrali okolinu i tukli sve što im je bilo sumnjivo. Svoj »gradski dio« priloga Danica je po noći donosila u sjedište Odbora fonda i skupa sa nama prenosila dalje. Italijani su nas ometali. Malo malo, pa blokiraju sela ili zasjednu pod šumu, da bi uhvatili rukovodioce. Kad im se to izjalovi, pokupe dvjesta-trista ljudi i drže ih u zatvoru sve dok četnici među njima ne prepoznaju »sumnjive«, koje zatim otpremaju u logore ili na prisilni rad u Njemačku. Svake noći spavao sam u šumi u Jadovniku. I mnogi drugi odbornici! Nasiječemo grana na snijeg, legnemo kraj vatre, a kad se probudimo nešto žeravice nam žmirka sa dna rupe. Jednom mi je oko kuće osvanulo pet stotina Italijana, a ja unutra pod podom, u mraku podrumčića, sa svom množinom prikupljenog materijala. I šezdeset bombi »kragujevki«! Na hladnoj zemlji prostirač i sto. Odjednom me presta drhtavica i ja odšarafih bombu... Ali, imao sam sreće! Nisu sišli. Eto, spomenuh to se vidi kako je tek jednoj djevojci bilo teško raditi. Krila se i ona.

Italijanski okupator se ovog puta ugnijezdio u Drvaru i odomaćio. Svu jesen, zimu i proljeće! Ali, dalje od varošice nisu smjeli. Ni u pljačku hrane nisu mogli bez borbe. Obruč partizanske blokade polako ali čvrsto se stezao oko njih. Jedno vrijeme su bili potpuno odsječeni od svojih garnizona u Kninu, Bos. Petrovcu i drugim mjestima. Za to vrijeme u čitavoj okolini, po svim selima, rasle su antifašističke organizacije naroda i počeli da djeluju prvi odbori mlade narodne vlasti... Partizanske jedinice postajale su sve brojnije...

— Čim su Italijani ušli u Drvar, aktivistkinja Persa Rodić okupila je nas trideset omladinki iz tri sela: Drvar Selo, Trninića Brijeg i Šipovljani, da bi se obučile rukovanju oružjem — kaže Milka Tomazović. — Među nama i Danica. Sastajale smo se pod šumom u kući odane žene Joke Gruborove. Dolazile smo tu dva puta nedjeljno, četvrtkom i petkom, puna tri mjeseca. Podučavao nas je borac Dušan Letić. Ostajale smo i po dva-tri sata. Imale smo samo jednu pušku. Letić nam je metu često razvaljivao, da bi se svaka iznova uvježbala. Naučile smo da gađamo, da rasklapamo i čistimo oružje, pa trčanje, pravilan korak i druge osnovne vojničke radnje. Danica nikad nije izostala. Čim dođe, priča nam o Italijanima: kud se sve kreću, dolaze li, odlaze... Do 1942. godine i ona je bila »u žici«, bodljikavoj žici, kojom su ogradili Drvar i dio okolnih sela. »Kako se provlačiš?« pitali smo je. »To su moje stvari« odgovarala je smješkajući se zadovoljno. Uzimala je pušku i žurila da nam pokaže šta zna. »Kad li će doći vrijeme da ovo znanje stvarno pokažemo!« uzdahnula je jednom.

Omladinska pozadinska četa brojala je u cjelini oko šezdeset mladića i djevojaka, ali je bila podijeljena na desetine i vodove. Posebna četa stvorena je i u Ataševcu. U prvo vrijeme smo u tom sastavu išli na radne akcije, a kasnije smo prerasli u radne brigade koje su u ljeto 1942. sabirale ljetinu i u Drvaru i u Podgrmeču i u Saničkoj dolini. Sve ove djevojke otišle su tokom NOB-e u »prave brigade«. Iz naše grupe su vremenom regrutovani sve sami rukovodioci. Ja sam bila komandant radne brigade u Podgrmeču.

Ova naša četa žena rušila je u novembru 1941. cestu na Prosječenom Kuku, na Kamenici, put Bos. Grahova. Išle smo sasvim same, osam dana uzastopno, obično oko deset časova uveče, a vraćale se kad čujemo pijevce u selu. Skrivala nas je okuka i reflektor je svu noć samo šetao preko nas. Prekopali smo cestu na četiri mjesta i na oštrim krivinama srušili potporne zidove, duge po osam metara. Izvaljivali smo kolobrane i otiskivali ih niz provaliju u plitku Radukliju. Bilo je hladno; prsti su se lijepili za kamen, a zemlja pod pijukom kao kremen. Duvao je oštar vjetar. Na izvidnicu smo slali redom po dvoje najjačih. Danica se šalila i smijala radeći sa nama. Kada smo kasnije u slobodnom Drvaru popravljali ovu istu cestu, nas po šezdeset omladinki dodavale smo jedna

drugoj odozdo kamen po kamen, i to sa neopisivim elanom i međusobnom pažnjom. Ko bi pobrojao sve naše akcije! Išla je sa nama i na šumoviti Oštrelj, gdje smo prekopali Petrovačku cestu i otpilavali na njoj jelike, da partizanima olakšamo akcije iz zasjede.

— Povela je jednom žene i omladinke na prijevoj Ploče — sjeća se i Flora Albahari. — Svu noć smo rušile cestu, pjevale, i ložile vatre. Ponijele smo triješčа i slame, i stavljale po tavanima kuća uz cestu, kako bismo ih, ako Italijani naiđu, lakše spalili. Takmičile smo se. Danica nas je raspoređivala i nadgledala. »Prionite, brzo, brzo... da što više prekopamo« bodrila nas je. I zaista, radile smo neumorno.

— Potkraj 1941. godine dolazila je u selo Trubar kod očuha Pere Rodića, u početku samo u rod, u posjetu majci — sjeća se Nina Rodić. — Trubar se nalazi u uskoj dolini između planinskih masiva Like, Bobare, Metle i Vučjaka, koji ga odvajaju od drvarske kotline. Svuda uokolo bio je italijanski okupator, a uticaj ličkih četnika jak! Teško je bilo okupiti i omladinu, a kamoli ostali narod. Već tada nam je pričala kako se omladina Drvara organizuje i radi, iako su tamo bile jake italijanske snage, a četnici otvoreno istupili kao saradnici okupatora. Naše žene pažljivo su slušale o događajima u Drvaru. U Trubaru je živio domaći pop Ilija, povezan sa zloglasnim popom Đujićem, četničkim »vojvodom«, a kako je sa mnogim seljacima bio u srodstvu, četništvo se kod nas proširilo. Možda je Danica imala zadatak da ovdje politički djeluje, a možda je to činila sama uzgred. U našem selu je baš tada formiran i seoski NOO. Počeli su nam dolaziti politički radnici. Tokom 1942. češće je navraćala i organizovanije radila. Uvijek s dosta političkog materijala u svojoj seljačkoj tkanoj torbici. Na konferencijama nam je govorila o liniji KPJ, kako da se što smišljenije pomaže partizanima u borbi protiv okupatora. Budila je u našoj omladini borbeni moral; pozivala omladinke da ne žale svoje ruho, da što bolje snabdiju borce, posebno bijelim kabanicama, kako bi neprimijećeni na cestama uništili što više tuđinskih kolona i transporta. I kod nas je carevalo staro, patrijarhalno shvatanje o ženi: Šta će žena u borbi? Nije njoj mjesto tamo već u kući, kod ognjišta i kolijevke, na poljima... Žene

pokrenuti bilo je vrlo teško. Trebalo je, uopšte, čitav narod politički mobilisati, raskrinkati četnike.

»Došla je pastorka Pere Rodića pa i ona agituje za partizane...« govorili su stariji ljudi. Pero je prije rata na ŠIPAD-ovoj ekonomiji muzao krave i bio veliki šaldžija. Danicu je primao kao svoje dijete.

Bila je Danica jako ozbiljna, činilo se, više nego što treba. Uvijek u seljačkoj nošnji. »Materića djevojke žive u gradu, a nose se po seljački« čuo sam kako pričaju. Maramu, najčešće bijelu, voljela je da povezuje ispod brade. To ju je činilo starijom. Pa i njena snažna građa i ozbiljnost davali su joj grublji izgled, prikrivali ženstvenost. Bila je osrednjeg rasta. Uvijek čista i uljudna.

— U rano proljeće 1942. — kaže Danica Trikić — pošla sam sa Danicom iz Ataševca u Šipovljane, da formiramo prvi odbor AFŽ-a. Kod nas na visovima ležao je još dubok snijeg, i kad smo krenule ja se malo pokolebah. »Dano — velim joj — ne možemo preći, vratimo se.« Ona ni da čuje! Jedva smo se probile kroz nevrijeme, a dolje — snijeg već okopnio! Uz put mi se pohvalila da ima bombu i pištolj. Sazvale smo sve žene u selu; oko trideset ih se skupilo u kući Uroša Tadiša. Po noći, zbog Italijana i četnika. Danica im je vrlo lijepo govorila zašto osnivamo taj odbor, zašto i žene treba da pomažu NOV, da njeguju ranjenike... Bio je to prvi seoski odbor žena na našoj opštini. Danica je nadzirala i rad analfabetskih tečajeva za žene i djevojke, koji su tada stvarani po svim selima i zaseocima. Obilazile smo i udaljenija sela, na drugim opštinama, i Danica je uvijek bila neumorna i u svemu uporna.

— Tih dana, na sastanku Sreskog odbora, dobile smo zadatak da odemo u udaljena sela Mokronoge, Prekaju i Ljeskovicu — sjeća se Milka Tomazović — i da tamo organizujemo seoske odbore AFŽ-a. Gladne i tako reći gole i bose, pješačile smo samo u naracima do kasno u veče. Umorne. Obuća nam za noge primrzla. Jedne priglavke pletemo po noći, druge deremo po danu! Kad ima, obujemo i dvoje odjednom. Uz put smo se brinule hoće li nam žene doći, hoće li se masovno okupiti. A one su zaista dolazile, u manjim i većim grupama, i pažljivo nas slušale. Danica je ubjedljivo i osjećajno govorila. Borci neće moći pucati na neprijatelja,

objašnjavala je, ako im ne damo obuću i ne nahranimo ih. Mi govorimo, a žene plaču. Istupalo se bez naročite pripreme i mnogo razmišljanja. Srcem! Uspjele smo.

ODBORNIK

— Upoznao sam je u junu 1942. već kao odbornika Sreskog NOO-a — priča Dragan Rodić. — Još dok je bila sekretar partijske ćelije na Trnjnića Brijegu, negdje krajem zime, pokazala se potpuno politički dorasla, pa je tih dana birana u prvi Sreski narodnooslobodilački odbor, na skupštini u selu Boboljuscima, u kolibama ustaničkog borca Nikole Trnjnića. Bila je prva žena iz ovog kraja član narodne vlasti, i to njenog najvišeg organa.

Drvar je u junu mjesecu, iza povlačenja Italijana, opet počinjao slobodno da diše. Mlada narodna vlast imala je pune ruke posla. Na sve strane je vrilo kao u košnici. Okupator je, nešto prijetnjom i lažnom propagandom, nešto silom, pokrenuo iz čaršije gotovo sve porodice sa sobom u Knin. Trebalo je iza njega očistiti grad, porušene zgrade popraviti a prazne prostorije osposobiti za potrebe vlasti i antifašističkih organizacija. Radni bataljoni omladine danonoćno su s pjesmom išli na razne zadatke: prenosili su daske i drugu građu u okolne šume gdje su ubrzano podizane male partizanske bolnice, tajni podzemni magacini hrane, vojni logori... Sve nagliji rast borbenih jedinica iziskivao je i povećanu brigu naroda: još masovnije su žene počele da izrađuju odjeću i obuću, više hrane je trebalo sakupiti i prenijeti do partizanskih položaja ili tajnih skladišta. Trebalo je borcima uzorati i posijati zemlju, okopati kukuruze, obraditi napuštenu zemlju oko Martin Broda i Kulen Vakufa... Uza sve to, valjalo je narod i učiti. I učilo se, po grupicama, konferencijama i zborovima, od azbuke do političke abecede: šta je rat, fašizam, četništvo, demokratija, socijalizam! Na sve strane nicale su čitalačke grupe, kružoci, teoretski sastanci. Žena starija, poslije muže, uzima pisaljčicu u ruku i uz čađavi plamen smolaste borove treske sriče slova! Dojučerašnji pružni radnik, ili gaterista, kovač, sada je borac, odbornik, stražar...

Danica je na sjednice dolazila redovito i svim svojim bićem učestvovala u radu odbora. Zrelo je diskutovala i uvijek

imala realan, pametan prijedlog kako da se problemi riješe. Umjela je da zapaža pojave na terenu, pa nam je znala dati i dobar pregled situacije. Poznavala je svoju sredinu i umjela je da istakne goruća pitanja.

U julu smo doživjeli nešto nezaboravno: Stigli su nam ranjenici proleterskih brigada![6]) Prvi put u ove krajeve dolaze borci Srbijanci, Crnogorci, Hercegovci, poslije iscrpljujućih danonoćnih marševa i okršaja sa neprijateljima, promrzli, bolesni, izranjavani, i Krajina ih prihvata kao svoje najrođenije. Stotine ih je tada smješteno u naše male šumske bolnice, na brzinu su improvizirana nova bolnička odjeljenja i u gradu i po selima. Sve prostorije Činovničkog doma bile su pune, pa i Kantina; u toplim zvjezdanim noćima ranjenici su ležali na svojim nosilima i u bašti doma pod lipama.

Tom dočeku su prethodile velike pripreme. Na sjednici Sreskog odbora potanko smo raspravljali kako da ranjene proletere prihvatimo, ishranimo i njegujemo, da bi se što prije zaliječili i vratili u borbu. Danica je tada sa žarkim zanosom radila na organizaciji dočeka, smještaju i ishrani ranjenika. Dala je svom dočeku svoj veliki udio. Uspjela je u putpunosti. Hrane je bilo u izobilju. Antifašističke organizacije omladine i žena danima su se takmičile ko će ljepše i toplije prihvatiti proslavljene borce proletere: i ranjene i promrzle, i tifusarerekonvalescente, i sve one nemoćne i bolesne drugove. Samih pita bilo je toliko da su ih žene mijesile vani na soframa i jufke razastirale po livadama kraj Unca. I danas taj doživljaj preživjeli ratnici nose duboko u srcu. Bio je to još neviđeni izraz bratstva i jedinstva naroda. Nešto, dotad nezapamćeno! »Nešto slično, ali daleko bleđe, video sam samo u Đevđeliji, davno, kada su se naši borci vraćali sa solunskog fronta« pričao je čika Risto Stefanović, ekonom Vrhovnog štaba. »Kao da smo svom najbližem došli u goste — sjeća se jedan od proletera — izgledalo nam je sve kao prelijepi san, poslije hladnog i odbojnog držanja ljudi u neprijateljskim sredinama.« Ovdje, u Drvaru, narod im je hrlio u susret širom otvorena srca i ruku pretrpanih darovima. Sva okolina se ovamo slegla. Ljudi i žene drhtali su od sreće i ganuća. Sve što su najbolje imali u kući donosili su tih dana u grad: odbornici su silazili s tovarima hrane na konjima i s prepunim kolima,

[6]) Glavnina snaga NOV i POJ, sa Vrhovnim štabom na čelu, povukla se poslije III neprijateljske ofanzive u Bos. krajinu.

omladina u kolonama sa nabijenim torbama na leđima, žene s kamarama džempera, čarapa, rublja... Davalo se šakom i kapom, od lješnika, meda i duvana do mekog bijelog domaćeg biljca i pečene ovce. O ljubavi govore i oni žuti buketići poljskog cvijeća, zadjenuti s vezenim ručnicima konjima za oglave, kad su lakši ranjenici u dugom redu polako dojahali pred Sokolanu i nedovršenu pravoslavnu crkvu, gdje je održan veliki miting. Govorili su i ranjeni proleteri i naši drugovi. Bila je to veličanstvena manifestacija bratstva i jedinstva, manifestacija privrženosti ovog naroda NOB-i.

Pa i idućih dana, i nedjelja, kad je trebalo organizovati danonoćna dežurstva kod ranjenika, čišćenje prostorija, pranje veša i zavoja, donošenje svježe hrane, Danica se kao odbornik Sreskog NOO-a pokazala dorasla i tom zadatku. Odlikovala se disciplinom i odgovornošću; svaki zadatak savjesno je prihvatala i izvršavala ga do kraja. Za nju nije bilo nikakvih prepreka da ostvari ono što se od nje tražilo.

— Kao odbornik Danica je — sjeća se Flora Albahari — stalno bila na terenu, uvijek po konferencijama i zborovima. Uvijek vrijedna, pravedna i stroga! Kad smo raspoređivali novac pogorjelim porodicama, što nam je dodijelio Vrhovni štab, prisustvovala je sjednici našeg Opštinskog NOO-a u bivšoj kafani »Zelen-gaj«. Zalagala se da pare prime najugroženije porodice, žene čiji su muževi nastradali u ustanku, a one ostale same sa malom djecom.

Preko nabrane pamučne suknje »kiklje« nosila je šarenu mušku košulju, odozgo dugu vojničku bluzu, stegnutu u struku kožnim opasačem, a na nogama laki opanci. Ljeti je skidala svilenkastu maramu sa smeđih pletenica i hodala gologlava. U jednoj od uličnih prostorija Savića dvospratnice, imale smo sjedište Sreskog odbora AFŽ-a, u kojem sam bila tehnički sekretar. Žene su ovamo dolazile radi dogovora i neprekidno donosile priloge za NOV. Veliki ormar bio je krcat raznovrsnom odjećom. Danicu je, kao člana našeg odbora, veoma zanimalo stanje robe i njeno odašiljanje Komandi mjesta ili jedinicama koje su se u prolazu povezivale sa nama. Ako je sve išlo kako treba, prijatno je bilo vidjeti zadovoljstvo u njenim plavim očima, bistrim i pametnim. Svjetlucale su odlučnošću ispod upadno visoka čela. Na jednom sastanku me je kritikovala da »nije vrijeme za udaju« — ipak sam se

udala — i za kaznu me poslala na Grahovo, da obilazim odbore AFŽ-a. Ni sebe ona nije štedjela, pa je i od drugih tražila samoodricanje.

— »Kud će žena u narodnu vlast« čudili su se pojedini seljaci kad je Danica u jesen 1942. na javnom glasanju ponovo izabrana u Sreski NOO skupa s omiljenim Jandrijom Tomićem »Ćićem«[7]), Komandantom drvarskog područja — kaže Stevo Trikić. — Zadatke vlasti ostvarivala je uglavnom kroz organizaciju žena. Bio sam Komandant mjesta u Drvaru i znam koliko su žene doprinijele snabdijevanju vojske i učvršćenju narodne vlasti. Prvi politički koraci jedne seoske djevojke nisu mogli proći bez komentara po selima. U početku je bilo i neshvatanja. Neupućeni su se čak pitali kako to da Danica kao djevojka radi sa ženama a ne s omladinom. Ona se na to nije obazirala. Ozbiljna i uljudna, uporno je slijedila svoj put.

— Na velikom zgarištu Celuloze i Pilane u Drvaru, pravom groblju željeza i betona — sjeća se Vojin Bjeljac — preostala je zgrada nekadašnje Željezničke radionice sa kupolom peći, demolirana ali upotrebljiva! Glavni štab za Bosansku krajinu — Slavko Rodić i Kosta Nađ — pozvao me iz vojske, kao livca, da ovdje organizujem radionicu za izradu bombi sličnih »kragujevkama«. Majstori su pravili kalupe, a radnici odlijevali bombe. Nakon lijevanja trebalo ih je čistiti od pijeska i brusiti, ali nismo imali radne snage za to; ono malo radnika, njih oko dvadeset i pet, neprekidno je bilo zauzeto lijevanjem. U pomoć nam je pritekla omladina, većinom ženska! U početku su dolazili svaki drugi dan, a docnije neprekidno, i danju i noću, u smjenama po 40—50. Dovodila ih je Danica, novembra i decembra 1942, pa sve dok nije otišla u Desetu brigadu. Bila je brigadir. Koliko mi je puta kazala: »Daj ti samo nama, mi ćemo to na vrijeme završiti, nećemo izostati iza vas...«

Pojave se u narodnoj nošnji, povezane raznobojnim maramama. Uvijek sa pjesmom i crvenom zastavom. Kao veselo jato ptica! Začas unesu vedrinu u sivilo naše radioničke hale bez prozora i vrata, u kojoj je stalno duvala promaja. Posje-

[7]) J. Tomić, zemljoradnik, bivši crvenoarmejac, poginuo u desantu na Drvar 25. V 1944. »Ćić« — otac.

daju obično na pod, po grupama, oko gomila tek odlivenih bombi, i takmiče se uz smijeh i pjesmu. U te dane radnici bi mnogo više uradili nego obično. Često začujemo uzvik: »Neka svaki ovaj komad ubije neprijatelja! Neka upamte da su ovo naše bombe iz Drvara!« Danica ih je, ozbiljna i puna odgovornosti, raspoređivala i neprimjetno nadzirala kako se posao odvija. Kretala se od grupe do grupe i uvijek iznova objašnjavala način i smisao ovog posla, jer se omladina stalno smjenjivala dolazeći sa svih strana. Kada smo proizvodnju ubrzali, radilo se i napolju bez obzira na nevrijeme. Nije se gledalo ko će koliko i šta uraditi već su svi zapinjali što su više mogli.

Gotove bombe slali smo na konjima i kolima u Krnjeušu. I u pripremanju zaprega i u njihovom odašiljanju Danica je učestvovala kao odbornik Sreskog NOO-e. Obilazili su nas Koča Popović i drugi rukovodioci.

Sjećam se, imali smo zvono; našli smo ga na zgarištu crkve u Sklopu, koju su ustaše 1941. spalile. Zvono smo postavili na visoki stubac pored kojeg su omladinke dežurale, spremne na uzbunu u slučaju nailaska aviona. Zabavljalo ih je da zvonjenjem daju signal i kada bi odlazile kući. Puna razumijevanja za te njihove vragolije, ali sama nekako zamišljena, Danica bi se u sumrak stapala s raspjevanom četom djevojaka i iščezavala sa njima između pocrnjelih zidina, ispod onog našeg usamljenog fabričkog dimnjaka na čijem se vrhu stalno lepršala crvena zastava.

U DESETOJ BRIGADI

— Devetog februara 1943, u jeku četvrte ofanzive — sjeća se Rahela Albahari — postrojene redove mladića i djevojaka ispred Komande područja zasipale su krupne pahuljice snijega. Partijski i skojevski rukovodioci sa sreza Drvar polazili su u novoformiranu Desetu krajišku brigadu! Među njima i Danica, Marija Bursać i mnoge druge drugarice. I ranije su mnoge od nas tražile da idu u vojsku, ali komitet nije odobrio.

Sekretar Okružnog komiteta Vaso Trikić se sjeća:

— Pred ofanzivu VŠ je donio odluku da se formira Deseta krajiška brigada i da se komunisti u nju masovno upute, kako bi se što prije osposobila za borbu. Mnogi komunisti Drvara otišli su tada po zadatku Partije na odgovarajuće po-

litičke, kulturno-prosvjetne i vojne dužnosti u brigadu. Lično sam pravio spisak; po organizacijama smo odredili: ti i ti! I pored toga mnogi omladinci su »imigrirali«. »Dešavalo se — kaže Lazo Materić — da mlađe skojevce izvučem iz stroja i naredim im da se vrate kućama, ali čim im okrenem leđa, oni brže-bolje opet ulaze u stroj.« Danica je vatreno agitovala među omladinom. Dobrovoljaca je bilo na pretek. U Sreski komitet je ušla krajem novembra i za to kratko vrijeme zapazio sam je kao vrlo ozbiljnu djevojku, jednostavnu i skromnu. Žene su je mnogo voljele. »Naša Danica — govorile su — nije se pohasila što je bila u svijetu!« Rijetko kad su komunisti odjednom tako masovno i organizovano išli u neku jedinicu. Išlo se s najvećim entuzijazmom. Glavnina naših snaga, sa VŠ na čelu, bila je na putu ka Crnoj Gori. Trebalo je braniti našu slobodnu teritoriju. A u brigadi ni desetak redovnih boraca; sve omladinci nevješti oružju, ali puni neviđenog elana. U stroju mnogo drugarica! I boraca rekonvalescenata, koji su izostali iza svojih jedinica, pa starijih ljudi domaćina. Za mlade je to bio izuzetan događaj. Opraštali su se sa rodnim ognjištem, baštom, kravom... Po prvi put se napušta selo, svrstava u borbene redove! I sam sam bio uzbuđen. Osjećao sam: zadatak je ispunjen!

— U svom govoru Veljo Stojnić i Bogdan Pećanac obratili su nam se isključivo kao komunistima — kaže dalje Rahela — predočili su nam teškoće, posebno, povjerenje Partije koja nas šalje na nove dužnosti. Rano smo krenuli, pješke, po vijavici, preko Ploča ka selu Isjeku u Bosansko Grahovo. Na čelu kolone harmonika i zastave. Svi smo pjevali. Bez prekida. Za nas su to bili prvi jači napori, posebno za drugarice, ali nijedna u tom maršu nije htjela ni u čemu da zaostane; upinjale smo se da držimo korak sa drugovima. Danica je prepjevala do Isjeka — sjeća se Mika Tomazović. — Vodila je naprijed. »Sigurno će Danici spram glavi biti, jer toliko pjeva« — čuo se pogdjekoji šapat. Jako je bila zagrijana za borbu. »Čini mi se, ne mogu se neprijatelju osvetiti dok ne uzmem pušku u ruke« govorila je. Imala je bijelu bundicu od neobojenog domaćeg sukna, obrubljenu crnim samtom, a preko nje opasač s pištoljem. I crvenu maramu na glavi!« Stigli smo pred mrak. A narednih dana, poslije kratke vojne obuke, raspoređeni smo u bataljone.

Opet sam je vidjela u martu: Na proširenom brigadnom sastanku komunista u selu Pećina postavljen je zadatak da se održe partijski sastanci u svim četama i da se borci pripreme za akciju čišćenja grahovskog terena od četnika. Naglašeno je da se četnici prilikom zarobljavanja ne likvidiraju. Danica je kao pomoćnik komesara čete govorila o stanju partijske organizacije u svojoj jedinici... Kakva razlika! Ona Danica, koja je u jesen 1941. sa mnom okupljala omladinu, i ova samouvjerena djevojka partijski rukovodilac! Bila je zrelija i iskusnija. »Zapazio sam je na sastancima u Štabu brigade — kaže Pero Pilipović. — Bilo je dosta i komesara bataljona koji su se pokazali slabiji od nje. Podizala je borcima političku svijest i borbeni moral. Zalagala se za dobar odnos sa grahovskim stanovništvom, među kojim smo boravili, ustajala energično protiv pljačke... Ona je bila pravi političar!« Tih dana — kaže Rahela — češće smo se sastajale. Sjećam se jedne livadice na kojoj smo se i mi vježbale u gađanju; među nama je bilo i brkajlija dobrovoljaca, koji su služili još u austrougarskoj vojsci, zbog čega su Desetu i prozvali »Brkata brigada«. Prvo su nam se podsjehivali, a domalo, živi su se pojedali kad u gađanju promaše. Danica je hladnokrvno i dobro gađala. Otresita i preozbiljna, sa ravno zategnutom kosom, izgledala mi je nešto grublja. Tih dana bolje sam je upoznala i prosto nisam mogla vjerovati da je tako blizak čovjek. Išle smo skupa kod seoskih žena i uz duge razgovore prale se i veš otkuhavale. Pa ipak, gotovo svi ti naši razgovori bili su o borbi...

— Sa Danicom sam bio povezan partijskom linijom — kaže Lazo Materić — jer sam postavljen za pomoćnika komesara Četvrtog bataljona u kome je Danica bila zamjenik komesara čete. Bila je i član bataljonskog komiteta KPJ koji su obično sačinjavali svi komesari i njihovi pomoćnici. Ženi nije bilo lako biti komesar! Ali bistra i vrijedna, ona se uprkos svemu brzo snašla i uzdizala. Kao sekretar četne partijske ćelije vodila je brigu o partijskom radu i sastancima, o SKOJ-u i omladini, i o kulturno-zabavnom životu. Uz pomoć komesara čete održavala je političke konferencije. Bdjela je nad odnosima i brinula o ljudima, zbog čega su je i nazivali »učiteljica Danica Materić«. Takva uloga jedne samouke seoske djevojke dobija u vrijednosti kad se uzmu u obzir sve

one surove okolnosti: Desetu brigadu, stvorenu kad je ofanziva već pustošila, neprijatelj je odmah u začetku gonio pred sobom. Sve druge jedinice otišle su dalje. Deseta je ostala sama na terenima od Šatora do Knina i od Dinare do Like. Sastavljena od dijelova drvarskog, grahovskog i petrovačkog odreda, bila je popunjena starijim ljudima znatno više nego ostale brigade. Vrzmali su se oko svojih kuća, u rodnom kraju, sve dok ih komunisti nisu počeli pripremati za pokret u Srbiju. I politički rad je bio time otežan. Mnogo nepismenih! Snabdijevanje teško, hrane nema; po mjesec i po dana hljeba nismo jeli. Komunikacije nikakve. A borbe se redaju bez prekida: na Kamenici, Tičevu, Golubiću, Strmici...

— U partijskoj ćeliji se tada našlo samo nas četiri člana — kaže Trivo Bauk — i to Rajko Kukolj — komesar čete, Danica, Salić i ja. Oštre borbe se vode, a borci, ljudi stariji, ostavili familije, prvi put su u brigadi i odmah upali u okršaje... Često smo mijenjali boravište i tu je iskrsavala briga oko smještaja, prehrane i snabdijevanja. Na tim pitanjima se i te kako mogla cijeniti sposobnost jedne djevojke rukovodioca. A ta djevojka je bila ozbiljan rukovodilac. Često sam je zaticao, onim brkajlijama objašnjava kako treba neprijatelja tući, a sebe i svog druga čuvati. Za svaku borbu ih je spremala i bodrila. Jednako je bila umješna i sa starijima i mlađima, pa je stekla velik ugled među svima, i borcima i rukovodiocima u četi. Pravi partizanski komesar! Duša od čovjeka! Bio sam sa njom u borbi na Badnju, Jelinu Polju i Deralama — jugozapadnim obroncima Dinare. Sva tri puta, kao komandir voda, našao sam se blizu Danice. Vidio sam kako se u streljačkom stroju hrabro bori. Javljala se i za bombaša. Svoje riječi je potvrđivala ličnim primjerom. Djelom je dokazivala svoju borbenost. Borila se uz nas i na Mračaju, u Strmici, ukopavala se sa nama u snijegu na vrhuncima Metle, gdje smo danonoćno čuvali položaje iznad Kamenice...

— Jedan moj susret s Danicom — kaže Stevo Trikić — bješe uzbudljiv i posebno ga pamtim. Za ofanzive smo odstupali iz Drvara i pod Tičevom je formiran Samostalni bataljon Komande područja, sa zadatkom da obezbjeđuje ranjenike drvarskih bolnica i vojnih jedinica, sve dok ih omladina na nosilima ne prebaci preko Trubara za Doljane u Lici. Najteži

je bio prelaz preko ceste Drvar—Grahovo, kojom je stalno proticala njemačka motorizacija. Nešto je moralo da se učini. I tako, jedne februarske noći oko dva po ponoći, moj Samostalni bataljon krenuo je od Jadovnika put sela Resanovaca, da bi se povezali s bataljonima Desete brigade i zajednički presjekli prolaz neprijatelju. Danica je kao kurir svog bataljona već u zoru izbila na cestu kod spaljenih Resanovaca i čekala nas. Čim nas je ugledala, potrčala nam je u susret uskom prtinom kroz visok snijeg. Sva zajapurena od žurbe. Imala je na sebi zelene italijanske hlače i vunene čarape, posuvraćene preko cokula. Na glavi titovku. Išli smo u koloni, ja naprijed na konju. »Treba hitno ići do naših bataljona — reče zadihano i rukama pokaza na planinske vrhove — prvi bataljon je tu, drugi tamo... Nijemci pritiskuju na oba, strah nas je da ne zaobiđu. Trebalo bi ih zadržati, da nam ne presijeku odstupnicu.« Uzeh dogled. Gledam: Nijemci! Pođosmo opet, ona pored mene ide i govori: »Krenula sam prije pola sata, tamo sam ih ostavila. Vodila se borba... Najvjerovatnije, naši su ih skinuli, obukli se, pa ostale hoće na trik da uhvate.« »Danica, bolan, pa i šljemove imaju!« Ona zastade. Zasta sva kolona. Odjednom svi polegosmo; osuli su po nama minobacačkom i artiljerijskom vatrom. Skočih s konja. Izbi i tenk iz grmova. Bili su, dakle, Nijemci!

Neprijatelj je svom silom navalio i bataljon se povukao prema Kulen Vakufu, gdje je ostao do završetka ofanzive.

— Tih dana — spominje Mara Materić — njena četa je vodila borbu blizu Srba na granici Like. Danica je čula da su tu nedaleko izbjeglice iz Drvara i došla je da se raspita ko je sve živ, i za svoje — za mamu. »Evo Danice!« povikasmo svi, a ona ide, smije se. Začas smo se oko nje okupili. Lijepo su joj pristajale samtane pantalone boje meda i kapa sa tri roga. Na rukavu je imala komesarske oznake: crvena uspravna pruga, a iznad nje petokraka sa srpom i čekićem. O ramenu joj puška »talijanka«. »Kako naši?« upitao je stari Ićo. »Ne boj se, Ićo, Deseta je tu, Brkata će sve vas osloboditi! Ne sekirajte se, blizu je sloboda!« hrabrila je izbjeglice koji su se zabrinuli za povratak kućama. Te noći ležale smo skupa na nekom tavanu kod Srba i pričale... Ustala je rano. Zadržavali smo je da još ostane, ali njen odgovor je bio kratak i ubjedljiv: »Moram ići!«

— Ni u vojsci Danica nije sasvim prekinula svoje ranije funkcije. Kao partijski rukovodilac u četi često se povezivala sa komitetima na terenu i sa njima se dogovarala o smještaju i snabdijevanju svoje jedinice, ili o političkom radu u narodu. U martu 1943 — kaže Jovo Reljić — dva-tri puta je dolazila iz brigade na sastanke plenuma Sreskog NOO-a. Jednog sastanka posebno se sjećam: Na dnevnom redu bila je rekvizicija i snabdijevanje vojske, obrada napuštene zemlje, pomoć neobezbijeđenim boračkim porodicama... Danica je diskutovala; zahvalila se odbornicima na trudu u ispomaganju njene brigade i požalila se na teškoće u snabdijevanju na tom dinarskom području. Osudila je pojedince koji su za malo potezali oružje u saobraćanju s četničkim simpatizerima. Svojim prisustvom nam je uveličala sjednicu. Odavala je lik prave žene borca. Osjećali smo poštovanje prema svakom vojniku, a posebno prema ženi, drugarici!

— U martu 1943. stanovale smo u razrušenoj i opustjeloj radničkoj koloniji ja i mama same — priča sestra Joka — jer su i braća Nine i Vlado bili u Desetoj brigadi. Jednom, pred veče, Danica nas je iznenadila. Došla je u pantalonama i kratkoj bijeloj suknenoj dolami. Spavale smo sve tri na golom podu; ni šta prostrijeti, ni čime se pokriti! Nijemci su nam, prolazeći kroz Drvar, sve stvari opljačkali. Išla je sa nekim drugom u sela oko Bihaća, da dotjera goveda za brigadu, pa svratila da vidi šta je sa nama, jer smo se za ofanzive povlačile preko nebrojenih sela. »Sada ne žalim da poginem, kad ste se već jednom bar vas dvije vratile kući« uzdahnula je. Bilo nam je to zadnje viđenje.

Prošlo je i više od mjesec dana. Jednog proljećnjeg jutra okopavala sam s omladinkama iz Trninić Brijega boračke kukuruze kod Kurbalijinog mlina. Uz put smo ispitale kako je u gradu, jer u dolini su opet bili Nijemci i četnici. Odmah su nam prišli domaći četnici, među njima Dragan Tomić iz Šipovljana, koji je ubio Danicu. Nosili su njenu pušku po Drvaru i izrugivali se, pokazuju je golu na slici. Jedan od njih, izazivajući, glasno reče: »Da sam ja na mjestu Materića, razpio bih tog malog na noktima!« Tomić se odmah negdje izgubio, a nakon sat vremena doznasmo da je čisteći oružje poginuo. I brat Vlado nam je poginuo u borbi protiv četnika, 1944. kod Užica.

SMRT LEGENDA

— Aprila 1943. imali smo obavještenje — kaže Lazo Materić — da se u zgradi osnovne škole u zaseoku Kijevu[8]) kod Knina nalaze domobrani. Uslijedio je dogovor sa štabom Splitskog odreda, da napadnemo ovu zgradu. Njihove jedinice udariće sa jugoistočne, a mi sa sjeverozapadne strane i tako ćemo selo odsjeći od Knina. Četvrta krajiška će napasti Pađane, a dijelovi Desete Strmicu.

U praskozorje naši su s obronaka Dinare uočili u daljini siluete, ali to nisu bili očekivani Splićani. A upravo to iščekivanje sadejstva naše je zavaralo. Mislili su: šta je jedna škola, začas će je likvidirati! Nadali su se Splitskom odredu, a iznenada, s leđa, počeli su pucati Italijani i četnici. Sa jugoistoka pomoći nije bilo... Dan je osvojio i teško se bilo povlačiti. Bataljon je desetkovan; oko sedamnaest što poginulih što zarobljenih. Tačno se ne zna, mrtvi nisu izneseni. Mislim da ih je zarobljeno sedam, među njima ona i neki Delić[9]) iz Drvar Sela. Pojedinci su odvedeni u Italiju i kasnije su se vratili. Taj poraz strašno je odjeknuo...

— Jasno se sjećam bitke na Vrpolju — kaže Nine Rodić — jer smo tada temeljito analizirali veliki gubitak; stradali su nam u toj bici mnogi borci i dragocjeni partijski kadrovi — niz poznatih komunista. Čitav jedan vod poginulih i zarobljenih drugova! Danica je među prvima jurišala. Zarobili su je i mučili. Na njoj su se domaći četnici svetili partizanima za svoje neuspjehe. Ta smrt je kod sviju nas izazvala još veću mržnju; bili smo otada nepomirljiviji u njihovom proganjanju i uništavanju. Vjerujem da se borci naše Desete i danas sjećaju Daničine hrabrosti, njenog primjera borca-djevojke.

O smrti Daničinoj isplela se višestruka legenda. Zarobili su je — pričali su jedni — teško ranjenu, u agoniji, i takvu je mučili. Pa i kad su je zlostavljanjem dotukli, okupljali su se i nad njom iživljavali, skrnaveći čak i njeno mrtvo tijelo. Odjeću su joj po Kninu nosali i pokazivali građanstvu četnici Dane Kecman i ostali. Mitraljezac Daničine čete Đuro Kralj, koji je skupa sa njom zarobljen a docnije pušten, pričao je

---

[8]) Zaselak u selu Vrpolju.

[9]) Daničin vjerenik — vidi str. 7.

da je Treća četa, u kojoj je Danica bila, imala najteži položaj u napadu na školu u Vrpolju, gdje se nalazio i štab zloglasnih četnika Mane Rokvića i Brane Bogunovića. Borba je otpočela četvrtog aprila između tri i četiri sata po ponoći. Još u toku noći Daničina četa izgubila je vezu sa Prvom i Drugom četom. Bili su u dilemi da li da se povuku dok se veza ne uspostavi. Iako veza nije uspostavljena, komandir čete je naredio da se ne smije odstupati nego se položaji na svaki način moraju zadržati.

Usamljena četa odupirala se dok je mogla, a naposljetku se počela povlačiti. Danica je uzmicala među najzadnjima, štiteći vatrom ostale, i tako se našla u središtu drugog voda kad je bio opkoljen sa svih strana. I dok su ostali vodovi i dalje odstupali, ovaj je ostao bespomoćan. Pokušali su da se probiju pored zida i stigli do brisanog prostora koji je bio pod jakom mitraljeskom vatrom. Dalje se nije moglo. Vod je prorešetan. Zarobljeni su mitraljezac Đuro Kralj, njegov pomoćnik Tica i Danica. Kralj kaže: »Pri samom zarobljavanju lutajući metak pogodio je Danicu u potiljak. Ostala je na mjestu mrtva. Tako im živa nije pala u ruke. Četnici su joj pritrčali, prvi »vojvoda« Mane Rokvić, zapjenjen od bijesa što je živu nisu dokopali.« Đuru i njegovog pomoćnika su vezali i otjerali u školu. Istoga dana pokupili su lješeve partizana, natovarili ih na seljačka kola i dotjerali pred školu. Na vrhu se nalazila mrtva Danica Materić u uniformi od bijelog sukna, sa crvenom oznakom pomoćnika komesara čete.

Po pričanju drugih, četnici i Italijani su je odveli u Knin i tamo svirepo zlostavljali. I to javno, na trgu. Ošišali su je i nagu vodili kroz grad. Dugo su je mučili, da bi tom svirepošću zaplašili stanovništvo. Umrla je u najtežim mukama, ali je do posljednjeg časa ostala hrabra i ponosna. Otkud ova legenda? Možda su u samom Kninu mučili neku drugu partizanku? A možda se sve to odnosi upravo na Danicu? Jer Vrpolje je nadogled Kninu. Najvjerovatnije, bila je smrtno ranjena i sve se ipak odigralo u selu Vrpolju. Nikud je dalje nisu odvukli. Nosali su okolo samo njenu okrvavljenu odjeću, kao svoj sramni trofej.

— Duboko u šumi iznad kninske ravnice — sjeća se Rahela Albahari — zanoćili smo u snijegu, bez vatre. Iz hladne pomrčine čežnjivo smo gledali treperava, nestvarna, gotovo

zaboravljena svjetla grada. U napad smo pošli još po mraku. Ubrzano smo sišli nekom stazicom u koloni na odstojanju. Prosto smo se sjurili! Danica je išla naprijed sa svojom četom, ja pozadi. Zaustavili smo se načas povrh sela, radi predaha, a tu su nam se i pravci granali; jedan dio bataljona kretao je desno, drugi lijevo... Trebalo je da se spojimo sa Dalmatincima. Ona je otprije znala plan napada i ovdje me je sačekala. Propuštajući svoje borce ispred sebe, pošla mi je u susret. Dođe, poljubi me i mirno veli: »Ovdje ćemo se rastati.« Nisam tome pridavala neki značaj, u borbi smo navikli na svakodnevna rastajanja i sastajanja. Pogledom i stiskom ruke, više nego riječima, poželjele smo sreću jedna drugoj. Zagrlile smo se i poljubile. »Mi ćemo ovuda« pokaza mi rukom pravac i, odjednom, skide s ramena šarenu seosku torbicu zagasitih boja, koju je sama pred rat izatkala. Unutra nešto Radio-vijesti, letaka i rukopisa. Bez riječi je okačila torbicu o moje rame, okrenula se i otišla. Tada nisam mislila na pobude ovog, da kažem, simboličnog gesta. Tu torbicu i sad čuvam.

U nizini ozelenjelo. Sa starim puškomitraljezom nađoh se ispod rascvale kajsijice. Osula je strašna paljba. Pucali su na nas četnici civili iz svojih kuća. Daničina četa na čistini. Borci trče i padaju... Kroz neko vrijeme od Knina zabrujaše tenkovi i mi smo se povukli. Nema Danice, nema... Čuli smo za njenu pogibiju. Ostala je sa nekoliko drugova da čuva odstupnicu svojoj četi i pucala do zadnjeg metka. Uhvaćeni su samo ona i dva borca. Nevjerovatno, koliko se u cijeloj brigadi komentarisao ovaj događaj, koliko su se borci interesovali za svaku pojedinost njenog junačkog držanja! Slušali smo da su je silovali, na grudima joj nožem urezivali petokraku zvijezdu, dojke sjekli... Poslije su je, pričalo se, izložili javno, na pijaci u Kninu ili Vrpolju. Ta smrt je na naše borce čudesno djelovala. Počeli su drugačije da se odnose prema svim ženama u vojsci. Oni isti stariji ljudi, koji su s pritajenim nepovjerenjem i potcjenjivanjem gledali na mlađe, naročito ženu, sada su s poštovanjem i ljubavlju razgovarali o Danici. Ta mučenička smrt učinila je njeno ime još više poznatim i cijenjenim. Porasla je vrijednost i ostalim drugaricama. Sasvim se raspršilo ono neshvatanje i nevjerica kad je Danica tek postavljena za zamjenika komesara, one misli da je žensko nesreća u četi; što da mu bezvrijedno stvo-

renje, mlada seljanka, komanduje! Svojim držanjem i radom, svojom smrću, Danica je doprinijela rušenju starih običaja i predrasuda o ženi. Pa i po povratku kućama, ratnici su još dugo prepričavali njenu herojsku smrt.

BORIĆEMO SE DO POSLJEDNJEG

Početkom aprila 1943. — sjeća se Esad Bibanović — pozvao me zamjenik komesara Četvrtog bataljona Lazo Materić i saopštio mi da četa Danice Materić, čijoj sam partijskoj ćeliji pripadao, ima zadatak da likvidira stalno četničko uporište u školi Golubiću. Napomenuo mi je još samo da od nas komunista zavisi hoće li zadatak biti izvršen i da će u ovom napadu učestvovati cijela naša brigada u sadejstvu sa nekim dalmatinskim jedinicama.

Odspavali smo nekoliko sati i krenuli u tmurnu noć. Nakon pola sata hoda počela je padati kiša, sve jače i jače. Bluze su nam prokisle. Spuštajući se sa dinarskih obronaka ka jugu, provlačili smo se kroz guste šikare; s granja je kapalo pravo za vrat i kapi se slijevahu niz leđa u cipele i opanke. »Tišina« prenosi veza. Zaustavili smo se ispred neke kuće u očekivanju seljaka vodiča; trebalo je da nas provede zaobilaznim i sigurnim puteljcima do škole. Pas je zavijao. Počeše se javljati i psi iz susjednih naselja.

Prelazili smo veće i manje ogradne zidove, preko livada, kroz voćnjake, a zatim preko značajne ceste Grahovo—Knin koja presijeca selo, pa koritom neke presahle rječice zvanim »jaruga«. Metar duboka, obrasla šibljem i raznovrsnim drvećem, jaruga sačinjava prirodan zeleni tunel. Kretali smo se uspravno, sem kad bi naišli na polegla stabla i panjeve. Izmorenim nogama godilo je meko dno od trave i lanjskog lišća. U pomrčini smo se držali za ruke. Katkad nam munja osvijetli put. Veza požuruje. Blizu je cilj. U krugu, što ga načinismo nas tridesetak partizana, stoje komandir čete i Danica; traže da se izdvoje bombaši, a zatim im saopštavaju zadatak: Privući se do škole i kroz prozor ubaciti bombe. Nas ostale su pozvali da poslije eksplozije jurišamo. Čutali smo; svima je bilo jasno. U najvećoj tišini krenusmo ka školi. Jaruga sve plića. Opet šapat sa čela kolone: tiho... tiho! Osjećali smo, otrovno gnijezdo je sasvim blizu. Napokon smo stali i čekali.

Dugo. Kao da se i vrijeme zaustavilo! Postajali smo nervozni. Znali smo: to se bombaši privlače... Odjednom se čuo pucanj. Pred samim ciljem primijetio ih je četnički stražar i dao znak za uzbunu. Odmah su iz svih oružja žestoko osuli po nama. Iza zazidanih prozora ove škole-bunkera vrebalo nas je najmanje pedeset četnika, odlično naoružanih i bombama i puškomitraljezima. Začusmo nečiji prodoran glas urr-a-a-a, a zatim svi povikasmo urr-a-a... U svoj toj vici i prasku bombi izdvajao se jedan jedini ženski glas, glas Danice Materić! Iz sveg glasa nas je pozivala: »Naprijed partizani... naprijed krajiška, ur-a-a...«

— Strašnim otporom su ih iznenadili četnici — kaže Lazo Materić. — Bio je tu Mane Rokvić sa dosta poznatih grahovskih i drvarskih četnika. Danica je bacala bombe, hvatala četničke bombe u letu i vraćala ih. I oni su naše bombe vraćali. Bila je nevjerovatno uporna. »Zalomi, pucaj... Juriš!« komandovala je.

— U praskozorje, na pedesetak metara vidimo školu — kaže Esad Bibanović. — Tada je komandir povikao: »Zauzmite kuće! U selo!« Počelo je prebacivanje udesno, sve čistinom, u zaselak Milak. Uplašeni paljbom i vikom, seljaci su već bili na nogama. Nastade strašna borba! Tukli smo školu iza uglova kamenih kuća i štala, i dovikivali se s četnicima; pozivali smo ih da se predaju, garantujući im bezbjednost, a i oni su nas zvali na predaju i zahtijevali da najprije poubijamo komesare i komuniste, a ostalima neće ništa. Već je i svanulo. Sunčan proljetni dan! Bombaši koji su se privukli do same škole, koristeći poljske zidove »međaše«, i dalje su bacali bombe. Od naše vatre četnici nisu mogli ni da provire kroz otvore; činilo se, nasumce pucaju. Urjeđe raspoređeni i kamuflirani, mi smo bili u povoljnijem položaju. Ipak, ništa se više nije moglo postići nego što se postiglo. Povremeno smo pokušavali da im školu na juriš zauzmemo, ali oni bi po nama osuli strašnom paljbom iz svih oružja. Komandir poviče: juriš! — ali tek što krenemo kiša metaka nas vrati. Danica se spretno premještala iza kamenih dvorišnih ograda; pretrčavala je brisanim prostorom od grupe do grupe i dogovarala se sa borcima, a zatim je ugledah kako gađa s jednog od zaposjednutih prozora.

Sunce je povisoko odskočilo a još se čula pucnjava i detonacija. U daljini, desno od nas, nalazili su se dijelovi naše

brigade, a lijevo jedan bataljon dalmatinskog partizanskog odreda. Znali smo po pucnjavi da svi oni vode žestoke borbe. Iznenada, neki od nas primijetiše neprijateljske kolone od Knina. Zrakasto se kreću prema nama, u tri pravca. I tenkovi! Nastade komešanje među borcima. Četničko urlikanje se pojačalo čim su osjetili pomoć. Naši bombaši su se povlačili. Istrčavajući iza svojih zaklona, za nekoliko minuta smo se našli svi na okupu, u mrtvom uglu iza kuće u kojoj se borila Danica, izuzev nekolicine koji su ostali da drže položaj. Izašla je i ona, ozbiljna i mirna. Na brzinu počesmo raspravljati šta da se poduzme. Naša grupa je već bila duboko u neprijateljskom frontu; svakog časa oko zaseoka se mogao zatvoriti obruč. Ohrabreni intervencijom iz Knina i našim povlačenjem, četnici su iskakali iz škole i zauzimali položaje... Naš dogovor bi kratak. Videći da smo u klopci, jedan postariji borac predloži da se predamo. Neki su samo zabrinuto ćutali. Tad Danica odlučno istupi. »Ko pokuša da se preda — obratila nam se povišenim glasom — na licu mjesta ću ga ubiti! Borićemo se do posljednjeg, ali predati se nećemo!« Nasta tajac. Dotada je nisam pobliže poznavao. Zadivila me njena odvažnost i energičnost. Većina nas, naročito komunista, nije bila za predaju. »Najpametnije je da se povlačimo« javio se vodnik prvog voda i mi odlučismo da se prebacujemo puteljkom ka podnožju Dinare. Nekoliko drugova, koji su prvi pokušali, poginulo je na stazi. Puteljak je bio na nišanu četničkog puškomitraljesca, a i sa školskog prozora nas je tukao mitraljez. Vodnik prvog voda tad predloži da se pokuša sa prebacivanjem uz brdo Mali Veljuh ka Dinari; gotovo do vrha se nižu naizmjenično omanji i oveći zidovi što su ozidala školska djeca. Podržao sam vodnika i naglasio da je bolje da nas polovina izgine odstupajući nego da svi budemo uništeni ili zarobljeni. Na prvi pogled se činilo da je i ovom stranom nemoguće izbjeći poraz. Povoljno ju je ocijenilo samo oko dobrog vojnika. Danica se s ovim pravcem nije složila; smatrala je da će nas četnici »prikivati« uz brdo. Osim toga, ona je bila još uvijek u nadi da će nam naši pomoći kad osjete da smo u bezizlaznom položaju, premda je bilo očito da se povlače brzim tempom; borba se naglo prenosila duboko iza naših leđa. Na lijevo i desno krilo napadali su četnici i Italijani velikim snagama. Sve je to bilo nepredviđeno, s obzirom na munjevitost kojom je trebalo da likvi-

diramo četnička uporišta u Vrpolju i Golubiću. Međutim, vodnik, iskusan i lukav vojnik, baci svoju torbicu i viknu: Za mnom! Vješto je i hitro preskakao zidove... Krenuh za njim, a iza mene drug sa kojim se nikad više nisam vidio. U po brda četnici nas primijetiše i otvoriše vatru. U grupicama su se izvlačili iz škole i prebacivali jednom udolinom, da bi nam presjekli put. Požurili smo. Za nekoliko sati brzog hoda našli smo naše kako se odmaraju u obroncima Dinare.

O sudbini Danice i ostalih drugova ne znam ništa sigurno. Čuo sam od mještana da je i ona sa nekolicinom boraca pokušala odstupati uz isto brdo, ali drugom stazom i prekasno. Četnici su već bili na vrhu Malog Veljuha i polako se spuštali prema zaseoku. Otprilike na sredini brda, u jednoj uvalici, pogođena je metkom iz puške malog četničkog kurira, pravo u grudi ispod srca. Časak prije toga, ne mogavši podnijeti ni pomisao da bude zarobljena, pokušala je da odšarafi bombu, ali zrno ju je preduhitrilo. To su četnici pričali seljacima. Dvojicu zarobljenih partizana priključili su bradonjama u školi, ali oni su uspjeli da pobjegnu i da se vrate u svoju jedinicu.

Legendu o njenoj smrti upotpunio je i Dušan Kurbalija.

— Kao ličnog prijatelja njene porodice — kaže on — godinama me vuklo da saznam kako je poginula i gdje su joj posmrtni ostaci. Prilika mi se pružila iza rata, kad sam se poslom vraćao iz Knina. Sa mnom je bio Daničin brat Nikola i neki drugovi, bivši borci Desete krajiške brigade. U Golubiću smo se zadržali i razgovarali sa seljacima. Iako se sve davno zbilo, pokušali smo po sjećanju očevidaca da rekonstruišemo taj tragični događaj.

Prvu smo sreli i zaustavili jednu stariju ženu sa vučijom vode na leđima. Ispričala nam je da je ovdje tada bilo pokopano četrdeset ljudi. Začas se oko nas okupila poveća grupa mještana. Mnogi od njih, kao očevici, živo su se sjećali: »Kako ne bi znali, sinko, partizanski bataljon jurišao je na školu! Dosta ih je izginulo. Neki su živi uhvaćeni. Naročito smo upamtili da je i jedna ženska zarobljena. Četnici su je držali po strani, podalje od škole, uz neko grmlje, gdje su nama seljacima zabranili da prilazimo. Zabranili su svako posmatranje i rastjerali prisutni svijet. Prvo su je redom silovali...«

— Tu je jedna grupa četnika na najzvjerskiji način zlostavljala Danicu, jer je bila žena, komunista, partizanka! —

sjeća se Jovo Milić, tadašnji sekretar SK u Grahovu. — Na razne načine su je mučili i sramotili, dok nije podlegla. Bestidno su gazili djevojački stid i čast, izlažući je najdubljem poniženju, osobito jer je imala komesarske znake na sebi. I to kao žena! Sjećam se jasno, o tome smo bili odmah obaviješteni iz Knina. Držala se vrlo hrabro, što je mučitelje dovodila do bijesa. Na njenim mukama naročito su se iživljavali četnici iz njenog i susjednih sela, Mimo Prpa i drugi, koji su Danicu poznavali od malena, kao i ostalu porodicu Materića, koja je dala partizanske rukovodioce iz tog kraja. Njen stričević Ilija bio je komesar Desete u formiranju, a brigada se neprekidno tukla sa četnicima popa Đujića iz okoline Knina...

— Kod plitke jame s tu i tamo ogoljenim kostima, čiji je izgled malo podsjećao na negdašnju rupaču zajedničku grobnicu — kaže D. Kurbalija — čuli smo kraj priče:

»... Onda su nâs, ljudi i žene, silom dotjerali i naredili nam da gledamo: Djevojka je bila pod starom kruškom, leđima prislonjena uz suvo stablo, kao da sjedi. U besvjesnom stanju! Klonule glave. Potpuno gola, svezana konopcem preko raskrvavljenih grudi. Sva iznakažena od gaženja, upljuvana i raščupana. Poluživa. Ni nalik na ljudsko stvorenje! Naokolo po travi ležala je razbacana njezina krvava odjeća. Strašno i pogledati. Odvraćali smo oči. Svaki čas su izdavali drukčije naredbe: da gledamo, da ne gledamo! Neke seljake su primorali da kopaju rake za njihove mrtvace, druge su nagonili da pretraže cijeli teren i lješeve izginulih partizana prikupe na raskršće, pred školu. Našli smo 22 muška lješa. Došao je Jovan Borovnica sa svojim volovskim kolima, pa smo ih potrpali i odvezli do oveće rupe iz koje se nekad vadio šljunak; na dvjesta je metara od golubićke stanice, blizu glavne ceste, na mjestu zvanom Skok. Djevojku su onako poluživu, ili mrtvu, ostavili dugo pod drvetom; dok svi nisu pokopani. Nju su bacili najzadnju.«

DRAGICA PRAVICA

DRAGICA PRAVICA

Rođena je 28. oktobra 1919. u Bjelaču kod Trebinja, u imućnijoj seoskoj porodici. Kao odlična učenica dubrovačke gimnazije, upisala se u jesen 1939. na Filozofski fakultet u Beogradu, Prirodno-matematski odsjek. Još kao učenica prišla je naprednom pokretu i aktivno radila u omladinskim organizacijama, tako da je već 1938. bila član Sreskog komiteta SKOJ-a u Trebinju. Kao student se također, svestrano i sa žarom, angažovala u studentskom pokretu i početkom 1940. postala je član KPJ.

Jedan je od organizatora i rukovodilaca Ustanka u Južnoj Hercegovini. Tokom 1941. i prve polovine 1942. godine, imala je niz značajnih i odgovornih funkcija u NOP-u: Bila je član i sekretar SK KPJ Trebinje, sekretar sreskog i okružnog komiteta SKOJ-a, član OK za Hercegovinu i, kao poslednje, sekretar okružnog komiteta za južnu Hercegovinu.

Krajem maja 1942. u vrijeme Treće neprijateljske ofanzive, uhvatili su je četnici i poslije zlostavljanja predali Italijanima u Dubrovniku. Ovi su je, od 12—16. juna podvrgli svim užasima svojih »isljeđivanja« i kako im nije ništa otkrila i priznala, već se herojski i prkosno držala, osudili su je na smrt i vratili četnicima. U selu Ljubomiru, poviše Trebinja, četnici su je stavljali na neopisive muke. Operacijom mučenja rukovodio je »vojvoda« Savo Kovač, do rata žandarm na dvoru Petra Karađorđevića. Svojim nadljudskim držanjem hrabrošću i dostojanstvom Dragica je zapanjila svoje mučitelje i zadivila sav slobodarski narod širom Hercegovine i cijele naše zemlje. Izrasla je u legendarnu figuru naše revolucije!

Strijeljana je 27. juna 1942. u selu Ljubomiru, a za Narodnog heroja je proglašena osmog juna 1945. godine.

Na mramornoj spomen-ploči u auli Beogradskog univerziteta zapisano je i njeno ime.

— Svima koji su je poznavali ostao je u sećanju mio lik i prijatna, lepa pojava, isto koliko i devojka-borac, aktivan učesnik u onom burnom zbivanju uoči rata i u danima ustanka — piše Milenko Šotra. — Visoka i vitka, svetlo-plavih uvojaka i očiju kao vedro južnjačko nebo, sa nečim otmenim u ponašanju, previše ozbiljna za svoje mlade godine. Njeni su je zvali — Draga; i mi smo je tako oslovljavali, u susretima, u radu. I samo ime je dosta govorilo.

Sreo sam je prvi put u leto trideset devete. Po nalogu Mira Popare[1]) išao sam u Trebinje sa nekim lecima za Asima Zupčevića[2]) i pismom za Mića Aleksića, a istovremeno — da dobijem dve-tri blanko objave za besplatnu vožnju železnicom, od druga Krpe, koji je kao rezervni podnarednik tada radio na nekoj vojnoj komandi u Trebinju... Na glavnoj ulici »korzo« je bio prepun. Omladina, kao i u Mostaru, u Stocu, u svim našim gradićima — za vrelih južnjačkih večeri šetala je i žagorila. Drug s univerziteta, s kojim sam išao, zastao je sa devojkama. »Ovo je sestra Rada Pravice« rekao mi je. Razume se, mi smo malo s visine gledali na gimnazijalke, iako smo do pre godinu dana i sami bili gimnazijalci. »Idem da se upišem na filozofiju — kazala je — i drugovi su mi to savjetovali«. Naglasila je ono — drugovi!

To što se Draga zainteresovala i zbližila sa naprednim pokretom, treba nesumnjivo zahvaliti njenom bratu Radi. Kad je ona završila gimnaziju, Rade je već bio apsolvent na pravnom fakultetu. Bio je nerazdvojan prijatelj Mira Popare. Sa Vladom Vujovićem, Čedom Kruševcom, Tomom Sekerezom, Srećkom Bukvićem i nizom drugih omladinaca iz Tre-

---

[1]) Miro Popara — Narodni heroj, student prava, član KPJ od 1936. Strijeljan jula 1942. u Nevesinju.

[2]) Asim Zupčević — Narodni heroj, poginuo decembra 1942. — na Ravnoj Gori.

binja, Bileće i Gacka, pripadao je starijoj generaciji naprednih studenata na Beogradskom univerzitetu. U to vreme organizovan rad se odvijao na regionalnoj osnovi: po pokrajinama ili oblastima. Glavna legalna forma rada bosansko-hercegovačkih studenata bilo je kulturno-umjetničko društvo »Petar Kočić«. Mi Hercegovci, još početkom 1938, osnovali smo omladinsku sekciju u okviru udruženja »Neretva«, čiji su nosioci bili ugledni i uticajni ljudi iz beogradske čaršije i državnog aparata, poreklom Hercegovci.

U jesen trideset devete sreo sam Dragu na jednom sastanku »Petra Kočića«; pripremao se letak koji je trebalo da potpišu svi napredni bosansko-hercegovački studenti. Našli smo se i na sastanku omladinske sekcije »Neretve«, u Hilendarskoj ulici. Ona se odmah po dolasku na univerzitet svom snagom bacila na posao. Javljala se za reč i smelo diskutovala, naporedo sa starijim drugovima; ja sam se pomalo čudio kako se taj brucoš usuđuje da raspravlja kao stari iskusni aktivista. Jednom sam je sreo zajedno sa mojom drugaricom; vraćale su se sa sastanka iz Doma studentkinja, u ulici Kraljice Marije. Drugarica mi reče da je Dragica redovno tamo, četvrtkom, i da se već računa među istaknutije i najaktivnije studentkinje... U suterenu Pravnog fakulteta hor »Petra Kočića« pripremao je horske recitacije, pod rukovodstvom »Buša« — M. Bušatlije. I tamo se Draga mogla sresti.

Privlačila je pažnju starijih drugova, ne samo svojim zalaganjem nego i lepotom. I udvarali su joj se, sigurno, na jedan diskretan drugarski način. Ona je bila svesna svega, i možda je zbog toga izgledala isuviše ozbiljno.

I pored društvenog rada nije zanemarila učenje. Miro Popara mi je govorio, s onim njegovim ljudskim, zadovoljnim smeškom:

»Ova Draga, pos' joj ćaćin, energija velika. Diplomiraće pre mene...«

Da, ona je i na fakultetu, na biologiji, redovno polagala sve ispite sa visokim ocenama, za ona tri-četiri semestra, koliko je stigla da prosluša pre no što je naišla ratna oluja.

Početkom marta 1941. čekao sam drugaricu pred Domom studentkinja i s njom je naišla Draga. Bio sam proteran u svoje rodno mesto, ali sam došao nazad na dan-dva da obavim neke poslove. »Pripremamo proslavu Osmoga marta« pričale su. »Šta ima novo u Hercegovini, miriše li i tamo na rat?«

pitala je Draga. Interesovala se za Mira, za Marka Minića i ostale drugove. Ona je čvrsto bila prirasla za rodni kraj, za topli hercegovački krš i južnjačko podneblje Trebinja.

— Nadomak Trebinja, s desnu stranu puta za Dubrovnik, na kamenjar je prileglo selo Bjelač — opisuje Tahir Hadžović. — Oko kuća kamene podzide, između njih zadržana zemlja, obrađena vrijednim rukama; nešto raštana, krompira i duvana, a uz kuće koze i pokoja krava. Stanovnici Trebinjske Šume i Podbrđa, kako se zove kraj u kome je i rodno selo Dragičino, stasiti su Hercegovci, opaljeni suncem, radini i živahni, naučeni odmalena da rade i da svaki posao zaliju znojem. Tako je bilo i u Bjelaču. Život je ove ljude naučio da cijene čovječnost, poštenje i pravdu. Tako je odgojena i Dragica — Draga.

U bratu koji je bio nekoliko godina stariji od nje, našla je vaspitača. Kad se upisala u dubrovačku gimnaziju, on je već tamo bio na školovanju. Mnogo je voljela Rada, sa njim se ponosila. Viđali su se najčešće zajedno. Susretali smo se i sastajali vrlo često pred rat; u razgovoru sa njima sticao se utisak da veoma cijene i poštuju jedno drugo.

— Porodicu Dragice Pravice poznajem iz djetinjstva — kaže Risto Rašević — jer smo iz susjednih sela. U Bjelač sam još kao dijete dolazio kod kumova, njenih rođaka i bližih komšija, kuća uz kuću. Njezin otac pokojni Risto Pravica — zvani »Konzul«, bio je bogatiji čovjek u tome kraju; imali su dobre parcele u Trebinjskom polju i natapali su ih vodom pomoću drvenih točkova. Risto i Milica, njena majka koju sada svak zove »baba Milica«, bili su pismeni i redovno su čitali; imali su skromnu biblioteku, a k tomu pretplaćeni i na novine, što je bila rijetkost u ovome kraju.

Bila je to ugledna i cijenjena porodica. Dvoje djece su slali na studije: Rada i Dragu. Rade je bio rijetko cijenjen i voljen od naroda. A Dragica, vesela i pristupačna djevojka, dolazila je na seoska sijela i veselja, pjevala je i igrala sa nama. Uz nju se nije moglo čamovati i biti ozbiljan. Odatle sam je i upamtio, jer je inače stalno bila odsutna...

— Naša roditeljska kuća u Bjelaču — priča sestra Zorka, udata Kolić — jedna je od deset kuća Pravica koje sačinjavaju naše selo.

Otac nam je bio napredan zemljoradnik, iako s dva razreda osnovne škole. Iako se tada u našim selima smatralo da škola nije za žensku djecu, on je sve nas školovao, nastojeći da steknemo bar srednje obrazovanje. Mnogo je cijenio znanje. Zalagao se i za školovanje ostale seoske djece. Dane i dane je izgubio hodajući po selima trebinjskog kraja i sakupljajući dobrovoljne priloge za novu školsku zgradu u Dužima. Dragica je, kao i mi ostali, pohađala osnovnu školu u manastiru Duži, oko tri kilometra dalje od naše kuće. Svakodnevno pje-

Dragica Pravica kao đak u Dubrovniku 1938. godine

šačenje nije joj smetalo da bude odlična učenica. Bistrinu je, vjerujem, kao i mnoge druge osobine: upornost, pravičnost i odlučnost naslijedila od oca, koga su zbog svega toga nazivali »Konzul«. Sjećam se kako su ga redovno pozivali da prisustvuje diobama, pitali za savjet i, uopšte, mnogo cijenili njegovo mišljenje. Bio je pretplaćen na stručnu i naprednu štampu. Što se politike tiče, sjećam se, bio je »vječita opozicija«. Majka — otresita, napredna, bistra žena!

Pet godina sam starija od Drage, pa sam se sa njom ophodila zaštitnički. Kao najmlađu, svi smo je u kući posebno voljeli. Bila je neobično živahna, plavih pletenica boje zrelog žita. Bile smo ožalošćene kad ih je naša majka odrezala zbog nekih krastica što su se pojavile na Draginoj glavi. Otada je nosila kosu kratko podšišanu. Voljela je životinje, naročito mačke koje je sakupljala po selu. Voljela je piliće, janjce, prašćiće i sve malo, a kada je poodrasla, silno je voljela djecu. Satima se s njima zabavljala, tepala im, mazila ih.

Kao i nas starije, roditelji su se trudili da i nju iškoluju. Međutim, 1939. kad je Draga bila već u gimnaziji, umre naš otac. Brat Rade, koji se tada nalazio u Beogradu, morao je da promijeni studije; prešao je sa tehničkog na pravni fakultet. Tako je mogao i da studira i da odlazi kući na duže vrijeme, kako bi nam se više posvetio i majci pomogao. Sada su Rade i majka bili »glave porodice«. Rada smo svi mnogo voljeli i kao jedinca i kao čovjeka koji nam je imponovao svojim držanjem i pogledima na život. Dvije su nam udate sestre bile u Americi, a nas tri, ovdje, takođe smo se udale. Sestra Danica je s mužem živjela u Dubrovniku i Drage je, boraveći kod nje, pohađala tamo gimnaziju.

— Nisam mogla da pratim njen razvoj u djetinjstvu — priča sestra Danica, udata Dragoljević — osim za kraćih ljetnih odmora u roditeljskoj kući. Ipak, dva slučaja su mi ostala u sjećanju. Oba se odnose na bolovanje, jer Dragica je kao dijete bila nježnog zdravlja i često je bolovala. Ponekad smo mislili da neće ostati živa. A ona je i u najtežoj boljci znala da bude vesela.

Jednom je bolovala od šarlaha, pa je slabo čula. U selu se govorilo da će ostati vječito gluha. Majka je očajavala, a mala Dragica se na račun svoje bolesti šalila...

»Šta bi bilo bolje, da ostanem gluha ili da budem nijema?« pitala je majku.

»Ne govori o tome, ćeri moja! Ne valja ni jedno ni drugo.«

»Ako ostanem gluha, — nastavljala je Dragica, smijuljeći se — neću uvijek čuti kada mi zapovjediš da nešto uradim.«

»E, onda je bolje da budeš nijema... Bolje ćeš me slušati« prihvatila je majka šalu, očiju punih suza.

Dragica se slatko nasmijala. Nasmijala se i majka, prvi put otkako joj se mjezimica razboljela. Drugi put joj se ukru-

tila jedna noga. Majka je zbog toga bila tužna. Često je u potaji plakala. Dragica je to primijetila.

»Šta ti je, mame, bona? Zašto plačeš«

»Ta noga...« promucala je majka potišteno.

»Valjda se bojiš da se neću moći udati i da neću moći raditi. Ne boj se! Nemoj plakati, neću umrijeti od gladi. Nabaviću šivaću mašinu i šiti, a kad Rade završi školu i oženi se, zabavljaču njegovu djecu.«

To je majku još više rasplakalo. »Nije mi drago što je ova mala ovako pametna« govorila je, kuckajući prstom u drven predmet. Pošto je završila osnovu školu, Dragica zatraži da ide u gimnaziju. »Volio bih i ja, ali ne mogu, drago dijete, školujem Zorku i Rada... Ostani još kod kuće, možda će dogodine biti bolje« tješio ju je otac.

»Ne brini, oče! Moliću Milana i Danicu da me oni prime. Samo malo ću im jesti, samo ovolicko« obilježila je palcem vršak kažiprsta. Primili smo je, naravno, pa je gimnaziju pohađala u Dubrovniku. U gradu se vrlo brzo snašla. Dobro je učila. Imala je mnogo drugarica, kojima je bilo stalo do njenog mišljenja. Pitale su je za savjet o novoj haljini, cipelama, tašni... Tome sam se često smijala, jer Dragica je tek bila došla sa sela. Inače, ona se nije modirala, ali je uvijek bila uredna.

U slobodnom vremenu mnogo je čitala, štivo nije birala: dnevnu štampu, knjige, časopise... Sjećam se da su joj se drugarice smijale što čita dnevnu štampu; smatralo se da je to muški posao, »oni se bave politikom«. Čitala je i danju i noću i kad jede i kad se odmara. Videći svjetlo u njenoj sobi, ustajala sam i pokušavala gasiti. Ali, uvijek bih naišla na otpor. »Neka, Danice, ovo je meni najbolji odmor. Kad zadrijemam, sama ću ugasiti« branila se ona. Ako bih ipak utrnula, za koji minut se opet moglo vidjeti svjetlo. A meni je nje bilo žao; bila je vrlo nježna zdravlja. Za objedom isto tako: jede i čita!«

»Dragice, staviću ti otrova u jelo. Nećeš ni primijetiti« šalila sam se.

»Stavi, stavi, uz lijepu knjigu sve se probavi« smijala se ona.

I u kući je bila vrijedna. Uvijek mi je pomagala da završim domaće poslove. Neke je znala da obavlja bolje od mene,

bila je pedantnija. Kada bih pošla u posjetu roditeljima i pitala muža koliko mogu ostati, odgovarao je u šali: »Koliko hoćeš, mene Dragica bolje pazi nego ti. Ona sve zna.« Isto tako vrijedna bila je i u roditeljskoj kući. Kao učenica, kasnije kao studentica, obavljala je preko ferija sve seljačke poslove: radila u polju, išla u drva...

Još u školskoj klupi imala je razvijen osjećaj za pravdu. Bila je vrlo dobar đak pa je kćerka direktora banke uvijek dolazila, da je Dragica podučava. »Dragica je najbolja u razredu« pričala mi je ona. Ali, Draga je ipak dobijala slabije ocjene. Jednom je s nastave došla rasplakana.

»Šta je? Zašto plačeš?«

»Od nemoći, Dane... Ne mogu to više trpjeti! Ja bolje odgovaram, a ona i ostala činovnička djeca dobivaju bolje ocjene. Nije mi krivo zbog slabijih ocjena; nepravdu ne mogu trpjeti! A plačem zbog nemoći!«

Kad više nije mogla da izdrži, pozvala je direktora škole da pred njim odgovara. Ostale učenice su je podržale. Tog dana kući se vratila vesela. »Neka, — govorila je ljubeći me — pokazala sam im da bolje znam. Ocjena nije važna, ali važno je da se čovjek bori a ne da plače...«

Često se družila sa Tinom Šokoli, jedinicom ruskih emigranata. Draga tad nije bila ni pod čijim političkim utjecajem, čitala je samo režimsku štampu i knjige dostupne svakome. Ali, urođeni smisao za polemisanje i radoznalost, nagonio ju je da pokreće diskusije o carizmu, revoluciji, izbjeglicama... Mala Tina branila je cara i napadala rusku revoluciju. Dragica je to jedva čekala; izazivala bi Tinu, sve dok je ne bi rasplakala.

»Dragice, zašto se sa njom družiš, kad se ne podnosite? Zašto je vrijeđaš?«

»Ne družim se radi nje nego radi njene mame. Mama joj je dobra žena. Uvijek govori o starome kraju i plače za svojom domovinom.«

Začudo, Tinini roditelji su mnogo voljeli Dragicu. Pitala sam se da li im je Tina o tim svađama uopšte govorila.

1937. godine bila je u osmom razredu. Oko podne došla je iz škole i odmah legla. »Nešto sam bolesna, imam temperaturu...« Htjedoh da zovem ljekara, ali nije dozvolila. Tek poslije nekoliko dana pozvala sam doktora Nikšića. Čekajući ga, razgovarale smo.

»Glupo li je ovako, kada čovjek krepava« izrekla se odjednom. Pogledala sam je zaprepašćeno.

»Šta je...?! Bojiš se?!«

»Ne, ne bojim se... Ali, zaista je glupo kada čovjek ovako krepava i — umre! Čovjek treba da pogine kao čovjek!«

To mi je dan danji velika utjeha. Nije umrla nego je poginula, »kao čovjek«, onako kako je željela.

— Kod starije sestre Danice Draga je stanovala sedam godina — kaže Zorka. — Kod mene je provela zadnju, završavajući osmi razred i maturu. Tada je najintenzivnije radila: izgrađivala se, agitovala među svojim vršnjacima... Svakodnevno je u kuću dovodila svoje mnogobrojne drugove i među njima vodila glavnu riječ; raspravljala vatreno i agresivno, ubjeđivala... I noću je mogla tu da ih okupi, tim prije što smo stanovali van dohvata »javnog mnijenja«, na Lapadu u vili »Micika« — gdje smo na raspolaganju imali cijelu kuću. Stalni gosti su joj bili Mišo Simoni i Ivan Vukušić. Kad bi se mladi ljudi razišli, nastavljala je rasprave u krugu porodice i naših najbližih prijatelja; obično o borbi protiv fašizma, o potrebi priznavanja SSSR-a... Ona bi nas podstakla, pa smo diskutovali i do kasno uveče. Naš prijatelj, jedan od naprednijih građana, mada već zreo čovjek, priznao nam je: »Ta djevojka me naučila kako da mislim.«

Nije zaboravljala ni radnike iz trebinjske okoline koji su se spuštali ovamo na posao, naročito u luku Gruž; išla je tamo s nekolicinom drugova i okupljala ih u grupice, davala im savjete i obavještenja. Pojedinci su je i kod kuće sačekivali, pa čak i materijalnu pomoć od nje tražili. Najčešće smo znali za te njene akcije i sastanke, ali nismo »istraživali«. Imali smo u nju povjerenja.

Svakoga ljeta našli bi se svi zajedno u rodnom Bjelaču. Žege su jenjavale noću pod odrinom, gdje smo svi spavali i dugo, dugo u noć smijali se, radovali i došaptavali svoje male tajne. Kad bi toplina iz krša ipak ovladala, prskali smo jedno drugo vodom i neobuzdanom igrom uznemiravali susjede. Ali niko se nije bunio. Tu je naša Draga kolovođa. Bila je naša miljenica, istinska maza kojoj smo pružali sve što smo mogli.

Za vrijeme izbora slušala sam Rada kako po našem srezu govori, u ime komunista, da se glasa za opoziciju. Saznala

sam da je Sava Kovačević-Mizara dolazio našoj kući na neki dogovor s Radom i da ga je još nekoliko puta posjećivao. Sjećam se Radovog i majčinog poluglasnog razgovora povodom Savinog dolaska.« On je, majko naš drug — objašnjavao joj je Rade. — Sava je veliki narodni čovjek.« I kasnije su Rade i Drage često spominjali Savu Kovačevića, pa kad sam čula za njegovu pogibiju na Sutjesci, shvatila sam njihove riječi.

— Vidim je, kao da sjedi na klupi preda mnom, negdje u srednjem redu — kaže njena nastavnica Hristina Milić — ovisoka, s kosama plavo-kestenjastim i očima što odražavahu jedno istinsko duhovno interesovanje.

Kad sam jednom dijelila referate iz književnosti, ona se sama ponudila da napiše prikaz romana napredne spisateljke Agnes Smedlej »Sama«, koji tretira problem emancipacije žene. S velikim uspjehom je izlagala pred razredom o ovom, tada malo poznatom djelu. Dala je vanrednu analizu odnosa među licima i čitav tretman romana živo i zrelo postavila. Pohvalila sam njenu samoinicijativu i rekla da je to jedan od najboljih referata u razredu. Imala je velike sklonosti za književnost, živ afinitet prema velikim klasicima svjetske literature, što je pokazivalo njen kvalitet. Saznavala je brže od mnogih drugih i brže dozrijevala. »Ona je zaista — kako reče njen školski drug — predstavljala najbolji izdanak svoje generacije, omladinku koja zrači ljepotom duha, snagom uma i nepokolebljivošću u borbi za pobjedu velikih ideja slobode i socijalne pravde...«

O izboru fakulteta konsultovala se sa bratom. Ali, opet se u oštroj formi postavilo pitanje sredstava, neophodnih za izdržavanje. »Kako ćeš, Dragice, studirati? Nemaš novaca, a nema ko ni da te pomaže...« brinuli su se njeni. »Nemojte, molim vas, da se sekirate. Radiću, šta bilo!«

— Kada sam je 1938. godine prvi put sreo u Trebinju — priča Vlado Šegrt — smjesta sam u njoj upoznao vrlo energičnu i razboritu ženu. Odmah, poslije kraćeg razgovora, pitala me kako da otpočne sa radom za vrijeme svojih školskih ferija, jer sam u tome kraju bio jedan od partijskih radnika i ona mi je došla vezom.

Njenog brata Rada upoznao sam još ranije, negdje 1936. kao studenta koji je bio vrlo popularan u Trebinju i Trebinj-

skoj Šumi, i koji je tada kao student radio sa istaknutim zemljoradničkim prvacima u ovome kraju, a sa kojima smo mi komunisti održavali veze. Ovi ljudi su u ustanku prišli NOP-u i svi su primljeni u Partiju, a mnogi od njih su i poginuli u NOB-i.

Nakon kraćeg vremena uslijedio je i moj drugi susret s Dragicom u Trebinju, u prisustvu stolarskog radnika Asima Zupčevića koji je radio s omladinom. Tom prilikom je iznosila niz utisaka i stavljala prijedloge kako bi se bolje organizovao rad omladinske organizacije i SKOJ-a. Tada sam vidio da je neumorna u svom radu i veliki optimista. Godine 1939, kada je, u dogovoru sa Mirom Poparom i Savom Kovačevićem, od mjesnog komiteta u Trebinju formiran sreski komitet SKOJ-a, Dragicu smo birali u taj komitet; zadužena je da radi sa ženama. Kao član komiteta stizala je u sve krajeve sreza.

Bila je to prava energija od žene! Vrlo prodorna, brza. Iako su i drugi trebinjski studenti bili vrlo napredni i stavljali se na raspolaganje NOP-u, odnosno Partiji, Dragica je prednjačila i daleko, daleko se izdizala iznad njih. Svaki svoj dan, proveden u Trebinju, ona je iskoristila da djeluje kao politički radnik, čime je stekla veliku popularnost, tako da je u julskom ustanku 1941. Dragičino ime bilo poznato širom Hercegovine.

— Veoma neposredno, upečatljivo, sjećam se Dragice Pravice iz Doma studentkinja u BGD-u — priča Neda Božinović. — Upala mi je u oči svojom lijepom pojavom. Visoka, tanka, pravilno građena, lijepog lica i iskričavih očiju, bila je lik koji sam sobom osvaja.

Uprava Udruženja studentkinja, koja je upravljala Domom, strogo je vodila računa o cjelokupnom životu svoje ustanove. Poslovalo se dobro, pa smo i finansijski i materijalno dobro stajali. Vodilo se strogo računa i o vladanju studentkinja, o urednom dolaženju i odlaženju, kao i održavanju savršene čistoće. Brucoškinje su prihvatane organizovano; svakoj novoj studentkinji prilazile smo ponaosob. Nastojale smo da nikome ne damo povoda za bilo kakve primjedbe. Zbog toga od strane vlasti nismo bile uopšte kontrolisane. To je Partiji omogućilo da ovdje nesmetano djeluje kroz sve forme rada. Svakog četvrtka održavale smo radne sastanke i pretresale ne samo opšta domska pitanja nego se bavile svakom druga-

ricom poimenično, kako bismo joj na vrijeme ukazale na pojave koje treba ukloniti.

U takvu atmosferu došla nam je Dragica. Spadala je među one studentkinje koje nije trebalo »obrađivati«. Naprotiv, već od svog dolaska u Dom, bila je jedna od onih koje su kao aktivistkinje u omladinskom pokretu svojim primjerom utjecale na druge. U Domu se nije angažovala samo na jednom, recimo, kulturno-propagandnom polju rada. Svuda, gdje je trebalo da se podupre rad Partije, ona se našla. A vidovi partijskog djelovanja bili su raznovrsni. Uključivanje studentkinja u rad stručnih udruženja na Univerzitetu i u sve akcije studentskog pokreta, do demonstracija, bio je također zadatak djevojaka-komunista u našem Domu. Dragica se u svemu tome stoprocentno angažovala. Svuda se čula njena riječ, svuda zapažala njena aktivnost. U diskusijama žustra i beskompromisna, iznosila je otvoreno svoje stavove, primjedbe i prijedloge. Zbog njene plahovite oštrine i simpatične — rekla bih — kočopernosti, morali smo je ponekad stišavati. Zbog svoje vedrine, ljepote i plahovitosti bila je voljena i veoma omiljena među nama. Sjećam se, često nam je pričala o svome bratu Radu, koga je mnogo voljela.

Zbog konspiracije, s obzirom na zadatak koji sam vršila u Tehnici, izašla sam 1939. iz Doma. Preporučeno mi je da se ne izlažem ni u javnim akcijama. Te godine, trebalo je da pribavim podatke kako su protekle poznate demonstracije 14. decembra. Došla sam u Dom kod upravnice Mile Dimić i upravo se našla u holu kad su se studentkinje vraćale... Iako ih je bilo mnogo, sjećam se samo Dragice. Utrčala je sva zbunjena, zaprepašćena, kao da još ne shvata šta se te večeri na beogradskim ulicama dogodilo. Gotovo bez daha, s gnušanjem je počela da priča o pucanju u demonstrante... Pored nje je na ulici bio i jedan lijepo obučeni mladić, a ona je glasno s ostalim uzvikivala da je zločin i sramota pucati u goloruki narod. Dala je maha svom raspoloženju, svome osjećanju. Lijepo obučeni mladić uhvatio ju je pod ruku! Mislila je da je to drug, učesnik u demonstraciji, sve dok u njegovoj ruci nije ugledala pištolj. Počela je da se otima. Ovaj je pozvao u pomoć svoga kolegu-agenta.

»Otela sam im se, kad smo uz put naišli na grupu drugova, i pobjegla« — rekla je i, razvedrivši se, dodala: »Ni sama ne znam odakle mi snaga di im se otmem!«

Decembarski događaji nisu je zaplašili. Naprotiv, izazvali su kod nje novu riješenost za još aktivniji rad. Obilazila je ranjene drugove i drugarice, i dežurala kod njih, učestvovala u novim protestnim demonstracijama... U teškim trenucima nikad se nije kolebala. Zaoštravanje političke situacije i sve jače nasilje vlastodržaca, još više je podsticalo njenu prkosnu otpornost.

Poslije kapitulacije našla sam se u nikšićkom srezu i doznala da je ona na partijskom radu u Hercegovini. Preko drugova smo se dogovorile da se nađemo, ali smele su nas ratne prilike a kasnije njena herojska pogibija, što je odjeknulo cijelom našom zemljom. To što sam čula, odgovaralo je Dragi, koju sam poznavala iz studentskih dana: samosvjesnu, ponosnu djevojku-komunistu koja zna šta hoće i zašto se bori.

— Omladinska kulturno-umjetnička grupa iz Lopara, u okviru seoske čitaonice, održala je 10. juna 1940. priredbu u fizičkoj sali Pravnog fakulteta — kaže Stevo Popović. — Naš nastup pripremio je Majo-Cvijetin Mijatović preko »Petra Kočića«. Primljeni smo odlično: Bila je to manifestacija sloge i saradnje napredne seoske i studentske omladine kojom su rukovodili komunisti. Ostali smo tamo dva-tri dana. Dragica Pravica je, kao jedan od priređivača toga programa, neprekidno bila s nama. Ta nježna, lijepa djevojka pomogla nam je da se snađemo prvi put u velegradu, vodila nas okolo i pokazivala nam znamenitosti... Sa nama se i slikala ispred glavne pošte. Impresionirao nas je njen odnos prema nama seljacima, neukim, i neobaviještenim o gradskom ponašanju. Posebnu je pažnju obraćala djevojkama-seljankama, jer su se teško snalazile. Za tih nekoliko dana sa nama se lijepo srodila. Veliko je za nas bilo — student! I zato nas je oduševilo da nam jedna obrazovana djevojka ukazuje toliku pažnju.

— Bolje sam je upoznao — kaže Tahir Hadžović — tek po njenom dolasku na studije. Stanovali smo ublizu pa smo se često viđali. Sav svoj mladalački žar, svoja napredna stremljenja i osjećanja, Dragica je unijela i u novu sredinu. Uvijek ozbiljna i zaposlena, usredsredila se cijelim bićem na izvršavanje zadataka. U njoj je napredni studentski pokret u to vrijeme dobio vrijednog i odanog člana.

Posljednje godine pred rat u grad na Trebišnjici došli su studenti da provedu odmor kod kuće. Došli su i Dragica, Mustafa Zupčević, Kasim Budalica i drugi napredni studenti među kojima je bilo i članova KPJ. Odmah su, skupa sa rukovodstvom u Trebinju, pristupili okupljanju i povezivanju radničke i srednjoškolske omladine. U gradu i okolini bio je tih dana na okupu veliki broj đaka i dosta radničke omladine. Pod vidom izleta, van grada su održavani sastanci. Dragica je posebno bila zadužena da radi sa omladinkama; organizovala je te izlete, pripremala programe. Svi govori imali su za cilj da pripreme omladinu za otpor fašističkim i profašističkim pojavama i da se žigošu nosioci tih pojava u mjestu. Podsticane su misli o borbi protiv prijeteće njemačke agresije i o neophodnosti oslonca na Sovjetski Savez. Voljela je da raspravlja, dokazuje, a da bi to sve potkrijepila, odnekud bi izvukla kinjigu i počinjala da čita... Neosjetno je započinjala razgovor o određenoj temi, pa bi i razgovor i čitanje protekli kao prijatna zabava, nadovezujući se na pjesmu i šalu. I brojni seoski omladinci bi se začas okupili oko nas.

Poslije 27. marta 1941. većina nas vratila se u svoje mjesto. Vratila se i Dragica.

— Dvanaestog aprila osvanulo je u Trebinju tmurno,kišovito jutro — priča Slobodan Šakota. — Sklanjajući se od frankovaca, kako smo tada nazivali ustaše, nas pet omladinaca: Rato i Milenko Šotra, Miloš Pudar, Rodoljub Andrić i ja, stigli smo uoči tog dana iz Čapljine. Htjeli smo se ovdje javiti u dobrovoljce...

Ustaše su već razoružavale čapljinski odred, a okupatori su sa svih strana, negdje pogranično negdje dublje, zaposjeli zemlju. Preko Radio-Zagreba Kvaternik proglašava NDH, a Maček poziva hrvatski narod na »red i poslušnost«. Vijesti o teškoj situaciji na sjeveru zemlje, miješale su se sa kontradiktornim izjavama o Nedićevom napredovanju i povlačenju vojske preko Grčke i Albanije.

Dok smo sa Božom Pejovićem[3]) i Asimom Zupčevićem na trgu razgovarali sa trebinjskim omladincima, naišla je Draga u društvu nekoliko mladića i djevojaka, odjevena u svijetli kišni mantil. Prišla nam je jednostavno i prisno. Imala je

[3]) Božo Pejović — poginuo 1945. u borbi s odmetnicima.

tople plave oči i lijepo vajana usta na inteligentnom licu. Kasnije sam saznao da je tada bila član Sreskog komiteta KPJ zadužena za rad sa omladinom. Šetajući glavnom ulicom i oko pijace, razgovarali smo sa njom o situaciji u Čapljini i u stolačkom srezu, i rekli joj kako smo došli da se javimo u dobrovoljce, ali nas u Komandi mjesta nisu htjeli primiti. Skupa sa Dragicom, odlučili smo da za tu akciju mobilišemo i omladinu Trebinja i da sa većom grupom ponovo odemo u Komandu mjesta.

Skupilo se odmah nas tridesetoro, što komunista što simpatizera, većinom đaka, studenata i radnika. Ali do komandanta nismo mogli ni doći, a sreski načelnik nas je upitao zašto bunimo omladinu. »Možete ići!« bilo je sve što nam je odgovoreno.

Ispričali smo to Dragici i drugovima, i izrazili želju da odemo u Nikšić i tamo pokušamo otići u dobrovoljce. I tu su nam pomogli Dragica i trebinjski omladinci.

Vozovi su neredovno saobraćali, morali smo čekati, pa smo svi, toga sunčanog jutra, sjeli na poljanu ukraj pruge i razgovarali. Dragica među nama; za uši joj zabačena meka grgurava kosa. Ni jedan od nas, siguran sam, nije ni pomišljao da je u blizini mlade i lijepe djevojke. Gledali smo je kao druga. Ona je u svom držanju imala jednu finu crtu skromnosti i prisnosti. I docnije, kad sam slušao o njenom prkosnom držanju u zatvorima, sjetio sam se tih naših prvih susreta; kako smo bili čedni i čisti u međusobnim odnosima!

— U tim aprilskim danima našla sam se opet kod majke — sjeća se Zorka Kolić. — I Drage je bila tu. Iščekivale smo Rada i strijepile da ga ne odvedu u ropstvo. Stalno je nekuda odlazila... Vraćala se otečenih, raskrvavljenih nogu. Kad bi je majka pitala gdje se tako izranjavala, izgovarala se da je išla brati kupine. Meni je jedne večeri kazala, u povjerenju, kako je prepješačila od sela Zubaca do Poljica na Popovom polju, i to sve prečacima. Pričajući, milovala mi je djecu. Činilo mi se da je te večeri svečano i tužno raspoložena i — nekako odsutna. Na momente bi mislima odlutala, kao da je zbog nečega zabrinuta. I ranije sam je vidjela zamišljenu, ali mi se nikad nije učinila tako čudna. Nijesam htjela da je pitam šta joj je. Bojala sam se, dovešću je u položaj da mi ne može reći istinu, a znala sam, ako je potrebno povjeriće mi se i sama. Nijesam dugo čekala:

»Zorko, uskoro će buknuti narodni ustanak. Sigurno je da okupator nije došao u zemlju da nam donese dobro i sreću nego da nas opljačka i porobi. Zbog toga će se narod podići protiv okupatora i svih onih koji budu uz njega.«

»A šta ćemo mi, s malom djecom? Šta ću ja s ovim pilićima?«

»I pokraj njih možeš, ako hoćeš, valjati narodu. Čuvaj i pošteno podiži ovu djecu, pazi majku, učini sve što možeš za drugove. Možda ćemo ti katkad navratiti, možda će mnogi drugovi morati da navrate tvojoj kući. Ti ćeš tu moći da nam budeš od koristi, primićeš ih, sklonićeš ih od neprijateljskih očiju.«

Znam kako je voljela tu moju djecu, moga muža, sve nas. Gledala sam je bez riječi, brižna za njen i Radov život. Naslućivala sam kako će taj put slobodi biti tegoban. Uskoro sam se vratila u okupirani, strahovito potišteni Dubrovnik. Rade i Drage ostali su u Bjelaču do 28. maja, kada su ustaše strijeljale prvih trinaest Srba. Tada ih je Tahir Hadžović, dobar drug i komunista, upozorio da se sklone, jer ustaše spremaju opšti pokolj srpskog naroda. Odmah su se sklonili u jednu šumicu.

— Mnogi iz grada i neposredne okoline pokušali su da se zaštite u brdima — kaže Tahir. — Neki su otišli u Herceg Novi, italijansko okupaciono područje. Tamo su se, u crnim predjulskim danima, zatekli Rade i Draga, ali kratko su boravili; po napadu Njemačke na SSSR vratili su se opet u Trebinjsku Šumu.

— Prvoga juna — kaže Zorka — prije nego se razdanilo, Rade i Drage bili su kod mene u Dubrovniku. Ostali su do 24. juna uveče, ne izlazeći iz kuće. Po njihovoj želji uklonila sam se s ukućanima u okolinu grada. Obilazili smo ih samo uveče, odnosili im hranu i štampu, a pri povratku se ponašali kao da u kući nema nikoga. Preko nekog ustaše, bivšeg sportaša, moj muž je uredio da dobiju odreske »urednih prijava«, propisno žigosanih i sa datumom. Ustaša je povjerovao tvrdnjama moga muža da su Rade i Drage ovdje samo kao naši rođaci, koji se »ne bave politikom«, i da su čak »naklonjeni hrvatskoj vlasti«.

Stan nam se tada nalazio na Stradunu, usred grada. Jednom smo im moj muž, djeca i ja došli u posjetu. Dan je bio

vruć, ali prozore nijesmo otvarali; razgovarali smo ležeći na posteljama. Plakala sam; znala sam da će uskoro nekuda poći, strijepila sam da se možda nikada više nećemo vidjeti. Plašila sam se naročito za Radov život; makar i nepravedno, ali u toj našoj opštoj ljubavi prema njemu, odvajali smo ga kao jedinca od ostalih. Bio je on i Dragina velika ljubav, a bio je i njen učitelj. Na njega se ugledala, on ju je uveo u krug komunista i zadojio idejom marksizma-lenjinizma.

Ciljajući na moje suze, Rade se nasmijao: »Nemoj da mi se tu ponašaš kao neki propali aristokrata! Neću valjda da se plašim za ovo svoje malo kože. Budi junak!« Drage je dopunila:

»Misliš da je teško poginuti za slobodu? Vidiš, i ti sa tom sitnom djecom moraš da se sklanjaš i kriješ? Zar nije ponižavajuće da tuđin u tvojoj rođenoj kući zapovijeda?! Bolje je slavno poginuti nego ovako, pod tuđinom, krepavati!«

Ti razgovori su mi utrli suze, iako nijesu odagnali strijepnju. Noću uoči 25. juna po njih je došao kurir. Napustili su stan na Stradunu i u pratnji kurira prebacili se sa barkom na ostrvce Lokrum. Otuda su pošli čamcem na vesla i iskrcali se negdje ispod Konavaljskih stijena, blizu crnogorske granice. Očekujući vezu, tu su proveli cijeli dan i noć bez jela i vode, a u zoru 26. ili 27. juna bili su u Herceg-Novom.

— Devetog jula ponovo sam je sreo na Bijeloj Gori, nad Begovim Koritima, kod ljetnih koliba Radovana Šakotića[4]) — priča Slobodan Šakota. — Tu smo se, nas trinaestoro rasturenih Hercegovaca, ponovo sakupili i u dogovoru sa Savom Kovačevićem održali sastanak. Tu smo u prostoj brvnari na crnogoričnom granju i noćili, a sjutradan, 10. jula, održali smo savjetovanje. Izabrali smo skrovitiju kolibu, dublje u šumi, uz stazu što vodi za Nudol. Uputio sam se tamo sa Dragicom i u hodu se dogovorismo i o dnevnom redu, otprilike:

Vanjska i unutrašnja politička situacija

Stanje na trebinjskom srezu

Zadaci: raspodjela terena, način održavanja veza...

Već smo bili blizu kolibe kad sam joj predložio da ona rukovodi sastankom. Odbila je. Tražila je da to učinim ja.

[4]) R. Šakotić — Narodni heroj, poginuo maja 1945. kod Postojne.

Primijetio sam da je to nezgodno, jer osim Đoke Skočajića i mene, svi su oni Trebinjci i bolje poznaju prilike... Ostala je pri svome i ja sam bio spreman da referišem po prvoj tački. Ona je otvorila sastanak i predložila mene da rukovodim. Sunce bješe izronilo, šuma se probudila glasovima ptica. Nitko nas nije uznemiravao. Radili smo pet-šest sati, u sastavu: Dragica i Rade Pravica, Stevo Bratić, Đoko Skočajić, Mićo Aleksić, Radovan i Vuka Šakotić, Branko Katić, Vojo Osmoković, Božo Pejović, Smilja Ninković, Ratko Krunić i ja. U vrlo živoj diskusiji podijelili smo sporazumno čitav teren trebinjskog sreza; ni dio nije ostao bez jednog ili dva komunista. Hranili smo se kod Radovana i hrane je bilo dovoljno: jagnjetine, sira, kajmaka, pa ipak smo od gorskog zraka i vode svaki čas gladnili. Istog dana popodne krenula je grupa za Kljakovicu, a sjutradan Stevo Bratić u Zubce, da ispita situaciju u Dživaru pa da nam javi. Nas petoro, među nama Dragica i Rade, ostali smo još na Bijeloj Gori.

Stigao je 11. jula i Asim Zupčević, pa smo i sa njim održali sastanak. Govorio je uglavnom sa Dragicom i Radom o organizovanju »Tehnike« za umnožavanje partijskog i propagandnog materijala.

Dragica i Rade su povremeno vodili brižne razgovore o majci, sestrama i rodbini, koji su ostali pod NDH. Rade je bio rezervni oficir; Imao je kod sebe sekciju, i svaki čas smo je razgledali. Pokazivao mi je kojim putem ćemo se najlakše prebacivati. Do mog odredišta trebalo je dva puta preći prugu i cestu, što su držali Italijani i ustaše. Već smo postajali nervozni, očekujući vezu od Steve Bratića. Na prijedlog Rade pošli smo do Save. Bila je nedelja, 13. juli.

Zatekli smo ga gdje sjedi za prostim drvenim stolom, na kome su ležali njegov nagan i bomba. Nešto je čitao i bilježio. Kad smo se sa Savom pozdravili, prvo mu je bilo da nam saopšti odluku PK o ustanku: »Danas u Crnoj Gori počinje ustanak!« Reče kako je kurir zakasnio s odlukom za Grahovo, pa će borba kod njih otpočeti istom sjutra. Izložili smo mu zaključke našeg savjetovanja i napomenuli da očekujemo vezu od Steve Bratića. S obzirom na novonastalu situaciju u Crnoj Gori, reče nam da odmah krenemo na svoja odredišta. Pred nas je postavio zadatak: Rušiti komunikacije u pravcu Dubrovnika i omesti Italijane u slanju pojačanja iz primorskog pojasa.

Rade i Dragica su, poznavajući teren i ljude, uzeli na sebe da ispitaju kako ćemo Branko Katić i ja produžiti dalje. Zapazili smo da narod ovdje naročito cijeni Rada i da sluša njegovu riječ. Rastali smo se od Dragice, Rada i Bože 17. jula i pošli na svoj teren. Otada sam sa njom kontaktirao samo putem kurira, sve do kraja septembra...

— Po zadatku sam otišao u Površ — priča Tahir Hadžović. — Trebalo je pozivati stanovništvo na otpor. U tom kraju nisam poznavao nikog osim Budimira Ukropine[5]) iz Baonina, uglednog i naprednog seljaka, starog poznanika Dragice i Rada. Ljudi nepovjerljivi. Ja im nepoznat, a uz to — musliman! »Znaš ti šta je, vele oni, neka među nas dođu naši ljudi! Gdje je Rade Pravica? Neka on dođe!«

O svojim zapažanjima sam izvjestio Zaima Hadžovića[6]), sekretara Sreskog komiteta. U Bihovima, nedaleko Trebinja, održali smo sastanak partijske ćelije. Prema zaključku tog sastanka, Kasim Budalica, Asim Zupčević i ja pošli smo u Begova Korita da uspostavimo vezu sa Savom Kovačevićem, koji je još od prije rata bio partijski vezan za ovaj kraj, i da ga obavijestimo o stanju u Trebinjskoj Šumi.

Za nekoliko dana, kad smo se mi već bili vratili, stiže iz Dživarskog Poljica seljak i saopšti da Dragica Pravica želi da se nađe sa nekim od članova Partije. Otišao sam ja. Našao sam je u kući njenog rođaka Rista Runjevca—Marića. U ovoj kući, u Poljicu, bila je njena baza. Odatle je odlazila na teren i tu je, kad su je izdali, bila i uhvaćena. »A gdje je Kasim?« prvo me upitala. Sjećam se dobro tog razgovora; o svemu se raspitivala. Razmotrili smo stanje u Podbrđu i Trebinjskoj Šumi i na kraju smo se dogovorili da joj ja udesim sastanak sa Zaimom Hadžovićem.

Neposredno pred ustanak, opet sam se sa njom sastao. Išli smo zajedno u Orašje. Uz put smo razgovarali o »petoj koloni« pa, odmarajući se pod jasenom, nastavismo priču o radu obavještajne službe i o tome kakvim se sve sredstvima neprijatelj služi da bi saznao ono što mu treba. Tada mi je Draga pričala o jednoj ženi iz Sovjetske revolucije. Tu ženu su uhvatili kontrarevolucionari i optužili je da radi za bolj-

---

[5]) Budimir Ukropina — ubijen od četnika 1942. —

[6]) Zaim Hadžović — ubijen 1942. —

ševike, da je njihov špijun. Ona nije ništa priznala... Dok je pričala, Dragičine oči su sjale uzbuđenjem i odlučnošću.

»To je pravo držanje revolucionara pred neprijateljem! — zaključila je. Kad znaš zašto se boriš i kad su ti jasni i smisao i ciljevi te borbe. Ta žena nije mislila o svome životu, a bila je sigurna da će je ubiti.« Za trenutak zasta. Osjetih da duboko preživljava... »Da, ta žena je razmišljala samo o jednome, o onome što je za nju u svemu tome bilo najveće: Da li je izvršila zadatak i ispunila svoj dug? Nije li pogriješila što je dozvolila da je uhvate? Može li bar njeno dostojno držanje da doprinese borbi?«

Ostala mi je u sjećanju ta Dragičina priča, a još više ono njeno duboko preživljavanje, što joj se čitalo na licu i odzvanjalo u boji glasa. Kad smo ponovo krenuli, ćutala je. Nisam je prekidao.

— Bliži kontakt sa njom imao sam jula 1941. — kaže Jovo Grkavac. — Dan je bio sparan, omorina pritisla dušu. Želio sam što prije da dođem u Ljubovo; Susreli smo se srdačno i odmah je počeo slobodan razgovor. U Ljubovu smo imali dogovor o pokretanju masa u borbu... Zatekao sam tu Đoka Puticu i Jovu Ljubibratića. Dragica nas je informisala o prilikama na ovom terenu; upoznata je bila sa svim pojavama, jer je ovdje radila na organizovanju ustanka. Odavde joj je bila majka, pa su ona i Rade ovamo dolazili još kao djeca. U Bjelaču se nisu zadržavali jer selo je blizu grada, pod stalnom prismotrom neprijatelja. Kao partijski radnik imala je mnogo uspjeha na terenu Površi i Šume. Dogovorili smo se da treba što prije formirati gerilske grupe u selima gdje još nisu postojale. Posebno smo se saglasili o prijemu ljudi u KPJ i SKOJ. Rade je govorio da bi trebalo sve zdrave snage vezati za pokret, a Dragica je, u jednom trenutku, dodala:

»Ne može svako biti komunista, ali može biti rodoljub i pomoći nas u našoj borbi. Komunisti moraju biti najbolji ljudi i zato u Partiju treba primati najodanije i najprovjerenije...«

Kasnije, u šetnji po selu, pitala me o raspoloženju naroda i o uticaju Partije u selima oko Ljubomira, gdje sam djelovao kao komunista. Za neke ljude naročito se raspitivala.

»Šta misliš, Jovo, hoće li biti uglednijih ljudi iz tvoga kraja, koji će stati na pozicije neprijatelja?«

»Hoće, Dragice, biće ih!«

»A da li ste vi komunisti šta uradili da te ljude vežemo za nas, da im objasnimo šta mi želimo i protiv koga se borimo?«

Ovo me pitanje malo zbunilo. Stvarno, kako se kasnije i pokazalo, imali smo pogrešno mišljenje o nekim ljudima. Ispostavilo se da su mnogi od njih čvrsto vezani za pokret. U mnogim sam se prilikama sjećao njenih riječi. Uvijek mi je pred očima bilo njeno naglašavanje da komunisti moraju biti neumorni u objašnjavanju, da ljude treba ubijediti u ispravnost naše borbe. Osjetio sam da je rijetka žena. Pravi revolucionar i partijski radnik. Imala je, kao i njen brat, široko gledanje na pojave oko nas. Taktična, uvijek je o nekoj pojavi dobro razmislila, pa tek onda o njoj sudila. Imala je običaj da izlaganje počne sa: »Slušaj, druže, ja mislim...«

Dragica je neumorno, ko zna po koji put, objašnjavala prirodu fašizma... Purpur zalazećeg sunca prelamao se na kamenim gromadama iznad uzavrelog krša. Polako smo se razilazili... Čulo se još samo blejanje ovaca i vika čobana pri spuštanju niz strme litice. Na rastanku je bila vesela. Uvjeravala nas je u uspjeh našeg rada:

»Narod je uz nas i zato je potrebno uložiti sve snage da opravdamo to povjerenje. Kucnuo je pravi čas, drugovi!«

— Sretao sam je u Trebinju i na obližnjim izletištima Rupe i Blace, gdje smo skupno odlazili, ali bih izdvojio naš prvi ratni susret — kaže Mićo Aleksić. — Jula ili avgusta 1941. partizanska komanda trebinjskog sreza zadužila me da uspostavim vezu sa Šumskim bataljonom koji je bio lociran u selu Duži kod Trebinja. Štab se nalazio u dobro kamufliranom šatoru usred tvrdog »školja« — kamenjara, obraslog šumom. Kad su mi se oči privikle na polumrak, zapazio sam prvo Rada Pravicu, a na dvjema slamaricama sjedili su: Dragica, Jovo Ljubibratić pa Đoko Putica i još neki drugovi. Do ulaza su se nalazila dva sanduka: na jednom mala pisaća mašina i šapirograf, a na drugom nekakve knjige i materijal za umnožavanje.

Poveo se razgovor o predstojećim zadacima... Većina se slagala da u pojedinim nastupanjima ne treba prenagljivati. Dragica je bila za energičnije mjere i akcije. »Jedno ili drugo govorila je — nama ili neprijateljima!« Energičnost je bila

njena karakteristika. Ako je smatrala da je u pravu, zastupala je svoje mišljenje energično i sve dotle, dok nadležno partijsko ili vojno rukovodstvo ne bi donijelo svoj stav. Isto tako je postupila i u maju 1942. kad su četnici otvoreno pošli na nas, zajedno s okupatorom i ustašama. Kad je, poslije dugih rasprí o pokretima partizanskih jedinica, na kraju donesena odluka da se svi nekompromitovani kadrovi vrate kućama, a ostali da ostanu okupljeni u malim gerilskim odredima, Dragica se povinovala toj odluci. Iako je zastupala suprotno mišljenje! »Svi treba da se povučemo u Bosnu — govorila je — pa onda da se vratimo očeličeni borbama i puni ratnog iskustva...«

Mada je njen prijedlog nije prihvaćen, postupila je po direktivi: ostala je ilegalac, gerilac.

— Znao sam je samo iz viđenja — kaže Veljko Marić — sa trebinjskih ulica i iz sela Dživara, gdje joj je sestra bila udata, sve do jednog julskog dana...

»Poručila Dragica Pravica da dođeš« rekoše mi neki seljani. Našao sam se u jednoj štali u Dživaru. Da je odranije nisam viđao, pomislio bih da je to neka seljanka; bila je u seljačkoj nošnji našega kraja. Sa njom je tu sjedilo još nekoliko drugova. Poveo se razgovor o običnim stvarima, a zatim je Dragica govorila o okupaciji i ustanku, o borbi i slobodi...

Poslije uspješnog napada na Talijane u Rupnom Dolu, što je izvela naša Dživarsko-Površka četa, vratili smo se umorni u slivačku školu, gdje nam se i štab nalazio. Jedva smo čekali da se malo odmorimo. Uto se među nama pojavila Dragica! Interesovala se za akciju. »Jeste li »žabarima« očitali bukvicu? upitala je veselo. Njeno raspoloženje začas je prešlo i na nas. Zaboravili smo na san. Pri polasku, zamolila je mene i Milana Petkovića da pođemo za njom. U jednoj učionici produžila je razgovor sve o Partiji, njenim zadacima i ciljevima. A zatim nas je upitala da li bismo i mi htjeli postati komunisti i da li bismo mogli odgovoriti toj dužnosti.

»U borbi, koliko god hoćeš! Ali, mi smo seljaci; teško nam je učiti. A komunisti moraju biti i dobri političari!« Tim riječima smo, otprilike, izrazili svoju bojazan.

»Kada se hoće, sve se može. Polako, možete i to savladati« hrabrila nas je Dragica.

Tek nakon toga nam je saopštila da smo predloženi za kandidate KPJ i čestitala nam. Čini mi se da nikad nisam primio iskreniju čestitku, nikad nisam bio toliko radostan. Ali, ta radost je bila pomiješana sa strahom; čast je to, ali i — velika obaveza! Morali smo učiti! Odmah nam je dala nekoliko brošurica. Kasnije se interesovala šta čitamo, da li razumijemo, a u njenoj torbici se uvijek našla pokoja nova brošurica što nam je, kao uzgred, davala na čitanje.

— Znao sam da je Dragičin brat Radovan napredan omladinac — priča Krsto Petković. — Prilazio je nama seljacima i razgovarao otvoreno o svim teškoćama... Uvijek je za nas nalazio pokoju utješnu riječ.

Jednom prije rata, u Trebinju, upoznao me s Dragicom. »Zdravo Krsto« pozdravila me na rastanku. Kao da smo se mnogo godina poznavali! Dugo i dugo sam mislio na tu toliko jednostavnu djevojku.

Na jednom sastanku sa viđenijim seljacima iz sela Poljica i Dživara, u ljeto 1941, kada je trebalo pripremiti ljude za ustanak, jedan seoski gazdica nešto je vrdao i prigovarao: »Lako je vama komunistima borbu voditi kad vi imate u glavi, pa možete nas seljake zavoditi...«

Svima nam je krv udarila u glavu ali smo oćutali, očekujući kraj njegovog drskog izazovnog istupanja. Dragica se, po svome običaju, nije mogla uzdržati.

»Ti si agent neprijatelja, Peta kolona...« viknula je glasom punim srdžbe. Po završenom sastanku drugovi su je upozorili da bi trebala biti taktičnija. »Taktizirajte vi, ali ja vam kažem da kod toga čovjeka nisu čisti poslovi. On već ima vezu sa okupatorima« branila se ona. Tako je i bilo. Ovaj seljak je postao poznati četnički saradnik, a sin mu je bio četnik.

Uvijek je reagovala neposredno i otvoreno, na licu mjesta. Svoje osjećanje nije mogla da skriva. Sjećam se njenog ponašanja poslije naše prve diverzije. Zadatak da u najvećoj tajnosti dignemo u vazduh most u Dobokoj Ljutoj, s uspjehom je izvršen i sutradan smo opet bili kod svojih kuća. Toga dana, oko 11 sati, u dvorište moje kuće u Dživaru došla je Dragica sa seoskim učiteljem, mlađim ali neodlučnim čovjekom. Dok je on uplašen pitao ko je to učinio, Dragica se smijala. Kad sam je kasnije za to prekorio, rekla je:

»Radosna sam! Zadovoljna zbog uspjeha prve akcije. Ne mogu da prikrijem radost.« A zatim se do u detalje interesovala za ovu borbu.

Isto tako mogla je da zapazi na čovjeku kakvog je raspoloženja. Ako bi primijetila da su ljudi tužni, neraspoloženi, prilazila im je i pokušavala pomoći. Pred jednu akciju, grupa od petnaest boraca svratila je kod moje majke; među njima i ja sa dva brata. Sa nama je bila i Dragica. Nešto smo jeli, a zatim je majka donijela vina. Polako smo pili i razgovarali. Činilo se da je sve normalno, dok me Dragica nije upitala:

»Zašto ti je majka tužna?«

»Ne znam, zar je tužna?«

Nije ni sačekala moj odgovor, već joj se obratila:

»Šta ti je, majko...?«

»Ništa! Boli me glava...«

I njih dvije su se izdvojile. Podugo su razgovarale.

»Majka se za djecu zabrinula. Tri sina joj, kaže, idu u akciju. Ali sad sam je malo razveselila« saopštila nam je Dragica prilazeći stolu. A majka? Donijela je još jedan bokal vina, stala pored nas i, što je grlo nosi, nazdravila:

»Zdravi ste djeco! Žao mi je što sam ovako stara, jer bih i ja išla s vami!«

Došlo mi je da zaplačem. Teškom mukom sam se suzdržavao. Dragica je razgovarala na sebi svojstven način: Priskočila je majci i počela da je grli i ljubi. Pri tome je bilo teško razabrati da li plače ili se smije. Otada su njih dvije postale velike prijateljice. Često su se šalile.

»Šta ćeš ti, žensko, s vojskom?« pitala ju je moja majka.

»I mi žene možemo dosta doprinijeti borbi. Zemlja je i naša koliko i muška. I još više! A kad je oslobodimo, moraćemo se razračunati i sa muškarcima, oteti od njih naša prava« objasnila je Dragica smijući se.

Ovo su, možda, sve blijedi detalji. Da sam je vidio samo par puta, vjerujem, tih susreta bih se više sjećao. Ovako, bila je uvijek sa nama; obična, dio nas.

Ipak, u sjećanju mi se duboko usjekao momenat kad su je, početkom juna, izvodili iz zatvora u Grabu kod Trebinja. Malu seosku školu od kamena četnici su pretvorili u tamnicu. Znali smo da nju naročito muče. Kroz rešetke na prozoru,

vidjeli smo je izmučenu ali uvijek prkosnu. Koristila je svaku priliku da nam rukom ili glavom, bilo kakvom kretnjom, pošalje znake ohrabrenja.

Iz zatvora je izašla u pratnji pet-šest četnika. Naokolo su se vrtili talijanski oficiri. Koračala je lagano, uspravna, ni u koga nije gledala. Da nismo vidjeli u konop utegnute ruke, pomislili bismo da je pošla negdje u šetnju. Iz zagušljive tame svojih ćelija pratili smo cijeli prizor. Kao da je to znala, Dragica se na dvorišnim vratima, okrenula prema našim prozorima i, dignuvši zavezane ruke u vis, kliknula: »Smrt fašizmu, drugovi! Ne bojte se ništa! Pobjeda je naša«.

Otišla je čvrsta, samopouzdano mirna, dignute glave. Činilo se da je vedra. U ćelijama je dugo vladao muk. I oni zatvorenici-seljaci, koje smo smatrali kolebljivcima, govorili su kasnije: »Hrabra ova naša Dragica! Pravi komunista!

— Požutjele su već bile šume, gotovo opao list, žita i sijena podignuta, ali ovaj put nije oko kuće, kao za mirnih vremena, sve bilo sređeno. Ukraj dvorišta, još u klipovima leže na brzinu obrani kukuruzi... Sve mi je to palo u oči — kaže sestra Zorka — kada sam tog kasnog oktobarskog dana došla u Bjelač. U kući zatekoh samo majku i jednu djevojčicu koja joj je pomagala. I nikog više od nas djece, nikog od tolike čeljadi! Svuda ratna pustoš, svuda prisutno teško osjećanje okupacije. Na licima prolaznika, kao mora, ogleda se duboka zabrinutost. Iako u našem selu ustaše još nijesu činile pokolj, nego samo tražile Rada i Dragicu, u vazduhu se osjećala opasnost.

Sjutradan rano, banuše odnekud Rade i Drage. Bili su vedri i poslovni, kao nekad u djetinjstvu, kad su žurili u školu ili, se iz nje vraćali s dobrim vijestima; da su znali svoje zadatke ili nešto važno naučili. Takvi su mi se učinili dok smo se radosno, ali na brzinu, pozdravljali. Obavijestiše nas da će odmah za njima doći na sastanak još neki drugovi. Brzo sam pomogla majci da za sve njih pripremimo hranu. Tih nekoliko minuta Rade i Drage su se zabavljali s mojom djecom. Utom stigoše drugovi, među kojima poznadoh Vlada Đerića i Đoka Puticu. Sjećam se, po njihovom dolasku u selo, oko naše kuće skupilo se sve što je moglo da dođe; pa i stari i bolesni, što bi narod rekao, puzeći su dolazili. Cijelo selo, sva okolina se slegla. Ni sama ne znam kako su mogli da se skupe

tako — za tili čas! Tad sam prvi puta čula Rada kako govori narodu. Govorio je prvi, a iza njega ostali. Drage je na kraju pojedinačno razgovarala sa mještanima... Slušajući ih, bila sam bezmjerno potresena, a i ponosna na voljenoga brata i našu Dragu. Moram priznati, sve što su mi oni ranije kazivali, nije toliko na mene djelovalo kao ovaj gotovo svečani trenutak narodnoga zbora kome se obraćao moj brat. Ni slutio nije da je tim riječima i mene pokrenuo.

Jedne noći došao Rade, probudio majku i rekao joj da i mene rano probudi, kako bih se prvim prevoznim sredstvom prebacila kući, a ona odmah neka bježi k njima u šumu. Dobili su, reče, obavijest da će Talijani izvršiti premetačinu sela. Sjutradan, u Dubrovniku, jedva sam ubijedila policajca — svog školskog druga da je nalog za moje hapšenje podmetnut iz zlobe, jer sam udata za Hrvata, i politikom se ne bavim. Kontakt s mojim krajem održavala sam otada preko kurira, koji su se ovamo vješto prebacivali iz partizanskog štaba u Slivnici. Ta veza je trajala sve do Treće ofanzive, kada sam doznala za tragediju svoje porodice: Majka, sestra Danica i njen muž, a odmah zatim Rade i Draga bili su zarobljeni.

— Krajem septembra formiran je Treći partizanski bataljon — nazvan »Šuma«; pristupilo se stvaranju četa, što je i meni kao komesaru bataljona bio zadatak — priča Slobodan Šakota. — Dragica je tad bila zadužena i na mom doskorašnjem terenu, pa je tako došlo do našeg ponovnog susreta u Površi blizu sela Ljubove. Bila je u seoskoj nošnji. Sa njom brat Rade i još nekoliko omladinaca. Upoznao sam je s ovdašnjim prilikama i koje sam sve ljude primio u Partiju i SKOJ... Cijeli razgovor se vodio oko aktuelnih političkih zadataka.

Ponovo smo se sreli krajem oktobra u Desin-Selu. U kući Đure Škere održali smo sresku partijsku konferenciju. Trajala je dva dana. Ispred OK prisustvovao je Miro Popara, a sa njim je došao i Sava Kovačević. Osim Dragice, bio je tu i Rade Pravica, Asim Zupčević, Jovo Ljubibratić, Zaim Hadžović, Đoko Skočajić, Vlado Šegrt, Stevo Bratić, Mićo Aleksić i ja. Pored izlaganja opšte političke situacije, naročito je razmatrano stanje na trebinjskom srezu; partijska organizacija je brojala 60 članova, a bataljon, koji je obuhvatao trebinjski i ljubinjski srez, imao je 14 četa. Na kraju je izabran

novi Sreski komitet: za sekretara Đoko Skočajić a za članove Dragica Pravica, Vlado Šegrt, Jovo Ljubibratić i Zaim Hadžović. Dragica je bila posebno zadužena za sektor omladine i žena; bila je već sekretar SK SKOJ-a. Sjedište novoizabranog komiteta nalazilo se u selu Slivnica — predio Površi, a štab bataljona u Zagori, na suprotnom kraju, zbog čega su moji susreti sa Dragicom urjeđali.

Oktobra 1941. odlukom KPJ upućen je iz Crne Gore na partijski rad u trebinjski srez Vojin Popović — konspirativno Petar Božović i njegovo se ime često pominje uz Dragičino. Vojo se sjeća: »Dragica je tada bila sekretar Sreskog komiteta KPJ. Zakazan je sastanak komiteta na kome je ona saopštila da ću odsada ja biti sekretar i prepustila mi da rukovodim sastankom.« Članovi komiteta su bili i Asim Zupčević i Rade Pravica.

— Kako sam se iznenadio vidjevši je ponova u uslovima ustanka — kaže Risto Rašević. — Kakva razlika od one nekadašnje Dragice! Bio je to, sada, lik strogog vojnog komandanta. Ne zna da se nasmije! Nevjerovatna promjena! Sjećam se trenutaka kad je bila i pretjerano ozbiljna; ako je odluka pala, ona je krajnjom strogošću insistirala da se zadatak mora izvršiti. Nije trpila diskusije.

Evo zgode čiji smo akteri, potkraj novembra, bili ja i Đuro Skero, a što nas se duboko dojmilo. Ustaški logornik u Trebinju, neki Šarić, prolazio je ponekad za Dubrovnik. Nas dvojica pribavismo podatke o broju i boji kola, i kada idu... U glavi smo već razradili plan. Došavši jednom kod »Petra Božovića« — Vojina Popovića i Rade Pravice, izložismo im sve i upitasmo: »Da ga ubijemo?«

»Da... ali, kako mislite to izvesti?«

»Ima pogodno mjesto uz cestu, zvano »Gluva smokva«, pripremićemo zasjedu.«

Oni pristaju, odobravaju nam do kraja, samo, kažu: »Čekaćemo još na Dragicu!«

A ja i Đuro spremili torbe, hljebac ubacili...

»Ujutro ćemo o tome, rano, ima još poslova...« veli nam Draga kad je stigla. A sutradan, zove:

»Đe su Risto i Đuro... Nećemo poduzimati ništa!«

Kao da nam je obojici glavu otkinula! Najgore smo mislili o sebi, da se u nas nema povjerenja. Nešto kasnije, ležeći

u zasjedi, obojica smo škrgutali zubima dok su ustašina kola nesmetano prolazila. »Uspjeli bi! — jadali smo se međusobno — Ne, nego bi ga još i živa doveli!«

»Ubiti Šarića — objašnjavala nam je Draga kasnije — znači izazvati neprijatelja, a nemamo snaga da ga dočekamo, da branimo sela. Nemamo računa da zbog njega žrtvujemo ni kokošinjac u selu. Kada nam situacija bude bolja, nećemo ga štedjeti.« Stalo joj je bilo da nas ubijedi, da pravilno shvatimo tu odluku. O tome smo odmah razgovarali sa ostalim drugovima i svi smo se složili da se kod nje ne lomi preko koljena. O svemu bi ona dobro promislila.

Uskoro je Draga morala da ide iz Površi i Slivnice u Šumu Trebinjsku, u Mionjiće, što je iziskivalo oprez i dobrog poznavaoca puta; trebalo je prelaziti cestu i prugu. Tako je meni palo u dio da je pratim; bio sam upravo kandidat KPJ.

Tri sata smo pješačili... Bila je nevjerovatno otporna; mogla je, činilo mi se, tri dana i tri noći pješačiti a ne jesti. Uz put smo pričali... Pitala me o službenicima u bivšoj opštini, gdje sam nekad radio kakvi su to ljudi — da li njihovo držanje danas odgovara. Bilo je to vrijeme okupljanja naroda, kad su formirane partizanske čete i bataljoni...

»Znaš, Risto, žandari, opštinski i sreski načelnici, to je oslonac bivšeg režima, to su ustanove na koje se monarhija oslanja. Nemoj ti, da tebi što smeta... Ne znači da u tom neprijateljskom šljamu nema i dobrih ljudi, a među žandarima i — komunista!«

»Kako Risto, bogati, naši ljudi govore o ratu, o snazi njemačke ratne mašine, — pitala me u hodu — kako vi o tome mislite, kako i šta pričate ljudima? Strogo vodite računa o svojim riječima, nemojte da budete proroci. Pričajte, ali pazite koliko su ljudi dorasli da shvate. Nama je pobjeda sigurna, ali ljudi su zainteresovani koliko će rat trajati, kada će se završiti i šta će biti poslije rata. Borba će biti teška; fašizam je surov, biće mnogo krvi... Ne upuštajte se u prognoziranja. Nije nemoguće da ćemo iz brda gledati kako nam sela gore, a nećemo moći ništa učiniti...«

Čitav jedan sat pričala mi je o osovini Rim-Berlin. Nije umanjivala njen značaj već isticala snagu i silu sa kojom ćemo imati velikog boja i okršaja. Jedno je pitanje koliko sam tada bio dorastao da sve to shvatim, a drugo, kako je realno ona

gledala u politička zbivanja. A ona je zaista zrelo politički mislila.

Stroga je bila, ali je nalazila vremena, bar na dva minuta, da se zadrži kod druga, borca, bilo da se ovaj prehladio ili ga zub zabolio, i da ga upita šta mu je. Njeno vrijeme su ispunjavali »vječiti« sastanci, pješačenja, brige o izrastajućim partizanskim jedinicama, o tek začetoj narodnoj vlasti... Koliko neprospavanih noći! Bila je jedan od njih pet-šest rukovodilaca, kojima je sve to ležalo na plećima.

Dopirali smo do iznad mora, na kote i obronke Konavlja. Oblačila je narodnu nošnju ovdašnjih žena i djevojaka: suknju, bluzu i džemper, a preko toga sukneni prsluk bez rukava, ćurdiju. Nekad bi na glavu stavljala maramu, a nekad okruglu kapu za koju se zakači marama u vidu mrežice. Uvijek je opanke obuvala.

NA RADOVAN-ŽDRIJELU

— Ponovo smo se susreli pred našu prvu akciju protiv okupatora — sjeća se Tahir Hadžović — pred napad Površke čete na Talijane u Radovan-Ždrijelu prirodnom tjesnacu negdje na pola puta između Trebinja i Dubrovnika. Bila je to Dragičina prva borba. Mrak praćen kišom bio nam je dobar saveznik kada smo pod komandom Petra Božovića krenuli u napad. Čitavu noć smo rušili i potpuno razrušili željezničku prugu Trebinje—Hum i onu od Dubrovnika i Herceg-Novog, kao i cestu, a u rano svitanje postavljali smo zasjedu s obje strane puta: Rade i Dragica su bili zajedno sa mnom, s mojim vodom, pored razrovanog dijela ceste. Nasuprot nama, zasjeli su Đoko Putica — komandir Šumske čete i Božo Damjanović sa svojim borcima. Imali smo samo jedan puškomitraljez, na Đokinoj strani. Bili smo obaviješteni da je kolona Talijana krenula iz Dubrovnika prema Bileći i da će im tamo Sava Kovačević »pripremiti doček«. Dato je naređenje da se ne puca u tenkove prije no što to učini Đoko. Usredsređenom pažnjom motrili smo cestu koja se utapala u sivilu kišnog jutra. Neprekidno je padalo. Napregnutost od iščekivanja dostigla je vrhunac. Na osmatračnici je bila Dragica... Ona je javila: Idu Talijani. U neko doba naišao je prvi motociklista. Neko od nas iz nestrpljenja okinu i odmah to učiniše i ostali.

Utom pristigoše i dijelovi kolone... Našavši se u unakrsnoj vatri, neprijatelj pokuša da se vrati, ali ga mi opkolismo. Petar Božović im povika: »Bacajte oružje!«

Bio je to početak zamašnih borbi... Akcija je naišla na veliki odjek među stanovništvom; počeo je masovan priliv u jedinice. Saobraćaj se ni za mjesec dana nije mogao uspostaviti. Krajem decembra kod Zavale je napadnuta velika italijanska kolona, kad su pošli da poprave i osiguraju porušenu prugu, zarobljeno je 50—60 Italijana.

— Još jedan detalj ne mogu da zaboravim kaže Risto Rašević. — U Radovan-Ždrijelu smo 18. decembra 1941. u zasjedi sačekali i likvidirali prethodnicu italijanske motorizovane kolone. Kamione, dva tenka i motocikl smo uništili, a 42 zarobljena Italijana odveli u sjedište Vojno-pozadinskog centra u Slivnicu. U seoskim kazanima skuhali smo dosta krompira... Draga i Rade odvojiše nas desetak boraca i ona reče:

»Čujte, drugovi, ove Talijane treba dobro ispitati: koji su od njih radnici i pripadnici redovne vojske, a koji fašisti. One crnokošuljce treba odmah na pogodan način izdvojiti i likvidirati. Ostale treba gledati dvojakim očima: sa običnim vojnicima treba da radimo i mislimo kako ćemo pomoći KP Italije. Moramo se brinuti o našem dugu internacionalnoj solidarnosti!«

Prije nekoliko sati smo se međusobno borili, a tek što smo sišli s ceste, evo, oni sa nama sjede i — skupa jedemo krompire! Svakome po krompir, veliki! A Talijanima dodatak: još po krompir, mali, kako nam je Draga naredila. Kako je Draga široko mislila! A u našoj svijesti potajno je ključalo: Mi krvarimo, a »kokošari« u pozadini sjede! I još privilegije imaju!

Rade Pravica je u tom sukobu lakše ranjen. On je s grupom boraca sačekao talijansko pojačanje; htjeli su da vide kako će okupator reagirati kad sazna za gubitke. Nemaš kuda s njim! To je Dragu uzrujalo. Bila je vidno zabrinuta. Uvijek je govorila: »Ne smijemo olako da dajemo živote«.

— Negdje u oktobru 1941. pripremili smo formiranje OK SKOJ-a. Kao sekretar SK KPJ za Bileću — sjeća se Tripo Šarenac — raspravljao sam s Mirom Poparom, Petrom Bo-

borcem, Živkom Nemarevićem i još nekim s omladincima koji su mogli ući u rukovodstvo SKOJ-a.

»Iz Trebinja imam i jednu Dragicu Pravicu. To je napredna djevojka, inteligentna, energična, revolucionarna i vjerna Partiji. Poznajem je sa studija... [illegible]. Sve partijske zadatke ispunjava sa žarom...« Ta i mnoge druge pohvalne riječi izrekao je o Dragici Miro Popara. A Miru smo poznavali, znali smo: ako Miro nešto predlaže, dobro je i promišljeno.

U Fatnici smo najčešće održavali sastanke okružnih komiteta, i SKOJ-a i KPJ, obično istoga dana, da bi se članovi [illegible] prebacili s terena. Jednog novembarskog predvečerja pred fatničkom školom smo sačekivali drugove i odmah sa njima stupali u razgovor: bila je rijetka prilika da se detaljno upoznamo sa stanjem na našem području. Susreti su bili srdačni. Negdje u sumrak pronese se glas: »Ide Petar!« Ubrzo su pred školu-staru kuću Mirinog oca, koju je ovaj poklonio za školu, izbili Vojin Popović-»Petar« i jedna mlada žena, vesela i nasmijana. Bila je u polugrađanskoj nošnji, kakvu danas nose seoske djevojke u okolini gradova. Prilično duga, ravno podrezana kosa nemirno joj je lepršala na vjetru, što je nekako podvlačilo njenu živost. Odmah je stupila u razgovor, kao da nije pješačila od udaljene Trebinjske Šume. Raspravljala je živo... »Energična, temperamentna i malo previše idealista« sjetio sam se Mirinih riječi. Svi kasniji susreti, a sreo sam je preko dvadeset puta, potvrđivali su to mišljenje. Energičnost i inteligencija su, čini mi se, bile glavne Dragičine osobine. U svakom razgovoru brzo se snalazila. Raspravljala je o radu o Partiji, s mržnjom je govorila o neprijatelju, zanosila se pobjedama, a zatim isto tako temperamentno prihvatala šalu. Ako bi joj tražio slabost, polazeći od sadašnjeg iskustva, bila je to naglost. Partijske zadatke izvršavala je disciplinovano. Svoja mišljenja je zastupala energično i uporno, ali ako je nešto već usvojeno, ona je to požrtvovano izvršavala. Poštovala je odluke većine, kao i svi mi.

Jedne od pomenutih večeri te kasne jeseni, očekujući sutrašnji redovni sastanak, sjedili smo u fatničkoj školi. Kroz hladnu kišovitu noć pristizali su drugovi s terena. Sitne kapi dobovale su po prozorima, a u toploj sobi bilo je ugodno. Vodio se uobičajeni razgovor o svemu i svačemu... Naravno, najviše o borbi. Neko je zapjevao. Počela je pjesma, pa šala...

Činilo se da je rat negdje daleko, daleko. Treptaje petrolejke pojačavale su salve smijeha. Dragica je bila raspoložena.

»A da vam ja, drugovi, pričam kako sam došla u dodir sa Partijom« predložila je, smijući se od srca. Bili smo spremni da je slušamo. Prvo je pogledala po sobi, kao da nekoga traži. »Mogu! Ovdje nema Mira Popare. Znate, Miro me je doveo u vezu sa Partijom, uticao na mene i saopštio mi da sam primljena.

Jednoga dana prilazi mi Miro na ulici u Trebinju i kaže: »Dragice, hoćemo li malo šetati i pričati?« Pogledala sam ga začuđeno, jer, ja sam ga vrlo slabo poznavala. Pomislila sam, on tako pokušava da se sastanemo i ašikujemo; ja djevojka, on mladić! Pošla sam. Miro je cijelo vrijeme govorio o položaju radnika i radnih seljaka, o trgovcima-zelenašima, političarima-špekulantima... Jedva sam se suzdržavala da ne prsnem u grohotan smijeh. Mladić hoće da ašikuje, mislila sam, a cijelo vrijeme priča o politici. Mogao je isto tako i o ispitima! A Miro je govorio i govorio... Malo-pomalo, počela sam povezivati dijelove tog govora i vidjeh: pametno je, istinito, iz dna duše! Da to nije...? Počinjala sam da pomišljam na SKOJ i Partiju. Ne, nije brže-bolje sam odbacivala tu misao; gdje bih ja, obična djevojka, studentica... Zar bi mene primili?! Ne! Ne vjerujem! Za Partiju trebaju posebni ljudi; ljudi nad ljudima!

»Ti me ne slušaš« opomenuo me Miro nekoliko puta. »Slušam... zanimljivo je« govorila sam, i dalje obuzeta svojim mislima. Već tada je Miro u mojim očima postao drugi čovjek. Impresionirao me! U Beogradu, na studijama, ti kontakti su bili sve češći; dobivala sam i izvršavala razne zadatke, sretna što mogu biti od pomoći komunistima.«

— Početkom 1942. postala je član OK za Južnu Hercegovinu i, sjećam se, dolazila je na niz sastanaka Sreskog komiteta u Trebinju — kaže Vlado Šegrt.

Pošto sam početkom 1942. po zadatku otišao u sjevernu Hercegovinu, s Dragicom sam se dopisivao. Pisala mi je o akcijama koje su vodili u istočnoj i južnoj Hercegovini, o pobjedama partizana, i da se svakog sastanka Sreskog komiteta sjećala mene. Tražila je da joj pišem kako sam se snašao u novoj sredini i o situaciji kod mene.

Posljednji put sam je vidio krajem aprila u selu Fatnici. Kao komandant Sjeverno-hercegovačkog odreda došao sam bio na vojno-političko savjetovanje u Operativni štab za Hercegovinu, gdje su stigli i članovi CK KPJ. Jedne večeri, za vrijeme konferisanja, Miro Popara mi reče da će i Dragica večeras doći. Utom se Dragica pojavila na vratima. Tako smo se radosno sreli i poželjeli, da smo skoro čitavu noć pričali... Ja sam je upoznao sa stanjem na sjeveru, govorio o našim akcijama, o dolasku Prve proleterske brigade. Pričala mi je dugo o tragičnoj pogibiji njenog druga Đoke Putice koji je, samo na par dana pred smrt, bio postavljen za komandanta Operativnog štaba... Noć je brzo protekla i tako je došao dan u kome je slijedio rastanak. Dragica je otišla u pravcu Trebinja a ja u pravcu Nevesinja. Mislili smo da ćemo se ubrzo ponovo vidjeti, ali Treća neprijateljska ofanziva i izdaja četnika u južnoj Hercegovini onemogućila je tamošnjim jedinicama da se probiju prema glavnini Vrhovnog štaba koji se kretao put Bosne.

Svi izvještaji, koji su nam docnije stizali iz Hercegovine, govorili su o herojskoj smrti Dragice Pravice, o njenom neustrašivom držanju... Sa njenim junaštvom smo tada, mi članovi štaba X hercegovačke brigade, upoznali druga Tita i Vrhovni štab.

— Jedanaestog januara okupili smo se u Slivnici — priča Slobodan Šakota — iz SK Dragica Pravica i Vojo Popović kao sekretar, a iz štaba bataljona »Šuma« komandant Vlado Đerić, zamjenik politkomesara Rade Pravica i ja. Svi smo zajedno krenuli preko Dživara i Zubaca na savjetovanje u Operativni štab u Lastvu. Komandant tog štaba bio je Sava Kovačević-Mizara a komesar Petar Drapšin — tada poznat pod imenom Petar Ilić. U međuvremenu se naš bataljon sasvim učvrstio... Ali, već se osjećala razbijačka aktivnost reakcionarnih elemenata, kao što je bio Novica Kraljević — profesor subotičkog Pravnog fakulteta, koji je od prvog dana sarađivao s okupatorom. Ovo napominjem da bi se vidjelo zbog čega se na savjetovanju Operativnog štaba u Lastvi, pored ostalog naročita pažnja posvetila pokušaju rovarenja domaćih neprijatelja-četnika.

Krajem januara štab bataljona je premješten u Slivnicu, i tokom februara i prve polovine marta češće sam se sretao

sa Dragicom. Već tada je u cijelom tom kraju uživala veliki ugled. Iako relativno veoma mlada, uspjela je da stekne ugled u narodu; pa čak i kod starih patrijarhalnih seljaka rodoljuba. Na seoskim konferencijama pomno su je slušali i vodili računa o njenoj riječi.

Krajem marta otišao sam sa jednim kombinovanim bataljonom u napad na Borač i više se nisam vraćao na trebinjski srez. Sreo sam je zadnji put u Fatnici potkraj aprila... Više nije nosila seosko odijelo. Sjećam se, svidjela joj se moja crvena dolamica, pa sam joj je dao. Gotovo sva teritorija istočne Hercegovine bila je tad u našim rukama. Ostali su blokirani samo neprijateljski garnizoni u gradovima. Ona je, kao i svi mi, bila razdragana zbog naših pobjeda na Borču i drugim stranama. Zbog toga je, valjda, i nosim u sjećanju živu i nasmijanu.

— Od stotine i hiljade susreta — kaže Dušan Grk — poslije dvije decenije teško se sjetiti detalja, pa bili oni nekada i uzbudljivi. A ja sam tada sretao Dragicu... Čuo sam za nju još prije, ali u burnim danima rata, u teškim ustaničkim danima, njeno ime sve češće se spominjalo... Uporedo sa imenima rukovodilaca Ustanka, istaknutih komunista, ustaničkim dijelom Hercegovine spominjalo se i jedno žensko ime — Dragica Pravica. Nije to bila mala stvar! Jer, onda nije bilo dnevne štampe, radija i drugih sredstava brze informacije i propagande. Ono što se o Dragici čulo bio je samo rezultat njenog revolucionarnog rada. Mogla se sresti na partijskim sastancima u Fatnici, u partizanskim štabovima u Lastvi i Zagori, na savjetovanju u čitavom trebinjskom i ljubinjskom kraju, pa sve do Grahova u Crnoj Gori. Češće sam je viđao u Zagori-opština Ljubomir, gdje se nalazio štab Južnog hercegovačkog odreda, čiji sam član bio. Navraćala je najčešće u omladinski udarni vod našeg odreda, sa kojim je uspostavila prisan kontakt, pa su je mladi udarnici satima i satima slušali dok im je govorila o Partiji, socijalizmu...

— U selu Mirušama nedaleko Bileće, vršio sam dužnost komandira Miruške partizanske čete. Komanda se nalazila u zgradici željezničkog stajališta. Jedne tamne januarske noći — sjeća se Nikola Komnenić — probudio me kurir:

»Druže komandire, traži te jedna drugarica, sa dvojicom drugova.«

Pomalo sanjiv izašao sam pred zgradu i ugledao tri siluete. Prva mi je prišla Dragica.

»Ja sam Dragica Pravica rekla je tiho — treba mi pratnja do Baljaka, sutra moram u Fatnicu.«

»Dobro, drugarice Dragice, to nije teško« uzvratio sam veselo, napomenuvši da će je moji borci otpratiti do Baljačke partizanske čete, a Baljčani će je provesti dalje. Pošla je u Fatnicu — selo između Plane i Divina, gdje je trebalo da održi konferenciju sa ženama. Koliko se sjećam, u Fatnici se nalazilo i nekoliko članova Operativnog štaba. Razvitak ustanka je ovdje išao vrlo brzo... Već tada smo u svojim rukama imali veliki dio teritorije. Neprijateljski garnizoni u Bileći i Trebinju bili su međusobno sasvim odsječeni. Naše čete i bataljoni operisali su vrlo uspješno i na liniji Bileće—Gacko——Nevesinje—Mostar.

Noćila je u našoj stražari.

»Sigurno si gladna, Dragice? upitah, tek da se napravim gostoprimljiv. »Vjeruj mi da jesam« priznala je. Jedan od boraca donese malo kajmaka i ječmena hljeba. Razgovor se poveo o borbama... Pričala je o uspješnom napadu na italijanske fašiste u Radovan-Ždrijelu, kako su zaplijenjene velike količine oružja, municije i hrane, o uspjesima Orjenskog partizanskog bataljona koji je tih dana operisao u Konavlima, Boki i oko Herceg-Novog. Izložila nam je vrlo ubjedljivo, političku i vojnu situaciju u zemlji, podvlačeći naše uspjehe u Hercegovini. Na kraju je ponosno izjavila:

»Tako raste i jača narodna vojska, drugovi!«

Bila je vrlo lijepa. Imala je osobito lijepu zlatasto-smeđu boju tena; preplanula od sunca i vjetra. Dok nam je govorila, skinula je s glave šal. Očešljala se jednostavno: poluduga kosa joj pozadi skupljena i vezana. Na nogama bijele čarape, nazuvci i opanci. Preko kratkog kaputa pištolj.

Mrštila se govoreći o domaćim izdajnicima. Isticala je koliko je važno vaspitavati mlade ljude. Njene riječi nisu bile zvonke fraze nego puna istina o životu. Misli su joj se skladno vezivale jedna na drugu... Sjećam se, jedan borac se čudio »koliko Dragica može da govori a da se nigdje ne zabuni«. Moji borci su bili radosni što se tako neočekivano našla među nama. O Dragici smo slušali priče i priče... Znali smo da je

jedan od organizatora Ustanka u Hercegovini, ali nismo znali da je tako skromna i pristupačna.

Osvanulo je prohladno jutro. Sunce je škrto obasjalo okolne bregove i ponovo se uvuklo u lanac gustih oblačina. Dragica je rano ustala i razgovarala s drugovima iz moje čete. Prišao sam i ja, odredio nekoliko hrabrih boraca da je prate do Baljaka i s njom se rukovao. Sa svima se pozdravila ponaosob. Našavši se u kamenjaru iznad stanice, mahnula nam je rukom i veselo skoknula s kamena... Gledali smo za njima sve dok se nisu izgubili u miruškoj strani.

— Nježno februarsko sunce obasjalo je tog jutra manastir Dobričevo na vrhu brežuljka, ogoljelo drveće i sivi kamen. A dolje, iznad tihe, kao kristal bistre Trebišnjice, valjali su se snopovi magle.

Vršio sam dužnost zamjenika komesara Bilećkog partizanskog bataljona — ispričao je Jovo Vujnović. — Komanda se ovdje smjestila s grupom boraca, a ostali su obezbjeđivali položaje duž komunikacije Bileća—Trebinje. U rukama nam je tad bilo čitavo ovo područje. U Dobričevu smo već duže. Probudio sam se rano i iščekivao naređenje za neku akciju, jer, nikad se ne zna šta nosi novi dan! Ali, ovog puta sam bio prijatno iznenađen.

»Dolazi Dragica, spremi se za razgovor. Nju sve interesuje; pitaće za stanje na terenu...« reče mi jedan drug.

Za Dragicu sam čuo ranije, ali je nisam lično poznavao. Bio sam radoznao da vidim ženu borca i partijskog funkcionera. Uskoro je stigla.

Pričala nam je o borbama u Hercegovini, isticala pojedine akcije i uspjehe. Na mene je ostavila dubok utisak. I kad je govorila o ozbiljnim stvarima, na licu joj je podrhtavao osmijeh. Neka naročito snažna toplina izbijala je iz njenih riječi. Svaka njena misao bila je jasna i prihvatljiva; bilo da je govorila o omladinskim stražama, o potrebi čuvanja sela ili o utjecaju neprijateljskih elemenata... Zatim sam je upoznao s prilikama na području bataljona, u pojedinim selima, i s držanjem boraca...

»A da li u sela idete često, druže? — pitala me. — Da li se narodu objašnjava politička i vojna situacija? Ne smijemo se zanositi samo vojničkim uspjesima. Potrebno je raditi sa omladinom, sa cijelim narodom, ali stalno...« Poslije

sastanka obišli smo manastir, taj napušteni srednjevjekovni spomenik. Razgledala je freske i objašnjavala nam da su to vrijedna umjetnička djela.

»Eto, vidite, kako su kaluđeri znali da žive. Ovdje im je bilo lijepo« rekla je smiješeći se. U tom momentu, zapazih, pogledala je na dvorište. Osjećao sam da nešto očekuje. Kasnije sam saznao da se nadala svom vjereniku Đoki Putici, novopostavljenom komandantu Operativnog štaba. »Žao mi je što će i vaš bataljon morati da napusti ovako lijepo mjesto« dobacila nam je dok smo izlazili i glasno se nasmijala. Nekoliko časaka kasnije jedan drug me poveo na stranu i saopštio mi da je ubijen Đoko Putica. Četnički izrodi su ga ubili 21. februara negdje u Ljubomiru.

»Izgubili smo Đoka. Ubiše ga izrodi. Nikom o ovome ne govori; upoznat je samo komandni kadar jedinica.«

U trenutku sam bio duševno skrhan. Utopio sam se u tugu, iako sam znao da to ne bih smio. Dva dana prije Draginog dolaska među nas oprostio sam se s Đokom; tada smo se i poljubili. Poslije ovog teškog saznanja udaljio sam se od Dragice. Nisam mogao gledati njenu veselost, a znati da Đoka nema više među nama. A ona je i dalje živo razgovarala s borcima iz bataljona...

Ostatak dana potrajao je kao vječnost. Mučila me misao kako će Dragicu bolno pogoditi vijest o smrti Đokinoj.

— Za Dragicu Pravicu se još prije rata govorilo da je komunista — kaže Luka Vučinić. — Zato se nisam iznenadio kad sam je vidio na jednom savjetovanju komandanata i komesara bataljona sa područja privremenog Operativnog štaba za istočnu Hercegovinu i dio Crne Gore, na čijem je čelu bio Sava Kovačević. Bilo je to u Lastvi, negdje polovinom januara 1942. Raspravljalo se o situaciji na tom terenu, posebno, u Ljubomiru i u nizu sela između Bileće i Trebinja. Naime, u tom kraju je djelovao bivši žandarm Savo Kovač, četnički »vojvoda« i više njegovih rođaka. Zastupao sam mišljenje da stanje u Ljubomiru nije najbolje, da moramo biti oprezni.

»Nemoj tako, druže Luka! Mi se u Ljubomirce možemo pouzdati« pobijala je Dragica moje mišljenje. Pokušavao sam da je ubijedim, ali nisam uspijevao. Istog mišljenja kao Dragica bio je i Sava Kovačević. U toku diskusije u sobu je ušao kurir i pozvao komandanta Savu. Ovaj je izašao, ali se ubrzo

vratio, bolje rečeno, uletio u sobu; vrata su se za njim s treskom zalupila. Onako u trku je vikao:

»Drugovi, ranjen je Majo Benderać[7]). Mučki ga ranila »peta kolona« u Ljubomiru...«

»Šta? Maja? Našega Maja!« vrisnula je Dragica.

»Drugovi, bili smo pogrešno informisani o stanju u Ljubomiru« nastavljao je Sava.

»Eto, nismo još počeli ozbiljno da se bijemo, a već gubimo najbolje drugove...« Ogorčeno je govorila Dragica. Svima nam je bilo teško. Ali, dok smo mi, muškarci, uspijevali da sakrijemo žalost i srdžbu, Dragica se nije mogla suzdržati; na momente je izgledala izbezumljena. Dalji tok dogovora bio je prekidan njenim upadicama:

»Treba odmah bandu likvidirati. Nikome milosti...«

Iz nje je izvirala ljubav prema čovjeku, drugu. I više od toga! Svaki borac za nju je bio brat rođeni. Vidjelo se to iz njenih postupaka. »Svaki čovjek nam je dragocjen« ponavljala je. Nije to bio izraz, da kažem, praktičnog — vojničkog gledanja. Iz nje je govorio pravi čovjek, bila je to istinska ljubav za ljude.

Pola sata kasnije došao je i kurir iz Zavođa — predio Čepelica, Panik, Miruše i još neka sela u bilećkom kraju — i obavijestio Savu da Talijani pripremaju prodor iz Bileće preko Zavođa u pravcu Trebinja.

»Za vas je dogovor završen« — obratio se Sava meni i Vladi Tomanoviću, koji je tada postavljen za komandanta Bilećkog partizanskog bataljona, — »na front, i da vidim kako će se Zavođani ponijeti u ovom momentu...«

»Da li će i kod vas biti kao u Ljubomiru...?« pitala me Dragica, jer sam tada bio komesar Oraško-Panićke čete.

»Neće, sigurno!« odgovorio sam, poznavajući dobro prilike u našim selima.

»Dobro druže Luka, za Ljubomir si bio u pravu. Nadam se da si i u ovome. Samo, zapamti: klasne neprijatelje treba nemilosrdno uništavati. Njima ne treba vjerovati.« Još uvijek je bila uzbuđena.

Sljedećeg dana prihvatili smo borbu. Prodor okupatora je spriječen. Pored brojnog lakog oružja, u našim rukama se nađoše i dva topa.

---

[7]) Majo Benderać — Narodni heroj, poginuo 10. aprila 1942. kod Trebinja.

Posljednji put smo se sreli krajem februara u Branom Dolu, gdje je moja jedinica držala položaj. Doznali smo da su četnici u Ljubomiru ubili jednog od naših rukovodećih ljudi Đoka Puticu. O tome smo odmah poslali obavijest u Lastvu. Reagovanje smo očekivali potkraj sljedećeg dana. Međutim, naše predstraže već u ranu zoru primijetiše grupu ljudi, kako se preko snježne visoravni probija ka liniji fronta. U daljini sam prepoznao stasitu figuru Save Kovačevića. Bio je strašan. Natuštio se! Kao crni oblak pun gromova! Dragica koja je išla sa njim bila je potresena i tužna.

Za pogibiju su doznali juče i odmah krenuli. Od Lastve do Branog Dola putovali su cijelu noć, iako udaljenost nije tako velika; ali teren je brdovit, a tada je bio još i snijegom zatrpan. Na Branom Dolu su se vrlo malo zadržali. Odmah su krenuli dalje, u pravcu Ljubomira. Odmicali su žurnim korakom. Još dugo se na snijegu ocrtavala stasita figura Save Kovačevića i visoki, vitki lik Dragice Pravice.

— Negdje početkom 1942. u Fatnici — gdje smo održavali sastanke OK, gdje se nalazio Operativni štab i dolazili rukovodeći drugovi iz svih krajeva Hercegovine — sreo sam Dragu. Iznenadio sam se koliko se bila izmenila — piše Milenko Šotra. — Nosila je opanke i bele vunene čarape. Odeća joj je bila poluvojnička-poluseljačka. Nešto smo se šalili na račun toga, pominjući i »narodnjaštvo«. Onâ krhka, nežna studentkinja bila je sada vojnik; čudnovato, grube vunene čarape i tkanina, zajedno sa revolverom na opasaču, davali su joj neku posebnu privlačnost, možda i veću nego nekada ona marinska jaknica u struk i okovratnik od zeca na zimskom kaputiću.

Tu u Fatnici pitao sam je kako je bilo u Ljubomiru, kuda je išla sa Savom Kovačevićem, posle pogibije Đoka Putice. Znao sam da je Putica, kapetan-avijatičar bivše jugoslovenske vojske, postao njen verenik, uoči samoga rata, i da ga je volela iskrenom ljubavlju, pogotovo — što je bio komunista. Kad je formirana Šumska partizanska četa, Putica je bio njen komandir... Četnici su ga ubili mučki, iz zasede, i Draga je htela da i ona lično osveti druga i prijatelja. Pričala je o tome sa neskrivenim ponosom; svojom rukom streljala je iz pištolja izdajnike koje je Sava Mizara osudio na smrt. To je Dragici odgovaralo, njenom bolu, to je nekako išlo i sa onim vremenom kod nas, u Hercegovini, s onim radikalizmom.

— U februaru je prisustvovala partijskom savjetovanju u selu Ljubomiru koje je, s malim prekidima, trajalo 24 sata — sjeća se Jovo Grkavac. — Došli su drugovi: Sava Kovačević, Miro Popara, Petar Drapšin[8]), Čile Kovačević, Vlado Tomanović[9]), Petar Božović, kao i rukovodstvo Ljubomirskog bataljona. Bilo je to poslije smrti Đoke Putice. U seoskoj kući blizu škole iskupilo se nas četrdesetero, u različitoj odjeći i raznog doba starosti. Sa Savom, Mirom i Petrom došli su i neki nepoznati drugovi: komesari i komandanti nekih jedinica iz Crne Gore i Hercegovine.

Više njih je istupilo za govornicom... Dragica je diskutovala o našim vojnim i političkim uspjesima, i naglašavala da treba paziti i na izvjesne slabosti što su se pojavljivale na terenu. Zahtijevala je da se oštro kazne glavni četnički banditi. Bila je uzbuđena; vidjelo se da savladava lični bol, da hoće da ga izliječi radom i borbom.

Savjetovanjem su rukovodili naizmjenično Miro i Sava. Dragica je sjedila između Save i Petra Drapšina. Pažljivo je pratila svakog govornika; Na kraju smo diskutovali i mi, mlađi komunisti. Oštro smo istupili. Sjala je od oduševljenja kad su mlađi govorili, treptala od radosti, gledajući kako mlađi komunisti izrastaju kao borci i političari. Njene bistre oči su govorile da je doživljavala ono o čemu je sanjala i da svoje riječi i snove danonoćnom borbom pretvara u djelo.

Na rastanku Dragica se pozdravljala sa svima, pa je i meni čvrsto stisla ruku: »Zdravo, Jovo, pa sad s novim snagama na rad! Obratite više pažnje omladini i političkoj agitaciji.«

— Petog aprila, bila je subota veče, naša I udarna četa izvršila je akciju na neke petokolonaše u nekim selima Dživara — sjeća se Huso Budalica. — Trojicu smo uhvatili, a jedan nam je pobjegao. U borbi je poginuo omladinac Darko Urlić iz Dubrovnika. Sutradan smo ga sahranili na groblju u Selu Poljicu. Dragica je održala kraći govor i, pošto smo se postrojili pored groba, svi smo otpjevali posmrtni marš. Meni se ta slika duboko urezala u svijest. Bila je to prva sahrana u četi, naša prva žalost poslije mnogih radosti i uspjeha. Iz

[8]) Petar Drapšin — Narodni heroj, poginuo 1946.
[9]) Vlado Tomanović — Narodni heroj, poginuo 2. juna 1943.

Trebinja je tukla artiljerija i neprijatelj je krenuo na nas. Naša Udarna četa odbila je napad. Dragica je u tim trenucima bila dio nas, jedan od boraca naše čete.

— Posebno pamtim njeno istupanje na prvoj okružnoj konferenciji SKOJ-a za istočnu Hercegovinu 21. aprila u Fatnici — kaže Tripo Šarenac. — Najveća učionica u školi lijepo je uređena; Branko Šotra izlijepio je zidove parolama, raznim amblemima i zastavama. U radnom predsjedništvu od pet članova bila je Dragica. Iza glavnog referata došao je red na nju, podnijela je koreferat: »Omladina juče, danas i sutra«.

Temperamentno je govorila o buđenju čitavog naroda, posebno žena, omladinki koje ulazeći u NO borbu, počinju da mijenjaju svoj položaj u društvu... A zatim je govorila, kao da sanjari: »Ali, ovo je samo početak onoga što treba da dođe. Još dosta predrasuda treba da nestane... Još omladinka nije slobodna... Jedino socijalizam može dati našoj ženi punu ljudsku slobodu.«

— Nije mnogo proživela — piše Milenko Šotra. — Ali za to kratko vreme, u ustanku, uzrasla je zajedno sa Partijom i pokretom. U aprilu 1942. kad je već čitava Hercegovina bila u plamenu, formirana su dva hercegovačka odreda: severni i južni; krajem aprila formirana su i dva okružna komiteta. Kao sekretar SK u Stocu, došao sam na sastanak u selo Zagoru poviše Popova Polja. »Tu, u seoskoj kući, na kojoj se sada nalazi spomen-ploča u znak sećanja na taj događaj — spominje i Tripo Šarenac — Dragicu smo izabrali za sekretara komiteta za južnu Hercegovinu. Predložio ju je Pavle Kovačević, sekretar Oblasnog komiteta.« Bili su prisutni delegati CK KPJ i SKOJ-a: Milentije Popović, Mile Radosavljević i Ljubinka Milosavljević, i Vaso Miskin[10])-Crni, kao predstavnik PK. Draga je došla ispred trebinjske organizacije, tamo je već bila izabrana za sekretara komiteta. Još u Fatnici sam video da nju drug Crni mnogo ceni.

Trebalo je izabrati sekretara; iznosili smo, svak na svoj način, biografije. Draga je kratko i jednostavno rekla o sebi i mirno odgovorila na dva-tri pitanja koja su drugovi posta-

[10]) Vaso Miskin — Narodni heroj, bravar, umro 8. jula 1945. u Sarajevu.

vili. Zatim smo glasali, ispisujući na hartiji ime. Nju smo izabrali! Svi listići bez jednog, glasili su na njeno ime.

— Prešlo se na diskusiju. Predstojao je veliki posao, zadaci nisu bili nimalo jednostavni. Raspravljali smo o narednim zadacima, — kaže Tripo Šarenac — najviše o mjerama protiv »pete kolone«, kako smo nazivali četničke elemente, čija se pojačana aktivnost osjetila na terenu. Jedan od zaključaka je nalagao da protiv »pete kolone« moramo voditi energičnu borbu. »Ja sam tako uvijek govorila...« podvlačila je Dragica. Tada još nismo bili svjesni koliko je daleko bila otišla četnička izdaja. Ubrzo je izbilo »djelo na vidjelo«; počeli su sistematski napadi na komuniste i partizanske, gerilske odrede. Među prvim žrtvama našla se i Dragica Pravica.

— Uskoro je naišla velika italijanska ofanziva, kojoj se priključio i naš aktivni, unutrašnji neprijatelj — četnici — produžava M. Šotra. — Novoizabrani OK nije stigao da se opet sastane; to je bio prvi i poslednji sastanak u Zagori. I poslednje viđenje sa Dragom.

Negde u Bosni, u poznu jesen 1942. drug Crni, partijski rukovodilac brigade, pružio mi je jedan izveštaj iz Hercegovine. »Pročitaj kako je Draga završila« napomenuo je. Naši drugovi koji su ilegalno radili na terenu, pisali su opširno o sudbini Rade i Dragice Pravice; i kako su ih Italijani na kraju, kao neku posebnu nagradu predali četnicima. Bila je to surova stvarnost revolucije.

— Sticajem okolnosti došla sam 1941. iz Litve u Jugoslaviju — ispričala je Mina Kovačević. — Udala sam se za pravnika Spasoja Spaića[11]), koga sam upoznala u Parizu. Tako sam kao strankinja, ne poznavajući prilike i običaje, niti jezik svoje nove otadžbine, krenula sa svojim drugom u oslobodilački rat Jugoslovena.

Bila je zima 1942. kada sam prvi put srela Dragicu Pravicu u partizanskom štabu, na samoj ivici sela Graba u opštini Zubci. Dotada sam često slušala o njoj. Dojahala je na konju, kao neka amazonka. Ružičasta marama pridržavala joj je talasastu kosu, plavu i sjajnu. Vezala je maramu na zatiljku, kao što čine ljeti djevojke iz Šume Trebinjske. Na nogama je imala vunene seljačke čarape, nazuvke i opanke.

[11]) Dr Spasoje Spaić — komesar bataljona »Luka Vukalović«, strijeljan od četnika maja 1942.

Bila je odjevena u široku vunenu suknju i tamnu dolamicu. Zapazila sam njene izrazito lijepe, plave i sjajne oči, uokvirene gustim trepavicama. Iz njene pojave zračilo je nešto prkosno-samovoljno, što je u ovim revolucionarnim danima prijatno djelovalo. Kao i uvijek, kad dođu »tijesna vremena«, ljudi su gledali u hrabre i odvažne s povjerenjem. Stekla sam utisak da je i sa Dragicom bilo isto. Svi su je cijenili, poštovali i voljeli.

To veče, kad je došla u naš štab, konferisala je s drugovima. Poslije je sa mnom pošla na spavanje u kuću moga svekra, djeda Sime. Čim je djed čuo ko je i čija je Dragica, odmah se raspoložio. Raspitivao se za njene, pričao o svome sinu i kćerima u Americi i sam nam spremio večeru.

Kao što su obično svi činili videći da sam strankinja, a što zbog rđavog izgovora nisam mogla skriti, i Dragica me odmah pitala o mom porijeklu: o roditeljima, školovanju, načinu života, o narodu... Tu noć smo mnogo pričale. Bila je veoma zainteresovana, pa sam se trudila da je što šire obavijestim o svemu... I kako je Crvena armija ušla u Litvu, baš prije mog odlaska iz zemlje. Ona je meni pričala o svojim studijama. Ja sam, kao još neiskusna aktivistkinja, tek počela raditi sa omladinom i ženama u opštini Zubci. Upućivala me kako da ih što bolje organizujem. Lagano mi je sve to tumačila, pa sam je dobro razumjela. Mnogo što-šta, za mene komplikovano, postalo je uprošćenije. Kao da sam time dobila krila. Pitala sam je za porodicu. Govorila je o svima, a najviše o jedinom bratu Radi. O njemu je Dragica govorila sa nježnošću i velikom brigom. Kasnije smo se češće viđale. Kad god je dolazila u naš kraj, prenoćila bi u mojoj sobici.

Kad je jednom opet došla u Zubce, saopštila mi je: »Ti si sada kandidat KPJ...« Mnogo je na mene uticala. Ona je za mene bila oličenje svih vrlina koje sam smatrala neophodnim za našu borbu. Prema meni je imala gotovo sestrinski stav, bila nježna, vjerovatno i zbog toga što sam morala sve savlađivati: od jezika do shvatanja nove sredine...

U živom sjećanju mi je ostao sastanak žena sa cijelog područja oslobođene i neoslobođene južne Hercegovine. U maju 1942. sastanak je održan u Zagori. Mi iz Zubaca pješačile smo do Slivnice, tu smo se spojile sa Dragičinom grupom i sve zajedno produžile u Zagoru. Dani već otoplili, šuma olistala. Bilo je pravo hercegovačko proljeće. Savjetovanje je

održano u školi. Došlo je mnogo žena. Upoznala sam tada mnoge drugarice. Bila je tu Dragica Bajković, Ljubica Milošević, pa srednjoškolka Radojka Krčmar iz Mostara, koja je kasnije tragično poginula. Iz tog skupa izranjaju mi sada mnogi likovi, ali svima se imena ne sjećam: Danka Kovačević — Pavlova žena, Fatima Tikvina iz Mostara, Ranka Stefanović i tolike druge... Referat je držao Pavle Kovačević, a zatim je riječ uzela Dragica. Ona je među nama vodila glavnu riječ i njena diskusija najviše je zapažena. Kako je samo umjela privući opštu pažnju, zadobiti povjerenje žena! Na savjetovanju smo ostale dva-tri dana. Vratile smo se u Zubce, ali nije prošlo ni nekoliko dana, uslijedila je već veoma teška situacija. Počela je Treća ofanziva i povlačenje naših snaga ka Bosni. Bili smo opkoljeni od okupatora i četnika... U vrlo teškim uslovima povlačili smo se put Trebinjske Šume. Na tom terenu smo se spojili sa ostalim jedinicama i svi, nas nekoliko stotina, zaustavili se kod mjesta Slanog na rijeci Trebišnjici. Sa nama, u partizanskoj koloni bila je i Dragica. Kod Trebišnjice smo se odmorili. Tu pored rijeke održano je savjetovanje vojnih i partijskih rukovodilaca. Odjednom, kao da sad gledam, nastala je rasprava: Jedni su bili za to da se u ovakvoj situaciji rasturimo u grupe i živimo ilegalno, a oni koji nisu kompromitovani da odu kućama i sklone oružje; drugi, među kojima je i Dragica bila, branili su stav da se treba pod oružjem, ovako skupno probijati prema drugim našim snagama. Nadvladalo je mišljenje prvih i mi smo se podijelili u grupe... Dragica je otišla sa Šumljanima, a kratko vrijeme iza toga, razbijeni, rastureni u grupice padali smo neprijatelju u ruke...

— Tih majskih dana, sunčanih i svježih, neprijatelj je počeo ofanzivu i na naše snage u južnoj Hercegovini — ispričao je Uroš Šćepanović. — Jedan dio komandnog kadra naših jedinica znao je da se zbog toga priprema značajan sastanak. Uskoro smo pozvani da prisustvujemo vojno-političkom skupu koji je na brzinu zakazan. Bili su tu komunisti Podbrćske i Šumske partizanske čete Sedmog bataljona i jedan dio komunista Orjenskog bataljona. Situacija na terenu vrlo teška, konfuzna... Neprijatelj je već operisao i napadao nas sa nekoliko strana. Ofanziva četnika već je uveliko hvatala maha, a veza sa Operativnim štabom i Oblasnim komitetom bila je prekinuta.

Žučno se raspravljalo...

Dragica je slušala diskutante onom pažnjom kojom čovjek u delikatnim trenucima prati sve oko sebe. Osjećalo se da duboko razmišlja. Ustala je: preko vojničke bluze uprtač, na opasaču pištolj. Odmjerena u pokretima, sasvim staloženo je izložila svoje mišljenje. Na momente je pravila pauze i tajac se činio još dublji. Prisutni su je pomno slušali. Svi pogledi počivali su na njenom licu. A na tom izražajnom licu opažao se umor i zabrinutost. Mnogo je pješačila tih dana... Prilike su nalagale veliku ozbiljnost i ona je govorila ozbiljno, sa odgovornošću rukovodioca; o razvoju Ustanka, o nastojanju neprijatelja da nas opkoli i zbije u uski krug manevrisanja... Naglasila je da imamo velik broj hrabrih boraca, da moramo izdržati napore... Bila je uvjerena da ćemo se povezati sa Operativnim štabom. Branila je tezu da treba ići u pravcu sjevera i jedinice dovesti u vezu sa snagama Prve proleterske koja je vodila borbe oko Gacka. Predlagala je da na terenu ostane nekoliko nekompromitovanih komunista-ilegalaca. Svi mi: komandanti i njihovi zamjenici, komesari, zamjenici komesara, komandiri, svi komunisti, slušali smo njene riječi koje su imale snagu ubjedljivosti. Da se njen prijedlog usvojio, sigurno je da bismo iz Hercegovine tada izvukli brigadu boraca; jer, tu su se nalazila dva udarna bataljona s dobrim naoružanjem i iskustvom iz bitaka u konavlima i Boki. Treći bataljon se mogao formirati od boraca Površke, Podbrćske i Šumske čete.

— U toj mučnoj atmosferi — sjeća se i Nikola Komnenić — sreo sam je ponovo u Južnom herc. odredu koji je operisao na liniji Cavtat—Konavle—Gruda. Bili smo odsječeni od Operativnog štaba i nismo imali veze sa našim snagama koje su operisale na putevima Gacko—Nevesinje—Mostar. A u jedinicama priličan broj novopridošlih boraca, politički nezrelih i dezorijentisanih u ovoj teškoj situaciji. Zato je i zakazan sastanak vojno-političkih rukovodilaca. Naišavši pri povlačenju sa nekim drugovima, Dragica me prepoznala i pozvala na taj sastanak. Dok smo skupa išli u Staro Slano, gdje je pomenuti sastanak zbog hitnosti održan usputno, ubjeđivala me je da ćemo se povezati sa Operativnim štabom, da ćemo preći u kontraofanzivu i Talijane natjerati u njihove garnizone. Međutim, u Starom Slanom smo, kao članovi KPJ, dobili posebne zadatke i morali da odemo svaki na svoju stranu... Dragica

je poslom otišla u selo Glavsku. Sve se razvijalo brzo... Dok se jedan dio naših snaga probijao ka Operativnom štabu, drugi dio je ostao na ovom haotičnom terenu. U toj psihozi potpune neizvjesnosti, kad nas je, otcijepljene i izolovane, na svakom koraku vrebala opasnost, Dragicu su uhvatili četnici i predali je Talijanima. Doznali smo da je svezana ponosno pošla kroz Trebinje, obraćajući se prolaznicima na ulici:

»Vidite li, moji Trebinjci, kakav me ološ predaje okupatoru. Doći će vrijeme ovi će izrodi odgovarati pred narodnim sudom...«

— Preko veze sam dobivala pisma od Dragice — kaže sestra Danica. — Bila su puna topline, hrabrila su i umirivala. A onda, krajem maja, posljednji susret. S mužem sam pošla u partizane i srela majku u selu Poljicu; sklonila se kod rodbine, jer su Talijani već zaposjeli i čuvali most na Dražin-Dolu kod rodnog nam Bjelača... Četnici su uveliko nadirali. Narod se povlačio ka Slivnici i put Mioniča—Trebinjske Šume. Kolona izmorenih lica teško se kretala... Pomagala sam majci pri hodu, a ona je uzdisala za Dragicom i Radom: »Đe su moja djeca«? Na glad i umor nije ni pomišljala.

U Mioničima gužva... Partizani i civili... Sve se izmiješalo. Šire se glasovi o presudnoj odluci: Oni koji nisu kompromitovani da se vrate kućama, a ostali u manjim gerilskim odredima da nastave život u šumi i da vrše diverzije dok ne prođe udružena ofanziva četnika, ustaša i okupatora. Četnička izdaja je otvorena i potpuna! Vučemo se umorni od grupe do grupe ne bi li vidjeli nekoga svoga. »Mame!« začusmo iznenadan uzvik i već nam je u susret trčala mlada djevojka; o pasu joj pištolj, na glavi marama. Prepoznali smo je tek kad je prišla. Prigrlila je majku! »Gdje ćeš, majko?«

»Đe ćeš ti, žalosna ti majka?!« I, umjesto da Dragicu poljubi, ona je ujede.

»Šta je, mame, zašto me ujedaš?« pitala je Drage, smijući se.

»Bolje da te ja zubima zakoljem nego da te oni krvnici muče...«

»Ali ne boj se, mame, ti čuvaj sebe, a od mene šta god bude, neće mi biti teško... Neće me boljeti. Ja sam komunista...«

»A đe je Rade?«, nastavila je majka da raspituje.

»Mame, rekla sam ti da paziš na sebe. Rade je na sigurnom mjestu. Ne boj se . . .«

S majkom sam se ovdje krila dva-tri dana, a onda su nas uhvatili četnici i sproveli u trebinjski zatvor, gdje smo provele tri mjeseca. Poslije su nas predali Talijanima, a ovi nas prebaciše u koncentracioni logor na Prevlaci kod Herceg-Novog.

— Krajem maja — sjeća se Risto Rašević — kada su Talijani i četnici uveliko nastupali iz Crne Gore, a naše snage se bile povukle u Bosnu, Dragica je došla u selo Površko Poljice, nedaleko Trebinja, da se tu skloni kod rođaka. Sama se vratila u svoj kraj, i pored toga što su je neki drugovi odvraćali da to ne čini. Odbila je naš poziv da ostane sa nama u Šumi Trebinjskoj, gdje je bio Sreski komitet KPJ.

Otišla je s ubjeđenjem da će u brdovitom i nepristupačnom kraju Površi biti najsigurnija i da će moći više uraditi. Ali, ni kafa se pred njom nije ohladila, a domaćin se vratio sa četnicima koji su je odmah zgrabili za gušu; čim se na vratima pojavila, rođak Jelačić otišao je po četnike. A ona je imala neograničeno povjerenje u njega. Otada počinju njezine strašne muke u rukama razularenih krvnika i njezina polagana herojska smrt.

— Trebinjski zatvor je svaki dan postajao sve puniji, — kaže sestra Danica — tjeskoba u ćelijama sve veća. Jednoga dana doznasmo da su ovamo dovedeni Dragica i Rade. Ubrzo su prebačeni u Dubrovnik. Majka je očajavala. Ostale zatvorenice su je tješile:

»Ne brini, predali su ih Talijanima, a ovi su ih sigurno odveli u koncentracioni logor. Da su ih mislili ubiti, ubili bi ih odmah.«

Svaka druga utjeha činila se nevjerovatnom. Iza nekog vremena doznale smo da se Draga i Rade nalaze sa nama pod istim krovom. Ali domalo su iznova odvedeni u nepoznatom pravcu. Majka je to znala. Znala je i da Dragicu jako muče. »Sad je gotovo!« rekla je. »Spasiće se oni«, tješili smo je, iako ni sami nismo u to vjerovali. »Ako su ubijeni, bar se više ne muče«, umirivala je ona samu sebe.

»Šta ću! to je bila njihova želja... Imali su školu, mogli su dobiti službu, sve... Pametni su bili, mogli su odlučivati«, imala je običaj da kaže u razgovoru sa zatvorenicima.

Naše slutnje su se ubrzo obistinile. Sestra jedne zatvorenice donese nam vijest da su Dragica i Rade strijeljani uoči Vidovdana. Tako su četnici proslavili praznik! Od majke smo krili, jer se, negdje u dubini duše, još uvijek potajno nadala da su živi. U to smo se uvjerili prilikom našeg transportovanja za Herceg-Novi. Sestra Zorka je nekako uspjela da se probije do nas. Prvo majčino pitanje je bilo:

»Znadeš li štogod o Dragici i Radu?«

»Ne brini! Internirani su u Italiju«, slagala je Zorka.

Tek na Prevlaci majka je doznala istinu. Jedna nova zatvorenica hvalila je našu Zorku jer joj je pomogla u dubrovačkom zatvoru: »Jadna Zorka, pomaže, kao da joj nisu ubili brata i sestru.« Ćelijom se razlegao vrisak... Više se nije moglo kriti. Ipak, hrabro je podnijela udarac. Jedna od zatvorenica, doznavši da su joj strijeljali muža, vriskala je dugo i bolno. Karabinjeri su se uzbunili; jedni su prijetili, drugi sažaljivo promatrali ženu, a dobar dio njih ironično se cerekao.

»Šuti, molim te! Nemoj da ti se dušmani svete. Imaš djecu veliku, u njih se uzdaj. Evo, vidi mene, nemam čovjeka a i dvoje djece sam već izgubila. Ali neću kukati, da mi se dušmani svete; podnosiću bol onako kako bi djeca željela...«, progovorila je majka Draginim rječnikom.

O tome kako se Drage ponijela u zatvoru, saznali smo nešto od naše najstarije sestre. Odmah poslije hvatanja, Dragu su doveli u zatvor u Zubce. Čim je za to čula, Mara joj je donijela nešto hrane. Četnici su dozvolili posjetu; nije u pitanju bilo milosrđe, taj susret je trebalo da zaplaši sestru. A ova je razumljivo, bila zabrinuta.

»Šta je, sestro, šta si se snuždila? — dočekala ju je Dragica. — Nemoj da se sekiraš. Pazi zdravlje, djecu. Ti njih imaš, u njih se uzdaj...«

Razgovarale su još malo; Dragica je hrabrila sestru, umjesto da bude obratno, a zatim je zapjevala. Četničkim zatvorom zaorila se pjesma, borbena, partizanska. Pritrčali su četnici i odstranili sestru ali, umjesto plača, sada se u njenim očima vidjela odlučnost. »Ohrabrila me Dragica! Zar može čovjek

čovjeka onako da ohrabri?!« pitala se često. A Dragici je to i priličilo.

Juna mjeseca bila sam već u četničkom zatvoru u selu Grab — priča Mina Kovačević. — Sa mojim drugom Spasojem nalazila sam se u takozvanoj »sobi smrti«. Ubrzo se naša soba počela puniti. Doveli su najprije Bega Radovića iz Crne Gore, partijskog instruktora za Zubce, pa Rada Vukalovića, Gojka Ratkovića, Miloša Kisina, Krčuma iz Zubaca, kao i druge čijih se imena više ne sjećam. Tih dana doveli su i Veljka Bendereća, Sava Rajčevića ... Svi su strijeljani od četnika. Odmah iza njih doveli su Dragicu Bajković, pa Dragicu Pravicu sa Stevom Bratićem. Svi smo predosjećali šta nas čeka.

Kad se Dragica pojavila, učinilo mi se da je s njom u našu memljivu ćeliju ušla svježina. Ja sam u nju neograničeno vjerovala. Ni ranije, pa ni tada, ona nije potcjenjivala opasnosti, nije se zavaravala.

»Iako znam šta me čeka, ne žalim što sam ušla u borbu. Život se daje za slobodu. Znam, ubiće me! Tebe neće osuditi na smrt, ti si strankinja. Budi kao što si dosad bila. Ti ćeš se razvijati, pa nastavi borbu ...«

Dok je govorila, na licu joj se nije odražavala ni žalost ni tuga ni strah. Bila je mirna. Dosljedna sebi i riječi i djelu. Mislim, drukčija nije ni umjela da bude. Otkako sam je srela, takva je bila u svim svojim postupcima; pa i sada, kad je svaki čas očekivala kraj. U našoj sobi smrti ona je održavala duh vedrine. Organizovali smo ovaj mali kolektiv, sve među sobom dijelili. Čistili smo, koliko nam je to bilo moguće, i sebe i ćeliju. Trijebili uši. Svakoga dana pjevali smo partizanske i revolucionarne pjesme. Pjevali prkosno, okupatoru pod nosom, gotovo radosno! Gotovo smo i zaboravile da nam je smrt tako blizu.

Jedno popodne dođoše po Dragicu i Steva Bratića. »Spremite se — vikali su — spremite se za polazak!« Dragičin brat Rade bio je u to vrijeme u trebinjskom zatvoru. Oblačeći se, Dragica je izvadila dva novčanika: jedan vezen a drugi običan, od kože. Pružila ih je meni:

»Znam, strijeljaće me! Uzmi ovo i predaj, molim te, svome djeveru Dušanu, kad dođe. Kaži mu neka za ove pare kupi hrane i doturi mome bratu Radu u Trebinje. Ako neko preživi, neka ove novčanike preda mojoj majci za uspomenu.«

Govorila je mirno, sabrano, kao da se radi o maloj, svakidašnjoj poruci. Prema bratu se odnosila tako brižno, roditeljski. On i majka bili su, mislim, njene najveće i najbolnije ljubavi u tim tragičnim trenucima. Svaki put, kad bi Radą spomenula, u njenom glasu sam osjetila zebnju:

»Samo neka njega ne ubiju! Neka bar on ostane majci!

Sebe je svjesno prežalila. Pozdravila se sa nama. Srce i grlo mi se steglo. Pored svih napora da se savladam, umakle su mi suze. Kako bih glasno zaplakala! Ali bojala sam se, osramotiću se. I to pred njom, koja pođe ponosno uzdignute glave, prezrivo gledajući četnike. Bez straha gledajući smrti u oči.

Te novčanike sam predala djeveru kad nam je donio hranu. On je učinio kako je Dragica željela, negdje ih je sakrio. Poslije rata predali smo ih Dragičinoj majci; bili su nagriženi od miševa.

Docnije sam u trebinjskom zatvoru srela njenu majku Milicu i sestru Danicu, koja se od majke nije odvajala. I da mi nisu kazali, odmah bih je prepoznala po Dragici, koja je na majku nevjerovatno ličila. Baba Milica je već znala kakvom su mučenju izvrgnuta njena djeca, ali se odlično držala. Krila je suze »da se neprijatelj ne bi zlurado veselio«. Kad bismo ostajale nasamo, tepala je svome najmlađem djetetu, svojoj Dragi:

»O, moja gujo ljuta, kako li ćeš majci muke izdržati!« Uvijek je svoju mjezimicu nazivala ljutom gujom. To je bila tužna milošta, bolno tepanje svome djetetu u ovim neljudskim uslovima... Ciljala je možda starica na Dragičinu prkosnost, a bila je ponosna na njenu čvrstinu, uvjerena da neće pokleknuti. Kad govorim o Dragici, svaki put pomislim na njenu majku, na koju nije ličila samo izgledom nego i karakterom. Mnoge primjere bih mogla navesti. Jedan mi se duboko urezao u pamćenje:

U trebinjskom zatvoru smo mi žene bile na spratu, muškarci u prizemlju; njihov prozor čuvao je karabinjer. Bili su pod mnogo strožijim režimom nego žene: Jeli su samo zatvorsku hranu, izvana im se nije smjelo ništa nositi. Ni posjete nisu mogli primati. Mi smo spolja dobijale hranu i preobuku, svaki dan su nas izvodili u dvorište, pola sata u »šetnju«, dok je muškarcima i to bilo uskraćeno. Smišljale smo kako da im pomognemo, da im doturimo hrane, cigarete, vijesti... Dok smo šetale, nas su drugovi vidjeli, mi njih ne, pogotovo jer se

zbog karabinjera nismo mogle približiti prozora. Tada se baba Milica dosjetila:

»Kad budemo u dvorištu, ja ću nekako zabaviti karabinjere a vi bacajte drugovima hranu... Pripremite i vijesti...«

Tog dana sišle smo, kao i obično, u šetnju. Obilazeći dvorište, baba Milica se zaustavi kraj stražara koji je znao pomalo srpski. Čujemo kako mu se obraća:

Čula sam da vi u Italiji lijepo pjevate i igrate; cio vam narod, kažu lijepo »bala«. A evo, pogledajte, i mi znademo da igramo!«

Čim je to rekla, baba Milica stavi ruke na kukove i onako krupna poče da skače, trupka, kao da igra kolo. Igru je naročito karikirala, da bi privukla stražarevu pažnju. Na licu joj treperi osmijeh. Reklo bi se da je bez brige, puna naivnog veselja, kao da joj u srcu nije beskrajna zebnja za djecom, Dragicom i Radom, pa i drugovima koji možda ovaj čas izdržavaju strašna krvnička mučenja. Karabinjer je svu pažnju prenio na baba-Milicu. Zaista ih je zabavljala ova starica! Bez obzira na svoje godine, na krupnoću i tešku mōru tamnice, igra ona tako smiješno da su okupatori-stražari, zacenjujući se od smijeha, uživali u nepredviđenoj predstavi. A mi smo, prolazeći pored muškog prozora, nesmetano ubacivale što smo imale. Videći da smo svršile svoj posao, već oznojena, baba Milica je igrala kao da je krila dobila! Ispod crne marame, povezače, izviruje sijeda kosa. Od igre se zajapurili obrazi, a oči iskre pobjedničkim sjajem. Kao da je na svadbi a ne u strašnom trebinjskom zatvoru, u brizi za sudbinu svoje djece, nad čijim glavama je već lebdjela smrtna presuda. Igra baba Milica u tom tijesnom prostoru, ograđenom tako, da se pogled nigdje ne može da odmori, osim na krajičku plavog neba hercegovačkog. I danas, kad god sretnem baba Milicu, u svijesti mi iskrsne Dragičin lik. Obadvije su imale istu lijepu osobinu čovjeka koji ne pada, ne kleca pred teškoćama.

Ostala sam s babom Milicom oko nedjelju dana, a onda su po moga druga Spasoja i mene došli Italijani. Poveli su nas na Lapad, u Dubrovniku, i zatvorili u takozvani »Kazbek«. Bio je to u stvari podrum nekadašnjeg bara »Kazbeka«, što su okupatori pretvorili u zatvor. Bilo je tamno i prljavo. Zaudaralo je na vlagu. Svuda oko nas smeće i đubre. Ovdje sam upoznala Dadu Novaković iz Cavtata, koja mi reče da su, pred moj-

dolazak, odavde odveli Dragicu i Rada, da ih predaju četnicima na izvršenje kazne. Pričala je koliko su oboje bili izmučeni. Radu su još ranije sve zube polomili. Dragica mu je svu hranu, što im je donijela sestra Zorka, sitnila, vadila iz ribe koštice, da bi mogao progutati. On sam ništa više nije mogao jesti. Usta i cijelo tijelo krvnici su mu pretvorili u rane.

U tom zatvoru su imali običaj da sve žene isljeđuju gole. Skidali su i stare i mlade! Tako su postupali i sa Dragicom. Naposljetku su joj rekli da joj nema života, da se spremi, jer će i nju i Rada predati četnicima. Nije pokazala ni straha ni tuge. Znala je da ovaj put ide na stratište. Izašla je podignute glave. Suzu nije pustila kad se posljednji put pozdravljala sa zatvorenicama.

Vidjevši jednom kako iz smeća u tom vlažnom podrumu viri nešto šareno, sjetila sam se da bi to moglo biti parče Dragine odjeće. Izvukla sam. Zaista, bila je jedna njena vezena nazuvka. Poznala sam je. Znam po kazivanju Dadinom da ih je skidala pred odlazak. Prebrala sam smeće i našla drugu. Kada su nas karabinjeri provodili na umivanje, oprala sam ih, a kasnije osušila na zatvorskom prozoru. Računala sam, ako ostanem živa, predaću ih nekom njenom za uspomenu.

Kad su me, poslije strijeljanja Rada i Dragice, i moga muža na Mosku, poslije mnogih zatvora i tortura doveli u zatvor na Prevlaku, u neku vrstu internacije, ponovo sam srela Dragičinu majku. Nije znala da su joj djeca strijeljana. A da je i od nekog čula, ne bi opet bila uvjerena; toliko su je puta htjeli namučiti, saopštavajući joj njihovu smrt. Zbog toga me upitala: »Znaš li mi šta za djecu?« Nisam imala srca ni hrabrosti da kažem istinu, pa sam okolišala: »Ne znam mnogo, znam samo da su u zatvoru u Ljubomiru . . .«

Danica je i ovdje bila s majkom. Krijući od baba-Milice, dala sam joj one Dragičine nazuvke. Donijela sam im uspomenu na njihovu toliko namučenu mjezimicu, njihovu Dragu.

— Oko 10. juna — sjeća se Huso Budalica — dovedena je u sreski zatvor u Trebinju. Smjestili su je u ćeliju nedaleko sobe u kojoj se nalazilo nas nekoliko partizana. Nju su zasebno »izvodili u šetnju«, u jedno malo zatvorsko dvorište, u vrijeme kad smo mi bili u svojim sobama. Izgledala je dostojanstveno. Često je pjevušila i nije se uopšte obazirala na

svakojake uvrede i prostakluke Italijana-stražara. Jednog jutra poveli su je za Dubrovnik, a ona nam je zvonko doviknula:

»Zdravo drugovi! Držite se dobro! Naša borba će biti krunisana uspjehom!«

Poslije četiri dana vratili su je s tog »prepoznavanja« i saslušavanja, ali nije iza toga prošlo malo, izveli su je opet, skupa sa bratom i Stevom Bratićem, i predali četnicima. Ovi su ih odmah odveli u Ljubomir. Po trebinjskom zatvoru se dugo prepričavalo, a saznalo se od italijanskih vojnika, kako je Dragica na saslušanju u Dubrovniku nekom njihovom višem oficiru pljunula u lice.

— *Smrt fašizmu!* —

Četnici su priželjkivali da od brata i sestre iznude priznanja, što bi im olakšalo da pohvataju ostale organizatore i predvodnike ustanka.[12]) Znali su da će Dragicu zaboljeti kad joj pokažu izmrcvarenog Rada. Dovukli su je u Trebinje i suočili sa bratom: Izmučen, sav u krvi, on se jedva držao na nogama... Ali, na njihov zločin ona je odgovorila još većom mržnjom.

»Radite, gadovi, što god hoćete! — govorila je onim svojim nešto promuklim glasom. — Jednom ćete, ipak, platiti za sve!«

I nju su počeli da muče, ali sve je bilo uzalud... Oni koji su se svuda hvalisali da se bore »za krst časni i slobodu zlatnu«, smišljali su sve paklenije muke. Sada ćute! — mislili su — Oboje! Ali Rade je muškarac, snažan čovjek, mnogo može da izdrži. Ona će morati da popusti; slaba je, mršava. Zapjevaće, najzad, pjesmu koju mi tražimo. I zapjevala je, ali ne onu pjesmu koju su očekivali već prkosnu, partizansku.

Za dobiveno oružje, za nesmetanu pljačku po slobodarskoj Hercegovini, četnici su Dragicu izručili italijanskim fašistima. Kod njih će ona najzad progovoriti, računali su, imaju oni za to već oprobane metode.

Korača Dragica onom istom, vječito tihom ulicom, korača polako zbog tih utrnutih tabana, zbog bolova u udovima, u grudima, u glavi; zbog gvozdenih narukvica nad prekrštenim pe-

[12]) Ovdje su korišteni fragmenti stare reportaže Čedomira Čegarca (Muzej revolucije).

snicama, i zbog mučkih udara s leđa: šakama, cokulama, kundacima.

»Draga!« pričuje se glas neke od školskih drugarica.

»Beštijo!« umiješa se ponovo onaj surovi glas...

I sve se najednom pomuti: mora kao da više nema... Sive kamene zgrade naglo potamne, kamena ulica postaje tvrđa... Ide ona pravo, ne osvrće se, ali zna da su joj za leđima cijevi italijanskih fašista. Tupi udari svakog časa je podsjećaju da ne ide više u školu, ni u šetnju, ni na more, već tamo... u štab njihove »Armate«. Prisjeća se svog zavjeta, riječi koje je drugovima izgovorila još davno, prije ustanka:

»Ne želim umrijeti običnom smrću, kao drugi svijet, nego bih voljela da poginem za nešto veliko, za ideale, za pravdu i slobodu!«

U štabu, pesnica bi se opet podigla na pozdrav, ali ruke su sputane. Srce nisu mogli vezati! Mršava, izmučena djevojka, koja je ovamo dovedena da prizna ono što pred četnicima nije htjela, već na ulazu u zgradu partizanski pozdravlja fašiste. Onima koji će je mučiti izriče neumitnu presudu:

»Smrt fašizmu!«

Fašisti su zaista isprobali na njoj najgroznije metode mučenja... Iz bezbrojnih rana po cijelom tijelu slijevala se krv, čista kao zastava za koju je odolijevala mukama, ali kad su već bili sigurni da će ta slabačka mlada žena, na kraju krajeva, pokleknuti, umjesto priznanja čuli su samo:

»Smrt fašizmu!«

»Smrt fašizmu!« — bile su i prve i posljednje riječi koje je Dragica izgovorila u štabu »Armate«. Fašistički general je naposljetku slegao ramenima. »Čudo od žene«, rekao je i naredio da je vrate četnicima.

— Dok živim sjećaću se 12. juna, tog nesrećnog petka i jutra, kada su ih doveli u Dubrovnik da im sude — kazuje sestra Zorka. — Toga dana počinjao je četvorodnevni proces, prvo sličan »maškerati«, a zatim, jezivim inkvizitorskim suđenjima otpadnicima od vjere. Samo po pogledima prolaznika, po držanju prijatelja, osjetila sam da se nešto događa; nitko se sa mnom nije zadržavao u razgovoru, svi su nekuda žurili, svi izbjegavali da me u oči pogledaju. Tek kasnije mi je bilo jasno kakav ih je razlog na to nagonio. Na pijaci sam osjetila kako

me vrebaju pogledi agenata, pa sam izlazila sve rjeđe. Dan za danom u strašnoj neizvjesnosti, i — na vrata mi pokuca karabinjer i pruži pismo, pisano Draginom rukom. Osjetih kako gubim boju, nikako da smirim drhtave prste, a on reče: »Ličite mnogo na vašu sestru, pogodio sam da je za vas.«

Posljednje pismo Dragice Pravice

Draga moja Zorka,

Ja i Rade smo u zatvoru kod Talijana u Lapadu u Kazbeku. — Rade je pun uši a nema u što da se presvuče, zato mu odmah čim dobiješ ovo pismo pošalji veš i kakve Perove pantalone i kaput i maramice. Isto tako pošalji i meni veš i haljinu. Pošalji nam sapuna i peškir. Pošalji nam obojema kakve cipele jer smo oboje bosi i nemamo šta da obujemo. Ovo pošalji odmah sutra jer možda nećemo ovdje ostati nego još malo. — Isto tako pošalji i što za jelo, a ako možeš i kakvu deku i jastuk Radu za spavanje. — Pošalji odmah!!!!

Kako ste vi svi sa zdravljem? — Kako su Đuro i Ivo? — Poljubi ih mjesto nas. — Danica i majka su bile u zatvoru u Trebinju, šta je sa njima sada ne znam. — Nemoj ništa da se sekiraš nego pošalji odmah sve što možeš. —

Svih Vas puno vole i pozdravljaju

Vaši

Drage i Rade.

Gosp. maršal mi je dozvolio da Ti mogu ovo javiti

D. *

Već iz prvih redaka shvatila sam da mi Draga piše po odobrenju zatvorske uprave. Iako sam zbog njih bila tužna, u ovom času izvjesnosti da su živi, prevladala je sreća. Već sam naivno povjerovala da vlasti možda ne znaju ništa o njihovom partijskom radu i da su u povoljnom položaju, dok im je dozvoljeno da mi se jave. Ni sanjala nijesam da je to gest zatvorske uprave prema osuđenima na smrt, da im se time ispunjava posljednja želja.

* Tekst posljednjeg pisma Dragice Pravice, upućenog sestri Zorki. Prema dokumentu br. reg. 39203/60, Arhiv NOB Muzeja Revolucije BiH, Sarajevo.

Adresa na koverti poslednjeg Dragičinog pisma, koje je uputila sestri Zorki 16. juna 1942. god u Dubrovnik.

Učinila sam kako mi je Drage u pismu tražila. Na brzinu sam nabacala dva kofera robe, dvije mreže napunila hranom, uzela ćebad i jastuke pa s mužem krenula autom u »Kazbek«. Bilo je već osam sati uveče. Nisu nam dozvolili da se s njima vidimo. Raspitivala sam se da li im i sutra mogu donijeti hranu, uvjerena da ću ih nekako ugledati i, bar pogledom, porazgovarati. Ujutro, sat prije zakazanog vremena, došla sam opet pred »Kazbek«. Na ulazu je stajao drugi vratar-karabinjer. »Vaši su jutros rano odvedeni, ne znam kuda«, odgovorio je na moje pitanje. Bila sam zaprepašćena. Mimikom pokaza oficira koji nam je prilazio: »Njega možete pitati!« Osjetih kako malaksavam, kako rastu bol i očaj, kako od te strahovite zebnje tonem. Kuda su ih odveli? Zbog čega su me tako kasno obavijestili, kad su već nekoliko dana bili ovdje?! Sve mi se to munjevito motalo po svijesti, pa sam smrvljena, s cekerima u rukama, promucala oficiru: »Šta je... Gdje su moji, brat i sestra Pravica?« Iako neprijatelj, moram priznati, pogledao me s poštovanjem. Da li se to u njemu probudio djelić čovjeka za moj bol, ili je cijenio herojsko držanje moje sestre i brata na

tom njihovom suđenju? »Žalim — reče — ne znam kuda su odvedeni. I da znam, to vam po svojoj službenoj dužnosti ne bih mogao reći. Obratite se našoj komandi u hotel »Imperijal« — generalu Amiku.«

Razne intervencije i svi moji pokušaji da me general primi, bili su bezuspješni. Ni za kakav prijem nije htio ni da čuje nego mi je, otprilike, poručio:

»Neka ne brine za sudbinu svoga brata i sestre. Sudili su im talijanski sudovi, kao i ostaloj njenoj familiji. Recite joj da će i ona, i to vrlo brzo, doći pod udar talijanskog zakona koji se ne šali. Kažite joj i to, da ću se ja lično starati da taj zakon bude striktno primijenjen!«

U meni je ipak tinjala nada da će ih naši spasiti, ili, da su osuđeni na dugogodišnje tamnovanje koje će prekratiti dan slobode. Za to vrijeme po Dubrovniku su se slobodno, ruku pod ruku, šetali trebinjski četnici na čelu s Novicom Kraljevićem... Bila je vrućina, trideseti jun, pa sam djecu izvela van. Odjednom mi je pristupio jedan čovjek, zapravo zvijer-čovjek, koga dotad nikad nijesam vidjela. Ciničkim osmijehom i grimasom na licu, predstavio se: »Ja sam doktor Novica Kraljević!« Začudila sam se, ne shvatajući zbog čega mi nepoznati kazuje svoje ime, ali nijesam stigla ni da progovorim, a on je već produžio:

»Znaš li ti, bijednice jedna, ti se šetaš, a tvoga brata lopova i tvoju sestru kurvu mi smo strijeljali! Ti si toliko bezobrazna pa se i ne stidiš takve svoje porodice nego se pokraj svega toga otvoreno šetaš, ko jedna kurva! Pobrinuću se ja i za tebe, što prije!«

Nije me porazio ni njegov rječnik niti vijest. Ta četnička životinja, mislila sam, hoće samo da mi veći jad nanese, jer zna da su moji svi u zatvoru; kao što su nam i drugi izdajnici poručili ranije. Potrudih se da mu ne pružim zadovoljstvo da se iživljava na mojoj nevolji; hladno i drsko, koliko god sam mogla da se ugledam na njegov cinizam, odgovorih na napad. To moje držanje, a mislio je da znam za strijeljanje, još više ga je razjarilo. Krećući svome društvu, koje ga je čekalo na trotoaru, doviknuo je prijeteći mi prstom:

»Ovo je još gora zmija od one! Treba je još gore mučiti! Platićeš ti nama!«

Ne znajući čime da uzvratim ovom napasniku, odjednom sam, mahinalno, isplazila jezik, okrenula leđa i uzdignute glave produžila s djecom kući, praveći se ravnodušnom, dok mi je od uzbuđenja treperio svaki nerv. Mržnjom zatrovani glas vijao je još uvijek za mnom bijesno, kao parodija patriotizma čime se kitio ovaj okupatorski slugan: »Izdajico srpskoga naroda, platićeš mi!« Uslijedile su »junačke« psovke i meni i strijeljanima.

Pojedinosti o njihovom mučenju i herojskom držanju kružile su Dubrovnikom. Od okupatorskih i četničkih oficira, pa preko njihovih ljubavnica, dopirale su do dubrovačkih sjedeljki, odakle su prenošene u narod. Tako sam i ja doznala za mnoge strahote toga mučenja. Mnogi mještani su mi kazivali kako su se italijanske sudije divile njihovom držanju; moga Rada su, kažu, nazivali partizanskim generalom i čudili se da partizani među sobom imaju jake intelektualce, a ne samo radnike i seljake.

Dragicu su, isljeđujući je, svlačili golu i naređivali svojim vojnicima da joj s okrvavljenog tijela čupaju dlake.

»Stidite li se vi sada?« pitao je isljednik.

»Zbog čega ja da se stidim vaših nedjela? Vi ste predstavnici zemlje koja pretenduje da bude kulturna, pa sada, ko treba da se stidi? Ko je kulturan, a ko nekulturan?«

I pred generala je stala sa stisnutom pesnicom i pozdravila: »Smrt fašizmu!« Ovaj je uzdrhtao i naredio da je izvedu. Mnogo vremena bi mi trebalo da opišem šta sam povodom njihovog suđenja, mučenja i strijeljanja sve slušala... Bila sam tada nesretna, ali zbog svega toga i ponosna.

U rane jutarnje sate 17. juna, kad još nije bilo svijeta po ulicama, njih troje su kroz Trebinje sprovedeni četnicima...

U jazbini zlotvora nastao je satanski pir.[13]) Memljivom odajom izvijala se vitka polunaga silueta... Pod krvavom rukom ubice, koga je kao i nju rodila srpska majka! Žilavi korbač, ta žežena zmija, lijepila se, urezana u njena leđa, grudi i lice. Ujedala sve mučkije, sve dublje. Ali žrtva kao da i ne pomišlja na klonuće, još manje da izusti riječ priznanja i molbe za milost. Odolijeva partizanka, kao što je odolijevala ranije

[13]) Ovdje su korišteni fragmenti stare reportaže C. Čegarca.

istim mučiteljima, kao što nije posustala ni pred italijanskim specijalistima za fizička zlostavljanja. Tijelo joj posve utrnulo, samo oči, kad se susretnu sa zakrvavljenim, grabljivim pogledom, sijevnu poput munje. Mučitelja već oblijeva znoj, a ona ni da jaukne

Sad će, dosjetio se, pribjeći đavoljem sredstvu. Ona to neće moći da izdrži; ili će moliti ili umrijeti u najgroznijim mukama. To sredstvo je — gusti rastvor soli. Zalijevao je ranu po ranu. Trajalo je dugo, činilo se beskonačno. Od ujeda tijelo se grčilo. Ali, od nje se nije mogla izvući ni jedna jedina riječ. Samo su oči, bolom prelivene, svjetlucale oštro, kao srča.

Na visoko, krvlju umrljano čelo, pao je pramen svilaste, talasaste kose. Čupati tu meku, krvlju umrljanu kosu! Ne! To je već isprobano. Ali... Kad plamen lizne lobanju propištaće komunistkinja da se do neba čuje! Koljač se najzad dosjetio, ono što ni Italijanima nije uspjelo! Sad će, mislio je, izaći pred svog komandanta i reći da je sve u redu — crvena je ptica propjevala. Prljave zidove mučilišta osvijetlila je buktinja djevojačke kose. Taj crveni jezik lizao je lobanju i Dragica je već osjećala kako joj glava nije više glava već ognjište... Obamrla je, ali nije molila. Shvatio je i mučitelj da od hvalisanja neće biti ništa; neće biti ni višeg čina ni kraljevskog ordena. Sad je već i samom četničkom komandantu postalo jasno da od ove djevojke neće izvući ni riječi!

»Ja znam da ću umrijeti — govorila je. — Neka bar umrem časno, kao što umiru komunisti.«

Nastavili su da ih muče, ali se iz njenih usta jauk nije čuo, niz blijede, beskrvne obraze nije kanula ni jedna suza. Već toliko je onemoćala, da je jedva mogla i da govori. Pa ipak, naprezala se da i pred smrt zapjeva svome bratu, da mu ublaži čemerne časove svršetka. Tek bi se, s vremena na vrijeme, čulo, promuklo, bolno iskidano:

Sred pušaka, bajoneta, straže oko nas,
Hrabro stupa naša četa kroz bilećki kras
Čuje se odjek koraka, po kamenju hercegovskom
Hej, haj, hoj...

»Treba da im pokažemo — govorila je bratu — da smo i sada ono što smo bili u borbi!« Pred sam kraj, četnički ko-

mandant je još jednom pokušao da joj izvuče riječi kajanja. Ali dobio je dostojan odgovor: prije no što će poći u smrt, Dragica je svome dželatu pljunula u lice.

— Poslije onog savjetovanja u Slivnici, 5. maja, otišao sam u Crnu Goru — priča Jovo Grkavac. — Kad sam se vratio u predio ljubomirskih brda, Dragicu, Rada i Steva Bratića već su bili uhvatili četnički izrodi... Pošto su ih provodili kroz mnoge svoje zatvore-brloge, dopremili su ih u selo Ljubomir. I mene su tražili, kao ilegalca u okolnim brdima, i da bi me brže otkrili, zatvorili su moju sestru Zoru. Likovali su što im je Dragica dopala šaka. »Nema više komunista!«, govorili su i podvrgli je najužasnijim mukama. Htjeli su da zaplaše naše simpatizere. Od sestre Zore, a i od ostalih drugova koje su četnici sticajem prilika puštali iz zatvora, saznao sam da je njeno držanje bilo uistinu nadljudsko.

Kad god su zlikovci ulazili u ćeliju, pozdravljala ih je sa: »Smrt fašizmu!« Nije bilo dana da je nisu tukle strvine »vojvoda« Savo Kovač, Stevo i Komnen Kovač i drugi izrodi. U najvećim mukama nazivala ih je slugama okupatora i izdajnicima srpskog naroda. Govorila im je da je Partija jača od svih četnika i svih fašista skupa. Zora mi je kazivala da je Dragica prkosila i da je prosto neshvatljivo kako se mogla držati toliko prisebno dok su je udarali nogama, kundacima, štapovima, ispresavijanom žicom, i davali joj da pije razmućenu so. Sva je bila modra! Na glavi joj nije ostao ni pramen kose; sve su joj dželati počupali, bacajući je po zatvorskoj ćeliji iz ćoška u ćošak.

Vijest o njenom držanju brzo je prohujala kroz narod... Ljudi su se divili tom junaštvu. Razmišljali smo kako da spasemo i nju i drugove, stvarali smo planove... Pošto se Zora kao bivša zatvorenica morala svakoga dana javljati četničkoj komandi, odlučili smo da Dragici i drugovima preko nje pošaljemo pismo. Javili smo im da s nešto ljudi mislimo napasti zatvorske čuvare, a da oni tad pokušaju pobjeći. Na terenu smo imali grupu ilegalaca i mogli smo da organizujemo nešto ljudstva za tu akciju, iako je stanje bilo teško; četnici su nam pozatvarali veliki broj partijaca i simpatizera. Zloglasni četnički zatvori bili su puni naših ljudi.

Pročitavši pismo, Dragica je smogla samo riječi: »Pozdravi sve drugove. Vidiš, ja ne mogu s mjesta maknuti a kamoli bje-

žati. Dotukli su me, gadovi!« Stvarno, bila je fizički srušena, ali još uvijek prisebna. Zora je pričala, plačući da su i Steva mučili do bezumlja. I s Radom je bilo slično. Iživljavanja nad Dragicom trajala su desetak dana; divljanje nije prestajalo sve dok je nisu konačno likvidirali. Smislili smo i novi plan spasavanja, ali četnici su pojačali obezbjeđenje zatvora; kao da su predosjećali da se nešto sprema. Bojali su se naroda, jer nam je bio još više privržen upoznavši njihovo pravo lice. Drugovi su junački odolijevali; kako zlikovci od njih nisu mogli ništa saznati, ubrzali su im kraj.

— Saznao sam neke detalje od očevidaca, njih trojice — priča Risto Rašević. — Skojevac Vlado Vukalović imao je 17 godina kad su ga četnici uhvatili. U zatvoru je neko vrijeme bio skupa sa Dragicom, njenim bratom Radom i Stevom Bratićem u selu Ugarci — opština Ljubomir.

— Došao ja u zatvor — priča on — a Drage pita: »Koji si ti, zašto si u zatvoru? Ti si mlad, dječak, oni bi te rado ubili, ali ne smiju od naroda... Ponašaj se kao nesvjesno dijete, ne priznaj ništa.« To mi je pomoglo da sam ostao živ. Pretrpio sam batine, ne priznao ništa i — pustili me! Predočavala mi je šta me čeka: »Prebiće te, metaće te na razne muke, ali sve je prolazno, treba pretrpiti... Sigurno ćeš ostati!« To mi je bila pomoć kako da se držim!

Izvodili su je često... Vraća se i s vrata jedva progovara: »Strali su me!« Uzme cigar, pa kad potegne spali prste i zalijepi cigaretu za onu nisku tavanicu. Opet je, tako, odvedoše... Zadugo je nema. A onda, dolazi, mrtva satrana. Prošlo je pola sata dok je progovorila. »Đe je duvan?« pita muklo. Poslije prvog dima, ne gledajući ni u koga, jedva sastavlja riječi:

»Brate, oprosti, ne mogu ni kazati šta su od mene noćas radili... Rade, izvini... desetina ih se na meni izmijenilo!« Najteže joj je bilo što je poniženje na očigled brata. »Izvini, Rade, što sam gola... Vidi šta čine od mene!« Ponavljala je često te uzdahe izvinjenja.

Omladinca Mišu Tomanovića — poginuo je u V ofanzivi kao partizan — četnici su prisilno mobilisali, pa je kod njih neko vrijeme bio stražar u selu Domaševo. Baš tih dana, sredinom jula, ležao sam zatvoren u podrumu seoske osnovne škole. Iznenada, neko mi kroz prozorčić u mokar pepeo na

podu ubaci komad hljeba! Još više sam bio iznenađen, kad sam svaki put dobijao — drugu vrstu hljeba! Uskoro me novi stražar izveo u klozet:

»Poznaješ li ti, Risto, Dragicu Pravicu? — upitao me. — Bila je ovdje. Ja sam joj donosio cigara i duvana...«

»Kako si smio?« začudio sam se.

»Isto, kao i tebi hljeba.«

Otkrio mi je svoju tajnu: U selu je bio poznat kao »teška sirotinja«, nisu mu pridavali važnosti ni partizani ni četnici. A on, svaki dan bi došao u drugu kuću, u vrijeme ručka, i kao slučajno stao više stola. Tad su mu davali hljeba, »da ne pilji«, i on ga je krišom odnosio Dragici.

»O-o-o, Risto, šta su od nje radili! Jo-oj, sve joj kose počupali... Gola sva! Jesi li član Partije? — pitaju — a kad im odgovori, oni dojure i šakom je ščepaju za kosu; izgule odjednom čitave pramenove. Kad je odavde odvedena, ni dlake na glavi nije imala. Ostala joj gola glava! Bila je kostur, zavijen u živu ranu! Ni dojki više nije imala, samo kožica visi!«

»Dobro, kako su ti dozvolili da uđeš?« pitao sam Mišu.

»Na mene niko ne gleda, kao da i ne postojim. Naiđem pored nje i bacim joj hljeb i cigare.«

Božo Murišić, koga su četnici također silom odveli, bio je docnije rukovodilac u NOV. On mi je pričao:

»Risto, nemam riječi da izrazim njezino držanje... Kako im je dospjela u šake?

Kada je Savo Kovač doznao da ovo troje Italijanima više nisu zanimljivi, zatražio je od njihove komande u Trebinju da mu ih preda »na dalji nadležni postupak«, da im on »sudi«!

Tako su Dragica, njen brat i Stevo Bratić bili izručeni četnicima »vojvode« Save Kovača, koljačima njegove crne trojke koju je predvodio Luka Bundić iz sela Borlovića.

Od Dragice su tražili da otkrije ilegalce, ilegalne baze, da im kaže ko su sve članovi komiteta. Ona je uporno ćutala! Svakim danom izmišljali su sve novija i novija mučenja... A svaki njen dan bio je podvig za sebe.

Vidio sam svojim očima: Vezali joj ruke ispod koljena, u klupče savijena, provukli gvozdenu štangu i tako napravili ražanj, stavljajući ga između dva stola. Trebalo je okretati... Osušene grane zanovijeti oštre su i tvrde kao željezo. Oni ih još nožem zaoštre! Posjedaju oko »ražnja«, tim šiljcima je

bodu po najosjetljivijim dijelovima tijela i tako okreću oko one štange. Sva je bila u ranama. Išarana plavim brazdama, od silnih udaraca žilom. Često je padala u nesvijest. Polijevali su je vodom i nastavljali... Još samo njene svijetle oči i duboko disanje odavali su znake života. Nije zajaukala. Niko je nije čuo! Ali, nazivala ih je pravim imenima: »Zlikovci, razbojnici... platićete ovo. »Poslije svakog mučenja, Bundić bi se potužio svojim poznanicima: »Partizanska kučka neće ništa da prizna, iako smo je boli na hiljadu mjesta!« Golu je skinu. Njeno nago tijelo izlože podsmijehu... Pozivali su pijane Italijane da je siluju. Bila je to već izobličena, drhtava rana; nigdje zdravog mjesta na koži, ni prst da se stavi.

»Jesi li član Partije?« pitaju, a ona im odsječe: »Jesam, to mi služi na čast«, i zaspe ih, kao strijelama, riječima punim mržnje. Oni ne mogu da izdrže, da je slušaju, već viču: »Zapuši joj usta!« Odjekuje kamena seoska kuća — četnički štab, udaljen sedam-osam metara od zatvora — štale. I dalje je uporno ćutala! Tada su nastajale još strašnije muke...

Na kraju, pala je presuda — smrt strijeljanjem! Izvršila ju je četa Komnena Kovača, komandira ljubomirske četničke čete. — Jednoga jutra izveli su ih na gubilište pod osojem, preko od polja kod Ugaraka. Kad su ga poveli, Rade Pravica je uzviknuo: »Izdajnici jedni, sve ćete ovo platiti! Mi ćemo biti osvećeni!«

Dragici nisu dali da govori. Svakome su namijenili po dva metka. Dok su ih vezane ostavili, izmičući se par koraka za strijeljanje, Dragica je prikupila posljednji dah snage i uzviknula: »Krvnici, fašisti, ako ubijate nas, ne ubijate Partiju! Živjela komunistička Partija!«

Na komandu »pali!« Rade i Stevo odmah su pali na zemlju. Dragica se samo zateturala i sjela. Pošto su na nju ispaljena još dva metka, srušila se i ona pored svojih drugova, dajući još znake života.

— Dok su na njih zemlju bacali — kaže Jovo Grkavac — čulo se njeno mrmljanje... Četnik Bundić, zaprepašten, dreknuo je:

»Bježite, vidite li da mi nju ne možemo ubiti!«

Sutradan su poslali grupu ljudi da nabacaju više zemlje na ta mučenička tijela; kao da su ih se i mrtvih plašili! Citavim svojim bićem, svojim neumornim radom, silinom svog re-

volucionarnog utjecaja na ljude i prilike oko sebe, Dragica je pokazala da je pravi vaspitanik naše Partije, pravi borac i junak koji nikada nije uzmicao. Svoju dužnost komuniste izvršila je najljudskije, pošteno i do kraja.

Nekadašnji skojevac Miroslav Zotović ne može nikako da nađe dovoljno snažnu, onu pravu riječ, za sve što je proživio u svom posljednjem viđenju sa Dragom; i kazano i pisano slovo pada nemoćno pred strahotom tih satanskih prizora...

Uhvatili su ga i uveli u mračni podrum jedne od »boljih kuća u selu Ljubomiru. Zagušljiva, nečišćena izba služila je kao štala za goveda. Puna smrdljive slame. I vašiju! Pregrađena ruševnim zidom na dva odjeljka; na jednom mjestu kamenje se odronilo, ili ga je neko izvalio, i kroz tu rupu zatvorenici su stupali u kontakt... Jezu je ulijevao i kamen »žrtvenik«, sav krvlju ukapan. Draga i Rade čamili su zajedno, tu, preko puta. Ona neprekidno ophrvana nesvjesticom, groznicava, u vatri. Sva u ranama. Tjeme joj golo, s rijetkim skočanjenim čupercima...

Gledao ju je bez daha, užasnut, i odjednom mu u svijesti iskrsnu privlačni lik djevojke sekretara SKOJ-a: Stoji za stolom radnog predsjedništva i obraća im se u prohladnoj školi... Na glavi ima šarenu maramu, lijepa pod svjetlom petrolejke. Kraj decembra. U selu Grabu-Zubci sresko savjetovanje SKOJA-a! Gledali su u nju netremice, zaneseno slušali proživljene riječi, iako mnogi od njih mokri i prozebli od daleka puta po susnježici, od provlačenja i puzanja kroz zasjede... Ona je i počela i završila skup, ulila im novu snagu; na polasku su se osjećali radosniji, »zagrijani i suncem, koje je izronilo, i oduševljenjem za borbu. Bio je to prelomni sastanak, raskid sa sektaštvom, mirovanjem... U opštini Ljubomir bilo je tad samo pet-šest skojevaca...

»Šta je ostalo od one krasne djevojke, pune mladalačkog žara, koju sam još nedavno tako pažljivo slušao i divio joj se?! — pekla ga je umrtvljena misao. — Šta je ostalo, šta je ostalo?!« Bio je to sada živi lješ u kome je još samo prkosio njen snažni duh.

Kroz rupu na zidu dodavali su im hranu. Nije mogla sama da jede. Brat je pokušavao da je hrani. Nije mogla ni da govori. Ječala je, u vrućici. Jednom je ipak uspio da sa njom progovori, napolju, kad su ih izveli na vazduh. Bila je toliko iz-

mrcvarena, nije siguran da ga je prepoznala. U svom odjeljku nalazio se prvo sam sa Stevom Bratićem, a kasnije i sa drugim zatvorenicima koji su se ovdje stalno smjenjivali... Stevo je bio obrazovan i kulturan čovjek, intelektualac, član sreskog komiteta KPJ za Trebinje. Prije nego što su ga uhvatili, duže je boravio na terenu Ljubomira.

Četnički »vojvoda« Savo Kovač, koji je rukovodio ovim mučenjima, pokušao je da nahuška seljake, obmanjujući ih da je Draga radila protiv njih, ali većina ljudi je sa strahopoštovanjem izgovarala njeno ime.

Uoči Vidovdana 27. juna četnici su pripremali slavlje... Baš tada se pojavio štabni kurir i poveo Stevu Bratića. Zadržao ga je oko pet minuta i vratio. »Šta je bilo?« pitao sam ga sav utučen. Srećan da ga nisu tukli, da nije dobio cokulom u glavu, on mi reče kako je četnički oficir prvi puta bio »fin« — samo mu je uzeo prsten s ruke. Stevo je razdragan, pun nade u bolji ishod tamnovanja. Još smo nas dvojica vodili razgovor, kad me zovnuše. »Vuci se kući!« naredio je komandir. Znao sam da se četnička posada smjenjuje pred veče, a pošto sam bio »domaći«, upitah ga mogu li da sačekam i krenem sa onima iz moga sela. Strahovao sam da me drugi četnici ne ubiju. Da bih se do večeri sačuvao, zavukao sam se u neku rupu ispod kamenja i tu pritajio. Začuh glas četničkog komandira: »Dobrovoljci, naprijed!« i vidim, izvode ih vezane: Rade i Draga skupa, Stevo posebno. Sišli su niza stranu, pa preko polja... Išla je polusvjesna, oslonjena na Rada; on ju je vukao, pridržavao, takoreći nosio. Ubrzo sam čuo pucnje i znao da su njihove muke prestale.

PAMET DA TI STANE

— Dani su mi prolazili pod četničkom prismotrom; stanovala sam u jednoj kućici kod njihovog štaba, iz koje sam slobodno izlazila u okolinu, ali svaki dan sam se morala javljati u »štab« — kazuje dr Dana Pećanac. — Slali su me povremeno u okolinu sela gdje je harao tifus. Bijeda se nastavila na bijedu... Rat i tifus! A ja u zloglasnom četničkom zatvoru u Ljubomiru. Maju je sličio juni... Ja crnjeg ne pamtim. Mislila sam da gore ne može biti.

Jednom, kad sam pošla da se prijavim, u štabu sam začula cíku, pjesmu i pucnje. Rat, tifus, i pjesma! Pijana, raskalašena pjesma! Oko jednospratne kuće, u kojoj je bio štab, gorjele su vatre, okretali se ražnjevi... U kući se širio zagušljiv miris masti; neke žene pekle su uštipke.

»Šta se dogodilo? Zašto pjevaju?« upitah krišom, tobože nehajno, stariju seljanku.

»Doveli su Dragicu Pravicu!«

Dragicu Pravicu!?! Poznavala sam je sa studija, iz viđenja, što se kaže. No, njen brat Rade bio mi je dobro poznat; bili smo prijatelji, mogu reći kao brat i sestra. Zarobljen je u prvoj većoj borbi s četnicima, u Zvijerini podno Sitnice, kada su zarobili moju bolnicu.

»Uhvatili Dragicu Pravicu... Dragicu Pravicu...« vrzmalo mi se po glavi i tuklo sve jače. Kao u magli, obamrla, prošla sam između četnika i prijavila se. Slijedila je noć bez sna; dvije, tri noći košmara... Zaokupljale su me crne misli...

»Gdje je Dragica?« pitala sam seljanku u koju sam imala povjerenja.

»Ovdje je. Muče je strašno...« Pričala je o nevjerovatnim mučenjima. Žene četnika-seljaka nisu mogli da izdrže, da to gledaju, sklanjale su se.

»A ona, kočoperna: Ne znam! Gadovi! I ništa više, priča seljanka, snebivajući se četničkoj niskosti.

Još jedna noć mi umjesto sna donese priviđenja...

»Ustaj, ajde!« počeo je neko, iznenada, da me gura oko pola noći. »Kuda?« upitala sam zbunjeno.

»Ajde! Zove te ona... tvoja...«, govorio je povisoki bradonja, gurajući me opankom.

»Koja, moja?«

»Onâ! Ustaj i ne pričaj!«

Noć je bila tiha, vedra. Mjesec je sjao, a ja sam drhtala. Strah ili svježina noći? I jedno i drugo!

Zaustavili smo se ispred jednospratne seoske kuće, gdje je stražario četnik. Zazvečao je lanac, škljocnuo katanac i, ugurana sam u mračnu prostoriju. Zapahnuo me miris svježe balege i smrad ustajalog đubreta. Škrti mjesečevi zraci, što prodirahu kroz rasušena vrata, bili su vrlo slab izvor svjetlosti. Stajala sam neodlučno u toj jazbini bez prozora. U jednom uglu počeh da nazirem siluete krava...

»Dane, ja sam te zvala«, začuh slabašan glas iz drugog ugla.

»Dragice?!«

»Ja sam, trebaš mi!«

Stražar je čuo žagor i rastvorio vrata. Na mjesečini se ukazala jeziva slika: Rade i Dragica! On sjedi na nabijenoj ilovači, naslonjen na lijevu ruku, dok desnom na krilu pridržava Dragičinu glavu. Dragicu nisam mogla prepoznati. Gdje su njene lijepe plave kose? Sve se na njoj skorjelo od sasušene krvi. Odjeća je sličila nekoj bezobličnoj masi. Da plačem? Ona nije plakala! Da je hrabrim? Kako? Stegnuto grlo ne propušta ni jednu riječ, sva tegoba se skupila u grlu. Plač?! Samo plakati mogu.

»Dane, muče me. Ne mogu više izdržati. Ne dam bandi da se sladi... Donesi mi, molim te kakvog otrova. Ti si slobodnija, možeš. Ili bar žilet... Kroz grede proturi.«

S kim da se posavjetujem? A kud bi to i činila, iako sam vidjela da joj je teško. I, umjesto da ja hrabrim nju, ona je hrabrila mene. Kako? Šta je govorila? Iskreno da kažem, ne znam! Bilo je jezivo! Bilo je... To je bilo — pamet da ti stane! A stajala je, zaista!

Poslije dva dana vidjela sam ih u jednoj seoskoj kući; neko od četnika je htio da pokaže svoju »dobrotu«. Kolike ironije! Doveli su ih da se ogriju. Ili je to, možda, bio neki taktički potez!? Na niskoj stoličici, uz dimljivo ognjište, sjedio je Rade. Do njegovih nogu sklupčala se Dragica. Glava joj počiva na bratovljevim grudima. Iscrpljena je, još uvijek krvava, uprljana... Oko vrata se dobro vidjela modra oteklina, kao ogrlica, mučenička ogrlica od krvi i mesa. Jasni znaci pokušaja vješanja ili davljenja. I zastrašivanja?! Nisu htjeli da je usmrte jednostavno. Mogla je još samo da prkosi šutnjom; bar tako mi se činilo. Volja je jedno, a životna snaga drugo. Dragica je bila pri kraju životne snage. Popila je nekoliko gutljaja ponuđenog mlijeka i više nije ni pogledala u čađavi lončić. Naravno, sve se odvijalo pod prismotrom četničkih stražara.

Ubrzo sam kroz prozor ugledala dvadesetak dobro naoružanih četnika, a među njima Dragicu, Rada... Bratiča s daljine nisam prepoznala. Moje slutnje ubrzo su se obistinile. Četnici su počeli u grupama da se vraćaju...

»Vidje li je, boga joj njezina«, govorio je hrapav glas ispod prozora.

»Nije uvlačila jezik, sunce joj žarko«, povlađivao je drugi. »A pjesme... Dozlaboga, da ima i tri srca!«

Krvnici su se divili hrabrosti svoje žrtve. Psovkama su tjerali strah. Strah od mrtve djevojke... Naišla je druga grupa četnika:

»Jesi li čuo šta je govorila kad smo je zakopavali?«

»Nisam razumio.«

»Bacam zemlju na nju, a ona još šapće: »Ži-vi-la Ko-mu--nis-ti-čka par-ti-ja«, rastavljao je četnik slogove. »Dok nije izdahnula, to je govorila.«

Doznala sam više nego sam htjela. Dragicu su ubili. Još živu su je zatrpavali zemljom! Poginula je junački. I posljednjim dahom, dahom izdisaja, iskazivala je svoju neuništivu vjeru:

»Živjela Komunistička partija!«

LEPA RADIĆ

LEPA RADIČ

Rođena je krajem (25) decembra 1925. godine u selu Bistrica pod Kozarom, srez Bosanska Gradiška. Otac Sveto, siromašni zemljoradnik, nije mogao ni da izdržava svoje troje djece, a kamoli da ih školuje. Tako su njih dvije sestre, Lepa i Dara, odrasle u svešteničkoj porodici svoga djeda. Obje su osnovnu školu pohađale u Bistrici i skupa završile žensku zanatsku školu u B. Gradiški, 1939. godine. Prvi razred ove stručne škole Lepa je završila 1935. godine u Bos. Krupi, boraveći kod svoga strica Voje. Do rata je ostala kod kuće.

Uz strica Vladetu, naprednog radnika-električara, uvedena je još kao djevojčica u borbu za bolji život. Pored Lepe, u ustanak na Kozari 1941. godine otišlo je još pet članova stare porodice Radić.

Kao bolničarka i borac Grbovačke čete Lepa je provela četiri mjeseca u kozarskom odredu Mladena Stojanovića.

U Partiju je primljena aprila 1942. godine na Kozari.

U junu iste godine, u jeku kozarske ofanzive, prešla je po zadatku KP u Podgrmeč. Otada pa sve do svoje smrti radila je politički sa omladinom i ženama u Duboviku, srez Bos. Krupa, kao član opštinskog komiteta SKOJ-a i KPJ.

Sredinom februara 1943. godine, u IV ofanzivi, zarobili su je Nijemci u planini Grmeč skupa sa zbjegom koji je vodila i objesili u Bos. Krupi.

Za Narodnog heroja proglašena je 20. XII 1951. godine.

PREKINUTA REČ

Na maloj zaravni kod Krupe na Uni, još stoje ta četiri stara bagrema. Jedan od njih, istureniji prema obali, ima posebnu prošlost. U njegovoj krošnji bez cvetova ugasio se poslednji pogled jedne mlade Kozarčanke. Na krivom, sad već osušenom bagremovom ogranku prestao je njen život u osamnaestoj godini.

— I ovaj februarski dan je tmuran, kao i onaj kada si tako uporno ćutala pred Nemcima. Bagrem se ne beli. Nema cvetova. Dara, tvoja sestra, i ja — razmišlja setno Dragoje Lukić — stojimo tu kraj tvoje humke. Tiho je. Samo Una dole neprestano šumi.

Sestra je priljubila obraz na hladnu kamenu ploču tvog spomenika i nežno miluje tvoje ime uklesano u tvrdi mermer. Došli smo u Krupu da vidimo i baba Darinku koja ovde živi od oslobođenja. Rat se završio davno i Krupa je sada lep grad. Izgrađene su mnoge kuće i baba živi kod sina Voje, tvoga strica, u jednoj takvoj kući, u novoj ulici. Svaki dan dolazi ovde i neguje cveće. Ona zna kakvo si ti cveće volela.

Stojim naslonjen na gvozdenu ogradu pod starim bagremom, zanesen poplavom sećanja. Tuga je stegla i grlo i dušu. U meni trepere svi naši susreti, sve naše igre kraj ceste i rat koji nam je oteo detinjstvo. Gledam na sestrinoj ruci onaj mali prsten od zlata, dala si joj ga na poslednjem rastanku. Bila je ofanziva kad ste se susrele na jednoj grmečkoj prtini. Zagrljene, dugo ste plakale. Sa prsta pomodrelog od zime skinula si prsten i rekla: »Uzmi viticu, Daro, udaćeš se sigurno prije mene.« I pošle ste svaka za svojom kolonom.

U tvojoj porodici, koja više nije onako velika kao onda kad smo bili deca, video sam šest partizanskih spomenica i

jedan Orden heroja. Tri su pričvršćene na somotskom jastučiću. Spomenica i Orden heroja tebi pripadaju. Jastuče nije u tvojoj kući, kuće više i nema. Izgorela je 1942. u ofanzivi. Na njenim temeljima podignuta je škola što nosi tvoje ime. Sada sva bistrička deca razdragano trče po crkvenom gaju, oko škole, gde smo se i mi često igrali žmurke.

Tvoj orden sam video u našoj Gradiški koja više nije onakva kao onda kada je Sveto, tvoj otac, dovlačio bukove cepanice iz Prosare i prodavao ih s mukom, da bi platio školarinu za tebe i Daru. Naš grad je sada lepši i veći. U njemu su, na malom keju kraj obale, sakupljene sve one tužne uspomene tvog razreda i čitave generacije koju je rat uništio; sačuvana je i slika tvojih dvanaest drugarica, zagrljenih, u šarenoj nošnji što su je same izradile. Bio je to tvoj peti razred na ekskurziji u Sušaku; tvoje najbolje drugarice, čija je sudbina ista kao i tvoja.

Šetale ste kejom pod kestenovima i vaš zvonki glas osvajao je gimnazijalce. Volele ste, kao i sve devojčice na svetu, da šetate sa mladićima u tišini večeri. Svoje prve sastanke zakazivale ste preko cedulja, krišom doturenih ispod školskih klupa. I to nikome nije smetalo sve dok nije došao rat, kada smo i mi, još deca, morali postati odrasli.

Jedna školska godina iznenada je prekinuta i za tebe u našem gradu više nije bilo mesta. Omiljeno šetalište ostalo je pusto. Obalom se više nije čuo smeh, a sa druge strane reke, iza zidina Stare Gradiške, sve češće su dopirali stravični krici. Neka teška tama, a to nije bila gusta posavska magla, pritiskala je sve, i grad kao da je tonuo sve dublje u zamućenu reku. Život u njemu polako je zamirao.

Na malom trgu kraj keja još uvek stoji onaj stari, zarđali električni stub. Na njemu su obešene tri najbolje tvoje školske drugarice. Mira Raca, Desa i Mira Bamburać imale su tog zimskog jutra, kad su bose dovedene na trg, po šesnaest godina. Stara učiteljica Dragica Radulović uvek zastane pod tim stubom, kao da bi htela proveriti znanje svojih učenica. A hrabro su se one držale, videla je i ona. Žao joj što, već stara, ne može doći u Krupu da donese buket ruža tebi, svojoj dragoj i uvek nasmejanoj učenici iz domaćinske škole.

Znam koliko si volela naš grad na obali Save, ali te više privlačila mirna Bistrica, selo pod šumom na dubičkoj cesti. U

njoj si rođena i najlepši deo detinjstva provela pored baba Darinke koja, eto, još uvek živi. Baba sa svojih 96 godina sve pamti. Seća se i tvoje prve haljinice sa crvenim cvetovima, koju si isprljala u blatu, dole u Milavi. Dotrčala si kući i plakala sve dok se haljina nije osušila.

A kada si malo poodrasla, volela si da sediš na klupici pod lipom iznad dedove kuće i maštaš čitajući »deset zabranjenih knjiga«, koje je Vladeta donosio iz Banjaluke. Ti mala nestašna devojčice, prva si u selu pročitala »Gvozdenu petu« i omiljeni roman »Mati«. Bila si sasvim mala kada si mu napisala svoje prvo pismo: »Dragi čiko, dođi, otelila nam se Goluba i došao je u selo novi pop«. Tada ti je on poslao »Berače pamuka«. I tvoj deda Miloš bio je pop u Bistrici, umro je 1929. godine, ne znam da li si ga upamtila. Strica Vladetu si najviše volela. Njemu si poveravala sve svoje male dečje tajne. Pisala si mu u Banjaluku i žalila se na babu kad bi od nje ponekad dobila batine. Za vreme raspusta on je dolazio kući sa svojim drugovima, da provede odmor. Tih letnjih dana kod vas su se okupljali: moj stric Panto — učitelj, Rade — student iz Beograda, Enver Šiljak — radnik. I on je poginuo u ratu. Odlikovan je Ordenom heroja Moj deda Marko, koji je sa tvojim dedom bio nerazdvojan u prvom svetskom ratu, dolazio je često u vašu kuću kao dragi gost. I njega su ubili ustaše u Jasenovcu u sedamdesetoj godini. S njime smo uvek dolazili i mi, stric Panto i ja. Vladeta je znao da sve goste uvek lepo zabavi. Kako je samo dugo i lepo umeo da priča! Celo selo ga je volelo, a deca posebno. Bio je i dobar lovac. Trčali smo za njim po barama i donosili ono što je ulovio. Kada je pecao ribu, nije nam dozvoljavao da se približimo obali. A mi smo, daleko uzvodno, bacali kamenčiće iz žbunja u želji da nateramo ribe na njegovu udicu. U tvojoj kući sam prvi put video film; Vladeta ga je prikazao selu. Slušao sam i radio i prolazio pozadi kutije da vidim odakle govori čovek. Svi su mi se smejali, a on je strpljivo i dugo objašnjavao.

U velikoj porodici, tebi kao najmlađoj opraštani su često dečji nestašluci i mali grehovi. Na gozbi, kakvih je dosta bilo u tvojoj kući, u pročelju je sedeo pop. Ti si služila supu. Približavajući se stolu glasno si pitala baba-Darinku, kao najiskusniju domaćicu: »Bako, kome ću okrenuti rep?« U želji da ti pomogne, i ne razmišljajući o posledicama, baka je odgo-

vorila: »Popu, sine, on je najstariji.« A kada si prsnuvši u smeh posula popa supom, baba je počela da se krsti. Ugrabivši trenutak izletela si napolje, jedva zadržavajući svoj praskavi kikot dok je pop, kome baba dugo nije smela pogledati u oči, ostao malo uvređen. Za ručak si »kažnjena«, pa smo ti Dara i ja doneli komad pšeničnog hleba namazanog pekmezom. Izgleda da baba tu našu krađu nije ni primetila.

A onda je došao rat...

Kada su Nemci prolazili cestom kraj tvoje kuće, ti, koja ništa nisi propuštala da pogledaš, izlazila si sasvim blizu njih i stiskala pesnice. Grdila si ih a oni su ti mahali, misleći da ih pozdravljaš. Penjala si se i na zvonik, da ih bolje osmotriš.

Jedne večeri Vladeta te poveo u Jankovića gaj. Čistila si puške uz metalni sjaj mesečine. I on je otišao. Pokazao ti je rukom Kozaru: »Tamo ćeš me naći.« Otišao je i stric Voja i strina Jovanka i otac Sveta. Sve si ih ispratila.

Jednog jutra došle su ustaše. Padao je sneg, a oni su ubijali ljude u selu. Baba Darinki su vezali ruke. Tebe i Daru vezali su zajedno. Tvoja majka je morala da ponese i trogodišnju Milicu, Jovankinu kćer. Zatvorili su vas u hladni Gvojića podrum. Ti i Milica bile ste najmlađi taoci u Gradiški. Tukli su vas. Vladeta je tad napisao pismo Zvonku Sukiću, ustaškom logorniku, i zapretio mu. Znao je ustaša da se Vladeta ne šali i prestali su da vas tuku. Partizanske veze ubrzo su vas izbavile i prebacile preko Petnaestog kilometra.

Decembra 1941. godine nisi se vratila kući. Sa Darom si otišla pravo u Grbavce, partizansko gnezdo pod Kozarom. Tada i nastaje novo poglavlje tvoga života. U grbovačkoj četi, među prvim omladinkama, bila si prva devojčica. U ambulanti Drugog krajiškog odreda bila si najmlađa bolničarka. Mladen Stojanović, komandant i lekar, učio te kako se previjaju ranjenici. Shvatala si brzo. I kada je bilo najteže, kao te prve ratne zime, znala si svojom mladalačkom vedrinom da ohrabriš drugove. U dubini šume, iznad prijedorske Bistrice, bila je baraka za ranjenike. Noću, pored uvrnute petrolejke, ti si im ublažavala bolove. Dežurajući, primetila si da se Trivun Kukić šezdesetogodišnji partizan, iako teško ranjen u desnu ruku, svako veče moli bogu, krsteći se uz velike napore levicom. Na tvoju molbu da se ne napreže, prestao je da se krsti samo pod uslovom da se ti moliš za njega. Obećala si mu. Mo-

Hla si se za njega i čiča je bio zadovoljan. Više nikad nije ni pokušao da se prekrsti.

U svojoj sedamnaestoj godini, u drugoj godini rata, tu u dubini Kozare primljena si u Partiju. Kandidatski staž u tvom slučaju nije bio potreban. Kao mladi komunista obilazila si sva sela pod Kozarom. U meni i danas treperi tvoj glas od one večeri kada si čitala prve radio-vesti našoj tek formiranoj omladinskoj četi. Napustila si već bila ambulantu i svim svojim žarom bacila se na nove zadatke.

U najžešćem plamenu borbi pod Kozarom prešla si preko Sane u Podgrmeč. Tamo te čekala ista omladina kao što je bila i naša kozaračka. I dok je besnela ofanziva pod Kozarom, jula 1942. godine, ti si sa omladinom organizovala na ravnici Pučinik prvu ratnu žetvu. Stotine omladinki žnjelo je noću pred bunkerima jedro klasje žita. A tamo, preko Sane, neprestano je grmelo. Tvoja Kozara, drugovi i porodica bili su u obruču što se sve više stezao. U jednoj noći, na proboju, poginuli su i otac Sveto i tvoj jedini brat Milan koji je imao samo trinaest godina i Vladeta stric koga si naročito volela. Vladeta je pao junačkom smrću: Bio je zamenik komandanta bataljona i na proboju je štitio žene i decu.

Januara 1943. godine došla si u Srpsku Jasenicu na smotru Četvrte krajiške divizije. To je bila i tvoja divizija, puna Kozarčana, kojom je komandovao Šoša. Na smotru si dovela svoju omladinu da vidi Tita i preda mu poklone. Bio je to najlepši trenutak u tvom životu i u životu cele borbene mladosti ovoga kraja. Video sam ti suzne oči dok su utabanim snegom, čvrstim korakom, gazili Krajišnici. Tito je stajao na tribini i pozdravljao. Tvoja omladina je pevala njemu i brigadama: Prvoj, Drugoj i Petoj. A onda su brigade otišle na položaje. Otpočela je već bila nova ofanziva...

Na sastanku opštinskog komiteta u Duboviku podeljeni su zadaci. Jake nemačke snage zaposele su prilaze Grmeču, a u njemu su bile partizanske bolnice, oskudni magacini hrane, zbegovi naroda i dečji domovi. Povela si sto i pedeset duša svežim tragom Druge i Pete brigade... Puta nije bilo. Samo Grmeč i duboki neprohodni sneg. Tvoja kolona nailazila je na prizore što ih samo strašan rat za sobom može da ostavi. Nema kamere na svetu koja bi to mogla da predstavi: Sezdeset žena sa decom zastali su da se malo odmore i — svi su se smrzli!

Ukočili se kao kipovi. I hrana u zavežljajima, hleb i sir, sve se skamenilo. Jedna majka sedela je naslonjena na bukvu sa detetom na grudima. Lice joj još crveno, ali hladno, beživotno. Samo njeno trogodišnje dete se micalo. Borci su u nemoj tišini uzeli mališana iz hladnog naručja i zagrevali ga pod svojim šinjelima; svaki borac ga je nosio kraj svoga srca. Te noći Peta brigada je imala jedan od svojih najžešćih okršaja na proboju obruča »Vražje divizije«. Brigada je prošla. Za njom su mnogi ostali mrtvi. Mališan je spasen... U proleće su majkama Potkalinja borci predali svog najmlađeg druga.

Tih dana bila si neumorna. Od sto prikupljenih čaršava napravila si sa ženama stotinu nosila za ranjene i promrzle drugove. Ali u jeku najžešćih borbi, kada su čitave brigade patile od halucinacija, i tvoj zbeg je iznenada opkoljen u snegu do pojasa. Ispucala si na Nemce sve metke iz puške i iz pištolja, ali time nisi bila u stanju da odbraniš ni sebe ni zbeg koji si vodila.

U pratnji dobro naoružanih i opremljenih nemačkih vojnika, nemoćno si gledala gladnu i promrzlu kolonu. Kako si im želela još jednom pomoći; pridržati majku iz Dubovika koja je vukla sa sobom dvoje nejake dece, a ni sama više nije imala snage da se kreće... Ali odasvuda su te vrebala hladna švapska lica.

Posle tri dana dovezli su te automobilom do starog bagrema. Ko zna po koji put su ti obećali život, ako kažeš ko su između prisutnih komunisti. A tvoj nežni pogled još jednom je obuhvatio izmučeni zbeg, opkoljen cevima nemačkih šmajsera; bio je sada mnogo veći od onog što si ga predvodila kroz Grmeč.

Bez reči, laganim korakom, uputila si se pod bagrem. Stala si pod vešala i obratila se zarobljenom narodu... Ali omča je prekinula tvoju poslednju rečenicu.

MALA LEPA

Srednju žensku stručnu školu u Bosanskoj Gradiški pohađale su dvije sestre Radić: Lepa i Dara. Bila sam im nastavnica — priča Dragica Radulović.

Našu školu, u odnosu na gimnaziju, smatrali su drugorazrednom. Lepu je to mučilo. Mnogo je o tome razmišljala. Zato je svojim drugaricama stalno napominjala koliko je važno da dobro uče sve predmete i da se što bolje ponašaju. Borila se za ugled škole u kojoj je i ona učenica. Mada po prirodi vesela i duhovita, znala je, da bude i vrlo ozbiljna. Mnogo se unosila u naše školske poslove. O tome svjedoče brojni primjeri.

Učenice nisu nosile ručni rad kući; ostavljale bi ga dežurnoj, a ova je to spremala na određeno mjesto u učionici i sljedećeg dana vraćala vlasnicama. Dešavalo se da dijelove kroja, rukav, leđa, poradi aljkavosti zagube. Lepa je na dežurstvu bila vrlo pedantna: Radove je primala po spisku i istim redom ih slagala u kutije, što smo na njen predlog i nabavili. Zahvaljujući njenom zalaganju, djevojke su otada postale urednije. Lepa im je iz dana u dan na to skretala pažnju.

Bila je vrlo pravična i nije se ustručavala da svakoj drugarici kaže u oči šta o njoj misli. Voljela je sve drugarice, a sama je, usljed svoje divne prirode, bila kod njih obljubljena. Povjeravale su joj i svoje najveće tajne.

Jednom je zakazan ljekarski pregled svih učenica. Sve su obećale da će doći, izuzev siromašne djevojčice Ifete. Kad su je upitali za razlog, ćutala je. Na kraju nastave, između trideset učenica izabrala je Lepu i povjerila joj se: na pregled ne može doći jer — nema košulje! Lepa je taj problem riješila bez huke: skinula je odmah košulju sa sebe i dala je Ifeti. Sutradan se i ova pojavila kod ljekara. Lepa nije stala na tome. Zajedno s učiteljicama pokrenula je akciju i od učenica prikupila dobrovoljni prilog, a zatim kupila materijal i skupa sa njima sašila i izvezla Ifeti dvije košulje.

Bila je odlična učenica. Vrlo pažljivo je slušala izlaganja učiteljica i profesora. Voljela je naš jezik. Rado je čitala pjesme čika Jove Zmaja i Vladimira Nazora, i stvarno ih razumijevala. U časovima odmora bila je pravo dijete. Druga Lepa! Spremna da drugaricama izvrne rukave mantila, ili da ih zaveže! Kad su polazile kući — nastajao je smijeh i pravi urnebes. Sve su jednoglasno uzvikivale: »To je djelo naše male Lepe!« Od dragosti su je zvale »mala Lepa«.

Radovala se ekskurzijama u Zagreb i Rijeku; sanjarila o vožnji u liftu, na željeznici, o penjanju na zagrebačku katedralu, odakle će moći da vidi čitav grad. Za vrijeme putovanja

stvarala je živost u vagonu. Šalila se i pjevala o svom »Novom Varošu« — kraju Gradiške u kome je stanovala: »Novi Varoš, kuće u dva reda, kad pogledam, ko Zagreb izgleda!« Drugarice su pjesmu složno prihvatale i smijale se toj usporedbi; znale su da je to siromašni dio varošice. Kako se voz približavao Rijeci, njeno nestrpljenje bivalo je veće. Radovala se moru i kupanju. U Sušaku je bila srećna. Niko u vodi nije bio duže od nje, prva je ulazila a poslednja izlazila. Gnjurala je kolegice i učila ih plivati.

Mnogo je voljela svoje roditelje i porodicu uopšte. Od njih nije ništa tražila, ako je znala da joj nemaju šta dati. Voljela je sestru Daru, ali se na nju znala i da naljuti: ako dobro ne uči ili ako je neuredna. Posebno je voljela brata; kupovala mu je poklone kad god bi išla kući u selo. Oblačila se uvijek prikladno i skromno, a nadasve, uredno! Nastavnički kolektiv joj je poklanjao mnogo pažnje jer je u Lepoj vidio ne samo odličnog đaka već i dobrog saradnika.

POZADINSKI RADNIK

Otac joj bješe siromašan, nije mogao dalje da je školuje pa je povukao kući, iako ne po njezinoj volji jer je žudjela da dođe do svog komada hljeba. Prema knjizi je pokazivala ljubav još od ranog djetinjstva.

U međuvremenu, stric Vladeta je i na nju dosta utjecao. Kod sviju nas budio je borbeni duh — priča Lepina strina Jovanka. — Kad je buknuo ustanak, otišli smo u partizane: ja, njen otac i dva strica. Zbog toga su je ustaše uhapsile skupa s majkom, sestrom i bratom i dvadeset dana držali u zatvoru. Puštena je devetnaestog decembra, a već 23. došla je k nama u šumu sa svojom starijom sestrom Đarom.

Prva dužnost joj je bila da se osposobi za bolničarku, zajedno sa mnom, u Bistrici na prijedorskom terenu... Na toj dužnosti je ostala četiri mjeseca.

— Prvo kao bolničarka, a zatim i kao borac Grbovačke čete Kozarskog odreda Mladena Stojanovića, bila je neobično hrabra — sjeća se Petar Vojnović. — Učinila je ne mali broj podviga i u borbama čete i u diverzantskim akcijama. U međuvremenu je pokazala jaku volju da se politički izgrađuje, što

su drugovi zapazili. Kada je 16. maja 1942. upućena u Omarsku kod Prijedora, istakla se i kao pozadinski politički radnik. Mnogo je tad doprinijela brojnom jačanju svoje partizanske jedinice.

Tog proljeća, za nju prvog i posljednjeg u ratu, Lepa je postala član Partije. Prethodno se za to pripremala...

— U selu Lamovita pod Kozarom — priča Mica Vrhovac — rukovodila sam neko vrijeme ideološkim radom skojevske grupe od četiri do pet lijepih, kršnih djevojaka koje su odisale mladošću i zdravljem. Palo mi je to u zadatak kao članu KP. Bio je mart—april 1942. godine. Zatvorile smo se u jednu malu sobu u školi i tu učile. Pored vrtljive, lijepe Dare Radulović sa crnim vatrenim očima, sjedala bi Stoja Janjić i Bora Kusonjić, a do njih tiha plavo-smeđa Lepa. Prerađivale smo Prvu i Drugu glavu Istorije SKPb. Na naše »ideološko uzdizanje« volio je da dođe drug Šoša,[1]) govoreći: »I ja ću u SKOJ!« Navraćao je više puta, pomagao omladinkama u učenju i ispitivao ih, a one su se stidile. Objašnjavao im je i aktuelne događaje... Ostajali smo raspravljajući i po dva sata.

Lepa je uvijek bila mirna i staložena. Čutala je i samo pažljivo slušala. Kao da je sve to prosto upijala, kupila u sebe. Činilo mi se da je povučena i pomalo stidljiva. Bila je jako tačna i redovna na sastancima, kao i ostale njene drugarice.

Svaka od njih imala je »svoj teren«, grupu sela u kojima su sa omladinom politički radile. Lepa je odlazila u Podgrace, s onu stranu Kozare, prema Savi.

Rad kružoka je trajao sve do velike, strašne kozarske ofanzive u junu 1942. kada smo se, poslije osam do deset zajedničkih sastanaka, rasuli...

— Jedan bataljon Kozarskog odreda — sjeća se dalje P. Vojnović — probio se iz obruča u julu 1942. i tom prilikom je i Lepa sa masom naroda prešla u Podgrmeč. Dobila je zadatak da radi sa omladinom u selima Donji i Gornji Petrovići i Dubovik. U političkom radu se pokazala vrlo aktivna i umješna, tako da je za kratko vrijeme postala član opštinskog komiteta KPJ u Srednjem Duboviku, srez Bosanska Krupa. Iako je bila terenski politički radnik, Lepa je često od svoje volje uzimala

[1]) Narodni heroj Josip Mažar.

pušku u ruke i puna radosnog nestrpljenja išla s borcima u akcije. Učestvovala je u napadu na Bosanski Novi, Krupu, Čađavicu, Otoku... Navodim to samo kao primjer. U mnogo bitaka je Lepa sa nama bila!

— Tih junskih dana — prisjeća se i Ahmet Šehović — mnogi su nam borci i civili pristizali sa Kozare, i skupno i pojedinačno. Kad sam došao na teren Ruiške, kao član okružnog komiteta za Podgrmeč, imali smo zadatak da prihvatamo i zbrinjavamo izbjegli narod... Tu, u Ruiškoj zatekao sam i Lepu. Bila je to visoka brineta, ozbiljna za svoje godine. Njena pojava odavala je vrlo energičnu ženu. Kako je samo bila lijepa! Rijetko koji borac se nije za njom okrenuo!

S obzirom na njen raniji rad na Kozari, uputili smo je u opštinski komitet Dubovik. Postigla je tu mnogo; naročito u okupljanju onih snaga koje su još bile po strani od naše borbe. Narod ju je prihvatio i volio.

— Upoznala sam je u selu Srednji Dubovik — priča Nevenka Novaković — u tamošnjem komitetu. Raspoređena je u selo Donje Petroviće, politički najteže na opštini, da radi sa omladinom i ženama. Veoma brzo se snašla u novoj sredini. Približila se seoskoj omladini. Ovaj kraj poznavala je od ranije jer ju je njen stric Vojo, lugar, često vodio sa sobom dok je još kao učenica boravila kod njega u Krupi.

Svakodnevno je okupljala omladinu u naše prve masovne organizacije USAOJ i AFŽ i tu se pokazala bliska i neposredna. U Donjim Petrovićima u aktiv SKOJ-a privukla je širi krug naprednije omladine. Odlično je organizovala seoske konferencije mladih; sama je istupala i govorila im o bratstvu i jedinstvu, o herojskoj borbi omladine Kozare, u kojoj je i sama učestvovala. Pozivala ih je da dobrovoljno i u što većem broju idu u prve krajiške brigade. Na desetine mladića i djevojaka javljalo se u krajiške jedinice, čemu je Lepa mnogo doprinijela ističući primjere hrabrosti iz kozarskih borbi, podsjećajući na zločine ustaša i okupatora nad narodom Bosanske krajine. Ovo je tim značajnije što je Lepa djelovala među seljacima na koje su svoj razorni utjecaj vršila dvojica domaćih četnika. To je otežavalo rad našim aktivistima. Pa i u tim okolnostima njoj je pošlo za rukom da angažuje masu omladine u svim akcijama USAOJ-a.

Sastanke su održavali obično noću, u seoskim kućama, mada je stalno prijetila opasnost da upadnu četnički provokatori, što im je katkad i uspijevalo. Dio opštine Srednji Dubovik graničio je sa neprijateljskim položajima, spram sela Ostružnica i Badić, i njihove patrole su upadale u Gornje i Donje Petroviće, pljačkale seoska domaćinstva, tukli žene i djecu, i prijetili da će ih sve likvidirati ukoliko budu pomagali partizane. I propagandu su pri tom širili.

Iako svjesna stalne opasnosti, suočena sa svim teškoćama, Lepa je hrabro izvršavala zadatke opštinskog komiteta Partije i SKOJ-a. Odlazila je i u poluoslobođena sela, pješačila na desetine kilometara, noću, usamljenim seoskim putevima, do zabačenih kuća i zaselaka gdje su održavali sastanke. Poznajem te prilike jer sam tada ondje bila sekretar SK SKOJ-a.

Kakav je utjecaj Lepa imala na podgrmečke djevojke, vidi se iz riječi Save Štrbac: »U jesen 1942. pozvani smo na sresku omladinsku konferenciju u Benakovcu. Došli smo oko devet izjutra, svi kao čep mokri; pljusak se na nas sručio. Ložili smo vatre oko škole i sklanjajući se od muških pogleda, mi ženske skidale smo i cijedile suknje...

Lepu sam vidjela u školskoj učionici. Kad je Aleksa Trtica otvorio sastanak, izašla je ona i govorila o budućnosti omladine i o važnosti omladine u borbi. Kao lutkica je bila. Mlada! Poslije izvještaja delegata, opet je istupila. Kad ona govori, čisto si oduševljen, sve te nešto tjera na rad iako do tada ni o čemu pojma nisi imao.

Po podne smo ranije završili, da kući ne okasnimo. Putem smo sve o njoj pričali i uzdisali: »Da mi je dočekati da onako govorim ko Lepa!« Sad smo i mi našoj omladini u selu Suvaji govorili kako ćemo živjeti kad se oslobodimo i kako ima jedna lijepa i pametna drugarica.«

Zbog skromnosti i neobično lijepog ophođenja, narod u našim selima je Lepu naročito volio i zaista cijenio. Po prirodi je bila tiha, ali u radu uporna i odvažna. Iako školovana, djevojka iz grada, snalazila se i u poslovima koje nikad prije nije obavljala. Učestvovala je u organizovanju omladinskih radnih brigada i zajedno sa njima žela žito ispred neprijatelja kod Krupe i u selima Gornji Petrovići, Ostružnica i Barica.

Pred samu ofanzivu sestra Dara joj šalje pismo. Poziva je da dođe k njoj u srez Bos. Novi, gdje je bila na bolovanju,

da se malo odmori, jer je uvijek pisala da je slaba i umorna od rada i nespavanja. Lepa joj odgovara:

»Rado bih došla da se vidimo, jer jedino Tebe još imam, ali posao mi ne dozvoljava. Ne mogu da napustim teren. Kad god sam slobodna, sjedim u svojoj maloj seoskoj sobici, odmaram se i razmišljam o našem nekadašnjem životu i o bratu Milanu, koji sada negdje trune u Jasenovcu, u svojoj petnaestoj godini...«

Misli su joj stalno bile zaokupljene radom i gotovo ničim drugim.

Svoju pravu vrijednost Lepa je pokazala u vrijeme četvrte ofanzive, kao član Štaba za evakuaciju stanovništva, ranjenika, hrane i stoke sa opštine Srednji Dubovik. Bila je jedan od organizatora zbjegova što su januara i februara 1943. stvarani u planini Grmeč. Ispoljila je tada izvanrednu hrabrost i snalažljivost. I ovdje joj je poslužilo iskustvo sa Kozare. Najžešće bitke na području Podgrmeča počele su 19. januara. Naše jedinice su se žestoko opirale, ali su bile prisiljene da se povuku u planinu. Narod je potiskivan iz sela... Domovi su ostajali pusti. Grmeč je oživio... Postao je i postelja i ognjište. Lepa je do kraja ostala na terenu za koji je bila zadužena, sve dok kolone neprijatelja nisu počele prodirati duboko u Grmeč.

— Bio sam zadužen za evakuaciju žita i stanovništva, kao i Lepa — kaže Petar Vulin. — Devetog februara zadnji put sam se sa njom sastao. Bila je puna vedrine i, kao i uvijek, spremna da čovjeku priđe toplo, sa povjerenjem. Prelazili smo selo Petrovića, pa ispod Kekića Glavice put Jasenice, kad, na samoj glavici poviše nas, ugledasmo neprijatelja. Lepa naglo leže za kamen i reče: »Čekaj, Petre, da bar jednog udesim!« Ispucala je tri-četiri metka iz svoje puške, a zatim smo krenuli. Išla je sa mnom sve do Jasenice, do kuće Petra Rožike. Tu smo se rastali: ja sam produžio prema Međugorju, više Suvaje, dok je ona otišla prema Ravnom Dolu gdje je bio zbjeg. Tu je i uhvaćena.

Pri odstupanju u planinu bila je s narodom, hrabrila ga i uvjeravala da će naše brigade zaustaviti fašiste i sačuvati ranjene borce i izbjeglice. Kada su prelazili cestu u selu Jasenica ispod Grmeča, među izbjeglicama je nastala velika panika. Njemačke trupe i motorizacija, najsavremenije naoružani i za-

štićeni bombarderima, napadali su s ciljem da presijeku put jedinicama NOV koje su obezbjeđivale ranjenike i narod. Za najžešćeg bombardovanja, Lepa je na cesti sa grupom partizana stišavala metež i uzbunu. Ne samo riječima nego i ličnim držanjem nastojala je da umiri prestravljene izbjeglice. Dok su pri jednom naletu aviona meci i geleri sipali oko nje, sjedila je posve mirno na kamenu. Iako su je borci upozoravali na opasnost, nije se ni pomakla. Znala je da se bježeći više strada i da bi fašisti time mogli i naše položaje lakše otkriti.

I kad su u Grmeč ušli, Lepa je mislila samo na svoju obavezu, na dužnost člana Štaba za evakuaciju; bez predaha je obilazila raštrkane grupe promrzlih ljudi, išla od zbjega do zbjega, da pomogne gdje može, da smiri blagim dodirom ruke i osmijehom, da kaže razumnu i toplu riječ obeshrabrenima.

A kada se neprijatelj počeo približavati zbjegovima, Lepa se dobrovoljno javila u Drugu krajišku brigadu. Zaželjela je u jednom trenutku da se bori uz svoje stare drugove... Učinilo joj se da će tu biti korisnija. Međutim, na kraćem dogovoru komunista u Grmeču, što je organizovao okružni komitet, riješeno je da se ona vrati u zbjegove i da tamo i dalje djeluje kao član Štaba i kao komunista. Odlučeno je da se narod razbaca u što manje skupine, kako bi se izbjegle veće žrtve, jer neprijatelj je u podgrmečkim selima bio svirep prema stanovništvu.

Tako je bilo potrebnije, i tako je Lepa i učinila: podredila je sve zadatku Partije.

U OBRUČU

— Prvi put sam je vidio kada se sa jednom grupom boraca probila iz vatrenog obruča kozarske ofanzive, a posljednji put u obruču u Grmeču, za četvrte ofanzive — sjeća se Ahmet Šehović. — U okružnom komitetu sam bio zadužen za evakuaciju. U sleđenu planinu, zasutu dubokim snijegom, kretali su s oskudnim zavežljajima nedogledni redovi žena, djece, staraca. Za svaku od ovih grupa partijski smo zaduživali pojedine drugove, da ih vode i da se o njima brinu. I Lepa je pod svojom »komandom« imala oko sto i pedeset duša.

Sreo sam je u Grmeču. Uprkos hladnoći, gladi i smrtnoj opasnosti, i narod i Lepa su mi izgledali dosta svježi i živahni. Čak i kad smo obaviješteni da neprijatelj, praveći klinove, k nama prodire, oni situaciju nisu smatrali bezizlaznom. Bitno je bilo održati moral. A ona je tako uporno objašnjavala... I bodrila. Snagu svog vjerovanja prenosila je i na ljude oko sebe. A koliko je samo te snage bilo potrebno! Kada se toliko patilo! Na sve strane!

Išao sam, već kao invalid bez noge,[2]) sa prištabskim jedinicama Pete kozarske i Druge krajiške brigade. Prolazio sam kroz niz zbjegova: iz Jasenice, Benakovca, Gudavca... Zbili se pod same vrhove planinske. Prizori — stravični! Sjećam se, posjedali ljudi i žene oko rupe u snijegu, vatra im odavno propala i ugasila se, i — tako se ukočili! Sjede! Na svakom licu grimasa: »osmijeh« im se zaledio! Kao u muzeju voštanih figura. U grupi od dvjesta ljudi, sto i pedeset smrznutih. Mlad borac uhvati me za ruku: »Joj, druže Šeho, vidi! Ono mi je mati, sestre...« Sve mu je mrtvo ostalo u Grmeču. Od pet članova obitelji, ostajao je često samo jedan borac. Ljudi su postajali izbezumljeni od bola. I juriš više nije bio polet već očajnički krik.

Kod jame zvane Suvajčina vidio sam preko stotinu strijeljanih. Same žene i djeca! Jedno dojenče poleglo po sisi mrtve majke, ruka mu visi slomljena. Užasni prizori!

— Posljednje noći, kad će biti zarobljena, čula je da se nalazim u njenoj blizini — priča Jovanka Radić. — Došla je da me vidi. Zadržavala sam je da sa mnom ostane. Znala sam: ta noć je odlučujuća za sve nas. Kazala je da je partijski zadužena za sto i pedeset žena i djece, da je za njih odgovorna. Mora biti sa njima. I mužu svoje sestre Gojku Bjelajcu, kad ju je pozvao da ide sa njegovom četom, odgovorila je isto: Neće da napusti narod, ostaće do kraja sa narodom... Pošto sam ja i dalje navaljivala, nagovarala je da pođe sa nama, ukazivala joj da će biti sigurnija sa vojskom, pomenula mi je kako je susrela komandanta Đurina...[3]) On joj je prigovorio da u

[2]) Ahmet Šehović je izgubio nogu u napadu na Sanski Most u proljeće 1942. godine.

[3]) Đurađ Predojević — Đurin komandant II krajiške brigade.

ovim neizvjesnim trenucima ona takvom željom bježi od svoga zadatka. Iste noći probili smo obruč, ali Lepa je ostala. Opkoljena je i zarobljena skupa sa narodom...

— Kada se Peta i Druga krajiška brigada sa područja Ravnog Dola uz najžešću borbu probijala iz obruča — sjeća se Petar Vojnović — Lepa je u toj mrzloj februarskoj noći išla za borcima, na čelu svojih sto i pedeset žena, staraca, djece. Neprijatelj je s leđa nadirao, zaobilazio... Odjednom, opkoljen je i njen i ostali rastureni zbjegovi, nekoliko hiljada lica.

Našla se usamljena sa puškom u ruci. Jedina s oružjem. Žaleći Lepu i bojeći se za nju, ljudi su joj dovikivali da skine uniformu, jer su Nijemci, ustaše i četnici već među narodom, ubiće je. A ona ih je, na to, pozivala da se bore golim rukama, govorila im da je bolje poginuti nego se prepustiti neprijatelju u ruke. Kad je ostala bez i jednog metka, nasrnuli su na nju da je živu dograbe. Uhvatila se u koštac sa nekoliko Nijemaca, kundakom ih udarala, ali su je savladali i svezali.

Dok su je sa hiljadama izbjeglica sprovodili u Krupu, cijelim putem se opirala... Prijetila im, da ne smiju zlostavljati bespomoćne ljude jer će odgovarati pred narodnim sudom... Zbog toga su je odmah izdvojili i u hodu počeli bjesomučno udarati, gaziti...

Kada su je u Krupi odvodili u svoju Komandu, kroz gustu masu potištenog naroda, obratila mu se odlučnim glasom:

»Bori se, narode, za svoju slobodu! Nedaj se zlikovcima u ruke! Mene neka ubiju, ima me ko osvetiti!«

Posrćući pod udarcima i dalje je vikala: »Živjeli partizani! Živjela Crvena armija!«

Na samom gubilištu Nijemci su od Lepe posljednji put zatražili da otkrije članove Partije i rukovodioce među zarobljenim zbjegovima i u okupiranim selima, kao cijenu za svoj život.

»Ja nisam izdajnik svoga naroda, a oni će se sami otkriti kada budu uništavali zlikovce kao što ste vi, do posljednjeg«, odgovorila im je.

— Mučila sam sebe pitanjima: Kako su je otkrili? Zašto? — kaže Jovanka Radić. — Možda ju je odala vojnička odjeća? Ili, možda ju je neko prokazao da je komunista? Za njenu smrt sam doznala tek poslije pete ofanzive, od jedne seljanke iz

Lepu Radić vode na vješanje.

Palanke, kod koje su prenoćili neprijateljski vojnici. Gledali su kako je vješana partizanka! Bilo im je, pričali su, žao djevojke; držala se junački i opirala gadostima Švaba.

Posta mi jasno: otvoreno se suprotstavljajući nasilju, Lepa im se sama predstavila! Mnogi iz zbjega vratili su se kućama. Priča je išla od usta do usta... Kao i ova, priča omladinke iz sela Hašana:

»Iako je vidjela da joj se spremaju vješala, Lepa, kao ni Smilja Čopić,[4]) nije pokleknula pred fašistima već im je izgovorila sve što je teško osjećala: njihov teror nad narodom... Rekla im je da će naša pobjeda doći, da neće svu omladinu zakopati. Dok joj je nametana omča, poslednje riječi su joj bile: »Živio Tito! Smrt fašizmu!« al' ju je njemački krvoždernik stisnuo oko vrata i nije dao da izgovori još što je htjela. I tako je naša Lepa, tek što je napunila 17 godina, u najljepšem cvijetu mladosti završila sa životom, boreći se za slobodu...«

— Prilikom sprovođenja pohvatanih zbjegova, neki ljudi su pobjegli — sjeća se Ahmet Šehović — i docnije nam pričali pojedinosti. Svi su sa poštovanjem govorili o Lepoj: kako je požrtvovano i hrabro istupala...

Među Nijemcima »Vražije« i »Princ Eugen« divizije, bilo je mnogo »Volksdojčera« koji su na našem jeziku vrijeđali zarobljenike, a ona im je, dosljedna sebi, odgovarala. Odmah tamo, gdje su ih pohvatali, počeli su da siluju, maltretiraju i ubijaju. Lepa je svojim tijelom zaklanjala žene i djecu. »Ubijte mene, taj narod nije ništa kriv«, govorila im je. Švapski vojnik se približi nekoj ženi, starcu, a ona skoči i udari ga. Vezali su je. Onemogućili je da istupa. Ali, ostala joj je riječ, puna mržnje.

Sproveli su je sa čitavim zbjegom u Krupu. Putem su je strašno kundačili... Došla je sva iscrpljena i iznemogla, ali ponosna. Dan-dva su je držali u zatvoru, a zatim joj je sudio Prijeki vojni sud, na licu mjesta. Pokušala je da manifestira i drži govor, ali su joj odmah natakli omču na vrat.

Fotografisali su je prije i poslije vješanja i objavili te slike u svojim ilustracijama. Opisali su čitav slučaj kao primjer nečuvenog fanatizma bandita, žene-komuniste, koja je do kraja

---

[4]) Sestra Branka Čopića — istaknuta aktivistkinja Podgrmeča.

Njemački vojnik, koji je namakao omču, pao je pogođen u Zagrebu na Savskoj cesti. U njegovoj torbici partizan iz Korduna pronašao je fotografiju; na poleđini je pisalo: »Lepa Radić uhvaćena partizanka«.

ostala vjerna svojim idealima. Htjeli su da pokažu s kim se sve oni natežu i gnjave na »vašljivom Balkanu«. Ta neprijateljska ilustracija je doprinijela da se o Lepinoj hrabrosti još više sazna i čuje.

RADIJE ĆU ŽIVOT DA DAM

Šta kažu očevici?

— Sjećam se vrlo dobro — priča Huse Musić — išao sam svojoj kući... Na samoj raskrsnici stajala je grupa mještana i posmatrala zarobljene izbjeglice koji su sjedili oko vatre pod bagremima; mislim da su bili iz Velikog Radića i Suvaje. U tom momentu su naišla jedna laka kola i unutra dvije drugarice; jedna od njih je bila Lepa, a druga, koliko znam, bila je neka Nada. Kola su se na raskršću zaustavila. Prišlo im je lice u uniformi i progovorilo čistim srpskohrvatskim jezikom. Jedan od prisutnih njemačkih oficira nešto je rekao na njemačkom, a ovaj je to prevodio djevojkama: pitao ih je dal' će da idu dalje sa njima i još neke riječi... Lepa je na to oštro reagovala.

»Radije ću život da dam nego s vama da idem«, odsjekla im je kratko.

Na takav njen odgovor, odmah su je izveli iz kola, svezanu telefonskim kablom, bez cipela, samo u vunenim čarapama i vojničkim hlačama, i priveli pod bagreme. Imala je neustrašiv pogled; kao da nije u rukama svojih dželata. U prolazu im je još nešto rekla, ali nisam mogao da čujem, nastao je žamor među Nijemcima... Za jedan ogranak svezali su konopac, ili telefonsku žicu, podmetnuli sanduk... Prišao je, mislim, ustaša i stavio joj omču oko vrata. Još su je nešto pitali, u posljednjem momentu, a ona je uzviknula svojim čistim glasom: »Smrt fašizmu!« Sljedeću riječ nije mogla do kraja da izgovori...

Što se tiče pomenute drugarice Nade, ona nije obješena, već je dalje otišla, u kolima, mislim u pravcu Bosanskog Novog. Lepa je ostala na samom raskršću.

— Dovedena je pred njemačku »Orts-komandu«; u kući Muje Kadića kod mosta, do rampe — kazuje Hamdija Šertović.

— Uporedo sa njom išla je drugarica Fadila Mahić. Još je bilo naroda; neki su išli ispred Švaba koji su bili pod šljemovima, a neki za njima. Mi djeca, radoznali, pošli smo da vidimo kuda će sa ovim svijetom. Odmah se govorkalo da su Švabe povele partizane na vješanje.

Svi smo se okupili oko bagrema s kojeg je visio štrik. Ugledasmo onu partizanku, sama se već popela... Tada je nastala neka prepirka; nismo mogli sve čuti, rekoše da joj Švabe nude slobodu, ako se pokaje! Zažagorili su... Najednom, začusmo djevojku kako viče:

»... Vi ste psi, vama će suditi narod! Smrt fašistima!«

Vidjeli smo još samo: naglo joj je klonula glava i pomalo se njihala... Udarili smo u plač i razbježali se.

Husein J. Kadić imao je 14 godina kada se vraćao s igre kod tunela. — Susreo sam — sjeća se on — grupu ljudi u raznim uniformama. Tu ih je bilo i gradski i seljački obučenih; oko njih švapski vojnici pod šljemovima. Bilo je i ustaša.

Ispred njih sam vidio dvije svezane djevojke. U jednoj od njih sam odmah prepoznao Fadilu Mahić, svoju komšinicu. Ovu drugu nisam znao; ruke su joj bile vezane na stomaku. Radoznao, pošao sam za njima, da vidim kuda će i šta će s ovim narodom. Najednom su zastali kod rampe blizu željezničke stanice, spram tunela, i pošli u bagrem-nasade. Ispod drveta je već bio postavljen sanduk ili stolica, ne sjećam se šta. Tada su Švabe pozvale jednu od djevojaka da se popne i da viče: živio Hitler, Ante Pavelić... Bićeš slobodna, rekli su, samo kaži: živila Njemačka i NDH. Još su je nešto pitali, raspravljali s njom... Ona se okretala i gurala ih od sebe, nešto im govorila, namrštena, i svađala se. Rekli su joj neka se pokaje, da će je osloboditi, a ona im je odgovarala da ne traži slobodu od njih, da će nju osvetiti partizani; a narod će suditi psima fašistima! Još je štošta govorila, tačno se ne sjećam, znam samo da je vikala malo promuklim glasom: »Smrt fašistima! Živjela Crvena armija...« Naglo su joj izmakli onaj predmet na kom je stajala... Vrisnuo sam i pobjegao.

Poslije dva-tri dana prolazio sam onuda i vidio kako još uvijek visi... Ostavili su je tako četiri-pet dana. Od straha više nisam smio tamo ni da pridem. Saznao sam da je ta djevojka bila — drugarica Lepa!

Spomenik pod bagremom na kome je Lepa obješena, na željezničkoj stanici u Bosanskoj Krupi.

***

— Tvoj spomenik u parku, pod bagremom, zasut je uvek cvećem. Kraj njega šetaju majke sa decom, a malo podalje, dečaci se često igraju loptom. Četiri stara bagrema ograđena su lepom čvrstom ogradom, a oko njih raste čitava šuma mladih bagremova.

Ulicom nad slapovima Une, što tvoje ime nosi, treperi danas smeh mladih. Omladina u Bihaću se zabavlja u tvom šahovskom klubu, a devojke se uče zanatu u krojačkoj zadruzi sa tvojim imenom. Dom učenika u Bosanskoj Gradiški vezan je za tvoj lik. I jedna nova škola u tvojoj avliji! Bistrica je puna sunca. Devojke se, kao ti nekad, raduju nebu i livadama, skrivenim šumicama, rascvetalim voćkama i tužnim vrbama na našoj obali. Raduju se sreći i ljubavi, prelu i momcima. Raduju se životu!

— Na tvoj rođendan — razmišlja Dragoje Lukić — zamoliću učitelje bistričkih đaka da jedan školski čas bude tebi posvećen. Ispričaću im priču što je napisao tvoj kratki život. A kad školsko zvono oglasi kraj časa, povešću decu u gaj da im pokažem granu na starom orahu, na kojoj smo se često u proleće ljuljali.

RADA VRANJEŠEVIĆ

RADA VRANJEŠEVIĆ

Rođena je 25. maja 1914. godine u Rekavicama — srez Banjaluka, u svešteničkoj porodici. Osnovnu školu je završila u Glogovcu, srez Prnjavor, nižu gimnaziju u Derventi i Banjaluci, a trgovačku akademiju 1938. godine u Skoplju.

Rano je politički sazrela: još 1933. pripadala je naprednoj omladinskoj grupi pod rukovodstvom skojevske grupe, a 1934, u svojoj 20. godini postala je član SKOJ-a, kao đak Trg. akademije u Banjaluci, odakle je izbačena zbog političkog rada.

Tek 1939. dobiva namještenje u Savezu nabavljačkih zadruga državnih službenika u Beogradu. Povezuje se sa sindikalnom organizacijom privatnih namještenika »SBOTIČ«-em i intenzivno učestvuje u svim njegovim akcijama. U KPJ je primljena 1940. godine. U decembru 1940. izbija dugotrajni štrajk u Savezu nabav-

ljačkih zadruga, čiji je i Rada organizator, što se završava velikim demonstracijama 14. XII. Sa drugim štrajkačima je tad izbačena iz službe i uhapšena. Do 1. maja 1941. sva se, bez prekida, posvećuje ilegalnom radu u partijskoj ćeliji »SBOTIĆ«-a.

U NOP stupa 1941. i tokom ljeta radi ilegalno u partijskoj organizaciji Banjaluke, a u septembru, po nalogu KPJ, odlazi na oslobođenu teritoriju Podgrmeča, gdje postaje član prvog Okružnog komiteta KPJ i sekretar OK SKOJ-a. Ubrzo je pod njenim rukovodstvom organizacija SKOJ-a i omladine postala vrlo jaka i aktivna: mnogi njeni uspjesi tokom 1942. vezani su za Radino ime. Početkom novembra 1942. postaje član biroa Oblasnog komiteta KPJ za Bos. krajinu: komunisti novskog i bihaćkog sreza, Kozare i Podgrmeča znaju šta je Rada učinila za jačanje njihovih partijskih organizacija. Kao strpljiv i uporan politički radnik bavila se naoko sitnim radom koji je davao nesagledive rezultate. Posebno se brinula o uzdizanju ljudi; desetine i desetine ih je lično vaspitala da budu komunisti.

Kao predsjednica Oblasnog odbora AFŽ-a, najpoznatija je i najpopularnija žena u Bosanskoj krajini. Velike su njene zasluge za uspješan razvoj AFŽ-a u tom kraju. Bila je i član Centralnog odbora AFŽ-a za Jugoslaviju. Izabrana je u ZAVNOBiH na njegovom prvom zasjedanju.

U desantu na Drvar, 25. maja 1944. godine, zarobili su je njemački padobranci, a već 26. maja izjutra ubili su je kad je pokušala da bježi. Njeni posmrtni ostaci nalaze se na Spasovinskom groblju u Drvaru. Za izvanredne zasluge za Pokret prije rata i u NOB-i, za pokazano herojstvo, proglašena je narodnim herojem 27. jula 1951. godine.

— Bili su prvi dani proljeća 1932. godine — sjeća se Safet Filipović. — Banjalučkim ulicama prolazile su grupe seljaka sa Kočićevog Zmijanja i odlazile pred Sresko načelstvo i Bansku upravu tražeći hljeba. Dok sam tako niže hotela Palas posmatrao jednu grupu seljaka, koja se vraćala i glasno protestovala, prišla mi je sasvim neosjetno Rada. Iako se dotad lično nismo poznavali, započela je sa mnom razgovor o nevoljama ljudi, o bijedi koja vlada, o državi koja o tome ne vodi nikakvu brigu . . . Dugo smo pričali. Bila je još mlada, mnoge stvari nije ni mogla da shvati, ali sam već tada u njoj osjetio plemenito srce.

Upisala se u banjalučku preparandiju. I njena familija je tako željela. Često se tužila da joj to nikako ne leži, da se teško prilagođava toj sredini i da bi željela da ide u neku drugu školu. U razgovoru sam joj pominjao koliki značaj imaju učitelji u prevaspitavanju naroda i kakvu veliku ulogu mogu odigrati u buđenju seoskih masa, u borbi za napredak. Sve je to ona shvatala, ali se nije mogla pomiriti da odmah poslije završetka preparandije ide na selo, valjda i zbog toga što je najviše vremena provela na selu, gdje se rodila i gdje joj je otac boravio kao sveštenik. Kada je u Banjaluci otvorena trgovačka akademija, Rada je prešla u ovu školu. Bila je sva sretna. Veselila se kao pravo dijete i govorila da će sada biti bolji đak.

Na trgovačkoj akademiji pokojni Ivica Mažar,[1]) napredni i borbeni omladinac Banjaluke, koji je već tada bio član SKOJ-a, zajedno sa Radom okupio je grupu napredne omladine i prvi udario temelje rada na ovoj školi.

Od 1932—1935. godine rad s omladinom postao je mnogo intenzivniji. Tome je mnogo doprinijelo obnavljanje SKOJ-a i formiranje komiteta SKOJ-a za grad Banjaluku. Ovdje je već

[1]) Ivica Mažar, narodni heroj Banjaluke.

tada bio prilično velik broj radničke, studentske i srednjoškolske omladine koja se počela okupljati oko RKD »Pelagić«, RKD »Borac« i oko raznih literarnih i drugih srednjoškolskih organizacija. U gradu su bile tri srednje škole: Gimnazija, Preparandija (Učiteljska škola) i Trgovačka akademija. Mjesni komitet KPJ i SKOJ-a organizovao je i mnoge omladinske grupe; sa njima smo prerađivali materijale iz istorije radničkog pokreta, razvitka društva i drugo. Ove grupe su mnogo čitale i naprednu beletristiku. Pošto nije bilo mnogo primjeraka, knjige su kolale od druga do druga. U jednoj od tih grupa bile su: Ruža Oljača, Lepa Perović, Dušanka Ilić i Rada; sa njima sam održao nekoliko sastanaka u stanu porodice Oljača na obali Vrbasa. Već tada je Rada mnogo čitala i pokazivala veliko interesovanje za probleme radničkog pokreta. Međutim, odlukom CK KPJ, SKOJ je rasformiran i dosta ovih grupa ostalo je napušteno, ali mnogi mladi ljudi nastavili su rad u raznim naprednim organizacijama.

— Kao najistaknutiji i najpopularniji omladinski rukovodioci onoga vremena, ostali su mi u sjećanju Osman Karabegović i Ivica Mažar. Sjećam se — kaže Boško Šiljegović — na raznim sastancima se govorilo o potrebi daljeg proširivanja naprednog omladinskog uticaja, kako bi se još šire obuhvatila sva srednjoškolska omladina Govorilo se i o Trg. akademiji. Na Radu se već tada računalo kao na jednu od najistaknutijih omladinki u toj školi. Ostala mi je u živom sjećanju kao tih i nečujan radnik, bez ičeg posebno uočiljivog, ali i kao vrlo sposoban organizator i vrijedan aktivista. Naročito mi se usjekla u pamćenje slika Rade — omladinke koja je nekako prije i brže od mnogih naših drugarica raščistila sa šovinizmom, malograđanskim predrasudama i opterećenjima. Bila je iz srpske sveštеničke porodice, a voljela se i najbliže drugovala sa poznatim komunistom Safetom Filipovićem, što je bilo neobično i smjelo za shvatanja tadašnjeg društva.

— Pokojna Rada i sestra joj Nevenka — priča Đorđe Vranješević — zadojene su još kao djevojčice idejom slobode preko svog ujaka Branka Zagorca, koji je sa Principom bio u sarajevskom atentatu. Branko je tada tri godine odležao u hapsu i pušten je oktobra 1917. godine. U Pragu je diplomirao i docnije bio profesor na Građanskoj školi u Banjaluci. Bio je to

Zorica Mitrov, Ilija Mojsovski i Rada Vranješević na terasi — krovu Ilijine kuće u Skoplju 1937. godine.

istaknut intelektualac i napredan čovjek. Progonili su ga, pa je kasnije otišao u Vrgorac u Dalmaciju[2]).

Živio sam tada i službovao kao sveštenik u Han-Kolima, sa sjedištem u Rekavicama, devet kilometara od Gornjeg Šehera prema Manjači. Brankov otac je u ovom selu bio trgovac i Branko je često dolazio k nama, stupajući tako u prisan kontakt sa mojom djecom. Otada se Rada stalno družila sa takvim licima, koja su bila na crnoj listi tadašnjeg režima. Zbog toga je i sama doživljavala niz neprijatnosti...

Neki Lekić, Crnogorac, reakcionaran profesor, srušio ju je na popravnom ispitu iz matematike u II razredu Učiteljske škole koju je najprije pohađala. Prešla je zatim u Trg. akademiju. Promijenila je i nekoliko mjesta, ali zbog političke aktivnosti nigdje se nije mogla skrasiti...

— Negdje tridesetprve na Vrbasu sam upoznao te dvije sestre, Radu i Nevenku; bilo je pred veče na sedri, gdje sam doplovio sa Ružom Oljačom, a nedaleko njihove kuće na obali kojoj se uspinjalo jednim puteljkom. Vozao sam ih u čamcu — priča Ivica Makor. — Docnije sam se družio sa Nevenkom koja je bila učiteljica u Glogovcu, zaseoku sela Štrpci kod Prnjavora. Posjećivali smo je ja i Rada skupa, na biciklima, pa smo tako sve troje bili u svakodnevnoj blizini. Prosto su željele društvo naprednih ljudi, jer su već i same bile napredne. Rada se družila sa Ružom, a upoznao sam je i sa Vilkom Vinterhalterom i Veljkom Đorđevićem, pa smo sačinjavali jedno društvo. Iako je Nevenka bila starija, Rada je za svoje godine ozbiljnije djelovala.

Sreo sam je jednom, 1933, kad je išla s nastave u crnoj kecelji sa tašnom pod rukom. »Čestitaj mi, primljena sam u SKOJ« oslovila me sva radosna. Išla je, mislim, u drugi razred Trg. akademije. Sa »Fricom«[3]) se već zabavljala. I to je bilo nekako odmah ozbiljno. Nikad prije toga nije rekla: »Ovaj mi se sviđa, onaj...« To nije bilo obično zabavljanje; čitali su, izgrađivali se. Vrijeme im nije ututanj prošlo.

— Sa starijom sestrom Nevenkom došla je 1931. u kuću Branka Vukovića, sa kojim su bile u nekom srodstvu, i tu

[2]) Godine 1957. izašla su njegova »Sabrana djela«.

[3]) Safet Filipović je tada više bio poznat pod ilegalnim nadimkom »Fric«.

sam je upoznao — kaže Veljko Đorđević. — Tada sam već bio član MK KPJ u Banjaluci i ovamo sam češće navraćao, jer mi je Branko bio lični prijatelj, a i činio nam je razne usluge. U početku sam više vodio razgovore sa starijom sestrom, koja je bila učiteljica, u cilju pridobijanja za pokret. Radi nisam poklanjao pažnje. Smatrao sam je djetetom. Ona je, međutim, stalno željela i tražila da sa mnom razgovara. Jednog dana dugo smo šetali. Dok je požutjelo lišće opadalo s kestenova i meko nam se uplitalo u korake, dugo i dugo sam sa njom pričao o radničkom pokretu, o smislu borbe protiv diktature, jer vladao je strašan teror, o nacionalnom pitanju... »Kako vi to mislite da ćete srušiti ovaj režim i pobijediti?« pitala me. Nisam znao to praktično da joj objasnim, ali sam govorio da je pravda na našoj strani. Preporučio sam joj naprednu literaturu.: »Marksističko shvatanje istorije« i drugo. A zatim sam joj rekao sa mnogo obzira: »Rado, sad moram ići, imam još nekog posla...« Sigurno joj se učinilo da ja tu šetnju smatram kao sastanak dvoje mladih, pa mi je rekla: »Treba da se razumijemo. Znam da imaš djevojku i ne treba da to kriješ od mene. Ti se meni ne sviđaš kao muškarac, već želim od tebe da čujem ko su komunisti i zašto se oni bore«. Ostao sam zabezeknut. Nikako nisam mogao da spojim njenu djetinju fizionomiju sa tim rezonovanjem. Utisak je bio takav da sam ga i do danas sačuvao. Bila je neobična za to doba.

Ostao sam sa njom uvijek dobar drug i prijatelj. Zalazio sam i u njihovu kuću, davao sam joj literaturu, razgovarao sa njom. Ali sam stalno mislio da je premlada, da je krhke fizičke građe, pa sam se ustručavao da joj povjeravam akcije.

Prošao je dugi niz godina dok sam Radu ponovo »susreo«. Vršio sam dužnost komesara partizanskog aerodroma u Medenom Polju kod Bosanskog Petrovca. Uveli smo i svoj telefon, i tako održavali vezu sa Vrhovnim štabom i obližnjim komandama mjesta. Na tim žicama svakodnevno su se vodili obični partizansko-intentantski razgovori: »Jesi li nabavio kravu? — Stiže li krompir? — Pošalji mi konja...« Dan-dva pred Desant na Drvar, slične razgovore prekinula je Komanda mjesta u Petrovcu i u slušalici začuh nježan ženski glas: »De, pogodi ko je?« Nabrojao sam neke drugove iz partizana, a onda naglo zastah. Rada! Teško da bi se ikada sam prisjetio. »Vidiš, Veljko, kada smo ono po Banjaluci razgovarali, nismo znali da ćemo

baš mi biti ti, ta generacija koja će sprovoditi u djelo revoluciju o kojoj smo samo sanjali... Maštali, kao o dalekoj budućnosti!« Bila je tada član Oblasnog komiteta. Kazala mi je da je na putu za Drvar i da će po svršenom poslu svratiti kod mene u Medeno Polje. Osjetio sam koliko joj je drago što sam ovdje. Poslije tog razgovora ostao sam i po drugi put iznenađen. Nastojao sam da sa likom one male djevojčice u Banjaluci spojim ovu njenu veliku energiju i njenu funkciju.

— Radu Vranješević sam upoznala još kao djevojčicu, kao pionira naprednog pokreta iz 1934—35. Njen lik sam gotovo stopila sa tim vremenom, vezala ga za mladost banjalučkog omladinskog pokreta — kaže Lepa Perović. — Prije mog odlaska iz B. Luke na službu u Srbiji, upoznala sam neke od najstarijih ljudi radničkog pokreta: Veselina Maslešu, Filipovića i druge, a kasnije i neke omladince i omladinke, među njima Radu Vranješević i Ružu Oljaču. Istina, Rada je bila mlađa od ostalih. Vrlo mlada se vezala sa tom naprednom sredinom. Kasnije, kad god bi me zadaci ili prosto želja, naveli u moj kraj, zapažala sam kako taj pokret naočigled brzo, kao vatra raste, kako se širi. Obuhvatao je nevjerovatno brzo — nevjerovatno za današnje pojmove o onom vremenu i onim teškim političkim uslovima — gotovo svu banjalučku omladinu. Iz svog kraja odem upoznata sa mnogim mladim likovima koje je pokret obuhvatio, a kad se ponovo vratim, vidim da je sve manji broj banjalučkih porodica, bez obzira na političku pripadnost, iz kojih poneki omladinac nije obuhvaćen naprednom idejom. Oko partijskog jezgra, koje sam spomenula, u omladinskom pokretu se okupljalo i vezalo sve napredno. Mogu to slobodno reći, očevidac sam tog munjevitog rasta pokreta u banjalučkom kraju.

U tim svojim odlaženjima i dolaženjima sretala sam i Radu. Ostavljala je utisak blagosti i odmjerenosti. Ko je bolje nije poznavao, povjerovao bi da je tom svojom, moglo bi se reći prividnom, povučenošću bila sva okrenuta svojoj ličnosti. Ali, bio je to samo utisak. Kod nje nije postojao ni najmanji znak egoizma. Ta njena blaga, povučena priroda bila je odraz unutrašnje mirnoće čovjeka koji je u sebi raščistio sa mnogim zabludama i predrasudama ranijeg zastarjelog shvatanja društva i života uopšte. Bio je to znak da je pred nama čovjek koji

zna šta hoće, čovjek koji zna da čini sve ono što odgovara njegovom životnom shvatanju. Radin ideal bio je napredni omladinski pokret — Partija. Mnogim razgovorima i diskusijama, mnogim akcijama u kojima je učestvovala radeći u Pokretu, dokazala je da je za svoje godine rano sazrela. Imponovalo je biti u njenom društvu. I sama sam voljela, kad god su to prilike dozvoljavale, da budem sa njom i neko vrijeme prisno smo drugovale. Njen otac je već bio formiran građanski političar; pripadao je Zemljoradničkoj stranci koja je tada bila u opoziciji. Rada je umjela da u kući nađe zajednički jezik, da s ocem uspostavi dobar odnos, odnos koji nije bio kompromisan. Otac je znao da je Rada komunista, pa iako nije bio ni simpatizer komunista, mislim da nas je, u prvom redu kroz njenu već formiranu ličnost, poštovao. Iako je Rada tada imala tek 17—18 godina, umjela je i svoje drugovanje sa Safetom u porodici da sredi. Porodičnih trzavica nije bilo, mi ih nismo zapažali. Bila je to Radina umješnost, crta njenog karaktera. Ona, mlada djevojka, uspjela je da utiče na oca, zrelog čovjeka, oformljenog političara. To svjedoči da je Rada bila izrazito odmjerena, taktična i da se snalazila u najsloženijim ljudskim odnosima. Bez pretjerivanja mogu reći: bila je već završen čovjek! Zbog tih osobina, ponavljam, imponovalo mi je njeno društvo, iako je od mene bila znatno mlađa. To su moje impresije što sam u mnogim kratkim i dugim susretima ponijela o Radi Vranješević.

— Često je dolazila u stan Perovićevih — sjeća se Rahela Albahari. — Kao da je i sad vidim: prolazi kroz dvorište male kućice, a ja je, prekidajući začas igru s Dušicom Perović, pratim pogledom preko kriške crnoga hljeba namazane pekmezom, kako nestaje iza vrata. Kad bi Lepa — koja je poslije otpuštanja iz državne službe živjela u Srbiji — dolazila kući, sa Radom je ovamo ponekad navraćala i Dušanka Kovačević. Za nas djecu i omladinu banjalučku, komunisti su u ono vrijeme bili veliki autoritet; o njima se u našoj sredini govorilo s uvažavanjem pa i ljubavlju. Radu sam katkad viđala i na korzu. I odatle mi je u sjećanju ostala lijepa, skromna, tiha i mila. Davao se neki sovjetski film; glumica u glavnoj ulozi imala je kratko podšišanu kosu i Rada mi je po izgledu, držanju i nekoj unutrašnjoj ljepoti mnogo ličila na tu glumicu.

***

— Radu poznajem iz djetinjstva — priča Dušanka Stišović. — Po očevima smo i neki rod. Drugove iz prve mladosti najčešće pamtimo po nekom nadimku ili osobini, po nekoj životnoj zgodi. Katkad ustanovimo da su te naše rane impresije bile sasvim na mjestu; kod pojedinaca se baš te osobine iskristališu i podvuku. Rada mi je ostala u sjećanju po jednoj — diskusiji! Prvi put sam prisustvovala razgovoru takve vrste, i to slučajno. Bilo je u Prijedoru, u stanu njenog strica Branka, direktora prijedorske gimnazije, iz koje su tih dana premješteni mnogi profesori zbog svog naprednog stava. O tome je ona, još djevojče, diskutovala sa stricom na »ravnoj nozi«. Prvi put sam čula kako se otvoreno kritikuje i osuđuje nenarodna vladavina: šta sve rade »režimlije«, žandari i batinaši nad omladinom i naprednim intelektualcima po naređenju vlastodržaca. Danas tek mogu da ocijenim kako je Rada na tu temu znala da diskutuje i da razgovor prožme naprednim idejama. Iako veoma mlada, umjela je u toj polemici da dominira; ne povišenim glasom ili pozom nego baš svojim mirnim, jasnim izlaganjem, svojom zrelom razložnošću. Vidjela sam da je i stric zbog toga poštovao njeno mišljenje — iako to otvoreno nije smio da prizna — i diskutovao sa svojom sinovicom kao sa sebi ravnom. Istom tad sam osjetila Radu. Takvi trenuci se trajno u svijest urezuju. Da nije bilo tog snažnog utiska, ja bih je možda nosila u sjećanju kao milu, nježnu rođaku, ne mnogo stariju od mene, koja mi je i takva bila interesantna i svojim ophođenjem mi imponovala. Ovako, osjetila sam je kao čovjeka koji je rano, mogu reći isuviše rano, stekao svoje — ja! Čovjeka, koji je već tako rano znao da brani svoj stav. Takva je i svima nama, njenim vršnjakinjama, imponovala. Tako me je Rada kao ličnost vezala uza se i njoj dugujem svoje političko opredjeljenje. Osjećala sam: Rada je čovjek! Pravi čovjek! O njoj, o njenom karakteru, dugo sam tad razgovarala s mojim ocem.

Ispraćaj premještenih profesora pretvorio se u pravi protest režimu... U mnoštvu prisutnih mještana bili su i dr Mladen Stojanović, Muharem Suljanović, Esad Midžić i mnogi drugi. Dok sam slušala Radinog strica Branka Vranješevića kako se suznih očiju oprašta od svojih nastavnika i kolega, i dok je govorio jedan maturant, sjetih se Radinih riječi: »... protiv vladajućih i njihovog akta uperenog na prijedor-

sku gimnaziju i napredne nastavnike, po kazni razbacane u razna mjesta duž cijele Jugoslavije...« Taj ispraćaj dugo se pamtio i prepričavao u narodu i daleko van Prijedora. Bio je to podstrek naprednoj misli, dostojan odgovor svima onima koji su je gušili.

Jednom sam pozvana kod Radine tetke Milice Vranješević u B. Luku. Radu sam zatekla u tetkinoj sobi; upravo se nadnosila nad jednu nepomičnu drugaricu. Ime su joj krili. Rada mi je objasnila da je ova teško izmrcvarena u policiji i zamolila me da tog dana ostanem pokraj nje. Ta žena je zaista bila teško povrijeđena; ni mokriti nije mogla. Činile smo sve što smo znale da joj olakšamo muke. Morale smo je pomicati i podizati; sama nije mogla ni da se pokrene. Soba je bila do dvorišta, iza gimnazije, jer za povrijeđenu drugaricu se nije smjelo znati. Sa koliko se samo pažnje i nježnosti Rada brinula za sve što je ovoj trebalo! Shvatila sam kolika je njena ljubav za čovjeka. Kako je human i drugarski odnos imala prema ljudima! Dani topli, a izmrcvarena djevojka se muči u toj zamračenoj sobici gdje ni sunce nije smjelo da prodre. Bdjela sam nad njom i razmišljala o ljudskom životu, o pravdi i nepravdi, o nasilju, i u meni se dizao revolt protiv svega neljudskog, protiv režima koji »u ime kralja i naroda« radi protiv naroda.

Drugom prilikom pozvale su me Rada i njene sestre u goste. Živjeli su tada u selu Glogovcu kraj Prnjavora gdje su službovali Radin otac — sveštenik i sestra Nevenka — učiteljica. Majka im je bila starinskih shvatanja, a uz to i labilnih nerava, pa bi začas planula, ali se pod utiskom blagih riječi Radinog oca brzo stišavala. Kao iza olujnog oblaka kad sine sunce, u kući bi opet sve bilo u redu. Zbog toga smo se svi, pa i Rada, trudili da ne izazivamo majčinu nervozu. Jednom mi Rada reče da zamolim njenu majku neka nas pusti u »šetnju«; znale smo, meni kao gostu to neće uskratiti. Bilo je srebrno mjesečevo veče. U toploj noći čuli su se popci i zuka nevidljivih insekata. Čim smo izašle, Rada mi šapnu da odmah treba da idemo na groblje. Osjetila sam laku jezu od te pomisli, ali sam se ustručavala da to pred njom priznam. Potrudih se da odagnam neprijatno osjećanje, pa smo tiho koračale između spomenika i krstača. Usred groblja čekalo je nekoliko ljudi i Rada im priđe. Odmah sam shvatila da je to konspirativni sa-

stanak, pa sam ostala u prikrajku. Oni su među sobom nešto vrlo diskretno razgovarali, a zatim je Rada uzela od njih neke hartije. Čula sam kako je dogovoreno da se nađu za nekoliko dana u Banjaluci.

U tim kontaktima sa Radom, prateći njene diskusije s ocem i sestrom Nevenkom, znala sam po cijele noći razmišljati. Iako tada nisam poznavala, što se kaže, ni abecedu marksizma, osjećala sam: pravedno je sve što govore! Posebno sam zapazila koliko je razumijevanja imao Radin otac za te napredne diskusije svoje kćeri. Nikada između njih nije došlo do sukoba. Čak mi se činilo da se on namjerno pravi »nevješt«, kako i nju i sebe ne bi doveo u nezgodnu situaciju. Nije ju sputavao u naprednom mišljenju i akcijama, nije joj prigovarao što druguje sa najistaknutijim banjalučkim komunistima. Rada je prema njemu zauzvrat bila pažljiva, nježna kći; cijenila ga je i u ljubavi izdvajala od ostalih u porodici. Bilo joj je jako žao što su ga ustaše internirale u Srbiju; vjerovala je da bi on sigurno sa njom izašao u partizane.

— Otac Radin, prota Đorđe, odličan moj i životni i politički prijatelj — sjeća se dr Branko Čubrilović[4]) — vaspitavao je svoju decu da budu ljudi. Stara porodica Vranješević, iz Krupe na Vrbasu, davala je narodu prve učitelje i sveštenike. Isto tako, i dobre težake. Tu tradiciju narodnih ljudi oplodio je u svom porodičnom krugu prota Đorđe. Uvek je on lično služio primerom ne samo narodu nego i svojim potomcima, poštenjem, radinošću, jasnim i čvrstim karakterom.

Među decom odlikovala se Rada. Poznavao sam je iz malih dečjih dana, jer sam kao prijatelj a i lekar njihove kuće tamo često zalazio. Još u Štrpcima — srez Prnjavor prota Vranješević ušao je u život tamošnjih seljaka i kao Kočićev pristalica osnovao je, posle prvog svetskog rata, i politički pokret — Savez zemljoradnika. U tim prvim okršajima prote Đorđa sa raznim režimima, mala Rada je sticala i prva politička saznanja. Označen i proklamovan kao prota republikanac, otac je ujedno i učitelj dece, a naročito dinamične, uvek zamišljene i bledolike Rade.

---

[4]) »Čubro« — 1939. g. ministar poljoprivrede, kad je u vladu ušla HSS i SZS (op. M. B.).

Značajno je spomenuti Radino duboko prijateljstvo sa Safetom Filipovićem istaknutim političkim radnikom i članom KPJ. Jednom se poveo razgovor sa protom Đorđem, kako on kao pravoslavni sveštenik i član Srpske zemljoradničke stranke (SZS) gleda na odnose Rade i Safeta. On se osmehnuo i rekao: »Pa, kako bih mogao da gledam na odnose mladih ljudi?! Ta osećanja nikog od nas nisu mimoišla u mladosti.« Znao je da Rada pripada naprednom omladinskom pokretu i da je član SKOJ-a, a kasnije i član KPJ. Međutim, njihovi odnosi i gledišta, koliko sam opazio, nisu se nikada sukobljavali bilo po kojem pitanju. Čini mi se da je Radin otac veoma voleo svoju kćer i da je kroz ta osećanja prihvatao njenu aktivnost. On je tu njenu angažovanost smatrao više kao rezultat buđenja naprednih omladinskih snaga u borbi za slobodu i prava naroda Jugoslavije. Svakako da je Rada imala velikog uticaja na svog oca, a i njemu je imponovala njena politička aktivnost.

Rada je često dolazila u stan svoje tetke Milice, učiteljice, očeve sestre koja je tada stanovala više gostionice Jove Dimitrijevića u B. Luci. Mi, politički istomišljenici njenog oca, često smo navraćali u ovu gostionicu na razgovor, a kasnije bismo i sami odlazili kod Radine tetke na kavu. Kao po nekom dogovoru, zaticali smo i Radu kako sedi sa drugaricama i drugovima. Kako su ovi susreti bili česti, siguran sam da je Rada stan svoje tetke koristila za svoje sastanke s omladincima. Po tonu tih razgovora zaključujem da je Rada bila vođ ove grupe; ostali su veoma respektovali njena mišljenja. Sastanci te oduševljene omladine bili su redovna pojava u tetkinom stanu, nedeljama i mesecima. Sećam se sastanka u njihovoj kući, o kandidaciji za izbore protiv Jeftića, 1935, kada je sve naše razgovore Rada vatreno pratila, prosto gutala naše opozicione planove. Posluživala je umesto majke Anđe koja je ležala nešto bolesna. Za izbore 1938. kad je Udružena opozicija ponovo izašla sa jednom listom — V. Maček — protiv Stojadinovića, komunisti su se opet angažovali u predizbornoj agitaciji, istupajući tako ilegalno protiv režima.[5]) Verovali smo da nam tu

[5]) Safet Filipović: »Ja sam ispred part., organizacije B. Luke, sa još nekim drugovima, bio angažovan u predizbornoj agitaciji i dolazio u vezu sa opozocionarima.«

stoje sigurni putevi u agitaciji, gde su ove mlade snage nosile zastavu naprednih ideja. Sve su to bila lica koja smo često sretali na »šoljici kave« kod sestre prote Đorđa. U jednom razgovoru između mene i dr Filipa Čondrića,[6]) — jednog od vođa HSS, — šta će biti sa tzv. Narodnim sporazumom,[7]) ako mi iz SZS ne uspemo u svojoj akciji za narodna prava, on je rekao: »Vidiš li Radu i Safeta!? Ako mi ne uspemo, oni će to svakako učiniti... Jednoga dana, svakako!« On je takođe verovao u vitalnost ovih omladinaca. Pred rat, u vreme jačanja Narodnog fronta, svi ovi omladinci učestvovali su u rasturanju »Kočićevog razvitka« i »Seljačkog prava«, organa SZS u kojima su katkad sarađivali komunisti, kao i lista »Narodna pravda« koji je izdavao Mjesni komitet KPJ B. Luke. Jednom sam od B. Zagorca, njenog ujaka, dobio sto brojeva »Seljačkog prava« i sve dao Radi, a ona je to preko svojih veza rasparčala za nekoliko dana.

Stotine crtica iz njenog života već su poboravljene, ali ovo što sam rekao urezalo se u moje sećanje kao svetao primer političke delatnosti Rade-omladinke koja je svoju mladost, kao docnije i svoj život, dala za našu novu Jugoslaviju.

U SKOPLJU

— Rade i njene porodice sjećam se naročito jasno poslije njihove porodične tragedije. Plivaujući niz struju Radin jedini brat utopio se u Vrbasu, što je uzbudilo čitav grad — priča Mara Mitrov. — Zatim, po tome što je i njeno ime pominjano prilikom srednjoškolskih demonstracija i štrajkova protiv režima 1935. kada je u Banjaluku dolazio ljotićevac Hodjera. Bilo je svađa i prepirki između profesora i đaka. I Dušanka Kovačević je tada izbačena iz škole, a i Rada koja je otputo-

[6]) Safet Filipović: »Lično sam se poznavao sa dr Condrićem pa sam s njim, skupa sa još nekim drugovima, vodio razgovore o zajedničkom istupanju na izborima 1935. godine.«

[7]) Udružena opozicija: Demokratska, Radikalna, Zemljoradnička i Jugoslovenska nacionalna stranka, sklopila je 1937. u Bgd-u Blok narodnog sporazuma sa Seljačko-demokratskom koalicijom u Zgb-u: HSS — Hrvatskom seljačkom strankom i SDS — Samostalnom demokratskom strankom.

vala, mislim, najprije u Beograd a odatle u Skoplje. Dušanka je otišla u Sisak; građani su joj dobrovoljnim prilozima pomagali da se tamo školuje, jer je bila siromašna. Radi je otac slao novac. O njoj se pričalo kao o istaknutom komunisti, kome je zbog političkog rada onemogućeno da pohađa školu u B. Luci.

U maju 1936. doselila sam sa porodicom u Đevđeliju, gdje je moj muž radio kao veterinar. Djeca su mi radi školovanja stanovala u Skoplju, pa sam im dva-tri puta mjesečno odlazila vozom...

— U Skoplju sam privatno polagao sedmi razred gimnazije — kaže Vojo Mitrov. — Tako sam se, u školskoj godini 1936-37. skupa sa sestrom Zoricom nastanio kod porodice aktivnog oficira u blizini parka. Jednog predvečerja, u septembru, posjetio nas je naš brat Danko pred svoj odlazak u Španiju, kamo se spremao kao dobrovoljac. Želio je da se sa nama oprosti, mada za njegove namjere nismo znali. Doveo nam je jednu vitku djevojku. Kako smo se samo obradovali saznavši da je i ona Banjalučanka; sada smo ovdje svi bili Banjalučani! Posebno drago nam je bilo što je naša nova poznanica ona Rada o kojoj smo već slušali, kako je zbog naprednih ideja izbačena iz Trgovačke akademije u B. Luci i kako je prešla ovamo da bi završila školu. I ona je bila jako zadovoljna ovim susretom. Otada smo ja i sestra gotovo svakodnevno bili sa Radom. Nisam u to vrijeme bio organizovan i nisu mi poznate pojedinosti, ali znam da je politički radila sa naprednim đacima i družila se sa mladim komunistima u Trg. akademiji; imala je tu i drugarica koje su je obilazile. Naš stan je koristila za razne sastanke. Mi smo ponekad bili prisutni, vodeći računa da ne učestvujemo u onome što se raspravljalo, a najčešće smo ih ostavljali same. Evo, kako se Zorica toga sjeća: »Bila sam u šestom razredu. Znala sam da je vrlo aktivna i da oko sebe okuplja omladinu, ali ona mi iz svoje visoke konspirativnosti nikad nije povjerila šta radi. Uvijek je bila strogo pravedna. I, uvijek mi je imponovala svojim držanjem. Kad god mi se desilo da ne znam kako da postupim, pitala sam se: Šta bi Rada sada učinila? Najčešće su joj dolazili neki drugovi iz njenog razreda; sjećam se samo imena Stojan i Ljubica. S jednim od kolega diskutovala je o borbi u Španiji, a ovaj je

izjavio: »I ja bih se borio, kad bi kod nas došlo do revolucije.« Ja sam na to primijetila: »Ideja je ideja, bez obzira gdje se bori!« Rada je sa tim odgovorom bila veoma zadovoljna i pohvalila me, što je meni bilo naročito drago. Inače, Rade se sjećam kao vrlo druželjubive i vesele djevojke. Ponekad su me ona i njeni drugovi vodili na predavanja; ne znam da li je to bilo u sindikatu ili u nekoj drugoj organizaciji. Teme su, čini mi se, bile iz društvenih nauka. Osjećalo se da je ona u toj sredini srednjoškolaca po stupnju izgradnje bila najzrelija i najodgovornija.«

I Boško Šiljegović je Radu sreo u Skoplju, 1937-38, gdje je bio na studijama. »Kretala se — kaže on — u društvu naprednih studenata. Omladinska odganizacija skopskog fakulteta ubrajala je Radu među najnaprednije srednjoškolke. Smatrana je kao najodgovornija drugarica na koju se moglo računati. Bilo je očevidno da je smjela i hrabra, što je bilo značajno mjerilo za komunistu u tom vremenu. Njeno držanje u političkim akcijama bilo je pomalo u raskoraku sa njenom fizičkom snagom i izgledom. Njena snaga i smjelost proizlazili su iz svjesnog idejnog uvjerenja borca za bolji i pravedniji život.

Jednog dana napredna studentska i radnička omladina Skoplja organizovala je zajednički izlet u okolinu manastira Nerezi. Uveče smo se vraćali biciklima. Rada je sjedila na biciklu sa Ilijom Kišićem, studentom filozofije, koji je kasnije poginuo u NOB-i. Žandarmi, koji su pratili naš rad i priredbe na izletu, nisu mogli taj put naći nikakvu zakonsku zamjerku i zakačku nego da »saobraćajni propisi ne dozvoljavaju vožnju biciklom udvoje«. Povodom toga nastalo je objašnjavanje između nas i žandarma. Radin glas se najviše čuo. Ubjedljivo je branila naše pravo. Naravno, to je utjecalo na ondašnje vlasti kada su nam odmjeravale kaznu za »kršenje saobraćajnih propisa«.

U ratu sam je sreo tek 1943, negdje u ljeto, u okolini Drvara. Bila je poznat i sposoban partijski funkcioner. Čudnovato, nikada prije nije tako sićušno i nježno djelovala. Nekako sitna u vojničkoj uniformi, s revolverom i bombama oko pasa, ličila mi je na djevojčicu. Činilo mi se da je to sve za njen rast preteško. Za njenu smrt sam čuo poslije desanta na Drvar. Kad god se pomene taj desant, iz moga sjećanja izroni sitni, nježni, a po herojstvu veliki lik Rade Vranješević.

— Znam da je saradivala — kaže dalje Vojo Mitrov — sa advokatskim pripravnikom, zvanim »Vaso Gluvi«, koji je bio član KPJ i dolazio joj na razgovore, kao i sa studentom Alijom koji je tek bio došao sa robije. Alija je bio bez jedne noge; stanovao je u siromašnoj kućici na periferiji Skoplja, mislim u pravcu za Tetovo. Sakupljali smo se u Alijinom stanu i tu nas je zatekla policija. Smatrali su da je to neki ilegalni sastanak. Iako sam bio najmanje »kriv«, na meni su se »slomila kola«, jer nisam imao đačkog statusa. Protjeran sam u Đevđeliju. Sestra mi je ostala sama i Rada ju je odmah pozvala da kod nje stanuje. Dijelile su dvokrevetnu sobu i hranile se kod gazdarice Makedonke. Zorica se sjeća: »Uvijek je bilo smijeha kad smo jele, jer hrana je bila veoma zapaprena pa smo kihale, kašljale i suzile.«

— Jednog dana — priča Mara Mitrov — dobijemo pismo od veterinara Markova, prijatelja moga muža, u kome nam javlja da je naš sin Vojo uhapšen u Skoplju. »... Čudim se da ti, kao stari nacionalista, imaš sina komunistu... Kako to da se tvoje dijete odalo tome... Tvoj sin druguje sa jednim zloglasnim komunistom Radom Vranješević... Ali, izdejstvovao sam da se pusti — pisao je naš prijatelj — samo, mora da napusti Skoplje i ne smije više ovamo da se povrati.«

Stanovali smo na carinarnici, više željezničke pruge, i sjećam se kad se odozdo pojavio Vojo sa koferom u ruci. Kroz dva dana i Rada je došla k nama, i ostala desetak dana da se odmori. Ali ni ovdje nije mirovala. Jednom je trebalo da se pošalje nešto po vezi u Skoplje. Naša kćerka Zorica imala je tek 16 godina i njen otac ih je upozoravao da ne uvlače djevojku u opasnosti. Ipak, Zoricu su poslali i ona je odnijela pismo.

Bila je osjećajna. Jednog popodneva sjedili smo u bašti i u razgovoru ona reče: »Joj, što mi je žao što moji roditelji stare!« U akcijama i drugarstvu sa mojom djecom, Rada je i meni postala bliska; sa njom sam bila prijatelj, a našle smo se i u zajedničkom radu...

— Nešto docnije — kaže Vojo — Rada i ja smo se našli u Velesu. Ona je ovdje imala sastanak sa pjesnikom Kočom

Racinom.[8]) Odsjeli smo i prenoćili kod njegove tadašnje drugarice, studentkinje zvane »Sele«. U uskoj strmoj uličici Koča je imao svoju grnčarsku radnju i sjećam se da nam ju je pokazivao. Upravo je bio došao sa robije. Drugom prilikom, Rada i Zorica su posjetile bolesnu Sele i ona im je čitala jednu od Racinovih najljepših pjesama »Tutunoberačite«. Ovdje nismo dugo ostali, jer nas je na ulici ponovo uhvatila policija i odmah poslala nazad: mene u Đevđeliju a Radu i moju sestru u Skoplje. Žandari su nas sproveli na željezničku stanicu i čitavo vrijeme čuvali. Radin voz je išao prvi. Nikad neću zaboraviti taj prizor: Rada se penje na posljednji prag otvorenog vagona i, u momentu kada voz polazi, pozdravlja nas stisnutom pesnicom naočigled mnogobrojnog svijeta na peronu. Iz mase su to posmatrali i desetak žandarma i agenata. I u tim, da kažem »sitnim«, sukobima sa policijom, agentima i žandarima, ona je bila hrabra. Držala se dostojanstveno. Ignorisala ih je i riječima i stavom. Ali je bila i borbena, čak izazovna, kad se opirala njihovim »mjerama«, i smišljeno ih je ponižavala. Ovome sam se divio tim više, što sam znao njen stav prema hapšenju. Ona se zarobljeništva nije samo plašila; kao slobodan čovjek, ona se sa njim nije mogla da pomiri, jer ropstvo je borca pretvaralo u pasivni objekat, sprečavalo ga da se bori.

Mnogo je zavoljela Makedonce zbog načina kako su nas primili, kao i zbog njihove revolucionarnosti koja se ispoljavala naročito u nacionalnom pitanju. Govorila nam je da je sretna što je upoznala Makedoniju i čitav taj kolektiv naprednih, borbenih i jednodušnih ljudi. Do kraja svoga boravka u Skoplju, ona je toplo i iskreno doživljavala »divne makedonske drugove«.

U prvom redu bila je ozbiljan revolucionar, ali trudila se i da završi školu. Govorila nam je da će tako biti sposobnija da više doprinese Partiji. Željela je da se posveti revolucionarnom partijskom radu. Došlo je i proljeće... Bližili su se ispiti. Često bi navečer dolazila kod nas i radila školske zadatke kojih je bilo mnogo.

Ljude je mnogo voljela; sa njima je uvijek željela da podijeli i brige i radosti. Naročito jasno se sjećam njene sposobnosti da se uživljava u sve što čini, da se oduševljava za

---

[8]) Kosta Apostolov Solev, pjesnik revolucionar, poginuo 1943. godine u NOB-i.

sve značajno oko sebe. Imala je ono prefinjeno, strastveno osjećanje za ljepote i vrijednosti života. Umjela je da zapazi i da osjeti prave vrijednosti, i u čovjeku i van njega. Mogla je uvijek nečim da se zanese: lijepom slikom, muzikom, knjigom, cvijetom, uspjehom neke akcije, a nadasve čovjekom i da nađe smisla i radosti i u naoko sitnim stvarima i pojavama.

— Došla je u Skoplje negdje sredinom ili pri kraju školske 1936/37. godine kada smo bili u trećem, i ostala da završi taj i četvrti razred Trgovačke akademije — priča Ilija Mojsovski. — Našli smo se u istom razredu. Devojke su sedele u svojim crnim keceljama u prvim klupama, mi pozadi. Od početka je ulivala poverenje. Zato ne mogu da se setim kako smo se zapravo upoznali. Izazivala je simpatije svojim prosto cvrkutavim govorom, s tim bosanskim naglaskom. U početku je stanovala kod neke školske drugarice.

Ja i ostali drugovi iz trg. akademije bili smo napredni, ali sve je to bilo nekako divlje. Osećali smo se Makedoncima! Bilo je tu đaka iz cele Jugoslavije. Zbližavali smo se u zajedničkim istupima: bilo protiv nastavnika bilo u raznim diskusijama u literarnoj družini »Njegoš«. Uz te i takve razgovore Rada i ja smo pošli k meni, kao drugovi, i ona je izrazila želju da se preseli k nama. Moja majka, krojačica, izdržavala je mene i sestru koja je već bila završila trg. akademiju i tražila zaposlenje. Doći do dinara bilo je teško. Zato smo povremeno držali ponekog stanara. I Rada je ostala sa nama, na stanu i hrani.

Kod nas mladih bilo je najjače izraženo tzv. »Makedonsko pitanje«.

Mada sam i od drugih slušao tumačenja »Makedonskog pitanja«, mogu da kažem da nam je upravo Rada najprikladnije, najtoplije i najsuptilnije u tome podršku i moralnu snagu davala, iako je govorila srpski. Ona je vladala tim problemom. »Makedonci mogu da ostvare svoja nacionalna stremljenja: da imaju svoju državu, jezik, književnost... da im se priznaju svi oni elementi koji ih inače čine nacijom« — govorila nam je i tumačila to naučno, raskrinkavala buržoaski poredak i velikosrpsku dominaciju. Nije se tada upotrebljavao termin »Partija« već »radnički pokret«, »klasno opredeljenje« itd.

Delovala je jako ozbiljno, ali u školi se ponašala kao pravi đak. Učestvovala je u nestašlucima. Sećam se profesora Zagorskog, starog čoveka, malo konfuznog, koji nam je predavao istoriju. Kod njega na času uvek galama; olovku smo mu iz ruke uzimali! Jednom se dogovorismo da budemo mirni. Da se muva čuje! Sedeo sam u poslednjoj klupi i uredovao kod muškaraca, a Rada kod devojaka. Uđe Zagorski, a redar saopšti ko je prisutan i sede. Svi prelistavaju udžbenike, gledaju preda se. On oseća — nešto fali! Ali, ne doseća se. »Hm-m-m-m, šta vam je?« Tišina. Tad se razjario: »Sve, ali ovo ne, a-a-a, ovo ne mogu!« Onda se na mene ustremio: »Ti si mi ga tu ovo uredio!« Navikao je bio da nas ućutkuje i zapisuje. Rada je uživala u efektu šale. Drugi profesor zamolio je učenika Boru Martinovića da mu odnese sat kod sajdžije. Ovaj se vratio i basom, kojim je inače pevao u horu, reče: »Ostavio sam ga, puknuo mu jaj.«[9]) Rada se zahihotala i sve nas zasmejala, što je potrajalo oko pola časa. Književnost joj je dobro išla. Imala je malo kubure sa stručnim predmetima. »Đavo ih nosio, dokle ćemo sa tim da se mučimo«, znala bi reći.

Inače, izvanredno se bila uklopila u našu porodicu. Prizemna kuća na broju 12 u Ulici Kneza Miroslava, imala je malo dvorište obraslo lozom, divljom i pitomom, bunar i zasebnu kuhinjicu, tako nisku da smo se unutra jedva mogli uspraviti. Leti smo se okupljali za stolom ispod loze, na klupama, okruženi raznovrsnim i bujnim rastinjem i cvećem u saksijama. Na ravnom krovu-terasici smo se sunčali. Rada je svoju sobicu delila sa mojom sestrom. U baštici kod bunara proveli smo mnogo prijatnih časova. Volela je sedeljke. Pevamo, pričamo, šalimo se. I to je trajalo satima. Imali smo mali domaći hor. I u školi smo pevali i svirali. Nije mogla ništa da posmatra mirno, u svemu bi potpuno učestvovala. Upotrebljavali smo, daleko više nego danas, reč komunizam, maštali o jednakosti, o besklasnom društvu i o Sovjetskom Savezu kao o bajci.

Drugovala je sa kolegom Stojanom Nikolovom, koji je stanovao stotinak metara od nas. Nikolov je imao široka poznanstva sa istaknutijim komunistima i Rada se preko njega i sa njima povezala, kao sa Kočom Racinom, a posebno sa fakultetom koji je bio nosilac naprednog pokreta. Uopšte uzev, po-

[9]) Srafić.

kret u Skoplju bio je tada slab. Sa Stojanom je odlazila i advokatu Stefanovu, poznatom komunisti, koji je 1941. godine streljan od Bugara. Čini mi se da je svaki svoj trenutak upotrebila za delovanje. Naša đačka veselja, žureve, priredbe iskoristila je, skupa sa drugovima, za idejni uticaj. Novoj sredini se potpuno prilagodila. Nisu je smatrali strancem. Nikom ni na pamet nije palo da pita otkuda je došla i zašto. Povezala se sa širokim krugom istaknutih naprednih ljudi i odmah se uklopila, snašla i stvorila krug prijatelja. Kao da je ko zna kakve preporuke imala, a stvarno nije. Sama je to postigla.

U susednom selu Sinđelići živeo je lep i simpatičan radnik Alija Alijević,[10]) koji je nesretnim slučajem izgubio nogu do kuka. Tek je bio došao iz Mitrovice, gde je odležao na robiji godinu dana zbog »antinarodne delatnosti«. U maju mesecu, o raspustu pred maturu, pozvani smo kod njega »na izlet«: Rada, ja i moja drugarica, Vojo Mitrov i Stojan Nikolov. U svojoj staroj kućici, u sobi sa minderima i ćilimima, Alija nam je pričao o zatvorskom životu i tegobama, o drugarstvu, o učenju... Budno smo ga slušali i, za svaki slučaj, na papiru se igrali »pomorske bitke«. Zatim smo tiho pevali: »Crven je istok i zapad...« Tog dana vratili smo se mirno. Sutradan smo opet došli. I tad, usred razgovora, utrča mali Alijin brat i prošaputa: »Policija!« Tek što Alija: izusti »Ne bojte se«, upadoše njih trojica, jedan u uniformi, narediše »ruke u vis« i počeše da pretresaju i nas i sobu. To je duže potrajalo. »Šta tražite, ja sam svoje odležao...« negoduje Alija a oni prete: »Ako treba, i kuću ćemo ti srušiti.« »I platićete«, ne da se Alija. Kad su sve isprevrtali, izdvojili su na stranu mene i Nikolova skupa, a Radu i ostale ponaosob. Ispitivali su ih pojedinačno, a zatim doveli nas trojicu. Pitaju mene: »Otkud ga znaš?« Stvarno, sećao sam ga se sa literarnih sastanaka kao delegata iz Medrese, koju je Alija završio. »Šta, i odmah si ga zavoleo?« »Nije žena da ga volem«, velim i svi prsnuše u smeh. Osuli su pretnjama... Radu su poveli sa sobom u kolima i na pola puta je izbacili van. Hteli su da nas rasprše. Na ulazu u Skoplje, kod kumanovske trošarine gde se obično vršila kontrola prevoza, Rada je već pola sata stajala i raspravljala sa žandarmima kad smo naišli ja i Stojan. Nije ponela đačku knjižicu i upinjala se da im razjasni svoj položaj, a oni, gedže, ništa! Rekoh im da

[10]) A. Alijević — poginuo.

je ona kod mene na stanu. Oni, opet — ništa! Mi navalili da je puste. Povedoše je prema »kvartu« a mi u stopu za njima. Najzad su je pustili. Otada smo stalno strepili.

Maturu smo pripremali svi skupa, u grupi. Po cele noći smo učili, čas kod mene čas kod drugih. I zbog oca joj je bilo stalo da završi školu. Posle mature smo se dopisivali još neko vreme.

— Dok je 1937. boravila u Skoplju, nalazio sam se na izdržavanju kazne u Sremskoj Mitrovici — sjeća se Safet Filipović. — Jednoga dana među ostalim kažnjenicima i ja sam prozvan za posjetu. U prvi mah sam mislio da mi je došao neko od moje porodice, ali iznenađenje je bilo veliko: u redovima posjetilaca stajala je — Rada! Pošla je iz Skoplja i u vozu se upoznala s majkom jednog druga koji je ovdje također izdržavao kaznu, pa su došle zajedno. »Nisam mogla proći kroz Mitrovicu a da se ne svratim« — rekla je. Isto je učinila u zimi 1936. dok sam ležao u istražnom zatvoru u Crnoj kući u Banjaluci. Izdejstvovala je posjetu preko nekog svog rodaka — javnog tužioca, iako su je od toga odvraćali. Rada je općenito bila pažljiva prema ljudima, pogotovo kad su se nalazili u teškom položaju.

Kada je 1937. završila trg. akademiju, dugo nije mogla dobiti zaposlenje i živjela je kod svojih roditelja u selu Glogovac — Štrpci kod Prnjavora. »Tamo je sa mnom — sjeća se njen otac — često diskutovala o politici. Dugo u noći čitala je knjige, naročito izdanja »Nolita«. Sve je, mislim, pročitala! Oni su, komunisti, faktički imali dosta literature i Rada je do nje lakše dolazila, pa je imala jak uticaj i na sestru Nevenku. Knjige sam im 1935. i sam sakrivao... Više puta, kad je bilo kritično, Nevenka mi je davala čitav naramak zabranjene literature govoreći: »Evo, sakri«. Ona je imala jedan težak sukob s vlašću, kao učiteljica, htjeli su je i »skinuti«. Prema nama starima Rada je vrlo nježna bila. »Kako smo, oče Đuka?« pitala me obično dolazeći s vana i, stavši iza mojih leđa, obavijala mi ruke oko vrata.« Povremeno je odlazila u Banjaluku i sve vrijeme provodila u krugu drugova; pohađala je razna predavanja i priredbe »Pelagića«, KAB-a, »Borca«. Kući u selo vraćala se s koferom punim knjiga, koje su zatim kružile po selu, najviše među mladima.

U BEOGRADU

Početkom 1939. dobila je napokon mjesto u Savezu činovničkih zadruga u Beogradu. To ju je naročito veselilo: otići iz sela i započeti samostalan život. Odmah po dolasku stupila je u vezu sa naprednim ljudima i upisala se u »SBOTIČ« sindikat bankarskih službenika. »SBOTIČ« je u to vrijeme bio jedno od žarišta naprednog sindikalnog pokreta. U njegovim redovima su djelovali mnogi članovi KPJ. Nakon svih peripetija: izbacivanja iz škole, boravka u Skoplju, dugog čekanja na posao, ušla je u jednu takvu sredinu! Često mi je pisala kako je sretna. Sredinom 1939. došao sam i ja u Beograd. Bila je nekako izmijenjena, našla je sebe u tom novom radu, njene želje i sposobnosti su došle do izražaja. Veliki dio svog vremena provodila je u prostorijama ove organizacije, na raznim sjednicama i konferencijama.

Sjećam se njenog prvog učešća u demonstracijama. Te noći, u jesen 1939, zajedno smo došli na zborno mjesto na Slaviji. Nešto ranije, idući ulicama, otkrili smo jedno drugom da su noćas demonstracije. Jedno vrijeme bio sam vezan za partijsku ćeliju »SBOTIČ«-a i sa njenim članovima sam tada išao na razne akcije. A i Rada je kao njen aktivan član dobijala zadatke. — Snažno je doživjela te demonstracije, pogotovo, zbog njihove siline. Sva ustreptala, iznosila mi je kasnije svoje utiske o učesnicima, o napadima žandarma i agenata, o pucanju... Sa jednom grupom je bila jurena, preskakali su neki zid... Nazvala je to svojim borbenim krštenjem.

— Učestvovala je u nizu političkih akcija i demonstracija — sjeća se dalje Safet Filipović — počev od one povodom štrajka radnika fabrike aviona i one 8. septembra 1940. pri dolasku Sovjetske delegacije, pa sve do demonstracija 27. marta 1941. KPJ je uvijek radila na uspostavljanju diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a. I prvi dolazak Sovjetske delegacije trebalo je dočekati sa vidnim manifestacijama. Međutim, režim je sve učinio da do toga ne dođe. Ogromnu masu okupljenih radnika, studenata i građana potiskivali su što dalje od željezničke stanice. Žandarmi su nas gurali sve dalje, da ne bismo vidjeli stanični ulaz, a i da sovjetski ljudi ne vide okupljeni narod. Kroz Nemanjinu ulicu smo s velikom masom svijeta i mi bili doprli na stanicu, ali su nas odatle istjerali

agenti i žandarmi; nas desetak otišli smo preko puta i sjeli pred jednu kafanu, zadovoljni što smo izabrali tako lijepo mjesto. Ali, naša radost ne potraja dugo. Ispred kafane se odjednom zaustavio auto, ispalo je nekoliko agenata i razjurilo nas. Povukli smo se Balkanskom ulicom do pred hotel »Prag«. Delegaciju su odmah po njenom dolasku odveli najkraćim putem do hotela »Srpski kralj«. Sve one koji su se skupili u Balkanskoj ulici i pokušali da se, uz povike »Živio SSSR«, probiju na Terazije, sprečili su gusti kordoni žandarmerije. Razbili su nas u nekoliko grupa. Jedna poveća grupa, u kojoj je bila i Rada, uspjela je da se dočepa Terazija, ali i tamo su naišli na žandarme. »Znaš šta sam vidjela? U ovoj ozbiljnoj situaciji bilo mi je smiješno — pričala mi je kasnije. — Pred hotel »Balkanom« stajao je jedan otvoreni agentski auto, a u njemu dvije drugarice s buketima cvijeća! Trebale su ga predati sovjetskoj delegaciji! Umjesto toga, sjede u policijskom autu i čekaju da ih odvedu u zatvor!«

— U međuvremenu preselili smo se u Bačku, gdje se moj muž bavio privatnom praksom — kaže Mara Mitrov. — Kada se 1940. Zorica upisala na fakultet, bila je nekoliko dana kod Rade, dok ne nađe stan. Rada je imala garsonjeru i tada je stanovala skupa sa svojim drugom »Fricom«. Često sam joj odlazila tokom 1939—1940. godine, kada sam nastojala da se Danko pusti iz logora u Francuskoj, gdje su bile internirane međunarodne brigade. U Beograd sam dolazila dva puta mjesečno na sastanke Odbora za pomoć španskim borcima. Ona nije bila u odboru, ali je bila vrlo aktivna u grupama, u iznalaženju veza i u organizaciji same pomoći. Tako je preko Crvenog krsta sprovedeno sakupljanje i slanje paketa za »Špance« — Jugoslavene, sve dok Jugoslavenska vlada nije stavila zabranu, što je tada bio jedinstven slučaj u svijetu. Sastanak našeg Odbora za pomoć španskim borcima održavali smo strogo ilegalno. Rada nam je u tome pomagala. Po njenom uputstvu, našli bi se tajno u određenom privatnom stanu, u toliko i toliko sati, gazdarica bi nam davala ključ, a sama bi odlazila u kino. U Odboru sam sarađivala sa Duškom Nikolišem čiji je brat, dr Gojko Nikoliš bio španski borac i također se nalazio u logoru u Francuskoj. Okupljali smo se i u restoranu »Kasina«.

Centar za naše dogovore bila je studentska »Bačka menza« u kojoj su svo osoblje sačinjavali studenti. Tu su se hranili svi, i Srbijanci i Bosanci. Tamo je i Rada sa mnom odlazila i primala razna zaduženja: naći stan, prenijeti poruku, pomoći da se nešto sakupi... Organizovala je i široko sakupljanje potpisa za »Manifest« simpatija našeg naroda prema španskim borcima.

Rada je bila u toku svih događaja i zbivanja. Sjećam se kako je među prijateljima raspačavala naprednu literaturu i vodila marksističku propagandu. Kad je počela da pristiže i da se prevodi sovjetska i ostala literatura, odvela me kod knjižara koji je držao radnju ispod »Balkana«, kod poznatog restorana »Tri burenceta«, i rekla mu: »Evo, bilo kada gospođa da dođe, dajte joj što god ima novo, čim stigne iz Rusije.« Bili su to prevodi na srpskohrvatskom jeziku, a i razne brošurice na stranim jezicima. Knjižar je bio ljevičar i samo po vezi je izdavao knjige.

— Najveću radost doživjela je početkom 1940. — sjeća se Safet Filipović — kad je primljena u članstvo KPJ. Odmah me je našla i obavijestila. Oči su joj bile pune suza; nije mogla mnogo ni da govori. Stalno je ponavljala: »Ovo je moj najsrećniji dan u životu!« Od pokojnog Vule Antića, s kojim sam zakratko bio partijski povezan, saznao sam da će Rada biti primljena, ali joj to nisam rekao. Otada pa sve do 1. maja 1941. Rada je aktivno radila u partijskoj ćeliji »SBOTIĆ«-a i sudjelovala u legalnom životu ove organizacije. Sva se bila predala tom poslu. Kao i u Banjaluci u školi, tako i svom radu u ustanovi, u Savezu, nije posvećivala neke naročite pažnje. Dobijao se utisak da bi željela samo partijski da radi. Stalno je čitala marksističku literaturu, razne partijske materijale, proglase CK KPJ i PK Srbije, i nastojala da ih što temeljitije prouči. Često smo neke stvari zajedno proračivali, diskutovali o stavovima, o liniji KPJ u onom burnom predvečerju drugog svjetskog rata. Za svaki partijski ili neki drugi sastanak Rada bi se pripremala i stalno nešto zapitkivala. Govorila je: »Hoću, kad na sastanak idem, da su mi stvari jasne, da i ja mogu diskutovati.«

— Pljuštala je novembarska kiša kada smo po dubokom seoskom blatu stigli do kuće Radinih roditelja u Srpcu — priča

Slobodanka Gajić. — Tu sam 1938. sa svojim drugom bila na odmoru kod rođaka, pa smo mogli posetiti i Radu. Za mene je to bio prvi susret sa njom, ali nezaboravan: neposredan i prijatan kontakt! Primila nas je u kuhinji gde smo sedeći na sećiji dugo razgovarali. Sva treperava, o svakoj stvari je pričala s oduševljenjem, svetlih očiju, i unosila se u ono što govori. Njena glatka kosa, muška košuljica i džemperić delovali su skromno ali vrlo uredno. Zanimala se za drugove i žalila se na dosadu...

Kad sam se septembra 1939. zaposlila u Savezu nabavljačkih zadruga,[11]) zatekla sam tamo i Radu. Radila je kao službenik knjigovodstva na prvom katu, a ja na četvrtom u »Zadružnom osiguranju«. Partija je u to vreme bila naročito aktivna u organizovanju marksističkih kružoka. Lično je »obrađivan« svaki pojedinac. Kod nas su kružokom rukovodili Rada i drug Habuš. Sastajali smo se u njenom stanu u Krunskoj ulici, obično nas pet, šest, jer zbog stroge konspiracije nastojalo se da kružoci budu što manji. Izučavali smo Istoriju SKPb. Najviše je od svih nas znala i čitala. Imala je i šire literature. Trudila se da bude spremna za svaki sastanak. Prethodno bi po nekoliko puta proradila materijal i tako nam pomagala da ga i mi savladamo. Skromna, nikad se u mišljenju nije nametala. Dugo se na kružocima ostajalo; po dva, dva i po sata. Za to vreme Rada je u svojoj skromnoj, a opet lepo uređenoj, garsonjeri stvarala izvanrednu atmosferu, prijateljsku i drugarsku; čak nam je kafu kuvala na plinskom rešou. Sama je ovde pripremala jelo sebi i sestri, jer je bila nežna zdravlja i osetljiva na ishranu. Do »Treće glave« smo došli. Menjali smo dane sastanaka dok se najzad, sticajem okolnosti i novih burnih događaja, sve nije izmenilo.

Teška ekonomska kriza zahvatila je četrdesete godine čitavu zemlju. Politička situacija bila je do krajnosti zaoštrena i napeta. Partija je organizovala niz štrajkova sa zahtevom za poboljšanje života, za povišicu plate u srazmeri sa porastom skupoće, za demokratizaciju zemlje; mobilisala je mase u borbu protiv sve veće fašističke opasnosti, za slobodu i nezavisnost. Najveći štraj činovnika organizovao je 14. decembra »SBOTIČ« — sindikat privatnih nameštenika. U štrajkačkom odboru bila je i Rada. Ona je inače tiho, neposredno i nenametljivo, ali

[11]) Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika.

veoma intenzivno, radila i u organizovanje štrajka uložila sav svoj žar i pregalaštvo. Morala je to činiti nekad i u radnom vremenu, a drugovi su svršavali njene poslove kako se ne bi osetilo da je nema. U celokupnom radu i životu naše ustanove ona se itekako osećala, prosto je zračila. Svi su je znali. Vrlo brzo je uspostavljala kontakt sa ljudima. Iz onoga što mi je pričala o svojoj porodici, vidim da je imala vrlo lep, intiman i prijateljski kontakt s ocem koji za njen rad nije pitao, ali je mnogo toga znao i razumevao. Veoma je voleo i cenio svoju kćer. Bio je njen prećutni saveznik, roditelj koji razume ideje svoga deteta. Zbog njene borbenosti i političke aktivnosti uvek ju je oslovljavao »sine moj«. Naročito mi je ostala u pameti kao devojka puna elana, koja sagoreva na poslu. Kad god smo diskutovali ili raspravljali o bilo čemu, ona se isticala zrelošću i poznavanjem stvari, unoseći u svoje izlaganje sav žar i temperament svoje mladosti i onaj nemirni, buntovnički duh Krajine.

Iako nas nisu mogli pomoći najaktivniji i politički idejno najjači drugovi, revizori, jer su bili na terenu, štrajk je uspeo. Bilo je među nama vrlo dobrih kadrova: Klajn, Sava Drljević, Jovo Terić, inženjer Žižić... Pripreme su bile sjajno sprovedene. Kao da gledam Radu kako se s jednom grupom drugova penje od sprata do sprata, kako prolaze redom kroz sva odelenja i pozivaju nas. Neumorno su objašnjavali da ranije postavljeni zahtevi za povišicu plate nisu usvojeni i da se mora pribeći novim zahtevima putem štrajka. Očekivali smo ih i, kako su nailazili, napuštali smo posao i silazili dole u hol zgrade gde je jedna drugarica držala govor, izlagala nam plan ove velike akcije. Odatle smo otišli u sindikat — staru zgradu u centru Beograda do palate »Albanija«, gde je bilo sedište »SBOTIČ«-a. Tu smo se dogovorili da od štrajka nećemo odustati po cenu gubljenja zaposlenja. Opet se govorilo o političkoj situaciji, o ulozi radničke klase u društvu... Rada je rezonovala pametno i trezveno, sa puno odlučnosti. Odatle smo izišli na ulice i puni oduševljenja po ciči-zimi demonstrirali. Policija nas je ganjala pendrecima, bežali smo i uvlačili se u kapije. Naša manifestacija je rasturena. Policija je pohapsila najistaknutije štrajkače za koje je smatrala da su organizatori, a ostali štrajkači izbačeni su sa posla. I Rada je uhapšena. Posle ovoga nisam je viđala; zabranjeno mi je da se sastajem sa

učesnicima štrajka, jer je u mom stanu bila pokrajinska partijska tehnika, a policiju nismo ničim smeli navesti na trag. Tada smo se svi rasturili kojekuda da bi se tek posle oslobođenja vratili u našu ustanovu i prebrojali se: među nama malobrojnima Rade više nije bilo.

Zbog svog političkog rada imala je neprilika i u službi. Odlukom Poslovnog fonda odbora od 22. X 1940. kažnjena je pismenim ukorom.

Za vrijeme velikog štrajka u Savezu činovničkih zadruga — kaže Safet Filipović — bila je stalno po raznim sastancima među drugovima iz ustanove. Štrajk je uspio, ali su se pregovori otegli. Jednog dana agenti su je našli u prostorijama »SBOTIČ«-a i uhapsili. U zatvoru je ostala desetak dana i na intervenciju dr Branka Čubrilovića, tadašnjeg ministra poljoprivrede, puštena je na slobodu. »Pričala nam je — sjeća se Mara Mitrov — da joj je otac pomogao preko svojih veza da izađe iz zatvora. Otac je bio tolerantan u to vrijeme; nije bio zagrijan za našu stranu, ali je šutio i pomagao. Dolazio je kod Rade u stan i sa njom i njenim drugovima diskutirao. Bio se sa svim pomirio. Sjećam se kako nam je Rada govorila: »Stari je divan, on pomaže...«

— Jednom u povjerenju — sjeća se prota Đorđe — moj prijatelj Savo Delić mi reče: »Bojim se da će ti Radu zatvoriti... Stalno se druži sa onima, tamo... Smatrao sam za dužnost da te upozorim, da je to danas suviše riskantno.« Kad sam sa Radom o tome govorio, uzvratila mi je: »Ne brini ti ništa...« U decembru dobijem telegram od kćerke Ljube: »Rada u zatvoru!« Odmah krenem u Beograd pa kod Čubre i pitam ga šta je na stvari. »Eto, što si ti čuo i ja sam! Nego, hajde kod Upravnika grada...« Odem i nađem Upravnikovog zamjenika Dragog Jovanovića. Uh, što me taj čovjek strašno dočekao... Valjda zato što sam bio senator?! »Sramota je da su djeca najistaknutijih roditelja protiv današnjice!« predbacio mi je on, spomenuvši i moju Radu i sinove Ivana Ribara. Vratim se opet Čubri. »Šta da radim?« pitam ga. On tad zovne Upravnika grada g. Drinčića, a ovaj upravnika zatvora. Molio sam ga da je pusti i, zbilja, on mi odmah dade cedulju. Odveli su me u kaznionu, poznatu beogradsku Glavnjaču. Poslije čekanja kod šefa odjeljenja, dođe Rada.

»Ja, tata, neću sama napolje! Ako će svi, u redu, ako ne, neću ni ja sama van« bile su joj prve riječi. Šta sam mogao, dam joj obećanje i povedem je sa sobom. Najprije napišem pismo Čubri, a zatim kao senator odem sa jednom deputacijom i pronađem roditelje zatvorenih drugova, pa smo svi išli Lazici Markoviću, ministru pravde. Lazo nas je vrlo fino primio i saslušao, ali... »Nemoćan sam — veli — otiđite Predsjedniku Cvetkoviću... Samo vi ajte, ja ću udesiti...« Tamo primljen nisam bio. I bez toga, u roku od četiri-pet dana pušteni su i ostali uhapšenici.

Davao sam joj novac za izdržavanje i za njene najnužnije potrebe, ali ona nije nikad ništa od mene tražila. Znam da je štrajkačima davala pomoć...

— Pošto je izgubila službu — sjeća se Safet Filipović — roditelji su nastojali da se Rada vrati u Glogovac, ali ona je bila strahovito uporna da to ne učini. Govorila je: »Šta ću na selu, pogotovo sada kad sam se uklopila u rad. Ostaću ovdje, nekako će se živjeti, a možda vremenom i neki posao dobiti.« Ona i mlađa joj sestra, zubotehničarka Ljuba, skupa su stanovale. Tako je ostala i produžila da radi. Pod rukovodstvom druga Tempa — Svetozara Vukmanovića, služila je kao veza između CK KPJ i PK Crne Gore; nekoliko puta prenosila je ilegalni partijski materijal u Nikšić. Bile su to prilične količine materijala; kofere nije mogla sama ni da nosi nego bi me zamolila da ih skupa prenesemo do stanice u voz. Vraćala se jako zadovoljna što je posao dobro obavila i pominjala do u detalje sve zgode i nezgode na putu, razgovore u Nikšiću...

Došao je 27. mart 1941, njena posljednja akcija u Beogradu. Poslije šestog aprila i bombardovanja prijestonice, kratko je boravila u Banjaluci i opet se vratila. Beograd je napustila sumorna, kao što su bili sumorni i prvi dani okupacije. Na voz se išlo u Zemun. Zajedno smo se odvezli fijakerom, jer smo ponijeli i stvari. Putem je stalno okretala glavu i s puno tuge u očima i glasu, govorila: »Da li ćemo se ikad u njega vratiti?« Razaranje Beograda i opšte rasulo učinilo je na nju jak utisak, ali nije postala malodušna; imala je vjeru u KPJ i narod. Jedva smo se sa stvarima ugurali u voz; gužve strašne, svuda, i na stanicama i u vozu. U Bos. Gradiški, pri polasku autobusa za Banjaluku, imao sam incident sa jednim

reakcionarom koga sam otprije poznavao, a koji je postao ustaški agent. Svi putnici su ušli u autobus i sjeli. Onda je došao ovaj ustaški agent i počeo vikati: »Ko je Srbin neka izlazi, da ostali sjednu, pa ako za njih ostane još mjesta neka idu pozadi.« Naklapao je još mnogo što-šta. Između mene i njega došlo je do prepirke i galame, i ja sam na kraju završio u zatvoru. Tu sam proveo cijeli dan. Našao sam tamo priličan broj uhapšenih građana Gradiške, Srba i muslimana. U međuvremenu sam vođen u Srez na saslušanje. Slučaj je htio da je u neke svatove došla grupa Banjalučana; čuli su da sam u zatvoru i nekako su izdejstvovali kod kotarskog predstojnika da me pusti. Kod autobuske stanice zatekao sam Radu. »Što nisi otputovala?« bile su mi prve riječi. »Nisam mogla, čekala sam da vidim šta će s tobom biti.« Već se počelo smrkavati kad smo sjeli u autobus, sada bez ustaškog redoslijeda, i došli u Banjaluku; bilo je tačno prvog maja. Rada se odmah uključila u rad banjalučke partijske organizacije. U gradu smo se, pod strogo ilegalnim uslovima života i rada, viđali sve do 22. juna, dana napada fašističke Njemačke na SSSR.

— Za mene je bila oličenje žene-borca, koju zbog naprednog stava izbacuju iz škole, koju policija proganja jer je »nezgodna« za postojeći režim — kaže Lela Filipović. — Sve je to učinilo da moja mašta od nje stvori idealan lik žene. Po meni, ona je bila neobično snažna i otporna figura Kako sam se iznenadila kad sam je vidjela! Bilo je to 1940. u Beogradu kod mojih rođaka, gdje se sklonila od hapšenja. U sobi sam zatekla nježnu, kratko podšišanu djevojku u haljini s crveno-crnim prugama. Prepoznala sam je po fotografijama. Odmah sam zapazila njene blage, umne oči. Isticale su se na cijelom licu. Raspitivala se o Banjaluci, sve ju je interesovalo. Mislim, bila je tada zaposlena u prodavnici »Soko« blizu »Politike«. Bila je dugogodišnja intimna drugarica Safeta Filipovića, pastorka moje majke, i utoliko je moje zanimanje za nju bilo veće.

Početkom juna Safeta je neprestano tražila policija. Za njim je nastala prava hajka. Krio se u naselju »Potok« nekoliko ulica dalje od nas. Tamo sam mu nosila hranu i razna obavještenja. Agenti su nas stalno uznemiravali; iz dana u dan sve su nam pretresali i pregledali od tavana do podruma. Svakog dana kuća je bila opkoljena. A zatim nedjelju dana uopšte

nisu dolazili. Jedne noći Safet je osjetio da nije siguran na starome mjestu i još istu noć se vratio kući preko bašta. Mama ga je smjestila na tavan. Iz velikog sanduka istresla je vunu i sklonila ga tu, za svaki slučaj, dok mu se ne osigura novi smještaj.

Sutradan u zoru došla je Rada i popela se gore k njemu. Ali, već u rano jutro, opet su se pojavili agenti i tražili da pretresu stan. Sjećam se: otac je i dalje mirno sjedio, a mama, sačuvavši prisebnost, pošla je sa njima od sobe do sobe. »Izvolite« govorila je otvarajući im čak i vrata od nusprostorija. Kad su stigli do tavanskih stepenica, sasvim mirno i glasno je kazala da čuju i oni gore: »Izvolite, izvolite i na tavan, pogledajte...« Svi mi, dole, bili smo nervno skrhani. A gore, jedno od njih sakrilo se u vunu a drugo stalo iza grede, kako u slučaju otkrivanja ne bi obadvoje stradali. Agenti su trenutak premišljali, a zatim se okrenuli i izašli. Rada je odmah napustila kuću, a Safet je opet promijenio stan. Znam da je sa njim često dijelila sve opasnosti ilegalnog rada. Juna mjeseca Safet je ipak uhvaćen, u Ključu, i odveden u logor. Otada je Rada često k nama dolazila, obučena u zar, ručala sa nama, sjedila... Kod nas je prenijela neke stvari i namirnice što je na brzinu uspjela da spase iz svoje kuće, pošto su joj roditelji deportovani u Srbiju, a kuća zapečaćena. Sklonila je kod nas i radio-aparat. Dala nam je i nešto literature, sjećam se, i roman »Kako se kalio čelik«, napomenuvši da pročitamo brzo jer knjiga mora ići dalje.

Kao manje kompromitovana, odlazila sam Safetu u logor Jastrebarsko i Danicu. Uvijek kada bih se spremala u posjetu, Rada mi je dolazila sva brižna i donosila za Safeta pakete i usmene poruke. Docnije sam i ja odlazila u njen stan, bilo da me je sama pozivala ili su me do nje slali drugovi. Stanovala je u starobosanskoj kući kod radnika Hikmeta blizu Crne kuće.

Uoči svog odlaska u partizane, došla nam je da se pozdravimo. Zovnula sam je u sobu i, da mama ne čuje, zamolila da i ja pođem. »Nemoj biti luda — usprotivila se ona — ostani! Bićeš potrebna i ovdje... Mi ćemo već u jesen osloboditi Banjaluku!« Kasnije mi je bilo neobično krivo što nisam sa njom krenula. Pokazalo se da nema bogzna šta od odjeće, da se za šumu nije naročito pripremila. Moja sestra je imala kompletnu skijašku opremu, bila je iste veličine kao i Rada, pa je nastalo

isprobavanje. Konačno se ispred nas prošetala u vindjakni i novim smeđim »španericama«. »Još ću biti elegantna u šumi« smijala se.

— Desetog jula, po prilici oko šest sati — sjeća se Radin otac — u stan mi dođe Bećir Galijašević, moj drug iz stranke, i na brzinu nam reče da će nas još večeras obići ustaška komisija, da se spremimo i da možemo ponijeti samo pedeset kila stvari. Svi smo bili na okupu, jer iza šest sati Srbi nisu smjeli da izlaze van. Upravo smo dovršavali večeru. Kad je Bećir otišao, Rada je neko vrijeme ćutala, a onda se naglo diže od stola i reče: »Tata, ja neću ovdje ostati... Za mene ne brini. Idem, javiću se.« Poljubila se sa svima i izašla u noć. Samo je u otvorenim vratima zastala i uzdahnula: »E, moja mila majko!« Došla je komisija i nas su odveli. Ja sam zatvoren u Kastel-tvrđavu. Sutradan mi je kći Nevenka, koja se bila udala, donijela ručak i došapnula: »Ne brini, ona je bila kod mene, a sad je kod Vahide Maglajlić. U zaru je.«

Jedanaestog jula uveče deportovani smo preko Capraga u Aranđelovac u Srbiju: nas oboje starih, Ljuba, Nevenka i zet. Imao sam prilično novca i prije polaska sam dao kćeri Nevenki da ga negdje skloni. Rada je znala za taj novac i, mislim, utrošen je za šumu. Kuća je zapečaćena. Ipak, Rada se noću neopaženo provlačila u stan kroz prozorčić od klozeta. Otuda je uspjela da iznese gotovo svu tekstilnu robu; imali smo mnogo i muškog i ženskog veša, posteljnog rublja... Ona je sve prenijela kod Vahide Maglajlić, a odatle su snabdijevani partizani. Zadnje pismo poslala nam je decembra 1941. iz Srpske Jasenice, srez Bosanska Krupa. Pisala je da joj je dobro, da žali što i mi nismo tamo, i opisivala nam život u partizanima.

Kad je došla sloboda, i mi se vratili kući, umjesto Rade našao sam samo njezine knjige. Mnogo knjiga! I to sasvim slučajno: popeo sam se na tavan da uzmem svoje crkvene knjige, koje sam ostavio u nekom sanduku. U jednom rogu-gredi, prekrivena paučinom i prašinom, ležala je veća količina čisto komunističke litografisane literature o kojoj pojma nisam imao, a koju je Rada tamo davno sakrila.

— Kao skojevka s Radom sam često po zadatku odlazila u razne banjalučke mahale, krajem proljeća i početkom ljeta

1941. — priča Zumra Čejvan. — Ali, najbolje se sjećam kratkog sastanka u Gornjem Šeheru kod mosta, u kući Ahmeta, radnika duhanske tvornice. Našle smo se ranije i skupa otišle. U Šeheru se upravo krila nekolicina vojnika bivše jugoslavenske vojske u rasulu, jer su im donedavno oko grada bili položaji. Domaćica nas je na to upozorila i Rada je zbog toga skratila sastanak. Okupilo se desetak neukih žena, domaćica i radnica. Rada im je govorila šta sve fašizam donosi, o otporu okupatoru i o potrebi buđenja i okupljanja svih žena. Na kraju smo se dogovorile da se održi još ovakvih sastanaka.

Dok smo se vraćale drvoredom divljih kestenova, Radu je zanimalo šta ja mislim o tom skupu i šta sam sve zapazila. Obje smo bile oduševljene omladinkom Grozdom Bilanović, koja je, netremice gledajući Radu, prosto gutala svaku njenu riječ i postavljala joj bezbroj pitanja. Pridobiti ma i jednog novog simpatizera, za Radu je predstavljalo veliku vrijednost. Govorila mi je kako komunisti moraju brižljivo pripremati ljude za otpor. Otada sam je samo povremeno viđala; nestajala je i opet se pojavljivala, uvijek u zaru.

Ne samo mene, sve nas koji smo je poznavali, osvojila je svojom ljupkom pojavom i izuzetnim prefinjenim načinom ophođenja. Pa i izgled! Sjećam se onih njenih finih ruku i vrata — kao izvajanog. Podsjećala me na umjetničke figurice od porculana.

Pred rat, kada smo ja i ostala banjalučka omladina, ne razumijevajući još suštinu i ciljeve komunista, gledali i na spoljašnjost ljudi, Rada nas je privukla i svojom čistoćom, svojom urednošću. Režimska propaganda nam je punila uši predstavljajući naročito lik žene-komuniste kao zapuštenu, traljavu i grubu muškobanju. Ona je, međutim, bila oličenje i živi primjer nečeg sasvim suprotnog. Nježna, blaga, mila! Sva je odisala dobrotom, toplinom i staloženošću. A bila je to istovremeno energična priroda. Jak duh! Za nas je to mnogo, mnogo značilo. Sjećam se, kada je za okupacije već morala da hoda u zaru, bilo joj je stalo da zar bude lijep i da obuje lijepe cipele. Prije izlaska na ulicu, po nekoliko puta bi se ogledala, da vidi pristaje li joj sve dobro. Zapazila sam kako se uopšte ne plaši da će je agenti prepoznati. U novoj odjeći se vrlo brzo snašla i vješto kretala.

Prema ljudima se odnosila sa mnogo takta: Umjela nas je kritikovati oprezno i mirno, vodeći računa o raznolikim navikama i odgoju gradske omladine. Mnoge banjalučke žene i omladinke prišle su komunistima privučene Radinim ličnim osobinama.

Septembra 1942, iza jedne od kozarskih ofanziva, ponova sam srela Radu na slobodnoj teritoriji Podgrmeča. Tu u Drugoj krajiškoj brigadi našla sam mnogo poznanika, među njima i Vahidu Maglajlić. Vahida me odvela u Okružni komitet; Rada je tih dana bila na terenu, a kad se vratila, oduševila se mojim dolaskom. Raspitivala se za Banjaluku, za rad i drugove koji su tamo ostali. Posebno ju je zanimalo kako sam se prebacila u šumu. U sjedištu OK imala je krasnu sobicu, sličnu kutijici. Drugovi iz »Tehnike«, slikarka Nada Novaković i drugi, izmaljali su joj po zidovima slike. I ta sobica je dokaz koliko su je ljudi voljeli. U istom krevetu smo spavale oko mjesec dana. Bila sam slabo obučena i Rada mi je od svoje odjeće izdvojila crvenu kariranu bluzu, debelu suknju i tople čarape. Sve rjeđe sam je sretala, ali uvijek srdačnu, spremnu da strpljivo i sa razumijevanjem sasluša sve naše ispovijesti, i tužne i radosne. I danas o njoj razmišljam uvijek kada mislim na prave komuniste, na heroje naše revolucije koji su sav svoj život vezali za ideju.

— Godinama prije nego smo se upoznale, poznavala sam Radu — priča Dušanka Kovačević. — Prolazila je svaki dan pokraj moje kuće ozbiljna crnomanjasta djevojka, đak trgovačke akademije. U skromnoj đačkoj kecelji sa bijelom kragnom djelovala je čisto, ozbiljno i mirno. Bilo je to vrijeme naših prvih saznanja o radničkom pokretu i komunistima. Krug ljudi među kojima se kretala, ulijevao mi je poštovanje, a ona mi je izgledala samostalna i sigurna sa svojim krupnim ozbiljnim očima i inteligentnim pogledom i licem. Nisam ni slutila da će naši životi biti snažno povezani u najokrutnijim danima i godinama borbe.

Naš ponovni susret i formalno upoznavanje desilo se 1941. u Banjaluci. Bile smo u istoj partijskoj organizaciji. Sasvim spontano, iz rada u pokretu, niklo je i jedno od najčvršćih prijateljstava koje sam imala u svome životu. Viđale smo se svakodnevno. Neprimjetno se u naše odnose ugradila prisnost mla-

dih djevojaka povezanih zajedničkom borbom, povjerenjem i uzajamnim poštovanjem. U mnogo čemu smo se razlikovale: ona je bila realna, logična, sa zrelim i određenim stavovima u mnogim životnim pitanjima. Iskusna i odlučna. Meni je tada nedostajalo, i za rad i za svakodnevni život, mnogo više zrelosti i iskustva. Brzo sam se navikla da svoje misli i postupke provjeravam kod Rade, sa povjerenjem koje se ima prema sestri i iskrenom prijatelju. Počela sam da razmišljam kako bi se Rada ponašala u ovoj ili onoj mojoj situaciji. A bilo je to vrijeme kad su na mlada pleća jedne generacije pale istorijske dužnosti i odgovornosti.

Okupirana Banjaluka doživljavala je svoje prvo ratno ljeto: Prašljivim ulicama tutnje tenkovi i kamioni puni njemačkih vojnika. Uz paradni korak i njemačku himnu, u sred grada, jutrom se diže i uveče spušta njemačka zastava. Grupe Jevreja, obilježene žutom trakom, rade na raščišćavanju ruševina iza bombardovanja. Jevrejske žene pospremaju vojne logore Nijemaca i ustaša. Za okupatorske bezvrijedne marke njemački vojnici prazne trgovine. »Komesari« ustaške vlasti preuzimaju jevrejske radnje. Sve snage ustaške vlasti bačene su na organizovanje policije i ustaških odreda. Napredni studenti i đaci rade na cestama pod ustaškom stražom. Vrbas nosi lješeve mučki pobijenih srpskih seljaka; djeca preplašeno bježe sa obala u čijim vrbacima se zapliću unakaženi mrtvaci.

U banjalučkoj policiji nalazi se provjereni kadar agenata. Oni isti, koji su u ime kraljevske Jugoslavije progonili komuniste i druge napredne građane, sada to čine u ime Pavelića i »Velike Hrvatske«. Brižljivo čuvani spiskovi komunista i njihovih simpatizera preuzeti su kao dragocjeno blago iz arhive stare Jugoslavije. Od opšte propagande protiv Jevreja, Srba i komunista prešlo se na organizovanije istrebljivanje i progon. Vozovi su odnosili protjerane Srbe i Jevreje, a njihovo ubijanje kršilo je svaki otpor i nadu preostalih. Progon komunista i njihovih simpatizera nije išao lako! Pripremljeni za događaje, komunisti su na udarce odgovarali organizovanom borbom i otporom. Broj komunista na ulicama grada smanjivao se, sve više ih je odlazilo u ilegalnost. U junu 1941. najveći broj kompromitovanih i policiji poznatih komunista već se nalazilo u raznim dijelovima Krajine zbog organizovanja ustanka.

Rada i ja smo kao članovi Mjesnog komiteta KPJ ostale u Banjaluci; skrivale smo se u raznim kućama, a po gradu se kretale u zaru... Prije prelaska u ilegalnost Rada je živjela sa porodicom: majkom, ocem i dvije sestre. Jedne noći iznenadile su ih ustaše. Jutro ih je našlo na banjalučkom polju sa malim zavežljajima, sa onoliko stvari koliko su mogli u rukama da ponesu. Bila je to grupa uplašenih, nesrećnih ljudi kojima je preko noći otet krov nad glavom, sigurnost i pravo da žive tamo gdje su rođeni. Rada je u toj grupi provela jedno prije podne. Iskoristila je dolazak građana kojima je dozvoljeno da se oproste sa rođacima, pa je i ona otišla da vidi roditelje i sestre. Često mi je pričala o toj noći: o dolasku ustaša, o držanju pojedinih ljudi i porodica u logoru... Bila je ogorčena na ponašanje nekih ljudi koji su pokušavali da se dodvore ustašama, da bi se po svaku cijenu izvukli, na sebičnost bogatih pojedinaca koji ni u tim momentima, kada se radilo o životu, nisu mogli da prežale nakit i skupocjeni namještaj i koji su se brecali na siromašne »da je njima lako, jer tako i tako ništa nemaju«.

Započeo je naš zajednički život beskućnika: dani provedeni u njivama kukuruza na periferiji grada, hodanje u zaru po mahalama, neizvjesnost što nas je morila ako do policijskog časa ne bismo imale kakvo-takvo sklonište. O našem smještaju brinula se najviše Vahida Maglajlić. S nevjerovatnom snalažljivošću rješavala je pitanje ilegalnih stanova, ne samo za nas nego i za niz drugova koje je tražila policija.

Naš rad se sastojao u stvaranju partijskih i skojevskih organizacija širom grada; sa njima smo održavale sastanke zbog prikupljanja oružja, sanitetskog materijala, otpremanja ljudi u partizane i veza s partijskim rukovodstvom na ustaničkoj teritoriji. Proglas CK KPJ — poziv na ustanak, ovdje nas je zatekao. Trebalo je organizovati odrede, spremne za diverzantske akcije i odlazak u partizane. Rada je organizovala sanitetski kurs za grupu skojevki, pa smo i mi učile osnovno o njezi ranjenika. Banjaluka se dizala na ustanak. Njeni najbolji kadrovi već su držali oružje u rukama. U noći su odjekivali pucnji... Kao teški udarac primila je napredna Banjaluka hapšenje Ivice Mažara. Bio je sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bos. krajinu, poznat i omiljen među banjalučkom naprednom omladinom. Bio je prva žrtva iz redova

komunističke omladine. Ustaše se nisu usudile da ga strijeljaju u rodnom gradu; sproveli su ga u Glinu i tamo ubili. U zatvorima su ležale stotine talaca. Počinjale su godine koncentracionih logora, mučenja u policiji, godine gladi i nesigurnosti. Sve veći broj građana vezao je svoje nade za krajiške planine u koje su sa oružjem odlazila njihova djeca.

Rada je baš tih dana rasla u mojim očima: inicijativom, sigurnošću i strpljenjem. Bavila se najraznovrsnijim poslovima, sitnim i krupnim problemima. Učila je da vezuje peču i korača u zaru, brinula se o partizanskim porodicama, vodila razgovore sa simpatizerima, primala pojedince u članstvo Partije...

Bilo je sve teže živjeti i raditi u gradu gdje su nas dobro poznavali, sve teže pronaliziti stan. Dva-tri puta smo prenoćile u njivama, jer su porodice kod kojih smo mogle da stanujemo bile izložene premetačinama i nadzoru policije. Početkom septembra boravile smo u maloj prizemnoj kućici Muharema Alijagića, poslužitelja u Šumskoj upravi. Njegova žena Temka bila je prema nama neobično pažljiva. Po čitav dan je boravila na maloj livadi, naoko zabavljena oko krave, a u stvari budno je pratila sve što se događa na ulici i obavještavala nas o kretanju policije i ostalom. Tih dana Muharema je, kao kurira, drug Đuro Pucar poslao u oslobođeni Drvar i Grahovo. Vratio se ubrzo, sav oduševljen. Donio je nekoliko letaka i saopštenja POB-a,[12]) između ostalog i tekst partizanske zakletve. U kobnoj tišini besane noći, prekidanoj štektanjem mitraljeza i teškim koracima policijskih patrola, u siromašnoj kućici s mirisom vlage i zemlje, naučile smo Rada i ja zakletvu slobode: »Zaklinjem se svojom čašću, i čašću svoga naroda, da neću ispustiti iz ruku oružje...«

— Radu sam prvi put vidjela jula 1941. u Banjaluci, gdje sam po nalogu druga Starog bila raspoređena na partijski rad — ispričala je Zaga Umičević. — Ona i Dušanka Kovačević, dotadašnji članovi MK KPJ, nisu više smjele tamo da se zadržavaju; obje su kao Banjalučanke bile poznate građanima a uz to već i kompromitovane kao politički radnici. Trebalo je da me »uvedu« u rad. Sastanak je održan u toku prijepodneva na Hisetima, kod jednog našeg simpatizera. Došle su u odre-

[12]) Partizanskog obavještajnog biroa.

đeno vrijeme, obje pokrivene zarom, obje mlade, vedre i nasmijane. O Dušanki sam već slušala. Još u srednjoj školi se isticala revolucionarnim radom. O Radi nisam mnogo znala. Već pri prvom susretu impresionirao me njen pogled: mek, povjerljiv, a istovremeno ozbiljan. Te krupne crne oči bile su vrlo izražajne na blijedom licu.

Obje su se trudile da mi što bolje objasne situaciju u gradu, da me upozore na eventualne opasnosti i upute na naše ljude: prvenstveno Vahidu Maglajlić, Zumru Čejvan, Mišu Stupara, Rahmiju Kadenića, Zdravu Kordu i mnoge druge. Rada mi je, sjećam se, objašnjavala do koje mjere je nužna konspiracija. »Neka što manje ljudi bude upoznato s određenim planovima i akcijama — savjetovala mi je — jer ako već neko mora da padne neka ih bude što manje. Pokret se širi i postaje sve masovniji. Simpatizera ima mnogo Eto, Dušanka i ja kretale smo se gotovo slobodno.« Bile su pune optimizma, vidljivo obradovane što će otići na slobodnu teritoriju. A u isti mah, nastojale su da mi nekako indirektno kažu kako taj život u koji ulazim, i pored svih svojih opasnosti, ima i privlačnosti. Doznala sam i za pojedinosti njihovog ilegalnog života. Govorile su mi prisno i toplo o svemu što su smatrale da treba reći. A zatim su otišle, da ih više ne sretnem u okupiranoj Banjaluci. Iza sebe su ostavile dah vedrine, vjere i mladalačkog optimizma.

U SUSRET NOVIM BORBAMA

— Pozvao nas je drug Stari — sjeća se Dušanka Kovačević — i saopštio nam da treba da idemo na oslobođenu teritoriju Drvara. Koliko god je bila velika naša radost toliko smo se osjećale nelagodno; kao da idemo »na gotovo«. Naša predstava o slobodnoj teritoriji bila je maglovita, pomalo romantična. Odlazak su nam organizovali Vahida Maglajlić i Muharem. Išle smo vozom do Prijedora, obje u zarovima. Radu je vodio obućar Šandor, kao svoju sestru a mene Muharem.

— Krajem ljeta 1941. radila sam u Prijedoru kao učiteljica — priča Dušanka Stišović. — Nijemci i ustaše naveliko su »utvrđivali svoju vlast«. Zbog ustaških divljanja partijska ornizacija je naše drugove ilegalce često povremeno smještala kod

naprednijih porodica ili nekompromitovanih aktivista, pa i kod onih koji su bili u srodstvu sa folksdojčerima, a gdje su okupatori za svoje oficire iznajmljivali ili rekvirirali jednu od dvije sobe. Nijemci tada još nisu ni sanjali da bi se neko od komunista usudio nastaniti u njihovoj blizini, čak u istom stanu! A ustaše su se ustručavale da vrše racije tamo gdje je smještena vojska njihovog pokrovitelja Hitlera. Takav slučaj je bio i sa kućom Dare Gašić. Muharem Suljanović[13]) je bio službenik kod Gašića i tu kuću je koristio za smještaj ilegalaca, a kako se Darin pastorak uoči rata oženio kćerkom folksdojčera, to je Muharemu dobro kamuflirao rad.

Jednom sam hitno pozvana u kuću Dare Gašić. Kod nje sam zatekla oca njene snahe, poznatog kulturbundovca Rajsa. U njegovom prisustvu, naravno, nisam smjela da pitam zbog čega me zovu nego sam sjedila kao na iglama i nestrpljivo očekivala da on ode. Ali, vrijeme je prolazilo, kafu smo odavno popili, a on je još uvijek sjedio. Naposljetku sam uvidjela da se nema kud, digla sam se i pošla kući. Dara je izašla za mnom da me isprati. Na stepeništu ona me naglo povuče u sporedni kraj hodnika i bez riječi me ugura u jednu sobu i povede do ormara. Iza ormara sjedila je Rada Vranješević. Dara je morala odmah da se nađe kraj »prijatelja«, a Rada mi na brzinu ispriča kako je sa Dušankom Kovačević ilegalno stigla iz Banjaluke i da moraju što prije da se prebace preko rijeke Sane na teren Podgrmeča. Reče da su slabo obučene i zamoli me da im nešto toplo nabavim. Odmah sam otišla Sveti Vukiću — trgovcu i on mi je dao materijal od čega sam noću sašila suknje, bluze i drugo. Sutradan sam sve to predala Radi. Pitala me za novosti. Rekoh joj da su drugovi iz Kozarskog štaba tražili od mene plan Prijedorsko-novske šume. Taj plan sam dobila od oca, koji je tad služio u Šumskoj upravi, i poslala ga po štabnom kuriru Medareviću. Bilo joj je drago da i moj otac pomaže patriote. Na brzinu smo se pozdravile. »Dobro se čuvaj! — posavjetovala me. — Nikome ništa ne govori; svuda ima neprijateljskih agenata«.

— Septembra 1941. u kuću nam je došao Muharem Suljanović — sjeća se Ivanka Gašić. — Meni i mojoj majci Dari rekao je da očekuje dvije drugarice za kojima je potjera. Odlu-

[13]) Sekretar MK KPJ u Prijedoru — kasnije provaljen i u Zenici, krajem rata, strijeljan.

čeno je da jedna stanuje kod Mice Vrhovac ili Mire Cikote, a druga u našoj kući, dok se ne uspostavi veza sa oslobođenom teritorijom. Muharem nas je upozorio da budemo jako oprezne jer ako bi te drugarice bile uhvaćene, otišli bi nam životi. Jedno jutro Muharem nam je doveo drugaricu Vranješević. Preko dana bila je zatvorena u sobi, a uveče je sjedila skupa sa nama i razgovarala. Boravila je tu petnaestak dana. Tiha, skromna, puna ideala! Često nam je govorila o NOB-i, o fašizmu i slobodi, o lijepim danima koji će doći; da će onaj ko doživi dan oslobođenja biti veoma srećan, ali ona nije sigurna da će ga doživjeti, pa ipak svjesno odlazi u borbu. Pitali smo je šta će da radi u partizanima i ona nam je objasnila da će organizovati žene i kako je potrebno da i žene sudjeluju u ratu i da ne smiju ostati izvan ovih događaja.

Sutradan po njihovom dolasku i smještaju uhapšen je Muharem Suljanović, pa smo se uplašili provale. Ali Muharem je bio neobično čvrst; i pored zlostavljanja i mučenja ništa nije odao. U međuvremenu dužnost sekretara MK preuzela je Mira Cikota. Ubrzo nam je poručila da Rada treba da se slika za legitimaciju. Odmah su joj pronašli zar, neko je došao po nju i odveo je na slikanje, kroz nekoliko dana, kad su slike bile gotove, Mira me pozvala svojoj kući i saopštila mi da je veza uspostavljena: »Dušanka i Rada večeras treba da krenu za Grmeč. Dušanka će pred veče k vama doći...« Oko 18 sati došla je Mira noseći korpu sa zarovima. Dušanka i Rada su se obukle i ona im je objasnila plan prebacivanja: »Nedaleko Gašića kuće, pred zgradom Sekcije, čekaće vas jedna drugarica sa upaljenom cigaretom u ruci. Pođite za njom... U Aleksandrovoj ulici čekaće vas Duško Brković i slijedite ga sve do rijeke Sane gdje vas očekuje čamac...« Upozorila ih je da se nedaleko Prijedora nalazi Žegerski most, čuva ga neprijateljska straža, i ako ih stražar zaustavi, da kažu kako su pošle do Cerića kuća u Miljakovce, upravo je bio ramazan.

Kad se dobro smrklo, oko 21 sat, Mira mi reče da pogledam kroz prozor: u sjenci krošnjate lipe stajala je drugarica s upaljenom cigaretom. Sa Radom i Dušankom smo se pozdravile i zaželjele im srećan put. Pošto su već izašle, Mira me posla da ih neprimjetno pratim do stanice i vidim kako će stići do glavne ulice...

— Iz Prijedora smo sa kuririma krenule dalje za Podgrmeč — kaže Dušanka Kovačević. — Na izlazu iz grada trebalo je preći most na rječici Gomjenici. Ispod zarova smo nosile ruksake s odijelom, sanitetskim materijalom i nešto metaka. Pred nama na pedesetak metara išla je Nevenka Pucar, naoko bezbrižno pjevušeći. Zaustavila se kod stražara i s njim započela razgovor, zaklanjajući nas dok smo prolazile. U prvom selu skinule smo zarove i slobodne udahnule vazduh predvečerja pun tišine i spokojstva. Svu noć smo pješačile kroz zaspala sela, nepoznate gajeve i šumarke, u susret novim borbama.

Kukuruzne njive počele su žutjeti, a Grmeč je čas bio vedar i obasjan suncem, čas tonuo u plavičastu maglu rane jeseni. Nailazile smo na naše štabove, poluorganizovane partizanske odrede, na tek začete partijske organizacije... Naše snage su se iz Drvara povlačile pred nadmoćnijim snagama okupatora. Nekoliko dana smo se zadržale kod štaba Krajiškog odreda čiji je komandant bio Danko Mitrov. Tu smo stekle i prva poznanstva sa ljudima Podgrmeča: porodicom Karića i Majkića iz Majkić Japre, Vulina iz Gudavca, Rašetama iz Potkalinja, Vejnovićima iz Ruiške i mnogim drugim. Rada je insistirala da noću čuvamo stražu kao i ostali partizani. Učile smo rukovati oružjem. Već smo počele odlaziti u sela i organizovati politički rad. U oktobru 1941. formiran je Okružni komitet KPJ za Podgrmeč i Rada i ja smo postale njegovi članovi. Rada je dobro poznavala selo, uslove života, i lako je uspostavljala veze sa ljudima. Satima je mogla da se zadrži u razgovoru sa jednim čovjekom ili ženom, da im strpljivo tumači našu političku liniju, da jednostavno i logično objašnjava smisao naše borbe. Odmah u početku stvarala je čvrste lične veze i prijateljstva. Za nju narod nije bio bezličan niti politički rad samo organizovana konferencija. Mislim da je baš u radu sa malim grupama i pojedincima Rada najviše dolazila do izražaja.

Sjećam se konferencija po selima: tek po njihovom završetku nastajali su dugi razgovori i diskusije sa pojedinim ljudima. Iako fizički slaba, bila je u stanju da izdrži i daleke puteve i noćne sastanke, da povrh svega pažljivo sluša i razmišlja o ljudima i da se bori za svoje stavove i uvjerenja. Većina tih prvih konferencija prošlo bi bez prisustva žena. U najvećoj sobi u selu, obično u prostoriji s ognjištem, okupili bi se mu-

škarci i posjedali na pod. Osim žena — ukućana drugih tu nije bilo. Ali ni ove nisu punopravno učestvovale; stajale su najčešće negdje u uglu i prisutni su im se obraćali za kojekakve usluge, ili su ih domaćini slali djeci. Rada je razgovor obično počinjala time da i žene imaju šta da rade, da treba da se bore. Već tada smo imale posebne razgovore sa ženama: obraćale smo im se za pomoć ranjenicima, pripremale smo sa njima akcije pletenja za vojsku. Kada je 1942. osnovan Antifašistički front žena, već smo poznavale dosta seoskih žena, sposobnih da rade u toj organizaciji. Osim skojevki i nekoliko partijki, poznavale smo desetine seljanki koje su se izdvajale borbenošću i bistrinom. Za nepun mjesec dana u svim selima Podgrmeča formirani su odbori žena. Za taj rad je u OK bila zadužena Rada i rukovodila je organizacijom žena Bosanske krajine sve do svoje pogibije.

Iz tamnih dubina ropstva zasvijetlile su nove snage: skojevke na političkim kursevima i u brigadama, djevojke u omladinskim radnim brigadama, žene borci, bolničarke, kosci, odbornici i političari! Na konferencijama i zborovima progovorile su prvi put seoske žene, odvažne i bistre. Svoje radosti i tuge utkale su u peškir i obojke za partizana, u zastavu brigada i bataljona, u uređenje sale za partijsku konferenciju, u stih tužne krajiške melodije. Probuđena žena Krajine izvršila je ne samo svoju ljubav prema zemlji i borbi, nego i svoje sposobnosti stvaranja i osjećanja. Jednom, povodom izložbe radova za vojsku što su podgrmečke žene priredile u Lušci-Palanci, Rada im je rekla: »Željela bih da sam hiljadu puta bolja; tek tad bih osjećala da imam pravo da rukovodim ovim narodom.«

U njoj je snažno živjelo osjećanje odgovornosti, želja da opravda povjerenje Partije i naroda. Uvijek joj se činilo da nije uradila sve što treba, da je moglo biti bolje i više. Kao da je sebe zbog nečeg kažnjavala, ili samu sebe pobjeđivala, preuzimala je najteže zadatke. Okružnom komitetu Podgrmeča pripadala su i neka sela bihaćkog sreza — Hrgari, Lipa... Do njih se moglo doći preko Grmeča. Bio je to dug i naporan put; da bi se prešao, bilo je potrebno sedam sati hoda, od toga oko četiri sata kroz šumu. Od svih članova komiteta Rada se najčvršće vezala za taj teren. Katkad je i po najžešćoj zimi i snijegu odlazila, jer je zakazala sastanak, a nije htjela da ga odgodi. Voljela je odlaske u vojne jedinice. Neprestano je željela

da se nađe tamo gdje je teško, opasno, da široko i svestrano živi i radi. Ponekad je žalila što je shvataju kao rukovodioca »sektora žena«. »Ne mogu tako da shvatam svoj zadatak! Uostalom, nisu žene izdvojen sektor, one se bore sa čitavim narodom« — govorila bi. Naročito je insistirala da se što više žena primi u KPJ, da budu birane u rukovodstva, u NOF i u odbore narodne vlasti.

U junu 1942. smo se razdvojile. Ja sam otišla u OK Drvar, a ona je ostala u Podgrmeču. Sada nas je dijelio Grmeč. Dopisivale smo se veoma često. Nestrpljivo sam čekala kurira. Sretale smo se ponekad na sastancima, razmijenile bi iskustva i zajednički proživljavale gubitke drugova i drugarica, radovale se našim uspjesima i pobjedama. Početkom januara 1943. otišla sam u brigadu i sa njom prošla četvrtu i petu ofanzivu. Daleko od Krajine, koja je za mene postala pojam zavičaja i rodne kuće, najčešće sam mislila na svoju sestru Zoru i na Radu.

Preko Krajine je prešla ofanziva, pustošeći ko zna po koji put ove divne krajeve. Cestama u snijegu kretale su se kolone izbjeglica. Harao je tifus. Grmeč je postao očajničko skloništе hiljada porodica. Kraj vatri tifusara umirala su djeca i ranjenici. Teže od borbe bilo je tad voditi računa o zbjegovima, o njihovoj ishrani i zaštiti. A Rada je na tom poslu bila danonoćno, čvrsto povezana sa stotinama divnih krajiških komunista i odbornika koji su u tim danima znali samo za rad i borbu, što je jedino smrt mogla da prekine.

U jesen 1943. ponovo smo se srele. Godina dana, koliko se nismo vidjele, učinila nas je zrelijim i ćutljivijim. »Zore nema — rekla mi je tiho i tužno — sa njom je sahranjena i Vahida.« Za trenutak sam zamislila selo Ruišku u proljeće, kad se livade zazelene i razvigoran budi šumu i voćke. U takvom jednom danu sahranjene su u zajedničku grobnicu moja sestra Zora, Vahida Maglajlić i još nekoliko drugova. Trava je pokrila hiljade poginulih mladića i djevojaka. Bili su dio naše mladosti, naših težnji; bili smo im dužnici.

Sretale smo se još nekoliko puta; posljednji put kada sam pripremala okružnu partijsku konferenciju na terenu OK B. Luka, čiji sam bila sekretar. Došla je nešto ranije iz Obl. komiteta i pomagala mi da napišem referat. Unosila se u svaku

misao, u svaku rečenicu: »Htjela bih da tvoj referat bude najbolji!« Rastale smo se toplije nego obično. »Idući sastanak u B. Luci« kazala je. I ja sam to čvrsto vjerovala. Bila je 1944. godina, pobjeda je bila na pomolu.

Na 25. maja nalazila sam se u Okružnom komitetu u Šipragama, selu ispod Vlašića. U rano jutro iznad nas su u jatima počeli da prelaze avioni. Išli su u gustim rojevima, nebo je iznad nas pocrnjelo. A kasnije, iz daljine se čula potmula grmljavina. Počela je Sedma ofanziva... Već sutradan iz tog pravca su naišli kuriri i obavijestili nas o događajima u Drvaru. Jedan od njih, moj dobar poznanik, uzeo me za ruku: »Tamo je bila i Rada — rekao je. — Poginula je!«

— Radu sam ponovo srela februara 1942. na oslobođenoj teritoriji u Skender-Vakufu, na Oblasnoj partijskoj konferenciji koja je okupila delegate iz cijele Bosanske krajine i centralne Bosne — kaže Zaga Umičević. — Ovoga puta mi se učinilo da više nije sitna rasta. I ona i Dušanka izgledale su mi, u pantalonama i poluvojničkim jaknama, izraslije i jače. Svaki njihov pokret odisao je sigurnošću i čvrstinom. Gledajući ih takve, jake i samouvjerene, poželjela sam da ostanem u partizanima, da se više ne vraćam u porobljenu Banjaluku gdje je, i pored uspjehâ koje smo tamo imali, i vazduh bio drugačiji, gdje je sve bilo skučeno i tijesno. Govorile su mi o radu sa ženama Podgrmeča, o uspjesima koje su postigle okupljajući ih oko NOP-a, o djevojkama koje su svoje dugo pripremano ruho prekrajale borcima da bi im se konačno i same pridružile. One su meni pričale o Podgrmeču, a ja njima o Banjaluci. Zanimalo ih je sve što se ovdje dešavalo. A novosti nije bilo malo.

Sutradan, na konferenciji koja je sumirala prve rezultate borbe u Bos. Krajini i dala pregled stanja u prvim odredima, narodnim odborima, omladinskoj i ženskoj organizaciji, Rada je govorila o radu sa ženama. Bile su to ponovo riječi optimizma i duboke vjere u pobjedu. Uveče smo zajedno otišle na konačište, da veći dio noći provedemo u razgovoru. Rada je voljela svoj rad i taj narod koji je dobro poznavala; njena ljubav se osjećala u svakoj izgovorenoj riječi.

Dugo sam mislila o dvjema partizankama, članovima OK KPJ za Podgrmeč; misao o njima, njihovoj vedrini i sigurnosti, nije me napuštala cijelim putem kroz snježna bespuća što

su me vodila ka podjarmljenom gradu. Iako su ova dva susreta bila kratka, tako reći u prolazu, još dugo sam živjela pod utiskom njene snažne ličnosti, njenih riječi i postupaka. Kasnije, imala sam sreću da još bolje upoznam svu vrijednost ove jake i pametne žene od koje sam primala mnogo savjeta od neocjenjive vrijednosti za moj daljnji politički rad. U godini 1943. dala mi se prilika da više budem sa njom: bila sam sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bos. krajinu a ona član Oblasnog komiteta KPJ. Vrlo često putevi su nam se sastajali na terenu, u selima gdje je Rada održavala sastanke sa članovima Partije a ja s omladinom. Po obavljenom poslu odlazile bismo zajedno na konak, da dugo u noć ostanemo budni, iznoseći utiske o svemu što nam se tokom dana dešavalo. Nikad neću zaboraviti te duge zimske večeri kada smo na prtini obasjanoj mjesečinom ili uz škiljavo svjetlo lojanice razgovarale o svemu što nas je živo interesovalo. Jako je voljela da priča o ljudima sa kojima je radila, o njihovim osobinama i mogućnostima, i rado je o tome izmjenjivala misli. Ona je ljude voljela i radila sa njima vrlo pažljivo i uspješno. Bio je oprobani metod osvajanja ljudi, čemu je Partija još prije, a pogotovo u toku rata, učila svoj kadar: Boriti se za svakog čovjeka, pridobiti ga po svaku cijenu. Govorila je kako u čovjeku treba iznalaziti ono najbolje: Komunista mora da pronađe put do onog najljudskijeg i najljepšeg u čovjeku. Svojih principa ona se striktno držala i u praksi. Sa svakim pojedincem radila je strpljivo i polako. I kad danas mislim o Radi, ja upravo mislim o njoj takvoj: o revolucionaru koji je znao da priđe svakom pojedinom čovjeku, da ga podiže i vodi računa o njemu, revolucionaru koji je bio strog, kritičan i principijelan, a istovremeno blizak i pristupačan.

Jedan sastanak upečatljivo mi je potvrdio njene velike sposobnosti. Počela je zima 1943. godine. Negdje na Kupresu održavao se seoski partijski sastanak koji je trebalo da odmjeri težinu greške jednoga druga. U maloj polumračnoj seoskoj izbi skupilo se preko desetak što mlađih što starijih ljudi. Drug, čija se greška razmatrala, uporno je negirao svoju krivicu uprkos očevidnim činjenicama. Bilo je neprijatno slušati te kontradikcije u koje je stalno upadao. Rada je slušala, pažljivo posmatrala, a kad je uzela riječ, tišinu tjeskobne atmosfere razbi čvrst ali topao glas:

»Ako ne rekneš pravu istinu, nisi prevario samo Partiju nego samoga sebe. Partija je satkana na istini i u njoj ne može da bude niko ko će da laže. Lagati Partiju znači prije svega lagati sebe! Ali, Partiji nije stalo do toga da kažnjava. Ljudi griješe i ne može da bude drugačije. Najvažnije je da sagledaju grešku i da je isprave...«

U zagušljivoj tjeskobi seoske sobe Rada je još dugo govorila o Partiji, o njenoj čistoti, o liku komuniste... Ljudi su netremice slušali tu djevojku sitna rasta i blijeda lica na kome su sjale velike crne oči. Sve se oko nje pretvorilo u uho, niko se nije pomakao za sve vrijeme njenog govora. A ona je na svoj sistematski i pažljiv način tražila puteve do njihove svijesti. Na kraju sastanka, poslije priznanja učinjene greške, ljudi su još dugo sjedili zbijeni jedan pored drugog i simbolično predstavljali snagu i čvrstinu koju je ta žena sa svoje ličnosti prenijela na njih. Imala sam utisak da je sa svih nas skinut neki teret, da smo olakšani za nešto što nas je teško pritiskivalo. Vedri i zadovoljni razišli smo se u zimsku noć.

Ovakvi sastanci, na koje me je često pozivala, predstavljali su za mene pravi doživljaj. Još dugo poslije, razgovarale bismo o svemu što smo zapazile, a ona nikada nije propuštala da sasluša i moje mišljenje. Uvijek je vodila računa da probleme omladinske organizacije, čime sam bila zaokupljena, ne sagledavam usko, samo s omladinskog aspekta. Zato me pozivala na partijske sastanke, kad god je za to imala priliku.

U radu sa ženama imala je uspjeha. Uvijek uredna i pedantna, bez obzira u kakvim se uslovima nalazila, ona je ženama imponovala i znala da im bude bliska. Dobro je poznavala sve detalje seoskog života, lako se uklapala u njega i tako djelovala. Dirljiva je bila njena želja da nekako promijeni ustaljeni način života u zaostalim selima. Kad bi, recimo, vidjela ženu da pod mlaz mlijeka, koje hoće da procijedi, podmeće okrajak svoje pocrnjele seljačke košulje — što se tada još činilo u zabitim selima Kupresa — nije o tome tog časa ništa govorila. Tek kasnije počela bi da priča kako u selu gdje je boravila žene lijepo održavaju kuću i pripremaju neka nova jela od mlijeka koje cijede kroz posebne bijele krpe. Ovako, kroz priču, ona bi ženu dovela do saznanja da može ljepše i bolje da živi, i lakše da podiže svoju djecu. Polazeći od njenih potreba i njenog intimnog svijeta, Rada je ženi tumačila ciljeve naše Partije.

Sjećam se dana provedenih u sjedištu Oblasnog komiteta KPJ u Lušci Palanci i Ribniku. U časovima predaha pričala mi je o svome radu u beogradskoj partijskoj organizaciji. Vrlo često je spominjala drugove sa kojima je radila i koji su, kao i ona, u jednom času bili izdani i uhapšeni. Sa tugom i ponosom se sjećala drugova koji su tada, neposredno pred rat, pobijeni u Glavnjači; jedan je naročito bio mučen, sa njega su, doslovce, skidali kaiševe kože, pa ipak nije izdao. O sebi nije ništa rekla. A znalo se da je i njen »list« sa saslušanja ostao prazan. Za majku su je vezala nježna osjećanja. Njene misli su često bile upućene i voljenom čovjeku, koji se tada nalazio u zarobljeništvu. Sjećam se, često je izražavala zabrinutost za njega, njegovo zdravlje, i za mogućnosti njegovog političkog djelovanja. Vijesti o njegovom radu, tamo, iza bodljikavih žica, i o tome da je ostao vjeran Partiji i principima za koje su se zajednički borili, radovale su je i ispunjavale ponosom. Bila je srećna kad se vratio da nastavi borbu, dajući čitavog sebe zemlji koja je plamtjela u ognju revolucije.

— U velikom, ograđenom dvorištu »crkve na Kamenu«, kao najpodesnijem mjestu u Duboviku ispod Grmeča, zakazan je zbor seljaka na Svetoga Savu 27. januara 1942. godine — spominje tadanji skojevac Stevo Čulibrk. — Ali mećava je tako gusto zasipala da je bilo nemoguće ostati napolju. Morala su biti otvorena crkvena vrata i zbor je održan unutra. Iako su puteve skrili smetovi, a snijeg do pojasa, crkva je bila dupkom puna. Došli su uglavnom muškarci.

Ispred oltara stala je nježna mlada drugarica i mirno počela da govori: najprije o Svetom Savi kao borcu protiv Turaka, kao prosvjetitelju srpskom koji je vodio borbu za nacionalno oslobođenje. A zatim je to tako lijepo i dovitljivo povezala sa našom borbom protiv fašizma: Crkve zatvorene, sveštenici otjerani, ali narod se bori za slobodu... Svi rodoljubi treba da ustanu protiv neprijatelja! Kazala je da je i ona Srpkinja, kćerka sveštenika i, onim svojim finim smislom za logično ubjeđivanje, tumačila zašto se vodi NOB-a. Pod kamenim svodovima vladao je tajac. Ljudi su je slušali kao da je liturgija! Zatim je govorio Simo Bjelajac, predsjednik opštine, koji je docnije postao vijećnik AVNOJ-a.

U januaru je naš simpatizer Milan Čugalj, bivši bilježnik otočke opštine a tada sekretar opštine Dubovik, bio pozvao Radu, Simu i mene na večeru u svoju kuću ispod Lisca. Sobica topla, sa gradskim namještajem, na podu crveni ćilim i na prozoru zavjesa. Na stolu, ispred svakoga od nas, po tanjir i »escajg«. Rada je bila oduševljena. »Što ti je prijatan sobičak« pohvalila je domaćina. Željna domaće topline, očito je uživala u prizoru tihe porodične udobnosti. Bila je to za nas prava rijetkost! Razgovarali smo dugo... Imala je običaj da svoja izlaganja propraća odmjerenim kretanjima ispružene šake, kao da siječe. Osjećao sam se obogaćen njenim mislima i iskustvom. Torbica joj je uvijek bila puna brošura: »Proleterska klasa i Partija« i drugih.

— Početkom maja 1942. došla sam sa nekoliko drugova i drugarica u partizane — prisjeća se Dušanka Stišović. — U Komandi Lušci Palanke našla sam Radu u društvu Šefketa Maglajlića i Milorada Mijatovića. Iskoristile smo nešto vremena da bih je obavijestila o njenima i o mojima, a zatim je mene i Anku Marjanović uputila na teren Srpske Jasenice, da radimo sa ženama, a ljekare omladince, koji su sa nama došli, u podgrmečku bolnicu.

Često smo se sretale na tom terenu, koji je ona redovno obilazila. Slušala sam je toliko puta na zborovima i konferencijama. Obilazila je često i aktive AFŽ-a. Svuda se Rada viđala, ali nije bila samo fizički prisutna. Cijelim svojim bićem je učestvovala u svakoj akciji... Sjećam se, Oblasni komitet i Operativni štab za Bos. krajinu zadužili su me da organizujem dječiji dom za partizansku djecu koja su ostala siročad ili su ih po logorima odvojili od roditelja i poslali u ustaški dječji logor Jastrebsko kod Zagreba, odakle su ih naši oslobodili. Uz naročito zalaganje druga Đure Pucara, ovu djecu smo smjestili u školu u Risovcu i zaštitili od bombardovanja. Uz pomoć AFŽ-a i Narodnog odbora osposobili smo dom u koji je odmah smješteno oko stotinu djece od 5—15 godina. Bila su to mahom djeca sa Kozare, često tako mala i smetena od svega što su prepatila, da nisu znala ni čija su ni kako se zovu. Taj dom, koji smo morali premještati s jedne na drugu slobodnu teritoriju, posjetio je i drug Tito prilikom smotre IV divizije u Srpskoj Jasenici. Pored mnogih drugih istak-

nutih rukovodilaca dom je posjećivala i Rada. Htjela je da bude svuda prisutna, pa i među našim mališanima. Žurila je svuda da stigne, što više od sebe da dâ, kao da je naslućivala da će kratko živjeti. Otimala je od života i vremena — za novi život, za novo vrijeme koje dolazi.

Poslije raznih skupova, ako se nije moralo suviše brzo rastajati, često smo sa drugaricama ostajale da prenoćimo. Jednom takvom prilikom ona mi je priznala: »Eto, koliko puta smo se u životu sretale, radile, a sve u nekoj jurnjavi... Nikad ne imadosmo vremena da među sobom, kao što treba, porazgovaramo o nama samima.« Obgrlila me oko ramenâ. Možda je osjetila kako mnogo toga hoću da joj kažem, o mojim nekadašnjim razmišljanjima, o tome šta joj kao partijskom i političkom radniku dugujem, pa mi se obratila: »Čim sam te prvi put srela, imala sam u tebe povjerenje. Vidim, nisam se prevarila.« A ja sam je kraj sebe osjećala nježnu, malu, a duhom tako jaku, nadmoćniju. Govorila je o zadovoljstvu koje nalazi u radu, o ljepoti rada i kako ćemo, tek kad se oslobodimo, osjetiti radosti života.

U maju 1944. godine pozvali su me omladinski rukovodioci Kosta Bosnić, Braco Nemet i Stojan Bjelajac da dođem u Drvar zbog tehničkih priprema za Drugi kongres USAOJ-a. Pri povratku u Podgrmeč, na svoj posao u Oblasni NOO, negdje oko Bravskog srela sam Radu. Porazgovarale smo u tim jutarnjim časovima: opet o poslu, o dječjim domovima, omladini i ženama... Reče kako uskoro mora i k nama doći. Pozvala sam je da odmah krenemo zajedno, ali ona mi objasni da neodložno mora stići u Drvar. Nismo slutile da posljednji put ide ovom cestom, ovim krajem, kojim je toliko puta prepješačila i projahala.

Sjećam se Rade iz Gorinja, gdje je u jesen 1942. bio Oblasni komitet — kaže Dragica Vuković. — U sjedištu komiteta dolazile su aktivistkinje AFŽ-a i politkomesari sa vojno-političkih kurseva. Na jednom takvom kursu radila sam sa starim komunistom Zorom Nikolić. Rada je ljude primala staloženo i mirno, davala im zadatke, objašnjavala. Bila je blago stvorenje, uvijek spremna da za čovjeka nešto učini. Brinula se o nama kad bi došli gladni i umorni. Jednom je trebalo

da se ide u sela Podgrmeča, po zadacima AFŽ-a[14]). I Zora Nikolić je po tom planu raspoređena da ide u neke krajeve, ali Rada to nije dozvolila; objasnila je drugaricama da je Zora iscrpljena, da je to za nju prevelik štrapac i da bi na tom putu mogla imati samo neprilika, jer ni teren nije poznavala. I Zori je dodijeljen drugi zadatak.

— Početkom novembra 1942. — sjeća se Rada Lukač — održana je sreska konferencija AFŽ-a u B. Petrovcu, u ovećoj prostoriji kod apoteke. Rada je bila uporna da zađemo u svaku mahalu, da obavijestimo i dovedemo žene. Žene su došle u zarovima. Opismenjene aktivistkinje jedva su čekale takav sastanak; s radošću su dolazile da nešto čuju i razmijene iskustva. Rada se i lično angažovala da se onê iz udaljenijih sela smjeste po kućama, a Petrovčanke su ih rado primile. Govorilo se o zadacima AFŽ-a. I, umjesto da dâ uopštene savjete, Rada nam je živo opisala rad seljanke Danice Medan[15]), istaknute i omiljene aktivistkinje iz Podgrmeča: Mnoge žene premišljaju čime sve da pomognu vojsku. Danica je okupljala mobe i žene su tu proizvodile čitave kamare odjeće i obuće. U teškoj oskudici snalazile su se i za hranu kako su znale: pekle su tikve, da se žene počaste dok rade. Seoske žene su same pravile i kožune za vojsku. Borci na položajima bili su ushićeni takvim poklonima...

— Stezala je ljuta krajiška zima decembra 1942. — sjeća se Rahela Albahari. — Poslije Prve zemaljske konferencije AFŽ-a, u Bosanskom Petrovcu su se još nalazile mnoge naše istaknute žene — rukovodioci: Cana Babović, Mitra Mitrović, Vanda Novosel, Lula Planojević... Stanovale su u kućici s drvenom ogradom i malim cvijetnjakom jesenjeg cvijeća koje je još odolijevalo studeni. Bila sam rukovodilac na kursu AFŽ-a; kursistkinje su stanovale i učile u bosanskoj kući sa čardakom i visokim krovom od šindre. Sjećam se, Rada je često ovamo navraćala, kao i u kućicu s vrtom jesenjeg cvijeća.

[14]) Na jednom od tih zadataka poginula je sestra Branka Čopića.

[15]) Danica Medan iz Srpske Jasenice, predsjednica Okružnog odbora AFŽ-a za Podgrmeč. Poginula 1943. u Grmeču, u IV ofanzivi.

I ja sam često tamo išla po upute za rad. Bila sam još neiskusna, mlada, i tamo me, a da ni sebi nisam htjela priznati, vukla ljubav i radoznalost za naše najistaknutije drugarice. Jednom, zatekla sam Canu samu; sjedila je pored peći i zavijala list hercegovačkog duvana u cigaretu sličnu tompusu. Dok je sa mnom razgovarala bila je, kao i uvijek, nasmijana. Pušila je, pa je i meni pružila tu cigaretu-tompus. Nikad dotad nisam zapalila, ali nisam mogla odbiti, pogotovo, jer je od Cane. Čim sam povukla, više nisam znala o čemu smo govorile; toliko me štipalo za grlo i jezik, ali sam »junački« uvlačila dimove, kašljući kao da sam nazebla. Cana se tad nečem glasno nasmijala... Spasio me Radin dolazak pa sam odbacila opušak i udahnula svjež vazduh.

— Te oštre zime 1943, u četvrtoj ofanzivi, povlačila sam se sa IV krajiškom brigadom preko Šatora — priča Dušanka Pirolić. — Već poderani oputnjaši svaki čas mi se kližu pod umornim nogama. Iznenada dobijam nekakve cipele i vrlo sam sretna. Penjemo se zaleđenim padinama, kroz studen i magle, umorni i gladni. Svuda oko nas zaglavljeni konji u dubokom snijegu. Jedva koračam jer, nažalost, teško dobivene cipele su tijesne. Odjednom, pod nekim drvetom vidim Radu sa grupom drugova. Pozdravljamo se i ona me pita zašto tako teško hodam. I ne čuvši do kraja moj odgovor, skide svoje cipele i pruži mi: »Pokušaj obuti, meni su prevelike.« Ja se protivim, njene cipele su i ljepše i bolje, ali Rada ipak navlači moje cipele i govori: »Vidiš, tvoje mi potpuno odgovaraju, kao da su pravljene za moju nogu!«

Često sam u toku rata sretala Radu. Na konferenciji žena Krajine izabrana je za sekretara Oblasnog odbora AFŽ-a[16]). Jedno vrijeme taj odbor je imao sjedište u Sanici. Kao sekretar Rada je bila u stalnom kontaktu sa našim Okružnim odborom žena i mnogo nam je pomagala u radu. Insistirala je da u što većem broju sela oformimo seoske odbore AFŽ-a, a postojeće da učvrstimo. I ona je sa nama odlazila na sastanke odbora i lično održavala vezu sa pojedinim seljankama koje su bile aktivnije. U tome radu sa ženama često smo morali da se hvatamo u koštac i sa mnogim konzervativnim shvatanjima. Često se dešavalo da muškarac zabrani ženi da radi u AFŽ-u,

[16]) Predsjednica je bila Soja Ćopić.

da odlazi na konferencije.... Tako smo u jednom selu kod Ključa imali dobar odbor AFŽ-a kojim je rukovodila otresita, ljepuškasta seljanka. Bila je pismena i bistra, a uz to spremna da radi jer je voljela NOP. Muž joj već duže vrijeme nije bio u selu. Vrlo marljiva se pokazala i njen odbor je bio jedan od najboljih u tom kraju. Ali, odjednom, pojavio se muž i zabranio ženi da odlazi na sastanke! Pošto je već upoznala ovu aktivistkinju, Rada se uporno trudila da ubijedi muža u ispravnost puta kojim ide njegova žena. Angažovala je čak i partijsku organizaciju i pojedine odbornike iz sela. Odlazeći, i nama je stavila u zadatak da se izborimo za tu ženu, da se ponovo aktivira. Zaista, u tome se i uspjelo!

Eto, takva je bila Rada! Istinski borac za prava žene i njeno uključivanje u društveni i politički život. Svojim radom i primjerom pokazivala nam je kako treba prilaziti ženama, kako ih treba uzdizati i prosvjećivati. Svuda i na svakom mjestu, na sastancima partijskih organizacija,, seoskim konferencijama, sastancima raznih odbora, Rada se zalagala da se sprovede u život stav naše Partije: što masovnije uključivati žene u NOP.

Kao član Oblasnog komiteta dolazila je na sjednice našeg Okružnog komiteta KPJ. Sa njom zajedno išla sam na sastanke sreskih komiteta i partijskih ćelija. Čini mi se da je posebnu pažnju posvećivala mlađim komunistima i ženama. Kad smo mi, mladi komunisti, sa strahom primali izvjesna zaduženja, ona je uvijek bila spremna da nam pomogne svojim savjetom, sugestijom, objašnjenjem.

Vera Babić kaže: »U zimu 1944. često nam je dolazila u Drvar na sastanke Okružnog odbora AFŽ-a čija sam predsjednica bila. Njeno prisustvo nam je ulijevalo sigurnost. I kad nas je kritikovala, ta kritika je bila konstruktivna, davala nam je perspektive. Odmah bismo pravile plan rada, jer nas je sve što smo od nje saznavale prosto mobilisalo da radimo brže i bolje, da politički još šire obuhvatimo žene našega kraja. I svaki put, kad bi Rada došla među nas, u nama se budio radni elan. Cijelim svojim bićem, načinom prilaska i ljudima i radu, prosto je razvezivala naše latentne sposobnosti. Videći je onako nježnu, tihu, a odlučnu i sigurnu u tim nemirnim danima, upoređivala sam je sa onim vanrednim likovima žena-revolucionara iz literature. Kao da je imala dugogodišnje

iskustvo revolucionara-ilegalca! Bila je tako spretna, gotovo nečujna u svom organizatorskom radu, pa sam zbog te njene umješnosti i sama, kao žena, bila ponosna.«

Sjećam se proslave 8. marta 1944. u Ribniku — priča dalje Dušanka Pirolić. — Sa Radom smo se dogovorile da organizujemo svečanu akademiju. Naglasila je da svečanost treba da bude na visini, jer će prisustvovati i svi naši rukovodioci koji se nalaze u Ribniku. A bili su tu i Oblasni komitet i Štab V korpusa i mnogi drugovi iz ZAVNOBIH-a. Sve smo sredili, samo je ostalo pitanje: ko će pripremiti referat? Rada zadužuje mene. Opirem se, bojim se da istupim na tako svečanom skupu. I danas su mi u sjećanju njene riječi: »Moraš se osamostaljivati! Krajnje je vrijeme da se i mi žene počnemo oslobađati straha i potčinjenog položaja. Treba smjelo da istupamo, kao i naši drugovi. Ja ću ti pomoći.« Pomogla mi je da napišem referat. Došao je i osmi mart. Akademija počinje, a ja se osjećam nelagodno. Ali, Rada je u prvom redu; pogledom i smiješkom ulijeva čovjeku snagu i povjerenje. Dok sam čitala referat, hrabrio me njen pogled, njeno diskretno klimanje glavom.

Svečanost se uspješno završila i Rada me pozvala k sebi na spavanje. U komitetu je imala malu pregrađenu sobu. Razgovaramo dugo u noć. Tu sa mnom više nije član Oblasnog komiteta; tu je Rada-žena, prisna i iskrena prijateljica, sa kojom je prijatno razgovarati i o mnogočemu drugom. Pričamo o Banjaluci, književnim djelima koja smo pročitale, filmovima koje smo gledale, o porodicama i rođacima koji su iza nas ostali u okupiranom gradu... Drugovi iza pregrade se ljute što im pričom i smijehom remetimo san, a mi i dalje neumorno čavrljamo kao da smo svjesne da nam je to posljednje viđenje.

— Poslije dužeg prekida opet smo se našle tek negdje u ljeto 1943. na oslobođenoj teritoriji — sjeća se Safet Filipović. — Prvi naš duži susret bio je u Mrkonjić Gradu, za vrijeme Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a. Zbog priprema je došla nešto ranije.

»Rada se već više dana nalazila u ovom starinskom bosanskom gradiću; organizovala je smještaj delegata i uređivanje svečane dvorane — kaže Vera Babić. — Svratila sam ta-

mo da vidim kako će izgledati mjesto na kome će se 26. i 27. novembra oformiti naš prvi BiH parlamenat. Lijepa drugarica, odmjerena u gestu tiho se kretala po toj velikoj prostoriji, češće zastajkujući da bi ušla u svaku pojedinost ukrašavanja, da bi omladinkama koje su se trudile blago stavila primjedbe. Imala je toliko smisla za organizaciju! Bez mnogo priče, sve je išlo po predviđenom planu.«

Tada smo prvi i posljednji put duže bili skupa — sjeća se Safet F. — i Rada mi je nadugo i naširoko pričala o Ustanku: o narodu, borcima, o pojedincima. Sva je bila zaokupljena tim istorijskim zbivanjima. Na zasjedanju je bila u radnom predsjedništvu i govorila je ispred žena. Kako je osjećala Ustanak i borbu pod rukovodstvom KPJ najbolju sliku daju riječi koje mi je uputila iz Ribnika, iz sjedišta Obl. komiteta, u pismu datiranom 31. januara 1944:

»Naš ustanak u cjelini veličanstven je, ali kad uzmemo i pojedinačno njezine učesnike mnogi zadivljuju. — Nevjerovatan polet i snaga prožeo je duhove ljudske i oni do jučer neznatni danas čuda čine. — Pričao mi je neki dan jedan ranjeni partizan kako je vlastitim rukama davio nedotučenog od bombe Švabu u tenku. — Tako djelo i snaga pojedinca rađa se samo u snažnom pokretu kao što je kod nas ustanak.«

I nastavlja: »Gdje i kako iskoristiti svoje sposobnosti, koje danas moram u potpunosti dati za ovu oslobodilačku borbu, veoma je značajno.«

Najveća sreća bi je obuzimala kad je vidjela rezultate svoga rada. Voljela je da se stalno kreće, da bude na terenu, među ljudima, borcima. U istom pismu kaže:

»Prilično sam se dugo zadržala u sjedištu. — Tu uz drugove dosta naučim i to je najbolja škola, ali volim teren. — Nekako sam lično zadovoljnija kad drugima pružam pomoć u radu i osjetim da od toga imam uspjeha, onda sam uvjerena da u ovoj ogromnoj borbi nije zagubljen jedan mali atomić — ja — i to me raduje. Sutra putujem u centralnu Bosnu. Veseli me da ću poslije tako dugog vremena opet vidjeti stare znance. Tamo sam provela djetinjstvo, poznajem dosta ljudi pa me interesuje kako i kojim putem su ti moji znanci kroz ustanak prošli. Svakako, biće ih i četnika! Bila mi je želja da se s Tobom poduže ispričam, moj stari druže, ali vidiš kako je kod nas u ustanku: žurba, brzina... I to je neophodno...«

Rada za govornicom kao delegat na Prvom zasjedanju Zavnobih-a novembra 1943. godine u Mrkonjić-Gradu. Govori u ime žena, član je radnog predsjedništva.

— Dolazila je nekoliko puta u Drvar na sastanke OK KPJ čiji je politički sekretar tada bio Vaso Trikić, a organizacioni ja — ispričao je Vojo Kreco. — U periodu 1943—44 iz Obl. komiteta jedino ona nas je obilazila. Prenosila nam je direktive rukovodstva i pomagala nam da riješimo probleme naše partijske organizacije. Naročito želim da istaknem da je Rada kao partijski radnik uživala izuzetan ugled, da je bila jedan od najistaknutijih i najboljih aktivista koje je vaspitala Partija. Po svojoj partijnosti, drugarstvu i organizatorskim sposobnostima, spadala je u red rijetkih žena partijskih radnika. Ukazivala nam je veliku pomoć u rješavanju političkih pitanja okruga i, uopšte, u postavljanju konkretnih tekućih partijskih zadataka.

U našem sjedištu ispod Titove pećine, u kući odbjeglog pčelara Ridla, često smo sa njom diskutovali o međunarodnim zbivanjima i o našim gorućim temama: snabdijevanju vojske, radu NOO-a, o radu komandi mjesta i područja kao vojno-pozadinskih vlasti, i o problemu ishrane stanovništva Drvara. Instruktor se tada bavio svim pitanjima partijske politike; Rada je o njima diskutovala i predusretljivo usvajala neka naša gledišta. Bila je jednostavna. Rijedak čovjek! Kulturan i pošten.

— U rano proljeće 1944. našla sam se sa Radom u okolini Drvara — kaže Zaga Umičević. — Jedan dan ostao mi je u svježoj uspomeni, možda i zbog toga što je obilježio moje posljednje viđenje sa tom milom, hrabrom djevojkom. Sjedile smo s aktivistkinjama, ženama iz nekoliko sela, u jednom od rascvalih šljivara. Pred nama su se u svoj svojoj ljepoti pružale drvarske njive: uz konje i volove kretale su se djevojke i svojim crvenim maramama i raznobojnim suknjama podsjećale na bulke, tu i tamo razasute po nježno-zelenoj tratini. Sve je tu neodoljivo podsjećalo na skori kraj rata. Tome su bili usmjereni i zadaci AFŽ-a o čemu se toga dana i raspravljalo. Trebalo je učvrstiti NO odbore a organizaciju žena preorijentisati na mirnodopske zadatke. Rada je bila vedra i raspoložena, šalila se i zadirkivala sa mladim ženama. Naročito joj se svidio predlog jedne od njih da moju crnu suknju od glota na licu mjesta izvezu šarama. »Ko je to vidio!? Cura, pa nosi crnu suknju! To je samo za babe!« — počele su odjednom

sve da viču. Rada se nasmiješila i iz potaje pogledavala na svoju suknju koja je nedavno doživjela istu sudbinu. U tili čas odnekud su se pronašle i igle i šareni konci. Nekoliko žena dohvatilo je porub moje suknje i za tren oka, na opšte zadovoljstvo poprimio je veseliji izgled. Zatim su žene i djevojke poskakale u kolo i savijale ga duž mekog zelenog ćilima ukrašenog ljupkim grmčićima jagorčevine. I Rada je igrala i pjevala u tom šarenom kolu mladosti.

Razišle smo se svaka na svoj kraj, sigurne da ćemo se uskoro vidjeti. Ali, samo nekoliko nedjelja kasnije, ona je ubijena... Vijest o njenoj pogibiji zatekla me u Lušci Palanci i duboko porazila. Teško mi je bilo povjerovati da je više nema. Još dugo mi se pričinjalo da je ipak negdje prisutna, tu, među nama; sa svojom snagom, vjerom i nepokolebljivim optimizmom za novi život.

— Susretali smo se u Ribniku, Ključu i u Sanskom Mostu na Oblasnom partijskom savjetovanju — sjeća se Safet Filipović — i, posljednji put, na nekoliko dana prije Desanta. Sa dva druga vraćao sam se iz Drvara za Ribnik. Na putu između Bravska i Ključa, u planini Paunovac, sreli smo Radu samu na konju. Išla je na teren Drvara. Sjeli smo na travu pokraj ceste i tu sa njom ostali u razgovoru neko vrijeme. Bio je lijep majski dan. Bližilo se veče, a sve više se bližio i dan naše pobjede. Čekala me je, reče, u Ključu, ali nije mogla duže da ostane, žurilo joj se. Predložio sam joj da ide samo do Petrovca i da požuri, jer noć će a ona sama. Primijetio sam da ima i temperaturu. Prije neki dan, u Ključu, ljekarka Anđelinović mi je rekla da se Rada prehladila i da njeno zdravlje nije najbolje. Rada mi to nije ni spomenula, ali sam ja sebi stavio u zadatak da prvom prilikom sa njom o tome porazgovaram. Sada, ovdje, nije bilo mjesto. »Kad se vratim u Ribnik, učiniću to odmah«, mislio sam u sebi. Pozdravila se prvo sa drugovima i dok su oni išli do kola pomagao sam joj da uzjaše konja, ponovio da se žuri do Petrovca, i sa njom sam se oprostio; nisam tada ni pomislio, da je zauvijek.

— Pred sam Desant došla je Rada k nama da obiđe sve komande mjesta i područja na okrugu Drvara — kaže Vaso Trikić. — Ja sam je pratio, obilazeći sa njom te ustanove. Sa

njom sam dolazio u doticaj službeno svega nekoliko puta. Na mene je ostavila jak utisak njena izuzetna ozbiljnost. Bila je jako savjesna u radu. Kad daje kritičke ocjene, ne pada u vatru, ne viče, već razumom i logikom stvari objašnjava. I ja sam od nje učio. Od nje sam naučio da se trudim da ulazim u razloge ljudskih postupaka i grešaka. Kako je samo bila pametna! A skromna!

Tačno uoči Desanta zatekli smo se u selu Prekaji, gdje su nas drugovi iz Komande mjesta zadržavali da prenoćimo i ostanemo na njihovoj svečanosti u čast Titovog rođendana. Ali Rada nije htjela da ostane. Žurila je da što prije krenemo; željela je da prisustvuje svečanom primanju u Drvaru. Osim toga, još smo imali u planu da poslije 25. maja održimo sastanke sa komandama mjesta u Petrovcu i u selu Lipi, a ona je željela da to bude bez većeg zastoja. I tako, u jedan sat po ponoći, polako smo dopješačili do sjedišta našeg komiteta u Vođevića kući preko puta Celuloze, gdje je Rada prenoćila.

ZA ČASNU SMRT

— Slučaj je htio da se našla sa nama i tog dramatičnog 25. maja — priča Vojo Kreco. — oko pet-šest sati izjutra, kad su sirene objavile da njemački avioni kruže iznad Drvara, Rada, Vaso i ja žurno smo izašli iz sjedišta OK i sklonili se u rov pozadi zgrade. Bio je pored potoka u rascvjetanom šljiviku, dubok jedan metar. Iako nas je Komanda mjesta uoči tog dana obavijestila da se očekuje žestoko bombardovanje, nismo bili zabrinuti. I ranije su bacali bombe, i od po petsto kila, kao recimo na partijsku školu u zaseoku Podbrina. Sjedeći u vlažnoj zemlji gledali smo u bijele cvjetiće i šalili se, kao da smo nastavljali našu šalu od jučer kada je u Okružnom bilo živo kao u košnici. Na krajičcima bistrog plavetnila u rascvalim niskim granama ništa nismo vidjeli. Čuli smo samo strahovite eksplozije. Nepun sat po dolasku aviona, ništa ne sluteći, izašli smo sve troje iz rova i prošli kroz kapiju zgrade do izlaza na ulicu. Ali s desna, u pravcu OK SKOJ-a i Titove pećine, ugledasmo na cesti čitav stroj padobranaca. Brzo smo se vratili u dvorište. Radu sam posljednji put vidio na izlaznim vratima. Krenula je uz stepenice da se preobuče jer je na sebi

imala uniformu: sivkasto-plavo odijelo i kapu od istog vojničkog štofa sa svježe prišivenom zvijezdom. I obavezni opasač s revolverom. Mislila je vjerovatno i na spasavanje partijske arhive koju je neprijatelj kasnije svu zaplijenio, ali zabavljen sobom, nije stigao odmah da je iskoristi. Iz sekunda u sekund situacija ja bivala drugačija. Djelići sekunde dobijali su neprocjenjivu vrijednost! Znam samo da je Vaso munjevito potrčao uz potok, a ja sam sunuo kroz šljivik. Presrela su me dva padobranca. U trku sam čuo »Halt!« i bacio se u rov. »Fertig!« uzviknuše i odoše. Kasnije sam izišao i pomalo puzeći uvukao se u odvodni mlinski kanal, a tek u noći pregazio Unac.

Najprije su pobili sve muškarce u uniformi; one koji su im, na snu iznenađeni, prvi pali u ruke. A kad im se hvatanje Tita i Vrhovnog štaba u nedogled oteglo, svom jarošću su se okomili na goloruki narod... Rada je željela da se iščupa iz tog ropstva i zato je otišla u smrt!

— Kad smo se razbježali iz položaja kako smo stajali — sjeća se Vaso Trikić — ja sam jurnuo pored bivše Krecine mesare, pa kroz Celulozu i zaselak Trikići u Drvar-selo, i od devet sati učestvovao u borbi; bio sam sa bataljonom III ličke brigade, sa Poljancem. Vojo se sakrio u mlinski kanal potoka Drvare, što je tekao niže kuće trgovca Tadića. Rada je odjurila desno, niz Unac, ka sjeverozapadu grada, gdje su je ubrzo zarobili njemački padobranci.

Drvar je krvario... Već visoko isplovilo sunce jedva se naziralo kroz dim paljevina i prašinu razaranja. Tek pomalo se razmicala gusta zavjesa vještačke magle i stišavala prva žestoka borba ranog jutra kada su Nijemci sa svih strana varošice potjerali na Šobića groblje zarobljene žene, djecu, starce. Tjerali su ih padobranci zvjerskog izgleda, na svakog kivni zbog otpora NOV; mržnja im je izbijala iz svakog gesta, iz svake riječi-psovke. Naokolo su se čuli mitraljeski rafali i odjeci eksplozija... Neki borci iz pratećih četa i raznih komandi, još poluobučeni, sklanjali su se gdje su stigli i prihvatali borbu... Druge, koji to nisu uspjeli da učine, odmah su pohvatali i grupno strijeljali. Niko nije zajauknuo niti zatražio milost. U smrt se išlo podignute glave, mirno, ili se klicalo Partiji, Titu, Sovjetskom Savezu...

— Zarobljena sam oko osam sati skupa sa liječnikom Stefanovićem u rovu kod potoka Vrbovca, nedaleko sjedišta Opštinskog komiteta KPJ,[17]) čiji sam sekretar bila — priča Smiljana Morača. — Nijemci su nas potjerali prema pošti i zaustavili u Tadića šljiviku uz samu cestu. Sa svih strana pristizale su grupice zarobljenog naroda. Tu sam srela Radu Vranješević. Uhvaćena je još prije sedam sati. Bila je potištena kao i svi ostali. Na nogama je imala žute bakandžice sa posuvraćenim bijelim čarapama i nov dugi smeđ kaput. Zapao mi je za oko, jer niko tada kaputa nije imao. Kratko podšišana. Vitka, do mršavosti. Čutke smo satjerani u Sokolanu. Tu su počeli da bjesne: udarali su nas, gurali i bezbroj puta upitali: »Gdje je Tito?« Opet, i opet: »Gdje je Tito?« Sliku Titovu na zidu svu su rafali izrešetali. Izbezumljenim očima su zvjerali čas u Titovu fotografiju u svojoj ruci čas u pravcu Pećine. Na pozornici i po stolicama su razastrli velike mape Drvara i neprekidno u njih buljili, raspravljajući nešto. Sokolana se postepeno punila... Sve više žena, djece, starih ljudi! Sve poznata lica, blijeda i zabrinuta. Dognali su i Veru Babić s dvogodišnjom kćerkicom — bila je samo u kombineu i bluzi — pa Joku i Dimitra Dodiga, Maru i Miću Pećanac, Milku Malbašić... Mari Petković je jednogodišnje dijete na rukama poginulo a četvorogodišnji sinčić ranjen u nogu, niko ni s kim nije smio da razgovara, jer su nas odmah tukli. Rada je stajala pognute glave, jako zamišljena. Dotad sam je viđala kad je dolazila u Lučića kuću na sastanke Sreskog komiteta, i uvijek mi se činila ozbiljna i zamišljena.

Do podne su nas 40—50 zarobljenika-talaca potjerali na Šobića groblje. Jačima su dali da nose po džačić pijeska; i na Radu su natovarili vrećicu. Najbolje su prošli oni u sredini kolone; nas, s krajeva, svaki čas su gurali i udarali cokulama i kundacima. Klecnem, a džačić spadne! Sporazumijevali smo se mimikom, pogledima ili čepanjem nogu. Groblje je na brežuljku usred Drvara, prošarano drenjcima i šipcima, opasano metar i po visokom betonskom ogradom. Do zuba naoružani padobranci čitav dan su se tu, na naše oči, bijesno utvrđivali. Grozničavo su se pripremali za odbranu. Tjerali su pohvatani narod da im prenosi ranjenike do sanitetskih aviona a naše ranjenike su ubijali. Ljudi su se snalazili kako su mogli: Krišom

[17]) Komitet je bio u Lučića-kući.

su sa sebe cijepali košulje i drugu odjeću, na brzinu previjali svoje drugove i između se ih krili. Bitka je trajala, nije se znalo kome će sreća. Svuda lješevi... Mnoštvo izginulog i ranjenog naroda! Mrtvih boraca! Tri-četiri zarobljena partizana ranjene su ovamo donijeli. U divljoj mržnji zbog tako silovitog otpora pokušali su da ih ponize: Vezivali su im na leđa teško kamenje i druge predmete i natjerivali ih da na ljute rane ustanu i pozdrave ih. Ovi se ni pomakli nisu i smjesta su postrijeljani. Razjareni neuspjehom i žrtvama, divljački su po nama udarali štapovima, kundacima... Nekolicinu ljudi su na taj način ubili; i Boška Kecmana, jedinca, naočigled majke i žene mu Milke. Tjerali su nas da sakupljamo razasute padobrane i oružje, municiju, hranu, sanitetski materijal, što su im bacali iz aviona...

— Dospjela sam i ja na groblje sa grupom zarobljenika, pohvatanih u podrumu velike celuloske zgrade u kojoj je boravio Prateći bataljon Vrhovnog štaba — priča Mileva Vidović. — Tu je već bila masa naroda, većinom žene i ljudi iz okolnih sela. Mnogi od njih posjedali su na zelene humčice između kamenih i drvenih krstača. Među njima sam prepoznala Veru Babić i Smiljanu Moraču, i prišla im. Sa njima je sjedila nepoznata žena. Odmah je privukla moju pažnju; možda i zbog svoje gradske odjeće! Snažno me se dojmilo njeno skromno držanje. Ni danas ne mogu riječima da iskažem zašto mi se tako duboko urezala u dušu. Bila je potištena. Zamišljena. Nečim snažno zaokupljena. Samo je ćutala. Izrazila nam je bojazan da bi je četnici mogli prepoznati. Upitala sam Veru ko je to i ona mi reče da je ta žena istaknuti partijski funkcioner...

Uoči tog jutra među omladinom Drvara i okoline vladala je svečana užurbanost: pripremali smo se da radnim akcijama i veseljem proslavimo Titov rođendan. Bile su to mahom djevojke; odrasliji muškarci su među civilima bili rijetkost! Dogovoreno je da radna četa iz Podova, rano, prije nego se narod probudi, očisti ulice za svečanost. Mnoge omladinke svečanije su se obukle, ali u ovoj strašnoj stisci, u strepnji od silovanja, na brzinu su se kamuflirale crnim maramama i pregačama starijih žena, obmotavale se zavojima... Svukla sam i ja svoju bijelu bluzu od padobranske svile i mašnice s pletenica, i prerušila se u oronulu ženu, privijajući uza se svog malog brata.

— Začudila sam se otkud ona sad među nama?! Nikog drugog od naših istaknutih drugova tu nije bilo — kaže Vera Babić.[18]) — Kad me ugledala osjetih kako joj je žao djeteta na mojim rukama. »Zar su i tebe uhvatili!?« Pogledala sam je i, umjesto odgovora, pomislila kako je dugo nisam vidjela, a otkud se sad stvori!? Ali nisam htjela da je pitam, da na nju ne bi skrenula pažnju prisutnih koji je, kako zapazih, nisu poznavali. Pročitala je čuđenje u mojim očima i sama mi tiho ispričala: »Jutros, čujem avione, mislim zuje stalno, pa izađem. Vani ni trke, ni panike, ni uzbuđenja... Silazim upravo niz stepenice Okružnog, kad spazih Nijemce... Bilo mi je jasno zbog čega su tako uranili!«

Dok smo zbijeni sjedili na groblju, oko nas se čula pucnjava i ponadasmo se da će nas naši osloboditi. Bilo nas je tu samo nekoliko komunista, mahom žena pozadinskih radnica. Nešto ranije donijeli su nekoliko ranjenih boraca i civila, među njima omladinku Zoru Zeljković,[19]) člana OK SKOJ-a — teško ranjenu u obje noge. Sjećam se kako je ta divna djevojka bila neobično vedra, uprkos ranama, jer je bila svjesna herojskog podviga svojih drugova iz komiteta koji je tog jutra, boreći se bez uzmaka, cio izginuo. Ona nam je svima podigla moral. Nismo znali šta se sve događa u Drvaru, šta je sa Vrhovnim štabom. Na svim licima kao da lebdi pitanje: »Je li živ drug Tito?« Bilo je oko devet sati kad su Nijemci kao divlji upali među nas i počeli da izvode jednu po jednu na ispit. Uvijek s istim pitanjem: »Gdje je Tito?« Odahnuli smo. Znači, Vrhovni štab nije uništen, nisu uhvatili druga Tita! Naše patnje su sada imale nekog smisla. U nama je stalno tinjala nada:

[18]) Vera Babić je razmjenom oslobođena.

[19]) Zora, ranjena u obje noge, ruke i leđa, prvo se sklonila u ozimu raž (stopala i dlanovi su joj bili gelerima raznešeni) a zatim na laktovima i koljenima otpuzala ka potoku Drvari i sakrila se u vrbe na obali. Žeđ ju je strašno morila, a nije mogla do vode. Oko podne ugledala je nekog civila i pozvala ga: »Brate, pomozi mi!« Ovaj se ubrzo vratio sa Nijemcima i oni su je odnijeli na Šobića groblje. Tu je, u pojati, bila šest dana. Kad su Englezi bombardovali Drvar, jedna bomba je pala na pojatu i geleri su Zori odsjekli obje noge ispod koljena. Previjala se u strašnim mukama... Prišli su Nijemci i ubili s dva metka u leđa, »da ne smeta!« Očevidac Smiljana Morača, koja je kasnije razmjenom oslobođena.

naši će nas osloboditi! Ne dobivši pravog odgovora, postali su još bezobzirniji i razdražljiviji. Tukli su nas. Tog prijepodneva su nas sve stjerali u obližnju pojatu. Upadali su i odvlačili mlade žene i djevojke do svjetlosnog traka, zagledali im lica; koja im se svidjela, izvodili su je napolje. Mnoge od njih nikad se više nisu vratile. Cijeli taj prvi dan smjenjivala su se ispitivanja i zvjerstva. Mislim da se ni oni koje pritjeraju uza zid, za strijeljanje, ne osjećaju teže. Užasno je bilo posmatrati kako postupaju sa našim ranjenicima i ostalim narodom, a osjećati se bespomoćan. Tada mi je Rada rekla: »Treba ispitati kako odavde da pobjegnemo. Sada, po danu, ja ću osmotriti, a noćas da bježimo.« Pogladila mi je kćerkicu i dodala: »Ti s djetetom ne možeš u osmatranje, ja ću ići, a noćas ćemo bježati!«

— Spustila se i noć, nevjerovatno mračna, kao »u rogu«; u zraku se još nije bila slegla vještačka magla, prašina i dim — sjeća se Smiljana Morača-Grubor. — Dušmanski su nas stjerali u iskopani rov podno zida. Tu smo polegli. Gazeći po nama, namještali su iznad nas bacače, mašinke... Ponova je buknuo strašan okršaj. Svu noć je grmjelo. Napadala je Šesta lička brigada. I Oficirska škola se tu noć borila. Sve se prolamalo. Naokolo su još gorjele kuće i svijetleći meci parali tamu. Vidjeh kako zarobljenik iz strane Misije — plače! Po brdima su naši signalizirali raketama, a i Nijemci su povremeno raketama osvjetljavali groblje, zbog ranjenika, i njihov sjaj nam nije dao da bježimo. Ubijali su svoje teške ranjenike. Nanizani jedan do drugog duž zida, stojećki su pucali preko naših glava i ranjeni ili mrtvi padali po nama; tek nas odjednom u tmini polije nešto vruće, ljepljivo. U tim trenucima Rada je meni, Veri Babić i nekolicini skojevki predložila da bježimo. Poslije izvjesnih dogovaranja i saopštavanja, složile smo se da je bježati nemoguće. A naši su bili tako blizu! Ispod zidića im se šapat čuo; privlačili su se i ginuli. U jednom momentu zatišja, Nijemci su se počeli odmicati od zida i silaziti ka cesti, ali su ih partizani prosto zasuli mino-bacačkim granatama.

— Po žestini tog napada sudili smo: oslobodiće nas ! — kaže Vera Babić. — Sve naše ranjene drugove Nijemci su stavili uz zidove groblja, da našima budu meta. Zvižde meci, gine se na obadvije strane, a što je najbolnije — ginu naši od naših! Cijelu tu krvavu noć bili smo prisilna meta i živa zaštita; od

naših tijela neprijatelj je stvorio zaklone. Više glave mi njemački mitraljez, u rukama kćerkica, stežem je, osjećam: čas plače, čas zamre od zaglušne vatre. Svuda oko nas vri kao u kotlu. Prskaju granate, odbija se i mrvi kamenje, pa i te prskotine ranjavaju naše. Mislim da sam ipak bila u nekom mrtvom uglu, kad sam tu borbu s djetetom preživjela. Pričinjalo mi se da je to samo neki jeziv san. Nikad, čini mi se, ne bih mogla opisati to svoje duševno stanje, pod tim otvorenim nebom, u tom od borbe užarenom grobljanskom prostoru. Odjednom, Rada je dopuzala do mene. Na licu, uz uho, osjetih njen dah: »Vera, ostani tu, nemoj se micati. Tu si s djetetom najsigurnija. Ja odoh da vidim kakva je sad situacija... Ne brini, doći ću po tebe i malu.« Stalno je brinula za moju djevojčicu. To mi je davalo snage. Iako su svuda oko nas bili Nijemci, ona je stalno bauljala naokolo; odlazila je od mene nekoliko puta i u tom izviđanju ostajala, činilo mi se, i po pola sata. Već mislim nema je, poginula je, kad eto je, vraća se! Bauljajući tako, dolazila je u blizinu naših, ali dalje se nije moglo. Da nije mislila na nas ostale, možda bi tada sama i pobjegla. O tome danas često razmišljam i dolazim do uvjerenja: nije htjela sama da se spasava! Da je znala kako će se sve to razvijati, možda bi i otišla. Ali ko bi to mogao znati?! Čudim se kako je tu noć, u tom tumaranju, Nijemci nisu uhvatili! A i ne čudim se, bili su i oni u paklenoj stisci.

Nikad tužniji nismo bili nego kad je svanulo. Nijemci su još uvijek držali položaj na Šobića groblju, a naši su se povukli. Dan je bio naš najveći neprijatelj. Što su naši taj put mogli za nas da učine, učinili su noću. Kako je strahovito ponižavajuća bila i sama pomisao na mučenje prethodnog dana! A svitao je još jedan težak, neizvjestan dan. Previjali smo ranjene. U tom času to nam je bilo najteže. Radilo se bezvoljno, ni od smrti se nije zaziralo. Samo bi još katkad odjeknuo pokoji pucanj. Sigurno su opet nekog našeg strijeljali?! Odjednom pade komanda: »Svi u pojatu!« »Šta hoće od nas?« nijemo smo se pitali. Neko zavika: »Popaliće nas u pojati!« Negdje zaštekta mitraljez. Neke žene koje poslije mene utjeraše u pojatu, čujem, govore:

»Ubiše onu malu drugaricu!«

»Koju?«

»Onu, malu, s kratkom zalizanom kosom. Onu, ne znam ni čija je, bježala je...«

Žignulo me u srcu. Shvatila sam: Ubili su Radu! Bježala je... Ubili Radu!!

— Nijemci su imali gomile mrtvih — sjeća se Smiljana Morača. — Bili su jako razdražljivi; derali su se, psovali, udarali sve oko sebe... Primoravali su nas da sabiremo lješeve i s njih skidamo sve, do veša. Naši muškarci su pod kišom udaraca kopali rake za njihove mrtve. Naše izginule ljude i žene na brzinu smo trpali u rupe od bombi i ovlaš ih zatrpavali. Mrtvaci su se za dan izobličili, teško ih je bilo prepoznati. Iznenada su nas potjerali u Šobića pojatu, kojih dvadesetak metara dalje. Išli smo u grupama. Po nama se blještavo rasipalo sunce; na pragu je bilo ljeto, a i dani slobode. Odjednom, već blizu same pojate, Rada se naglo izdvojila iz mase i brzo potrčala niz brdo, čistinom, ka potoku i gradu. Pripucaše... Srušila se na mjestu mrtva. Ni desetak metara nije prešla. Prišao je Nijemac i gurnuo je nogom. Ostala je da leži na pjeskovitoj nizbrdici poviše Šobića i Kecmanovih kuća, uz ozelenjeni trn divlje ruže. Znam mjesto gdje je pala. U blizini je, čini mi se, i zatrpana, u jednoj od bombinih jama. Tri mjeseca kasnije, kada su Nijemci napustili Drvar, prisustvovao sam iskopavanju i svečanoj sahrani posmrtnih ostataka Rade Vranješević i ostalih žrtava Desanta. Njene ostatke smo prepoznali po dijelovima odjeće: žute cipele i smeđi kaput! Kolima su sve kosti prenesene do zajedničke grobnice na Spasovini.

— Pred svanuće odjednom se sve umirilo — sjeća se i Mileva Vidović. — Neispavani, isprepadani i bunovni, nismo ni primijetili kada je svanulo. U neko doba razdrmala nas je vika: »Halt!... Halt!« Ugledasmo malu vitku ženu kako svom snagom trči niz brdo; peševi kaputa lepršaju joj oko nogu. Pucnjevi se razliježu... Svi smo bez daha posmatrali, strijepili za svaki njen sekund. »Još samo malo!« oteo se dječji uzvik. Malo, još malo — bila nam je jedina misao. Hoće li im umaći!? Pucaju, pucaju... Odjednom se srušila. A imala je još tako malo do potoka obraslog u vrbe, do Vrbovca. »To je Rada!« prošapta neko. Bilo nam je strašno.

Znala je Rada ko je i kako postupa nacistički okupator; nije htjela niti je po svojoj prirodi mogla da se pokorava njegovim naređenjima, po svaku cijenu da sačuva svoj život! Nije mogla opet u tu pojatu iz koje su cijeli protekli dan izvlačili mlade, lijepe žene i djevojke... Otuda i njena uporna nastojanja u toku cijelog prethodnog dana i noći, da pronađe izlaz prema partizanima. Otuda njena čvrsta odluka da bježi, makar i po danu. Drugačije nije htjela, nije mogla da učini. Odlučila se za časnu smrt.

ĐORĐINA-ĐINA VRBICA

ĐORĐINA-ĐINA VRBICA

Rođena je u Podgorici 24. aprila 1913. godine. Tu je 1932. završila trg. akademiju ali, kao politički kompromitovana, tek poslije tri godine čekanja (1935) dobiva zaposlenje u Finansijskoj direkciji u Sarajevu. U međuvremenu radi u Duvanskoj stanici u rodnom gradu kao obična radnica. I otuda je otpuštaju zbog revolucionarnog rada. Član je SKOJ-a od 1932. godine, a u KPJ je primljena 1934. godine. Odmah po dolasku u Sarajevo povezuje se sa partijskom i skojevskom organizacijom. Aktivno radi i u omladinskoj sekciji »Ženskog pokreta«. U Fin. direkciji je radila svega 10 mjeseci. Početkom marta 1936. je uhapšena. U zatvoru je pod istragom odležala oko pet i po mjeseci; hrabro se držala i u nedostatku dokaza puštena je bez suđenja. Vratila se u Podgoricu, a zatim se upisala na Ekonomsko komercijalnu visoku školu u Zagrebu. I ovdje je bila uključena u ilegalni partijski rad kao i u akcije naprednog studentskog pokreta. Po drugi put pada u ruke

policiji prilikom dijeljenja letaka 11. maja 1937. Muče je gore nego u Sarajevu, da bi preko nje prodrli u zagrebačku partijsku organizaciju. Đina i ovdje ostaje dosljedna sebi: hrabra i istrajna u ćutanju. Na glavnom pretresu u Okružnom sudu u Zagrebu 5. aprila 1938. osuđena je po čl. 4. Zakona o zaštiti države sa 1 mjesec zatvora i 300 din. novčano, uslovno na godinu dana.

Poslije suđenja Đina odlazi u Beograd i nastavlja školovanje na Ekonomskom fakultetu, kao i partijsko-politički rad, ovoga puta među studentima i radnicima. Tu je ponovo hapšena. Preko ferija aktivno učestvuje u idejno-političkom radu i različitim političkim akcijama u Crnoj Gori. Već 1938. god. član je PK SKOJ-a u Crnoj Gori, a 1939, dok je rukovodila partijskom komisijom žena pri PK, smatrana je jednom od najizraslijih žena komunista u Crnoj Gori.

U martu 1941. vraća se u Podgoricu, gdje ju je zatekla kapitulacija. Sudjeluje u pripremanju ustanka, kao i u ustanku u Crnoj Gori. Početkom jeseni 1941. radi ilegalno u Sandžaku, član je grupe diverzanata, a zatim se vraća opet u Crnu Goru (krajem oktobra) i radi ilegalno na podgoričkom terenu kao član OK KPJ i PK SKOJ-a. Kao partijski instruktor obilazi i cetinjski srez i Katunsku nahiju... U proljeće 1942, za vrijeme Treće neprijateljske ofanzive, Đina se povlači sa crnogorskim partizanskim jedinicama u Bos. krajinu. Od jula mjeseca 1942. do maja 1943. radi na glamočkom srezu kao član SK KPJ — zadužena za agitaciju i propagandu i rad sa ženama. Na I Zemaljskoj konferenciji AFŽ-a birana je u Centralni odbor za Jugoslaviju. Velike su njene zasluge u omasovljenju političkih organizacija na terenu Glamoča, posebno KPJ, i za vaspitanje mladih kadrova; svojom moralnom čvrstinom naročito im pomaže u teškim danima četvrte ofanzive. U maju 1943. na svoj lični zahtjev odlazi sa Drugom krajiškom brigadom u centralnu Bosnu, kao član politodjela, da bi se povezala sa crnogorskim jedinicama. Na tom putu je i poginula 29. maja 1943. od minobacačke granate na rijeci Blatnici kod Teslića. Njeni posmrtni ostaci dopremljeni su 1957. god. iz Teslića u Titograd i tu sahranjeni u grobnici narodnih heroja na Gorici.

Đina Vrbica, dugogodišnji revolucionar i neumorni partijski radnik, spada u red onih oduševljenih, strasnih žena komunista. Svojom izuzetnom ličnošću i ljudskom toplinom, isto koliko i širokim znanjem i bogatim političkim iskustvom, ostala je poštovana i omiljena svuda gdje je radila i borila se.

Teški dani austrijske okupacije, dani velike neimaštine, pritiskivali su i jednu nezaštićenu mladu udovicu sa petoro djece. Rano su, 1916. godine, ostali bez hranitelja. Đina je imala tek dvije godine, a najmlađi Migo — četiri mjeseca. Porodica je gladovala. Majka je kupovala konac, dugmad, igle, sapun, petrolej i išla od sela do sela, često i dan, dva hoda, da bi to razmijenila za kukuruz, krompir ili drugu hranu. Danima su djeca ostajala sama.

— Đina je bila dobra i pametna — kaže njena majka Anđa. — Jako osjetljiva! Mnogo je voljela porodicu. Sa pet godina pošla je u školu. Htjela je sa sestrom Bosom. Niko nije mogao da je odvrati. Jednom pođoh kod učiteljice da je pitam kako male uče. Iznenadila sam se kad sam čula da je Đina odlična, iako nije imala ni knjiga ni svezaka. Tako je završila i malu maturu. I u kući je bila jako vrijedna. Prihvati se svih poslova i čitavu kuću digne i preuredi. Često je morala i kravu da čuva.

— Đina je bila prilično žustra i temperamentna, za razliku od mirne i staloženije Bose — kaže brat Migo. — Još od ranih dana kod nje je bilo karakteristično istinsko i oštro reagovanje protiv svake, pa i najsitnije nepravde. Jednom se potukla sa nekim mangupima koji su napastovali manju djecu. Došla je kući krvava, ali je i ona njih okrvavila. Čitavim svojim bićem instiktivno se odupirala nepravdi i nedostojnim postupcima. Zbog ovih osobina sam je jako cijenio. Nije dozvoljavala da muškarci ponižavaju žene i da se stavljaju ispred njih.

Još u srednjoj školi Đina se uključila u rad napredne omladine. Poslije male mature upisala se u tek otvorenu Trgovačku akademiju u Podgorici. Već u trećem razredu više od polovine učenika pripadalo je naprednom pokretu. Zahvaljujući i

toj i sljedećim generacijama, Akademija je ubrzo postala jedna od najnaprednijih škola u Crnoj Gori. Na Đinu i njene vršnjake najveći utjecaj za marksističku orijentaciju imao je, mislim, profesor Blažo Raičević-Mećava. »Još od svoga profesora dobijala je zabranjene knjige na čitanje — sjeća se majka. — Druženje sa muškarcima smatralo se sramotom, a moja Đina uvijek je bila sa drugovima. Komšije su je ogovarale, ali ona se na to nije obazirala. Kao da se ničega nije plašila! Sjećam se, jednoga jutra otišla je od kuće, napomenuvši da ide tetki koja je stanovala izvan grada. Vratila se tek idućeg dana. I ništa ja ne bih saznala da za koji dan nije došao neki čovjek i donio Đinin kišobran. Zaboravila ga je, reče, u Beranama. Kasnije sam saznala da joj to nije bilo prvi put da omrkne u Podgorici a osvane u Beranama ili nekom drugom mjestu. Donosila mi je u kuću nekakve pakete; nijesam znala šta je u njima, ali sam predosjećala opasnost. Kad je naišla policija, našla sam se na muci kako sve to da sklonim. Srećom, na vrijeme sam ih vidjela i uz pomoć mog malog bratanića uspjela sam da sve to posakrivam. Đina se kasnije smijala kao dijete. »Dobro si izvršila zadatak!« pohvalila me. Bili su to leci, pisaća mašina i drugi materijal.«

— Godine 1932. završila je Trg. akademiju, ali zadugo nije mogla naći zaposlenje — priča dalje brat. — Bila je prinuđena da radi kao obična monopolska radnica u Duvanskoj stanici u Podgorici. Ni tu nije mirovala. Njena aktivnost sad naročito dolazi do izražaja. Nova sredina pokazala se kao zahvalno polje rada i Đina, po zadatku Partije, djeluje među radnicima. U sezoni, u vrijeme otkupa duvana, stanica je brojala i preko hiljadu radnika. Na prebiranju i klasiranju duvana radilo se pod teškim, nehigijenskim uslovima šest-sedam mjeseci. Đina je tada bila malo u kući. Na posao je odlazila prije pet sati izjutra, a vraćala se poslije dva sata po podne. Brzo bi ručala i odmah odlazila na sastanke ili zborove. Sa njom je bilo zaposleno još nekoliko njenih školskih drugarica, pa su neke od njih u slobodnim časovima dolazile kod nas i proučavale sa nama ilegalni materijal. Đina je k nama često dovodila Ljubicu Popović, nešto mlađu od sebe, jer je bila siromašna, nije imala stana. Mama je vječito strahovala da nam se zbog tog okupljanja što ne dogodi, pa smo Ljubicu od nje krili.

Među monopolskim radnicama Đina je brzo stekla popularnost. Oko sebe je odmah okupila nekoliko mladih, naprednih radnica, a kasnije se taj krug znatno proširio. Izrastao je tu prilično velik broj naprednih žena. Mnoge od njih bile su veoma smjele, uprkos policijskom režimu koji je vladao u stanici. I tarabe su znale da preskoče, kad bi im zaključali dvorišna vrata, da bi na poziv KP sudjelovale u demonstracijama. Ni prijetnje otpuštanjem nisu mogle da zaustave naš utjecaj i radnice se masovno organizuju... Zahvaljujući, u prvom redu, ovim naprednim ženama, imali smo tamo jednu od najjačih sindikalnih organizacija.

— Godine 1934. — sjeća se Lidija Jovanović — svratila sam kod jedne od naših najstarijih partijki. Bila je to Božana Vučinić, komunista od 1926. godine. Tom prilikom pokazala mi je sliku jedne vrlo mlade djevojke nježnih crta lica. Pod visokim čelom vesele oči i nasmiješene pune usne. Pričala mi je da je to mlada skojevka, od koje možemo očekivati da izraste u dobrog komunistu. Ova mlada djevojka, Đina, puna života, još u svojim najmlađim godinama bila je aktivna u naprednom omladinskom pokretu u Podgorici...

— Ondašnje vlasti — priča dalje Migo — uočavaju njen rad i ubrzo biva otpuštena, kad je sa svojim drugaricama organizovala štrajk za povišicu plate. Potpuno kompromitovana odlazi u Beograd. Otuda su je poslali u Sarajevo za računovođu u Finansijskoj direkciji. Tu je marta 1936, prvi put uhapšena. Na mene je to strašno djelovalo. Čim sam u Peći završio razred, posjetio sam je i ponio joj voća. Razgovarali smo nekoliko minuta kroz rešetke u prisustvu stražara.

— Kad sam je te, 1935. godine za vrijeme raspusta posjetila — sjeća se Đinina sestra Bosa Đurović — potužila mi se da su je već zapazili, da policija na nju motri i da joj dalji opstanak u Sarajevu već postaje nemoguć. Čak mi je, za vrijeme jedne šetnje po gradu, pokazala policijskog agenta koji je svuda prati iz dana u dan. Otada smo se rijetko viđale, jer je ona samo povremeno dolazila kući u Podgoricu.

U SARAJEVU

— Jedne ljetne večeri 1935. godine sjedio sam i razgovarao sa vlasnicima stana u čijem se špajzu nalazila pokrajinska partijska Tehnika — priča Fićo Čengić. — bilo je to u velikoj zgradi do »Beba vile« u Kovačićima. Iznenada, na vratima se pojavila krupna mlada djevojka, poznanica mojih domaćina. Svratila je u posjetu. »Đina Vrbica« — predstavila mi se, i razgovor je počeo. Ispričala je da je došla iz Crne Gore, da u Sarajevu stanuje kod rođaka potpukovnika Vrbice i da se zaposlila u Finansijskoj direkciji. Iz profesionalne radoznalosti počeo sam da je ispitujem, ali oprezno i neupadljivo. Malo-pomalo približili smo se i čak sam je u laganoj šetnji ispratio preko mosta, sve do Koševa. Predosjećao sam da je preda mnom komunista, ali pravila konspiracije nisu mi dozvoljavala da to i utvrdim.

Kasnije sam se o njoj raspitivao. Imali smo vezu sa PK Crne Gore i preko Luke Frkovića, koga sam zadužio da to izvidi, saznao sam ko je Đina. I tek onda ona se sa nama povezala. Održao sam sa njom sastanak blizu »HAŠK«-ovog igrališta na Grbavici. Interesovalo me gdje bi se ona mogla politički angažovati. Ocijenio sam da bi bila najpodesnija za omladinsku sekciju u »Ženskom pokretu« i za društvo »Trezvenost«. Kazala mi je da dosad nije radila u sličnim organizacijama. Kao đak djelovala je samo u sekcijama školskih udruženja.

Spremno je prihvatila svoj prvi zadatak u Sarajevu i već ubrzo pronašla me da mi se pohvali. Nije znala moju funkciju, osim da sam partijac. Srela me na bivšem korzu, kada sam se pred veče vraćao sa posla iz štamparije. Očima mi je dala znak da želi razgovarati i pošli smo prema mostu na Miljacki. »Evo, uspjeli smo...« rekla je sva radosna i pružila mi svjež broj »Jugoslovenskog lista« od 4. oktobra 1935. god. Pročitao sam saopštenje o osnivačkoj skupštini omladinske sekcije Ženskog pokreta:

»U ponedeljak 7. ov. mj. u 6 č. održaće se predavanje na Narodnom univerzitetu o osnivanju ženske omladinske sekcije pri Ženskom pokretu. Naša ženska omladina u Sarajevu, zainteresovana radom Ženskog pokreta i osjećajući potrebu da i sama sarađuje svojim mladim snagama, obratila se na naš Pokret sa željom da se osnuje omladinska sekcija. Stoga ovo pre-

davanje ima za cilj da pozove svu omladinu, iz svih staleža, koja bi željela da sarađuje pri Ženskom pokretu u omladinskoj sekciji, a u isto vrijeme da objasni taj rad i njegovu potrebu.«

»Željela bih da dobijem još kakvu direktivu, da vidim šta treba da radim...«, zamolila me tada. Još dva-tri puta sretao sam je kod ovog ili onog druga. Kod Sonje Antonić imali smo par sastanaka. Dok sam ondje jednom otvarao »bezazlenu« filatelističku poštu iz Beča, u stvari stipsom pisanu poruku Centralnog komiteta, Sonja mi je ispričala o »jednoj Crnogorki« i napomenula: »Ona će doći ovamo, zakazala sam...« Pravio sam se nevješt. Organizaciju, u pravom smislu te riječi, nisi tada mogao da osjetiš: ona to i jest i nije! Po liniji SKOJ-a Đina je bila direktno povezana sa Leom Lušićem, sekretarom Mjesnog komiteta, koji je docnije provalio organizaciju. Sa Partijom se povezala preko mene i od mene je dobijala partijske direktive. Čuvao sam je na ličnoj vezi zbog raznih zadataka, a i zbog bojazni od provala. Tim više, jer nije bila kompromitovana. Njezin stric, potpukovnik Vrbica, služio joj je kao odlično zaleđe.

— Radile smo zajedno u Finansijskoj direkciji, na drugom spratu — sjeća se Sonja Antonić. — Bile smo dnevničari, računski pripravnici, sa 900 dinara plate, od čega smo za mebliranu sobu plaćale mjesečno po 250 dinara. Đina je stanovala kod nekih siromašnih ljudi na Mjedenici i tamo sam je često posjećivala. U Direkciji smo rjeđe dolazile u dodir; bojale smo se da ne izgubimo službu ako se dozna za našu aktivnost u radničkom pokretu. Jedino se sjećam da smo, zajedno sa ostalim dnevničarima, negodovale zbog niskih plata i tražile da nas prevedu u činovnike, što nismo ni doživjele.

Ali zato, čim bismo izašle iz Direkcije, počinjao je naš društveno politički rad. Đinu je Partija zadužila da djeluje među omladinom. Ja sam tada u Ženskom pokretu bila sekretar a dr Smilja Kršić predsjednica. Smilja je davala veliku podršku radu Omladinske sekcije, čija je predsjednica bila Đina. Zbog toga se rad u njoj toliko razmahao da nije mogao ostati dugo nezapažen od sarajevske policije. Sjećam se, policijski agenti su opominjali dr Smilju Kršić da pazi šta omladina radi. Zbog toga je u Ženskom pokretu nastao gotovo rascjep, jer su se neke građanke uplašile i napustile ga. Me-

dutim, Ženski pokret je i dalje nastavio da radi kroz svoju omladinsku sekciju, sve do svog raspuštanja, odnosno Đininog hapšenja. Naime, ubrzo poslije hapšenja Đine i Bjanke Papo, zabranjen je rad Ženskom pokretu i njegovoj omladinskoj sekciji, sa obrazloženjem da djeluju »prokomunistički«. Otada je omladina produžila svoju aktivnost ilegalno i u drugim formama.

— U ranu jesen 1935. godine — sjeća se dr Jelena Nikolić — sunčan dan izmamio je mnogo svijeta na nedjeljni izlet u okolinu Sarajeva. Uvijek smo se radovali tim izletima. Pored uživanja u zelenilu i ljepoti prirode, posebnu radost nam je činilo to što smo se mogli slobodnije sastajati i bez straha izražavati svoje misli, a da pri tom ne obratimo na sebe pažnju policije. Omladina je polemikom i borbenim pjesmama davala oduška svojim revolucionarnim stremljenjima i osjećanjima. Naša radost bila je još veća kad se uspjelo obići nekoliko seoskih kuća ili privući u svoje grupice seoske omladince, koje smo na najjednostavniji način upoznavali sa borbom radničke klase kod nas i u svijetu, uzimajući za primjer savez radnika i seljaka u Oktobarskoj revoluciji. Vraćali smo se tad zadovoljni sami sobom, kao da smo izvršili neki veći revolucionarni zadatak.

U takvoj atmosferi i ovog izleta, pala mi je u oči grupa omladine: nešto su živo raspravljali, a kasnije počeli i da pjevaju. Razabrali smo riječi i melodiju pjesme: »Smjelo, pod crvenim znakom«, »Ustajte vi zemaljsko roblje«, pa refren »Da živej, živej truda . . .« i bili smo sigurni da su to naši drugovi. Otvoreno smo im prišli. Među njima se nalazila i Đina Vrbica, koja je bila glavni inspirator i rukovodilac ove grupe. Vidjeli smo da su je svi poštovali i voljeli, a i nama je bila od ovog prvog susreta bliska i draga. Odmah smo se približile i sprijateljile. Pričala mi je da često, gotovo svake nedjelje, ide na izlete sa omladinom. Ovdje su se mnogi mladi ljudi osposobljavali za idejno-političku aktivnost u svojoj sredini. Odmah mi je rekla da je osnovana i Omladinska sekcija pri Ženskom pokretu i pozvala me na njihove sastanke.

Rado sam se odazvala Đininom pozivu i došla na sastanak u Sekciju. U sali se okupilo oko 30—40 djevojaka i mladića. Ugodno sam se iznenadila videći koliko je tu bilo srednjo-

školske i radničke omladine, uprkos jakom policijskom teroru. Razgovori su odisali naprednim idejama.

Đina mi se jednom požalila da je policija, doznavši za njihov rad, pozvala na odgovornost dr Smiljanu Kršić i bivšu predsjednicu Ženskog pokreta naprednu ljekarku dr Mašu Živanović. Odmah je posjetila Smiljanu kod njene kuće da bi saznala zašto su pozivane, i ova joj je ispričala kako policija prijeti da će raspustiti i omladinsku sekciju i Ženski pokret ako ne prestanu sa komunističkim radom.

»To bi bila velika šteta, jer bismo tako izgubili mogućnost šireg legalnog rada s omladinom«, zabrinula se Đina.

»Zato morate opreznije raditi«, upozorila je Smiljana.

Došla je i zima. Na jednom sastanku Đina je predložila da omladina sakuplja Zimsku pomoć. Predlog je bio odmah prihvaćen i doskora je sprovedena akcija pod okriljem Ženskog pokreta. Na idućem sastanku Đina nas je izvijestila da je dobro uspjelo: prikupljeno je dosta novca, odjeće i živežnih namirnica, i odmah razdijeljeno siromašnim porodicama. Pomenula sam joj, u četiri oka, da ovu akciju iskoristi i za pomoć porodicama uhapšenih drugova, kao i siromašnim porodicama naših simpatizera. Ona me zagrli i reče kako to već radi i pri tom objašnjava tim ljudima da im priloge šalje Crvena pomoć, pa dodade: »Drug Pero Pešut, sekretar Crvene pomoći, dao mi je već adrese i direktivu za to.« Otada smo bile još bliže; uvidjela sam da je Đina za to kratko vrijeme uhvatila dublju vezu sa našom organizacijom. Pričala mi je kako su se »naše porodice« mnogo obradovale, ne toliko materijalnoj pomoći koliko zbog toga što nisu zaboravljene u ono mučno doba divljačkih progona svega naprednog.

Prisustvovala sam često predavanjima sekcije. Morali su ih držati u prisustvu agenata policije; bili su dužni da im prijave svako predavanje. Diskusija je i pored toga bila uvijek živa i zanimljiva. Teme su uvijek bile socijalno-političkog karaktera. Sjećam se predavanja »Za jednak rad — jednaka plata«, koje je održala dr Maša Živanović. Tema je bila aktuelna, jer su radnice za isti trud dobijale mnogo manju platu nego muškarci. Ja sam izložila: »Položaj žene i njena uloga u društvu« i »Abortus kao socijalni problem«. Ukoliko bi predavač suviše stručno izlagao, Đina i njeni najbolji aktivisti znali su da to vješto u diskusiji »prevedu« na politički jezik. Diskusija

je, tako, često bila interesantnija od predavanja. »Glavno je da mi policiji prijavimo teme kao stručne i nepolitičke, a one se uvijek mogu tretirati sa našeg stanovišta« objasnila mi je Đina. Zadivila me njena snalažljivost, neobična bistrina i odanost borbi radničke klase, pa mi je takva ostala u najljepšoj uspomeni.

— Godine 1934. i 1936. vežu me uspomenom na nekoliko divnih djevojaka, koje su po nalogu KP prišle Ženskom pokretu u cilju osnivanja omladinske sekcije — sjeća se dr Smiljana Kršić. — Predlog ovih omladinki prihvatila sam s oduševljenjem i učinila sve da im se pruže potrebne mogućnosti. Već i zato, jer je baš u to vrijeme aktivnost Ženskog pokreta malaksavala, gubeći onu popularnost koju je uživala u prvim godinama poslije prvog svjetskog rata. Mjere, koje su vlasti preduzimale protiv svih iole naprednih pokreta, nisu mimoišle ni Ženski pokret. Još i sada se sjećam tih djevojačkih likova: Dušanke Bobanović, Đine Vrbice, Bjanke Papo, Jelene Nikolić i Sonje Antonić. One su sačinjavale jezgro omladinske sekcije Ženskog pokreta, sve do 1936. godine. Ovo omladinsko jezgro ubrzo se tako omasovilo da su njihove prostorije u bivšoj Jeftićevoj palati, u Dalmatinskoj ulici, u svako doba bile pune omladine. Omladina je, naoko, bila prihvatila program Ženskog pokreta, ističući kao svoj naročiti zadatak širenje pismenosti među ženama u Sarajevu. Kasnije se ispostavilo da su najpovjerljiviji članovi prikupljali pomoć za porodice nastradale od režima. Bila je to crvena pomoć. Ovo ih je 1936. godine dovelo do hapšenja.

Đina je, kao rukovodilac Omladinske sekcije bila vrlo taktična i pogodna za saradnju. Održavali su i čitalačke grupe. Na sastancima čitalačkih grupa koje su brojale i do petnaest osoba obrađivana su djela sovjetskih književnika: Gorkog, pa Ostrovskog — »Kako se kalio čelik«, ili roman »Sama« od Smedlejeve i djelo »O braku« od Kolontajeve. Stavovi i nazori ovih književnica sa oduševljenjem su prihvatani. Bilo je stvarno potrebno nešto učiniti da se neki stavovi iz ovih knjiga u kojima se propagira slobodna ljubav, na neki način kanališu na druga, u to doba mnogo važnija, politička pitanja. Đina Vrbica je veoma dobro osjećala nastalu situaciju. Budući da je u mene imala veliko povjerenje, često me pozivala na sa-

stanke, u cilju izgrađivanja stavova o ovim pitanjima, jer je svaka razuzdanost mogla štetiti moralnom liku ovih mladih ljudi i naprednom omladinskom pokretu.

Omladinska sekcija oživjela je rad Ženskog pokreta novim raznovrsnim oblicima društvenog rada. Uvježbavali su horske recitacije i borbene pjesme. Osnovane su i zidne novine; informisale su o najaktuelnijim događajima u svijetu, s akcentom na opasnost fašizma i prijetnju rata. Horske recitacije izvodile su same omladinke, a za novine su tražile i dobijale saradnju mnogih naprednih kulturnih radnika Sarajeva. Tu treba spomenuti Jovana Kršića, Mašu Živanović, Marcela Šnajdera... Same su angažovale i predavače za najaktuelnije teme. Dobro se sjećam predavanja o omladinskim pitanjima, što su održali Ilija Grbić, dr Zon i drugi.

Pri kraju tog perioda u Jugoslaviji se već veoma jako osjećao utjecaj fašizma i njegovog terora. Nastalo je nemilosrdno proganjanje svih naprednih ljudi. Ženski pokret je počeo da se osipa. Svega nekoliko veoma svjesnih žena i djevojaka istrajalo je u svojim nastojanjima, ne osvrćući se na opasnosti i proganjanja. Među njima su se naročito isticale: Vojislava Janković učiteljica iz Sarajeva, Mira Vasiljević činovnica, Jela Ostojić novinar i druge. Ja sam na položaju predsjednice Ženskog pokreta ostala sve do 1937. kada je ova organizacija od strane režima zabranjena. Ovih nekoliko žena, iako su bile veoma svjesne i aktivne, sigurno ne bi mogle mnogo učiniti da nije bilo omladinki, čiji su se redovi također prorijedili, ali koje su isto tako ostale veoma istrajne.

Među prvima, koje su 1936. uhapšene, nalazila se i Đina Vrbica. Mučili su je na sve moguće načine, ali je izdržala veoma hrabro, tako da zbog nje niko nije stradao. Veoma dobro se sjećam nedjelje u mjesecu julu, kada je Đina izašla iz zatvora. Veoma slaba i iscrpljena! Prvu svoju posjetu učinila je meni. Tada je prvi put preda mnom izgovorila riječ Partija. U policiji su je — pričala mi je — tjerali da prizna kako sam ja znala da se u omladinskoj sekciji krije ćelija KPJ. Prema tome, samo njezinoj izdržljivosti i ustrajnosti mogu da zahvalim što, osim uobičajenog šikaniranja od strane režima, nisam ozbiljno stradala. Istoga dana Đina je preko Beograda otputovala za Podgoricu i ja je više nikad nisam vidjela

— U proljeće 1936. — sjeća se Fićo Čengić — došlo je do provale i hapšenja mnogih drugova. Đina je uhapšena u martu, kada su mučenja bila najteža. Zanimljiv je moj susret sa njom na policiji, u zloglasnoj »Belediji«[1]) — staroj austrougarskoj karauli koja se nalazi do gradske Vijećnice. Pored čitavog sistema samica i skupnih ćelija na prvom i drugom katu, na mansardi ovog glomaznog zdanja bilo je mučilište. Tu se nalazila greda za vješanje, lanci, kuke, ludačka košulja i drugi dželatski rekviziti. Upravo su me sveg izmrcvarenog vukli iz te strašne prostorije, kad ispred vrata ugledah Đinu. Stajala je ramenom oslonjena o zid, u crvenom džemperu i smeđoj suknji. Grudi joj se nadimaju, dok joj agenti čvrsto drže unazad zavrnute ruke. Vjerovatno je tek dovedena, izgledala je svježa, ali sa izrazom iznenađenja i zaprepaščenja na lijepom mladom licu uokvirenom njegovanom tamnom kosom. Sva pretvorena u uho i oko! Sa strepnjom je očekivála šta će dalje biti. Vidi mene deformisana, a naokolo prijeteća, zvjerska lica. Čim sam joj oči ugledao, naglo zinuh i potom snažno stisnuh zube. Razumjela je moju nijemu poruku: Čutati! Samo ćutati! Iako sam bio kao pijan, zamagljena vida, za trenutak, tek koliko su nam se pogledi sreli, njen lik mi se neizbrisivo urezao u sjećanje. Cijela njena figura, do plitkih smeđih cipela! Možda je to zbog kritičnosti momenta, zbog moje napregnute želje da je upozorim i ohrabrim! Doveli su je bili da sluša kroz vrata i udesili da ona i vidi »isleđivanje«. Taj metod policije spadao je u najteži vid psihičke torture. Sjećam se, 1929. godine u ovom istom zatvoru meni je bilo podnošljivije da fizički trpim nego da slušam: Sa tamom je počinjala vriska i huka na tavanici, kao vršaj, a po hodnicima trčkaranje, zveket ključeva i lanaca. Tako, do zore! I evo, sada Đinu pokušavaju da slome, kao omladinku koja se po prvi put našla u zatvoru pod istragom. Pa ipak, ništa nije priznala. Ležala je sa ženama u »jedinici«. Mučili su je, ali bez ozljeda; nisu smjeli zbog strica, a ni dokaza protiv nje nije bilo. Tako je puštena bez suđenja.

— Početkom marta 1936, kad sam uhapšena, bile smo četiri-pet dana u zajedničkoj ćeliji u Hasan-kuli,[2]) mislim u

[1]) Hasan-Kula.

[2]) Beledija — Hasan-Kula.

»devetki« — priča Cilika Hajnrih. — Čvrsta se pokazala! Nimalo nije očajavala. Sjećam se, bila sam iscrpljena i bolesna i Đina se mnogo oko mene starala. Stavljala mi je obloge na glavu, pazila da ležim mirno... Odveli su me na ljekarski pregled i više me nisu vraćali u ćeliju. Ponova sam je vidjela kod Farkaša, gdje sam pozvana na saslušavanje. Srele smo se upravo u momentu kad su je izvodili. Izgledala je jako iscrpljena, blijeda i izgužvana, ogrnuta povećom vunenom maramom. U prolazu smo se samo pogledale.

— Jedno popodne, dok sam se odmarala u svom stanu u Ulici Kralja Tomislava — kaže Sonja Antonić — u okviru vrata pojavila se Đina. Skočila sam od iznenađenja.

»Da, pustili su me. Nisu imali nikakvih dokaza da bi me predali sudu. Nikoga nisam odala. Nisam im ništa priznala!« — objasnila je, pročitavši pitanje na mom licu.

Sjela je na sećiju. Blijeda, tjelesno iscrpljena, i još uvijek zbunjena. Kao ošamućena.

»Teško je bilo, Sonja, mjesecima izdržati boravak u samici, sva mučenja... Ali ipak mi je drago, i ponosna sam, što sam sve to mogla da podnesem. Danima i noćima su me tukli, do besvijesti, polijevali vodom i nastavljali... U usta su mi trpali prljavu krpu, potiraču, da bi prigušili jauk. Najteže je bilo u početku. Sad sam ponosna, jer mi je savjest čista; od mene ništa nisu doznali.«

Razgovor je prešao na budućnost. Tu je Đina oživjela. Oči su joj sijale dok je ocrtavala svoj budući revolucionarni rad. Govorila je da ide u Zagreb, na studije, gdje će imati prilike da djeluje u jakoj partijskoj organizaciji. Planove svoga rada iznosila je sa puno duhovne snage i mladalačkog elana. Dok sam je slušala, učinila mi se nestvarna, kao vizija. Sva je lebdjela u budućnosti, kao da je pošla da osvoji cijeli svijet. Samopouzdanje je izbijalo iz svake njene riječi. Tada me je najviše zadivila. Otkuda joj tolika životna energija? — pitala sam se. — Otkuda tolika vjera u revoluciju i oduševljenje za rad? Kao da nije prije nepun sat napustila policijski zatvor i mučilišta, nego kao da je došla iz neke partijske škole. Đina je još iste večeri otputovala.

— Kad su je pustili — kaže Đinina sestra Bosa — vratila se kući. Naši rođaci i brat odveli su je na Durmitor da se malo oporavi. Uhapšena je bila baš u vrijeme kada je izbila i pro-

vala u Crnoj Gori. O njenom držanju na sarajevskoj policiji poznato je mnogim drugovima... Bila je to za nju velika revolucionarna škola. U tamnici se prekalila. Uprkos ranama i iscrpljenom tijelu, stekla je još veću snagu. »Meni je čudno kako je živa ostala — sjeća se naša mama — a ona tako razgovorljiva i duhom snažna kao da je nešto lijepo doživjela.« O mučenju je nerado govorila; o tome su govorili ožiljci od lanaca po nogama i rukama. Tabani su joj se ljuštili od batinanja. Mučili su je mnogo, čak i na vješala stavljali, ali ništa nije odala. Često mi je pričala o načinu života u zatvoru; kako se sa zatvorenicima sporazumijevala kuckanjem o zid, ili, kako su za pojedine dogovore upotrebljavali cijevi od kanalizacije...

Iako se bavila pretežno revolucionarnim radom, Đina je bila i dobra domaćica; hitra u kućnom poslu i vrlo vrijedna. Čak je nalazila vremena i za sebe nešto da prekroji i sašije. I da naveze! Još i danas imamo sačuvane neke njene ručne radove. U zatvoru je isporila svoju pletenu crvenu haljinu i isplela džempere, od kojih je jedan meni poklonila. Sjećam se, bila su na njemu četvrtasta dugmad; napravila ih je od drap kartona i vrlo lijepo su izgledala na toj crvenoj osnovi. U jesen 1936. otišla je u Zagreb i upisala se na Ekonomsko-komercijalnu visoku školu.

U ZAGREBU

— Bilo je to poznanstvo kao i sva poznanstva naprednih studenata i drugova koji su nas, a da često ni osjetili nijesmo kako ni kad, privodili naprednom pokretu, stvarali od nas komuniste — sjeća se Nada Jovović. — Pohađala sam Trgovačku akademiju u Zagrebu. Kao i ostali napredni studenti Crnogorci, radila je i ona sa nama srednjoškolcima iz Crne Gore. Otada se sjećam Đine, druga Bakića i drugih komunista... Sjećam se svojih prvih sastanaka, koje smo obično održavali na Tuškancu. Sastajali smo se povodom neke akcije, ili da proradjujemo ilegalni materijal, da čujemo i objasnimo političku situaciju. Gotovo uvijek, na tim širokim sastancima napredne omladine, pokraj drugih istaknutih komunista bila je i Đina.

— Na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu Đina Vrbica je 1938. godine bila već student starijeg godišta, a ja početnik —

kaže Milica Hiršl. — Kako sam u Akcionom odboru fakulteta bila predstavnik studenata prve godine, zajedno sa Dimitrijem Đurbabićem,[3]) sa njom sam često dolazila u dodir. Ona i Marica Pataki bile su tu specijalno zadužene za rad sa studentima prve godine. Brinule su se da se što više studenata uključi u razne kulturno-društvene djelatnosti vezane uz pokret. Đina je imala jak utjecaj na mene. Ta čvrsta, mirna djevojka govorila je malo i tiho, ali sam neke njene riječi upamtila za čitav život. Često, pred neku akciju, znala mi je reći:

»Ako te uhvate, nemoj ni za živu glavu ništa da priznaš. Priznanjem možeš samo naškoditi i sebi i drugima.«

A kad me je policija stvarno uhvatila, držala sam se Đininih riječi. Ponavljala sam uporno: »Nisam. Ne znam...« Brzo su me pustili, ali bila sam potištena. Boljela me spoznaja da među nama postoji neki izdajica, jer kako bi inače policija doznala da sam ja dijelila letke, kad nikoga nisu uhvatili na djelu. Dva dana iz opreza nisam dolazila na fakultet. Trećeg dana, prvo mi je bilo da se potužim Đini.

»Nije to ništa, mala — umirila me ona i zaštitnički potapšala po ramenu — mi moramo biti čvrsti, ne smijemo dozvoliti da nas ovakve stvari pokolebaju.«

Od tih riječi odmah mi je bilo lakše. No, nisam ja bila jedina na koju je Đina tako djelovala. Svi su je poštovali. Među studentima moje godine dovoljno je bilo reći: Đina predlaže da pogledamo taj i taj film, da posjetimo neko predavanje i slično, pa da odziv bude velik. Često sam je vidjela u kulturnom udruženju studenata pacifista, koje je tada bilo veoma aktivno, a imalo je prostorije u Preradovićevoj ulici. Tamo su održavali usmene novine, predavanja i marksističke tečajeve, pa se okupljalo veoma mnogo studenata. Tu su objašnjavali međunarodnu situaciju, govorilo se o događajima u Španiji, Njemačkoj, Japanu, i Đina je često učestvovala u diskusijama. Iz tog šireg kruga okupljenih studenata sve više ih se uvodilo u organizovani rad.

Đina je teško živjela. Dobro je poznavala oskudicu koju su trpjeli siromašni studenti. Zato je često znala reći nekome od onih koji su po svojem uvjerenju bili uz nas, ali nisu imali odvažnosti za akciju:

---

[3]) Poginuo u NOB-i.

»Vidiš kako bijedno živiš, a ipak ne bi ni prstom maknuo, ništa ne bi riskirao.« Takve ona nije razumjela, nije ih trpjela, jer sama nije bila takva. Đina je uvijek bila spremna da bez mnogo riječi poduzme sve i sve žrtvuje za cilj koji je sa toliko pouzdanja i ljubavi gledala pred sobom.

— Đinu sam upoznao još u Titogradu, kada je imala sedamnaest godina — priča Veljko Đurišić. — Viđali smo se u Srednjoj ekonomskoj školi; pohađala je jedan razred ispred mene. Već tada se kretala u grupi đaka koji su kasnije svi sudjelovali u Pokretu. Među njima i narodni heroj Vidoje-Keša Đurović, koji mi je na fakultetu u Zagrebu postao najbolji prijatelj.

Ponova sam je sreo 1936. na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Upravo sam se bio vratio iz zatvora. Voljela je da sluša o Adi Ciganliji, o sudu, o držanju pojedinih drugova... Sve ju je zanimalo, do detalja. Dok smo pričali, njeno lice izražavalo je neku neobičnu radost i ponos. Kao da je osjećala kako nešto raste u nama i oko nas. To je rastao naš pokret.

Kad smo se na sastancima pripremali za razne akcije, ona se uvijek javljala prva, i to za najteže zadatke. Bilo je akcija u kojima su mogli sudjelovati samo muškarci, jer se predviđala tuča. No, Đina nije dozvoljavala da se pravi ikakva razlika između nje i drugova. Obično bi izjavila da ta akcija i nije tako opasna, kao što se nama čini, da se ona nimalo ne boji i da i ona može učiniti sve što se i od nas traži. Toliko je bila hrabra da smo joj znali reći: »Đina, ti si kao vučica...«

A bila je i vesela djevojka, uvijek raspoložena. Sjećam se, poslije neke gužve s policijom, našla se među nama: jednom rukom pridržavala je suknju, što joj se poderala na bedru, a drugom igrala sa lecima. Smotala ih je, stavila na usne i puhala u njih kao u trubu. »Đina — primijetio sam — uništila si suknju.« »Pa neka, baš me briga!« A moralo ju je biti briga; bila je to možda njena jedina suknja. Pa ipak, kad god se sabirala pomoć za siromašne studente, ona je davala od sebe. Njena nesebičnost bila je tolika da je danima znala ostajati bez večere, samo da bi drugima mogla da pomogne. Znala je biti i vrlo ozbiljna, pa i stroga. Svakome bi uvijek rekla u lice sve što misli. Među studentima je dolazilo do mučnih situacija, kad

bi se neko pokazao slab i kolebljiv. Đina je takve otvoreno korila:

»Kakav si ti komunista!? Nije za tebe revolucija!«

Na fakultetu se upoznala sa Ljubišom Miodragovićem,[4]) svojim budućim mužem. Đina, Ljubiša, Keša Đurović, njegova djevojka Vasiljka Lazović i ja bili smo nerazdruživi. Nas petoro bili smo povezani neraskidivim prijateljstvom. Nekada smo zajedno odlazili u kino. Sjećam se, gledali smo neki žurnal: Hitler je govorio na mitingu. Đina to nije mogla da podnese. »Fazi bande!« viknula je i počela zviždati. Ljubiša se nasmijao — bio je šaljivdžija — i rekao: »Ti ćeš, Đina, osvetiti Evropu.« Zajedno smo odlazili i u kulturno društvo »Lovćen«, gdje su se okupljali Crnogorci. U to vrijeme osnivana su brojna kulturna društva, u kojima se okupljala sva ljevičarska omladina.

U proljeće 1937. godine sproveli smo jednu značajnu akciju. Zadatak je bio da idemo kroz Paromlinsku ulicu, od kuće do kuće, i dijelimo letke. Kao i obično, išli smo u parovima: s jedne strane ulice Keša i Vasiljka, a s druge, ispred njih, Đina i ja. Direktiva je glasila: dijeliti po kućama! Ali, meni i Đini se učinilo da ima mnogo letaka, pa zašto da ih ne dijelimo i prolaznicima na ulici. Kad smo izašli iz jedne kuće, pred vratima nas je dočekao policajac. Rekao sam Đini: »Bježi!« i stao dražiti policajca, samo da on pojuri za mnom, pa da mu Đina lakše umakne. Bio je neka ogromna ljudeskara i kad me htio dohvatiti, hitro sam mu izmakao i doviknuo: »Koliko god si debeo i velik, preskočiću te.« Pojurio je za mnom u jednu sporednu ulicu, ali nije uspio da me uhvati. Onda se vratio natrag i pojurio za Đinom. Primijetio sam da je ona skrenula u drugu sporednu uličicu. Malo sam se pritajio, dok hajka ne prođe, a zatim sam se uputio u tu uličicu da vidim šta je sa Đinom. Ali nisam više našao ni nje ni policajca. Ta ulica je bila »slijepa«, pa Đina nije uspjela pobjeći. O tom hapšenju postoji policijski dokument u Arhivi CK SK Hrvatske. Sve je tačno tamo zapisano, jedino je laž da sam ja napao policajca. Samo sam ga dražio i dobacivao mu. U tom dokumentu nema moga imena, jer ga Đina nije rekla. Spominju me kao »dečka u pumperićama«. Sutradan sam pošao drugu Voji Biljanoviću da mu ja-

[4]) Narodni heroj.

Đina i njen Ljubiša u Beogradu pred rat

vim da je Đina uhapšena. Njegova gazdarica me dočekala sva uplašena. »Nema ga — rekla je — uhapšen je! Tukao se sa njima, ali im nije mogao umaći. Tražili su neke pumperice.« A te pumperice — bile su na meni! Odmah sam krenuo kući da se presvučem, a pumperice sam poslao na sajmište.

Mnogo studenata je tada zatvoreno, jer ona akcija sa lecima bila je masovna, a hapsili su i nasumce. Dok su na policiji svakog uhapšenog studenta, osobito Crnogorce, pitali: »Imaš li pumperice?« ja sam ostao na slobodi. To mogu zahvaliti samo Đini, od koje nisu uspjeli ni riječi da izvuku. Koliko se sjećam, Đina je tada izvedena pred sud i osuđena na uvjetnu kaznu. Kad je puštena, živjela je još teže nego ranije, stalno na oprezu. Zatim je otišla u Beograd, a ja sam nekako u isto vrijeme bio pozvan u vojsku. Tako se naše studentsko društvo razišlo.

Suđena je na osnovu zloglasnog Zakona o zaštiti države. Sa tog suđenja sačuvan je i materijal koji dokazuje da Đina ništa nije priznala. Sve je počelo od ovog letka:

HRVATSKI NARODE!

Okovi se opet stežu. 9. ov. mjeseca ubijeno je iz zasjede od Korošćevih žandara sedam sinova hrvatskog naroda, a na desetke ih je ranjeno. Kad su se sa autobusima vraćali iz Senja sa dočeka »Trebevića«, prorešetani su tanetima slugu krvavog beogradskog režima. Poginuli su, jer su manifestirali složnu borbu hrvatskog naroda za nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu.

Ovo posljednje umorstvo dokazuje da je velikosrpski beogradski režim spreman i nadalje prolijevati hrvatsku krv da očuva svoju hegemoniju. Stojadinović—Koroščeva vlada daleko je od onih obećanja koja je dala nakon izbora da bi stišala borbeni nalet narodnih masa. Ona namjerava da iskoristi strpljenje hrvatskog naroda i da postepenim uvođenjem reakcionarnih mjera i terorom opet obnovi zloglasnu šestojanuarsku diktaturu.

Prolivena krv navještava nam dolazak nove krvave diktature i još bješnjeg terora. Neka nam ove nove žrtve budu opomena i poziv na odlučni otpor i nepopustljivu borbu protiv narodnih neprijatelja, protiv ubojica hrvatskih narodnih boraca.

Hrvatska antifašistička omladina saglašuje se sa protestnim štrajkom kojega je na sveučilištu proglasio Interklub, i poziva svu hrvatsku omladinu i demokratsku omladinu svih drugih potlačenih naroda da ustane složno protiv beogradskih vlastodržaca.

SLAVA PALIM BORCIMA ZA NARODNU SLOBODU I SOCIJALNU PRAVDU!
DOLE KRVAVI VELIKOSRPSKI REŽIM TERORA I NASILJA!
ŽIVJELA OSLOBODILAČKA BORBA HRVATSKOG NARODA!
OSTVARIMO JEDINSTVO SVIH NARODNIH SNAGA!
HRVATSKA ANTIFAŠISTIČKA OMLADINA

U prijavi Uprave policije u Zagrebu Državnom tužiocu Državnog suda za zaštitu države od 18. V 1937. godine navodi se Đinina »krivica« odnosno kako je došlo do njenog hapšenja.

»Prilikom obilaska svog rejona na Paromlinskoj cesti, policajac Hećimović Dane naišao je 11. maja oko 20,45 č. na grupu od 4—5 lica koja su si stojeći na mestu dodavala neke letke. Jedna devojka među njima imala je crvenu vestu. Čim su primetili stražara, naglo su se u raznim pravcima rasturili, dok je jedna devojka zajedno sa jednim nepoznatim mladićem, odvojivši se od grupe, produžila ubrzanim korakom Paromlinskom cestom. Skrenula je u prvu ulicu koja je s ovom križala, u Vrbasku, ali nije znala da je to ćor-sokak. »Došavši do kraja, stala je usplahireno da se ogleda kuda bi umakla, ali stražar joj se već primicao i tako je uhapšena.« »Pošto se naime ona prilikom hapšenja opirala, stražaru nije bilo moguće da odmah izvrši pregled okolnog terena već je to učinio nakon što je Vrbicu sproveo na policiju. Pregledajući mesto na kome ju je pre toga uhapsio, našao je odmah uz ogradu baštice smotak od 25 kom. tih istih letaka.«

Kao svjedoci se navode jedan bračni par i njihova prijateljica, slučajni prolaznici, kojima je Đina na ulici dala letke. »Na upit stražara gde su joj leci, Đorđina je izjavila da nikakvih letaka nije imala. To isto tvrdila je i u početku same istrage, no pošto je saznala da su leci, koje je pri bježanju odbacila, nađeni, priznala je da joj je na uglu Paromlinske i Vrbaske ul. prišao neki mladić i gurnuo u ruke letke. Kad je docnije vidjela da su ilegalne sadržine, odbacila ih je.«

»... Odakle vam taj letak? Tko je onaj mladić s kojim ste ga delili i s kim ste sve u pogledu komunizma veze imali?« pitali su Đinu 12. maja u Upravi zagrebačke policije.

Od Đine nisu ništa doznali.

I na Okružnom sudu 4. juna 1937. Đina je ponovila svoje ranije iskaze i završila: »Krivom se niukoliko ne osjećam, pa molim da se svaki daljni postupak protiv mene obustavi. Osumnjičenog Vojislava Biljanovića dobro poznajem još iz Crne Gore i s njime sam se nalazila ovdje u Zagrebu, kada sam tu došla. Najviše smo se viđali vani na ulici, a on me je jedanput-dvaput i kući posjetio. Naši sastanci su bili čisto prijateljske prirode, a nisu imali nikakve veze sa bilo kakvim ilegalnim radom.«

Sud ju je tad uz uslove pustio na slobodu. Đina se dosljedno branila i na glavnom pretresu 5. aprila 1938. god. kada je po čl. 4. Zakona o zaštiti države proglašena krivom i osuđena

sa 1 mjesec zatvora i 300 dinara novčano, uslovno na godinu dana.

— Na zagrebačkoj policiji podvrgavana je strahovitom mučenju — kaže Đinina sestra Bosa. — Pričala mi je da joj je tu bilo mnogo teže nego u Sarajevu; stavljali su je na još veće muke, da bi joj iznudili priznanje. Najteže od svega joj je bilo, što je ostala u samici više od mjesec dana. Ćelija je bila tako mračna da se ništa u njoj nije vidjelo. Nije mogla ni da radi ni da čita, pa joj je vrijeme vrlo sporo prolazilo. Sati su joj, kako sama reče, bili vječnost; dolazila je gotovo do ludila. Pravila je od hljeba piljke i igrajući se skraćivala vrijeme. U samici je napisala pjesmu koja najbolje ilustruje postupke policije nad njom.

(Po sjećanju)

U SAMICI

Soba mračna, prljava, plačna.
U uglu kibla, u drugom dvije daske, crne su od desetogodišjneg gliba.
Na njima blijeda, ispijena, kao kakva avet sjedi žena i čeka . . .
Čeka!? Dragana? Možda ponekad i o njemu sanja.
Ne! Ona čeka deset da izbije;
Čeka da radio, kulturna tvorevina dvadesetog vijeka
uz orkestar simfonije, sakrije udarce pendreka
i mukle krikove: »Ne znam«, »Nije«.
Ah, ta prokleta naprava!
Grčevito stisnuta pesnica u zraku se klati:
»Izum taj prokleti treba zakopati!
Al' ne! Ne zakopajte ga ljudi!
Jer, zar ta ista naprava
na jednom dijelu zemljine planete
veseljem ne napaja milione ljudi?
Soba mračna, prljava, plačna.
U uglu kibla, u drugom dvije daske, crne se od desetogodišnjeg gliba.
Na njima blijeda, ispijena, kao kakva avet sjedi žena i čeka . . .
Čeka, da grubi glas stražara sa vrata drekne:
»Komuno stara, hajdemo gore na kat, da ti liječimo srcu rane.

Mi imamo jednog novog batu,
on će da ti miluje tabane.
A kada ti bude u krvi okupan veš,
onda, golubice, pričaćeš, pričaćeš.«
Bliješte se u mraku stisnuti zubi:
»Satrimo ih ljudi!
Te podle sluge kapitala.
A onda i s ostalog dijela zemljine planete
nestaće sviju zala.«

Zagreb, maja 1937. god.

— Tog lijepog ljetnjeg dana 1937. održan je pomen belvederskim žrtvama — sjeća se Aco Vukotić. — Godinu dana ranije odigrao se krvavi »Belvederski događaj« kada su žandarmi pucali u goloruki narod koji je predvođen komunistima demonstrirao protiv režima. Mrtvi su pokopani, a u živima je ostao revolt.

Mi skojevci, sa grupom omladinaca i radnika, krenuli smo sa Cetinja da prisustvujemo pomenu. Slične grupe kretale su se sa svih strana prema mjestu zvanom Belvedere i slijevale se kao planinski potoci u prostrano crkveno dvorište opasano kamenom ogradom. Sa onima koji su došli iz Podgorice stigla je i Đina Vrbica. Tada sam je prvi put vidio. Lijepa, rasna djevojka! Obučena samo u laganu suknju i bluzu, s gumenjacima na nogama. Od dugog pješačenja i vrućine na sljepoočnicama joj se slijepila sjajna crna kosa. Ostavljala je utisak snažne, energične i vitalne žene. Neodoljivo je privlačila i sa svima vrlo brzo uspostavljala kontakt.

Po okolnim brežuljcima i stijenama krstarile su patrole, a groblje je opkoljavao odred žandarmerije, naoružan puškama i bajonetima. Nalazili smo se u zatvorenom krugu. Prijetila je opasnost novog konflikta. I tada... Dok su se ljudi još okupljali i vršile pripreme za pomen, na koji nije pozvan pop, došao je jedan viši policijski činovnik. Prišao je nekim ljudima, starijim i pomalo bojažljivim, i zahtijevao da se obred obavi u miru i tišini, i to samo vjerski ceremonijal. Naglasio je da se ne smiju održati nikakvi govori i da se svemu tome ne smije dati nikakav politički značaj. I tada je, revoltirana i uzbuđena, odnekud iskočila Đina. Stala je ispred njega i snažno viknula: »Nema te sile koja mene živu može spriječiti da danas

govorim na grobovima palih drugova. To ću uraditi, a vi pucajte!« Više ga nije ni pogledala. I održala je govor!

Iako je jedan dio prisutnih došao iz plemenskih i rođačkih pobuda, pomen se pretvorio u veliku političku manifestaciju. I to zahvaljujući skojevcima i Đini! Bila je vrlo oštra. Govorila je protiv režima i osudila zločinački postupak. Na kraju je uzviknula da će se nastaviti započeto djelo zbog kojeg su drugovi pali. Žandarmi se nisu ni pomakli. Slušali su vatrene riječi ove ponosne djevojke i kao opčinjeni ostali mirni. I tako, umjesto pomena sa sveštenkom, tog dana manifestovala je napredna crnogorska omladina.

— Poslije suđenja Đina je zajedno sa svojim drugom Ljubišom Miodragovićem otišla u Beograd i tamo su nastavili sa školovanjem — kaže sestra Bosa. — Za vrijeme studija dolazila je katkad kući u Podgoricu gdje su živjeli mama i braća, i ostajala po nekoliko mjeseci. Nas dvije rijetko smo se viđale; ja sam već bila udata i kao učiteljica radila sam na Cetinju.

— Bili smo skupa samo na kratko vrijeme preko ferija — sjeća se i brat Migo. — Pričala mi je tad o radničkom i zadružnom pokretu u Hrvatskoj, o borbi protiv frankovaca, o svome Ljubiši... Kasnije sam ga upoznao: Bio je inteligentan, fin i tih čovjek! Govorila mi je da ga voli, ali između brata i sestre takvi razgovori su nespretni i nedovršeni. Tek kasnije sam uvidio koliko je to bio velik i čedan odnos. Godine 1938. ili 1939. našli smo se i na jednom partijskom sastanku. Inače, u našim susretima ostalo je sve nekako nedorečeno. Zbog konspiracije, suzdržavali smo se da govorimo čak i o svome radu. Tek kad je poginula postalo mi je jasno da jedno drugom nismo rekli sve ono što smo željeli, a toga je bilo mnogo. Suviše često smo raspravljali o zvaničnim stvarima, a vrlo malo kao brat i sestra, kao čovjek sa čovjekom. Željna Đine ostala je i mama. »Kad je povremeno dolazila kući — kaže ona — nastojala sam da je što duže zadržim, da se odmori i oporavi, ali ona više nije imala vremena. To više nije bila ona nestašna Đina nego pravi čovjek. Moja pametna djevojka posvetila se nečemu što joj je bilo iznad svega. Iako sam željela da sačuvam i nju i ostalu svoju djecu, bila sam ponosna što je takva.«

— Često sam je sretala mladu i bujnu, kada se vraćala sa studija iz Beograda — sjeća se Lidija Jovanović. — Voljela je

svoga druga sa fakulteta, o kome mi je mnogo pričala. Težak partijski rad nije lomio njen mladalački duh, naprotiv, davalo je to njenom životu puniji sadržaj. Ona je na porodični život gledala sa stanovišta komunističkog morala, sa puno prefinjenog i iskrenog drugarstva.

— Ostala mi je u sjećanju sa Univerziteta u Beogradu, kada smo se sretale od slučaja do slučaja na ilegalnom radu — kaže Danica Marinović. — Pamtim je kao cijenjenu zreliju drugaricu koja je svojim radom, pa i držanjem, na nas vaspitno djelovala, ne toliko riječju koliko primjerom, pa se bez buke i pogovora odbacivalo sve nepoželjno, sve što bi stršalo. Tiha u govoru, nasmiješena, sa jamicama na obrazima, ostala mi je pred očima iz tih naših studentskih dana. Zdrava, mlada i lijepa! Požrtvovana u radu.

— Zadaci i situacije u kojima smo se nalazili rasijavali su nas po zemlji na sve strane — kaže Lepa Perović. — Išli smo tamo-ovamo, odlazili—dolazili, da odmah krenemo dalje.. Jednom riječi, sa pokretom najčešće nismo rasli na istom mjestu nego na bezbroj mjesta. Ni sa Đinom nisam rasla ali sam, čim smo se srele, osjetila u njoj čovjeka. Bilo je to 1937. godine, u toku mog ilegalnog rada u Beogradu, u jeku razvoja naprednog pokreta. Jedno vrijeme zajedno smo stanovale. Bilo je to doba rasta Partije, kada se sa ponosom sanjalo i bez straha za život želilo biti član KPJ.

Sjećam se kako me je Đina, kad sam se umorna vraćala s posla, toplo dočekivala. Živjelo se teško. Ni ona nije živjela bolje od mene. Ipak, s vremena na vrijeme, dobijala je ponešto od kuće. Jednom je, nepredviđeno, primila od svojih neki novac i iznenada predložila:

»Ajde, da za ovo kupimo nešto tebi!«

Rano sam otišla iz prilično brojne porodice. Ma koliko se željelo, tu se svakom djetetu nije moglo pružiti ni najnužnije. Zbog toga smo, naročito mi stariji, rano odlazili u svijet. Rano se ostajalo bez topline domaćeg ognjišta. Otuda skrivena čežnja sa dobrotom, brigom... Zbog toga me je tako duboko dirnula Đinina spremnost da mi pomogne. Nije važno, čak se više i ne sjećam, šta je Đina mislila da mi kupi, na šta smo novac potrošile. Važno je da se toga momenta sjećam za cio

Grupa skojevskih i partijskih rukovodilaca iz Prve proleterske divizije, snimljeno u centralnoj Bosni u proljeće 1943. godine. Đina u sredini sjedi. Iznad nje stoji brat Migo.

život, tim prije, što je i ona tada veoma oskudijevala. Eto, živjele smo zajedno nekoliko mjeseci. I prije toga, a naročito poslije, mnogo smo diskutovale o svemu i svačemu, ali ništa me tako kao ovaj trenutak nije vezalo za Đinu.

Rastale smo se nenadano 1941, upravo kada su mene uhapsili. Kad su me poslije dva mjeseca pustili iz zatvora, uoči bombardovanja Beograda, Đinu više nisam zatekla. O njoj sam se stalno raspitivala. Tako se raspituje za one koji nas vežu za cijeli život. Zbog toga bih mogla reći: nije značajan samo genijalan čovjek, naučnik, umjetnik, političar... Ima ljudi za koje bih rekla da su oličenje prirođene ljudske dobrote, koja se sa njima rađa i sve oko sebe mobiliše na lijepo i dobro. Sa takvim ljudima ne treba provesti vijek pa da ih trajno ponesemo u srcu i sjećanju. Kada sjećanjem dotaknem Đinu Vrbicu, znam da se neki ljudski susreti ne mogu susretima nazvati, jer nisu trenutak nego ljudsko trajanje koje se kratkotrajnom vremenskom mjerom ne može mjeriti. To je Đina!

— Preko ferija 1940—41. došla sam kući u Podgoricu i zadržana sam na partijskom radu — priča Nada Jovović. — Malo kasnije došla je i Đina. Ona je tada bila član PK, a ja član SK SKOJ-a. Krsto Popivoda nam je održao dvadesetodnevni kurs za rukovodioce SKOJ-a. Svi smo tada prorađivali poglavlja iz Istorije SKPB. Taj i drugi partijski materijali umnožavani su jedno vrijeme na pisaćoj mašini u stanu Đininom. Sjećam se, sa tim brošurama i ilegalnom štampom išli smo na Čemovsko polje; tu smo bili najslobodniji. Da bismo se kamuflirali, izgonili smo krave na pašu. Sobom smo nosili simite sa kajmakom i tako, »oboružani« simitima i partijskim materijalima, čuvajući stoku, na Čemovskom polju smo učili i međusobno se ispitivali. Obično smo bili skupa: Đina, Ljubica Popović, Nilević zvani »Čako« i ja.

Već se bila udala. Ponekad sam je zadirkivala za muža. Nikad nije htjela da kazuje ili pokaže koliko ga voli. Bio je to inače skladan brak, čiju smo odanu, veliku ljubav mogli da uočimo i ocijenimo tek poslije pogibije njenog druga. Po načinu kako je tu smrt primila, po tome kako je u svome djetetu htjela da sačuva njegovu uspomenu, uvidjeli smo šta je on za Đinu značio.

— U jesen 1940. Đina je apsolvirala na fakultetu u Beogradu i otada pa negdje do kraja februara 1941. bila je stalno kod kuće — kaže sestra Bosa. — U tom vremenu često je po nekim partijskim zadacima dolazila na Cetinje i ostajala kod nas da prenoći, a nekad se isti dan vraćala. Ljubiša je bio u Beogradu i stalno ju je zvao da dođe, da bi se vjenčali. Znam da joj je slao depešu za depešom. Ali ona je to odlagala; vremena su bila mučna, rat je već bio na pomolu. Mi smo je tako reći natjerali, a naročito moj muž Lazar, da pođe i da se vjenča. Neposredno pred rat, početkom marta 1941, Đina i Ljubiša su se u Beogradu vjenčali. Skupa su došli prvo kod mene i ostali tri-četiri dana, a zatim su otišli u Podgoricu. Ljubišu sam tada prvi put vidjela. Mnogo mi se svidio. Imao je u sebi nečeg finog, plemenitog, duboko ljudskog, sličnog Đini. On nas je tako prigrlio i zavolio, kao da nas oduvijek poznaje, kao da je među nama odrastao; a takođe i mi njega.

»Od prvog dana NOB-e Đina je među partizanima — pisala je Rada Vranješević XI 1943. u listu »Žena danas«. — Drukčije nije ni moglo biti. Ova borba, sada oružana, bila je nastavak borbe protiv fašizma u kojoj je učestvovala već više godina prije rata... Tiha, ali uporna, neumorno je okupljala žene po radničkim četvrtima u Beogradu, po siromašnim stanovima namještenica, u svojoj skromnoj studentskoj sobici. A kad je planuo julski ustanak u njenoj Crnoj Gori, našla se u svome narodu...«

— Kao vojnik starojugoslovenske vojske prolazio sam u proljeće 1941. sa svojom jedinicom kroz Podgoricu prema albanskoj granici — sjeća se Veljko Đurišić. — Tu sam iznenada susreo Ljubišu Miodragovića. Bio je zabrinut i potišten. Upitao sam ga kako je. »Teško — reče — živim ilegalno. Đina i ja smo u stalnoj opasnosti.« Pošao sam s njim k Đini, da je pozdravim, a nisam ni slutio da će to biti naš posljednji pozdrav.

— Ponovo sam je srela — sjeća se Lidija Jovanović — baš u vrijeme kada je naša Partija do maksimuma mobilisala svoje članstvo u budnosti i opreznosti: Jugoslavija je bila napadnuta i izdana, a na našim granicama prema Albaniji još nekoliko dana vodile su se ogorčene borbe, podržavane od komuni-

sta i poštenih rodoljuba. Pošla je sa mnom da rastura proglas CK KPJ kojim su članovi Partije i vojska pozivani da se hrabro bore i obavještavani o izvršenom izdajstvu i neizbježnoj kapitulaciji Jugoslavije, da u tom momentu komunisti treba da budu oni koji će upozoriti naš narod i omogućiti mu da sačuva i prikupi oružje, da će borba s okupatorom tek otpočeti... I pored strahovitog bombardovanja morale smo da se provlačimo do same granice, kroz redove špijuna i oficira koji su upravo namjerno vršili sabotažu. A bilo je to naše prvo ratno iskustvo. U njoj sam imala dobrog i smjelog druga.

— Rat ih je zatekao u Podgorici — kaže Đinina sestra Bosa. — Ljubiša je morao poći na granicu da traži svoju jedinicu. U tom kratkotrajnom ratu bio je zarobljen, ali poslije izvjesnog vremena uspio je da pobjegne i da se prebaci kod svojih u Prijepolje. Đina je u Crnoj Gori učestvovala u ustanku; iz Podgorice je pobjegla preko Gorice, pod italijanskom vatrom A zatim je i ona prešla u Sandžak i ostala tamo sve do Ljubišine pogibije. Njegovu smrt je doživjela kao strašan udarac, bila je to velika ljubav. Kada sam i ja negdje krajem oktobra 1941. s dvoje djece izašla u partizane, Đina je došla da se vidi sa mnom. Pričala mi je opširno o svemu, i kako je uspjela da pobjegne sa onog zlosrećnog mjesta... Pokušaću da to po njenim riječima opišem: Desilo se poslije splašnjavanja ustanka u Sandžaku. Jedna manja grupa drugova iz Prijepolja i okoline, u kojoj su njih dvoje bili organizatori, vršila je razne diverzantske akcije u svome kraju. Mislim, bilo ih je osam! Četiri-pet noći uzastopce vršili su te akcije i za sve to vrijeme nisu oka sklopili. Bili su strahovito iscrpljeni. Poslije zadnje akcije, 20. oktobra negdje oko pola noći, privukla su se do gumna u jednom selu kod Prijepolja i legli u svježe ovršenu slamu. Mislili su da su neopaženi. Odmah su čvrsto zaspali, a da nikog nisu ostavili da stražari. Ta neopreznost in je koštala života. Neki seljak iz istog sela primijetio ih je i otišao u grad da obavijesti komandu. Ubrzo je četa do zuba naoružanih Italijana opkolila gumno i napravila kordon. Drugovi su spavali dubokim snom! Tek kad su se nekolicina vojnika popeli na gumno i ščepali ih za ruke, ovi su se probudili i mašili se oružja, ali bilo je kasno. Đinin krik prekinuli su pucnji. Odgurnula je vojnika koji je s puškom poletio na nju, skočila s po-

visokog gumna, i probivši kordon, bosa i gotovo polugola bježala brisanim prostorom pet minuta pod mitraljeskom vatrom. Umakla je u obližnju šumu. Još jedan drug uspio je da se iščupa Talijanima iz ruku; šta je sa njim bilo, nije mi poznato. Ljubišu su sa ostalima uhvatili i tu, na licu mjesta, strijeljali. Osmi član grupe poginuo je na samoj ivici šume. Veliko je čudo kako Đinu nijesu u bježanju ubili. Bila je takva vatra, kao da se bije najžešći boj.

Tada smo se posljednji put vidjele. Ostala sam u Bjelopavlićima, a ona se po zadatku Partije prebacila na rad u Katunsku Nahiju, gdje je boravila sve do povlačenja naših jedinica u Bosnu.

— Nešto duže bio sam sa Đinom 1941. poslije ustanka — kaže Aco Vukotić. — Već je i zima stegla kad je došla na cetinjski srez kao partijski instruktor. Išli smo po selima, održavali sastanke, pozivali na bunu... Gdje god se pojavila, djelovala je odvažno i sugestivno. Ulijevala je ljudima povjerenje A i po fizičkom izgledu, jaka i lijepa žena, odgovarala je crnogorskim nazorima i pojmovima. Tada sam shvatio kako se čitav jedan život posvećuje revoluciji. Svaki Đinin trenutak, svaka riječ, upućena djetetu ili odraslom, bila je u znaku borbe. Pa i među starim, oprobanim revolucionarima ona je upadala u oči. Buktala je od snage i vjere u pobjedu. Đina — plameno srce! Ali, isto tako, bila je i žena Puna ženstvenosti, topline i nježnosti, Saučestvovala je u tragediji drugova, saosjećajno govorila i tješila. Pamtim jednu noć: Zanoćili smo kod žene kojoj je sin poginuo na Pljevljima. Svim svojim srcem Đina je osjetila preveliki bol majke i do kasno u noć pričala joj, tješila je. Majčinu tugu znala je da poveže sa idejom revolucije, ne frazom nego ljudskom toplinom. Iako svestrano obrazovana, u sebi je zadržala zdrav narodni duh. Kod nje je čovjek uvijek mogao da nađe i politički i moralni oslonac. Đina je bila svestran lik revolucionara. Harmonično je nosila i njegovala divne osobine narodnog borca i žene.

— Poslije ustanka srela sam Đinu u Crnoj Gori — spominje Danica Marinović. — Radila je ilegalno na podgoričkom terenu. Mislim da je već bila član OK KPJ za Podgoricu i član PK SKOJ-a. Došla je u obilazak omladinskih organizacija na

[illegible]

[illegible]

[illegible] Takva je sebi dosljedna [illegible]

[illegible] LJUBAVI

Govorilo se o heroizmu i junačkim podvizima u našoj NOB-i, ali se malo pisalo o natčovječanskom junaštvu i žrtvama žena koje su kao članovi Partije čvrsto stajale u borbenim redovima, na izvršavanju partijskih zadataka, žrtvujući za ideju i ono najmilije i najsvjetlije — svoju djecu! Revoluciju, koja je tražila ogromne žrtve, u svoj njenoj surovosti osjetila je majka, ali je sa veličanstvenim samoprijegorom svoju ljubav žrtvovala slobodi i narodu.

Početkom 1942. godine kada je okupator uz pomoć četnika prisilio naše partizanske jedinice na povlačenje prema Nik-

šiću, opet smo se srele — piše dalje Lidija Jovanović. — Padao je mrak. Borci su se spremali za polazak. Odjednom osjetih čvrst zagrljaj nečijih ruku. Okrenula sam se: bila je to Đina. Izmijenila se, nešto okrupnjala, a na licu joj se ispoljavalo nešto neobično, što sebi nijesam znala da objasnim. Te noći išle smo zajedno. Koračale smo u tami i održavale vezu. Kazivala mi je šapatom:

»... Prve dane Trinaestojulskog ustanka bila sam sa našima u borbi u Crnoj Gori. Poslije sam sa mojim drugom pošla u Sandžak. Radili smo ilegalno, a krajem 1941. nas šest drugova formirali smo diverzantsku grupu... A zatim, opet u omladinskom rukovodstvu u Crnoj Gori... Ja ću brzo roditi. Nijesam dosad smjela s tobom da se sastanem i da ti ispričam pojedine stvari koje me tište... a opet, tako sam sretna! Toliko sam željela da imam dijete. Biti majka, to mora da je vrlo lijepo?! Da si me vidjela prije, ti bi mi rekla, znam, sigurna sam, da pod ovakvim uslovima ne mogu i ne smijem da rodim, jer borba nije završena, ona tek počinje, pa kako ću? Ali ja na ovo nijesam htjela da mislim, nijesam mogla. Pa to je Ljubišino dijete!«

U njoj se borio svjestan komunista, koji shvata kakva nam teška i duga borba predstoji. Njen je zadatak da iz borbe ne izostane, a materinstvom je još unaprijed osuđena na patnje, a možda i na smrt svoju i svoga djeteta. Đina je krila svoju tajnu, bojeći se da neko ne pomisli da ona sada više neće moći da izvršava zadatke. Bojala se prijekora, jer stvarnost je tada bila okrutna i gruba. »Pa — mislila je ona — ovo će se svršiti za nekoliko dana, a onda će opet moći da se radi.«

Dani hladni. Bataljoni, preformirani u Jasenovom Polju, krenuli su prema Pivi. Đina je sustala. Prvi put ju je snaga izdala. Vodile su se ogorčene borbe... Neprijateljski obruč stezao se oko naših jedinica. Planinama su odjekivale eksplozije bombi i bacačkih granata, naizmjenično mitraljezi i pucnjevi pušaka. Pod pritiskom, naše jedinice su odstupale. Usred straha, mržnje i bola, u jednom predahu, u odstupanju, rodilo se dijete ljubavi.

Trebalo je prikupiti sve snage da naše jedinice prodru prema Bosni. Đina je bila borac: u jednoj ruci joj puška, a sada, u drugoj, malo, tek rođeno dijete. Bila je potrebna tišina, nijedan šum da se ne čuje, jer neprijatelja treba zaobići. A di-

jete je plakalo. Uzalud ga je Đina privijala uza se. Borila se sa sobom: Da ga nosi? Koliko će još okršaja biti!? Da ga ostavi? A gdje? Sela ni kuća tu nije bilo. Vrijeme je odmicalo, trebalo se žuriti... Dijete u njenim rukama, sada, u jeku borbe, na frontu, u okršaju, bilo je suvišno i neshvatljivo za pojmove boraca. Zar njih nekoliko nijesu rekli da ga ostavi?!

Ostaviti svoje dijete?! Ubiti ga! Dijete voljenog druga, dio svoga srca iščupati i pogaziti! Preteško je. U rukama joj djetence, pokraj nje drugovi koji moraju živjeti, boriti se. Ona je bila majka! Ali ona je i komunista! Ona mora biti u njihovim redovima. Teško, surovo, ali istinito: Ostavlja svoje dijete! Nije htjela, nije mogla da izostane. I ovoga puta komunista je u njoj nadjačao!

Još jednom privi Đina malo nejako dijete na svoje grudi i poljubi ga. Dade ga jednoj od drugarica, koja je bila poznata po svojoj hrabrosti i odlučnosti, pa neka ona sa njim radi šta hoće. Samo da se što prije svrši i da se ide dalje sa ovog, za nju nesretnog mjesta. Njeno i inače smalaksalo tijelo pridržavala je posljednja snaga. Misliti... Sada se ne može misliti! Sada se mora ići dalje, dalje, i boriti se. I Đina je pošla. Nizale su se borbe... Iz Gorja Grandići, Vrbnica, oko Foče, usiljeni marš prema istočnoj Bosni... Naše jedinice stvarale su svoju slobodnu teritoriju. Borila se hrabro partizanka Đina, išla naprijed, a u dnu njenog majčinskog srca tinjala je nada i velika čežnja: Da li je živo njeno malo dijete?

— Iako je ljeto bilo na pomolu — sjeća se Danica Milutinović — to jutro bilo je hladno. Prelazili smo valovitu visoravan, obrubljenu šumom. Dobro se sjećam tog mjesta. Goransko! Tu, na jednom proplanku, ugledah žensku siluetu poleglu po konju. Prepoznah Đinu. Nije jahala. Đina je gotovo ležala na konju. Mislila sam, ranjena je, pa upitah Daru Milačić, koja je išla ispred mene: »Šta je ono s Đinom?« »Jutros rano je rodila« reče mi ona. Naježila sam se od te vijesti. Znala sam šta je porodilji i djetetu u tim prilikama potrebno. Znala sam da novorođenče treba okupati i poviti, da je u toploti, nahraniti, a mi tada nijesmo imali ni najosnovnije za goli ljudski opstanak zdravog, odraslog čovjeka borca, koji je navikao da podnosi nevolje. A što je još teže, nijesmo imali ni najnužnije za ranjenike. Nijesam joj vidjela dijete, ni ko ga je nosio,

vidjela sam samo Đinu i saosjećala sa njenom nevoljom. Iako su sa svih strana gruvali topovi, iako smo se povlačili pod vatrom, sjećam se, sve vrijeme smo bile zaokupljene Đinom: Šta će ona sada? Kako li će da preživi, kad od poroda nije preležala ni jedan dan, ni jedan sat?!

— Vidio sam je pri povlačenju iz Crne Gore — sjeća se brat Migo — i to u vrlo teškim momentima za sve nas, a za nju možda i najtežim. Evo šta sam zapisao u dnevniku, na brzinu i vrlo oskudno:

Utorak, 9. juna 1942. — ...»Boba« — Slobodan Selić mi reče da je Đina u Goranskom u bolnici, a mi smo u selu Sivcu, udaljeno oko pola sata. Dobio sam odobrenje komesara bataljona da je obiđem. Odmah sam se našao sa Đinom. Ona je pred porođajem. Dala mi je kraći nepromočivi kaput, a ja sam tu ostavio dugački zimski kaput koji mi je otežao. Bolnica je smještena u kući Muja Sočice.

... Sutradan, između tri i po i 4 h izjutra, naši su je zapalili, jer su Talijani nastupali rano, šaljući u prethodnicu četnike. Te noći, od 9. na 10. juna, oko jedan sat, Đina je rodila ćerkicu i odmah ujutro pošla sa dijelovima bolnice prema Vučevu. Do Vučeva se nismo sreli...

Petak, 19. juna — Naš bataljon je ostao na Prepelištu-katun, a ja sam produžio za Vučevo kako bismo dobili nešto hrane od intendanture VŠ. Stigli smo već u prvi mrak. Tu na Vučevu je Centralna bolnica. Našao sam se sa Đinom. U očajnom je položaju. Mnogo je žalim, iako ona možda misli da ne brinem dovoljno o njoj. Ali, njoj je teško pomoći. Tražili su da ide u pozadinu, ili da dijete ostavi... Bolnica ostaje u konspiraciji, negdje u pećinama, a Đini se tu ne ostaje. Htjela bi sa jedinicama! Ali ni jedna jedinica ne bi htjela da primi i dijete...

Subota, 20. juna — Za Ćurevo, po hranu. Našao sam se sa Blažom Jovanovićem i još nekim drugovima, i razgovarao o Đini. Nisu mi mogli pomoći. Dobili smo nalog za trideset ovaca. Uz Vučevo, natrag prema jedinicama V brigade, ka IV bataljonu.

Nedjelja, 21. juna — Ustajemo rano i spremamo se za pokret. Milovan Šaranović komandant bataljona ide u rekviziciju sa jednim vodom boraca. Periša sa komorom još nije sti-

gao. Plaši me da se Đinina stvar ne izjalovi, jer ispala je dobra prilika: Treba da ostavi dijete ženi nekog seljaka člana KP. Rekvizicija je izvršena. Pokret. Oko podne opet na Vučevu, koje je skoro sasvim napušteno. Ostali su još samo teški ranjenici. Sve sam obišao dok sam, jedva, našao Đinu. Doveo sam sa sobom jednog druga i njegovu ženu, koji su se prihvatili da prime Đinino dijete. Đina je time bila potresena. Pa ipak, sve se lijepo svršilo. Ovo je bila jedina i najbolja prilika da se sačuva i uzgoji Đinina djevojčica. Ovom čovjeku dali smo dvije krave iz komore bolnice... Oblaci, kiša, magla, pucnjava i četnici na Prepelično...

Ponedeljak, 22. juna — Godišnjica napada na SSSR. Povlačenje prema Čurevu, niz Koritnik. Đina je sa Trećom sandžačkom brigadom...

Nismo se vidjeli sve do Glamočkog polja 7. novembra 1942. prilikom proslave 25. godišnjice Oktobarske revolucije. To nam je bio poslednji susret.

— Sticaj tragičnih okolnosti bio je takav da o Đini mogu opširnije reći neku riječ — priča Nada Jovović. — Desilo se nešto prije treće ofanzive, prije našeg teškog povlačenja za Bosnu. Mislim da kod nas ne postoji više nijedno odraslo lice koje iz iskustva ili iz stručne i druge literature, ili iz dnevne štampe, nije upoznato sa tim teškim vremenom. Ali malo se zna da smo mi u isto to vrijeme raščišćavali sa mnogim opterećenjima ranijeg buržoaskog shvatanja društva. Nije se to društvo mijenjalo samo po nazivu, po formi, mijenjao se naš život po suštini svojoj, iz temelja, a to nije moglo proći bezbolno. Svi mi borci, svaki od nas, nosili smo u srcima i glavama svojim, kako smo najbolje znali i mogli, ideju Marksa i Lenjina. Toj marksističkoj prizmi podređivali smo sva naša htijenja, sva nastojanja, svu borbenu mladost. To je nas, naročito mlade borce, činilo ne samo »ortodoksnim borcima« — kako bi se danas reklo — nego i borcima ponosnim, spremnim da iskreno i bez računice žrtvujemo sebe i sve što nam je u životu najmilije, kako bismo za cijeli naš narod izborili tu veliku sutrašnjicu. Mi partizani znali smo samo tako i nikako drukčije da rasuđujemo i radimo. Jer kako bi se inače razumjelo zbog čega sam tada — iako sam Đinu ne samo cijenila kao iskrenog prijatelja i komunistu nego i voljela kao dru-

garicu sa kojom me je vezivalo višegodišnje drugovanje — osjetila gorčinu jer je dozvolila da ostane trudna. Mi u tome nijesmo mogle razumjeti neke naše drugarice, kao da su samo one bile vinovnici rađanja čovjeka u tako surovim uslovima, i na njih smo se ljutile. Željeli smo da sav lični život podredimo tom našem jedinom, velikom zadatku — borbi! Činilo nam se da je rađanje života u tim neljudskim prilikama ljudska ironija, da je to atak na naše često natprirodne napore da se odupremo nadmoćnijem neprijatelju. Zbog toga smo bili nemilosrdni prema sebi samima. Nijesmo mogli u sebi da nađemo snage za pravdanje tih »propusta«, pa radilo se i o drugaricama Đininog kova, o ljudima koji su cijelim svojim dotadašnjim životom, radom i borbom bezbroj puta dokazali bezmjernu odanost Partiji i njenim ciljevima, a čija imena, čije žrtve, čine čast ne samo Partiji kojoj su pripadali, ne samo našoj borbenoj veličini nego i cijelom narodu iz koga su izrasli. I ja sam bila udata. Zbog svega navedenog bježala sam tako reći od svoga druga, kako i sebe ne bih osuđivala. Smatrala sam, ništa manje, nego da je to pitanje časti proleterske! Eto, kako sam ja tada rasuđivala!

Zbog toga, kad smo se srele, osjetih se nelagodno; tim više, jer me je ona u Partiju uvodila. Spavale smo tu noć zajedno i opširno mi je pričala o pogibiji svoga druga u Sandžaku. Reče kako je krila svoje stanje, jer u blizini se nalazila dr Saša Božović, koja je mogla da je oslobodi trudnoće. Htjela je, naročito sad kad joj je drug mrtav, da od njega ima bar to dijete. Krila je sve dok se već jasno nisu počeli opažati znaci trudnoće. A tada se sve priznavalo samo od sebe. Rodiće, računala je, odgojiće dijete voljenog čovjeka. Slušala sam je pa, iako sam je voljela, prigovorih joj što je tako postupila. Smatrala sam da tako ne možemo postupati mi predratni komunisti, jer mi smo prema svojim greškama bili oštriji, a ja sam to smatrala greškom. Zbog toga se u meni osjećanje srdžbe miješalo s osjećanjem tuge.

Prošlo je nekoliko mjeseci. Odstupali smo prema Bosni. Đinu sam srela u jednoj bolnici, gdje je bila komesar. Onako krupna, bremenita, upravo je ribala patos. Situacija veoma kritična! Napadali su nas dobro naoružani neprijatelji: Gruvali su topovi, štektali mitraljezi. Gusto su eksplodirale granate i cijeli prostor ispunile dimom i mirisom baruta. U tom metežu,

pola sata nakon što je oribala patos, poradala se Đina u toj velikoj seoskoj kući gdje je i komanda bila. Topovske granate rikom su padale oko nje. Zidovi su se tresli i plafon se osipao. Nije bilo vremena da tu odleži bar neki čas. Moralo se dalje. Morala je odmah na konja. Ići smjesta, što dalje, ili se prepustiti sigurnoj smrti. Šta da se radi sa djetetom?! Propašće i ono i majka! Ako se odmah nešto ne preduzme, kasnije će biti teže i djetetu i majci. Gledaće muke i smrt svoga djeteta, a time će možda i svoj život dovesti u pitanje. Računali smo: Svakim časom, svakim danom, njena ljubav prema djetetu biće veća, snažnija, njene uspomene sve brojnije. Te uspomene ne mogu biti radosne, okolnosti su takve. Djetetu prijeti sigurna smrt. I to strašna smrt od gladi i zime. A gubitak će, što kasnije, biti sve teži. Trebalo je taj tragični bezizlaz što bezbolnije riješiti. Tako se računalo.

Prikupili smo između sebe neke prnje od poderanih košulja i u njih uvili Đinino dijete. I ništa više! Ni da se okupa, ni prepovije, ni nahrani! Bilo je planinsko hladno vrijeme i pokret. Nije se moglo sačekati ni posteljica porodilji da izađe, niti da predahne, da se odmori od porođajnih muka. Od svega toga dijete je bilo iscrpljeno. Išli smo na Tjentište, popeli se na Vučevo i ponovo natrag. I sve pod borbom! Istom na Tjentištu Đina je odležala dva-tri dana. Tu je i posteljicu izbacila. Čudim se kako je preživjela. Tada je odlučeno, ne o dječjoj sudbini, nju su već borba i te neprilike odlučile, nego da to bude nekako bezbolnije. Tako se mislilo. Kao najboljoj Đininoj prijateljici, prišao mi je jedan istaknuti naš rukovodilac. Po licu mu vidim, brižan je, nešto mu je teško. Mislim: situacija je takva, rukovodioci imaju stotinu briga, više nego mi ostali. On me gleda ozbiljno:

»Ti si sa Đinom dobra, idi, govori sa njom. To dijete treba što prije ukloniti, da se ne gledaju i njene i njegove muke. Tako je odlučeno! Idi, ubijedi je. Ti to izvrši!«

Kako da ne primim zadatak?! Kako da ga ne primim, kad sam se u podsvijesti, u principu, sa njim slagala! Taj zadatak smatrala sam zapovješću. I, sve sam upotrijebila da Đini predo
rako je potrebno to dijete likvidirati, ne samo u njego i u opštem interesu. U suprotnom, izgubićemo moa možda još nekoga izbaciti iz borbenog stroja.

»Majušno je, još nesvjesno, isto kao da nije ni izašlo iz tvoje utrobe — govorila sam. — Dijete ćemo u ovim uslovima svakako izgubiti... I još kako izgubiti! Biće i tebi i nama svima teže!«

Govorila sam, ubjeđivala sam Đinu. Plakala je, a i mene su u grlu pekle nevidljive suze. Naposljetku, složila se sa odlukom. Pružila mi je dijete! Svoje dijete! Bljeda od smrti. Uzela sam djetence, još svo crveno, i pošla. Na sebi sam osjetila skamenjen pogled majke, a u rukama držala sudbinu novorođenog, našeg čovjeka. Dijete kome je Đina dala život bilo je u mojim rukama! Sjećam se, kao da sad gledam, ostala je skrušena, smrvljena, kao da se smanjila pored ognjišta. Dijete je već bilo sasvim iscrpljeno. Nedovoljno umotano, neprepovijeno, nenahranjeno, piskutljivo je plakalo. Držim ga na rukama, prebacim preko ruke, izađem napolje, mislim: »Sad ću! Moram sada!« a onda se sledim: »Ne mogu! To dijete je Đinino! Pa to je dijete!? Trebalo ga je samo malo kvrcnuti po glavi, stegnuti jače i — bilo bi gotovo. Zamišljam Đinu kako plače kraj ognjišta. Zamišljam sebe kao slabića, što se odajem takvim osjećanjima.

Rosi rana ljetna kiša. Hladno je. Zalazim sve dublje u šumu. Premećem dijete po rukama, s lijeve na desnu i obratno. Modro je od studeni u onim prnjicama. Podvlačim ga pod bluzu, da se uza me zagrije. Nek mu je bar toplo, dok ga... Ono se slabašno oglasi, pisnu. Iznureno je kao i mi, i još više, zbog tako tananog života. Nema snage ni da plače. Odlučujem:

»Sad ću ga!«

Ali ruke nikako, nikako da učine taj naizgled mali pokret, koji ni snage ne traži.

»Da ga bacim u jamu? Da mu plač ne čujem! Pa to je nemoguće!«

Onda ponovo odlučih, ali u drugoj varijanti:

»Ostaviću ga u grmlju! Zbog čega da ga baš ovako ne uništim? I onako će smrt brzo doći... Ono još ničega nije svjesno.«

Razmišljam tako, ubjeđujem sebe, tješim se. Htjela bih da budem dosljedna, da budem komunista koji izvršava zadatke. Dijete se utišalo. Da nije umrlo? To bi bilo najbolje?! Dodirnem mu polako lice prstom, a ono pomakne glavom, kao da mu nešto smeta.

Ostavila sam ga pod neki žbun. Na rubu jedne jame. Da umirim savjest! Makar i tako, izvršila sam primljeni zadatak! I, poslijeratno borba sa samom sobom, borba sa savješću. Borba je, zapravo, savjesti se moraju izvršiti po cijenu glave. Bila sam vojnik. Vrag bi ga znao, gine se na svakoj strani, ginu najmlađi drugovi: puška, bacač, bomba raznesu im glavu, ruku... Umiru u mukama. A sad, toliko teškoća zbog malenog djeteta! Ali dijete, to je ipak nešto drugo. Idem tako, idem u tom raspoloženju kući u kojoj je ostala Đina. To je naš partizanski štab. Vidim je, sjedi pored ognjišta u istom položaju u kome sam je ostavila. Osjećam, bezglasno plače. Kad sam ušla, kao da se još više uvukla u sebe. Uvukla je glavu u ramena, suvim očima gleda u oganj. Već sam povjerovala, ne zapaža me. Ali ona me, onako pognuta, odjednom oslovi:

»Je li gotovo?«

Bio je to glas očajnika, promukao, tih.

»Nije! Nijesam...«

»Svrši već jednom! — čuh kratko — Šta čekaš?« i zagnjuri lice u dlanove.

U međuvremenu sam sjela. Sada sam se bez riječi podigla i izašla. Napolju sretoh »Djeda« — Milutinovića.

»Bi li ti likvidirao Đinino dijete?«

Pogledao me iskosa. »Ne bih!«

Kratko je presudio i ja odlučih u sebi:

»E, kad nećeš ti, neću ni ja!«

Kao da mi pade nevidljiv teret s pleća. Bilo mi je lakše! Prelomila sam, upravo raščistila nešto sama sa sobom. Djeda sam cijenila kao komunistu. Bio je od mene stariji komunista, bio je partijski rukovodilac. On je znao šta treba! Znači, ne treba tako. Bila sam sretna, jer se sve u meni opiralo tom činu.

Žurim. Vraćam se na mjesto gdje sam dijete ostavila. Više nije imalo boju novorođenčeta. Bilo je modro od studeni i mokro od kapljica što su klizile s lišća. Ni plakalo nije. Stavila sam ga u njedra, požurila da ga predam Đini.

Kad sam ušla, Đina se osvrnula. Pružila sam ruke:

»Evo ti ga!«

Izgubila je boju živa čovjeka. Zatreperile su crte lica. Da li od suzdržanog plača, od radosti, tuge, očaja, straha? Ne

znam. Gledale su me njene širom otvorene oči, kao da pipaju, traže, kao da hoće da se uvjere ne sanjaju li to, nije li priviđenje. O, kako ga je samo uzela, otrgla iz mojih ruku, kako prigrlila, pritisla uza se, kao da je srela davno voljeno biće... Sva se unijela u taj zagrljaj, sva pretopila u materinstvo. Istom sada, sasvim sam shvatila! Vidjela sam golo materinstvo. Javilo se tu preda mnom, u svoj svojoj ljepoti i tragičnosti, materinstvo koje sve pa i smrt pobjeđuje! Shvatila sam kako bih, da se drukčije zbilo, sada i ja sa njom teško patila, kako bih se kajala.

U logoru su svi spavali. Đina se savila, sasvim polako, gotovo ne mičući se, i čitavim tijelom pokušavala da zagrije malo prokislo biće. Svaki joj pokret nečujan, da ne bi privukla pažnju drugova i poremetila im kratkotrajni predah. Spavalo se malo i borci su opet došli. Očekivale su se nove borbe...

Bila je na Vučevu kad su naišli Dragiša Ivanović i Migo Vrbica. Oni su od ratnog plijena izdvojili dvije krave, za onu kuću koja se primi staranja o djetetu do boljih vremena. Tu, na Vučevu, naišli smo na kolibu, na izdigu. U kolibi su Dragiša, Migo i Đina zatekli samo jednog starca; zvao se Radović, rodom iz Mratinja. Kad je čuo o čemu je riječ, začudio se: »Ja, drugovi, osim moje babe, nemam nikog mlađeg u kući. Kako ću?«

Đina je stajala skamenjena, ruku opuštenih niza se. Vidjela je: nema se kud, nema izbora, mora se ostaviti. Bilo je previše slabo, propašće od gladi i studeni. Ovako, ima bar nadu da joj ostane živo. Tu smo se ponovo rastale.

MEĐU BOSANCIMA

— Tek što je Glamoč oslobođen 12. jula 1942. došli su nam proleteri sa VŠ na čelu, s masom teških ranjenika i preživjelim »Igmancima«, bolesnim i promrzlim — sjeća se Miloš Vranješ. — Upravo sam tamo bio došao za sekretara SK. Centralni komitet odmah nam je stavio na raspolaganje izvjestan broj iznemoglih i iscrpljenih drugova koji ipak nisu bili za bolnicu i ležanje. Raspoređeni su po selima da se okrijepe.

Cutljiva i potištena, pojavila se Đina u našem sjedištu. Naizgled smalaksala, ne toliko fizički koliko duhom. Učiniła mi se kao čovjek osuđen, a pomiren sa sudbinom. Ali, kratak razgovor ubrzo je pokazao sasvim drugu dušu i karakter. O sebi tada nije izustila ni riječi. Znali smo da je propatila u proleterskim jedinicama, u danonoćnim marševima i borbama pa ipak našla je snage da u novoj sredini nastavi rad. Vezana za partijsku ćeliju u gradu, tu se oporavljala i odmah radila sa ženama Kad se malo osnažila, proširila je djelokrug rada i na područje cijele opštine. Birana je zatim i u sreski i okružni odbor AFŽ-a. Na sastanke ovih odbora dolazila je i Rada Vranješević sa Mirom Moračom. Žene u opštinskim odborima Đina je zagrijala za prikupljanje i izradu odjeće i obuće za partizane. Tkale su i sukno. Neprekidno se prikupljalo, jer ranjenici su stalno prolazili u grupama, pa i čitave bolnice.

Kao dugogodišnji partijski funkcioner, čovjek koji je ne jednom bio pred klasnim neprijateljem, Đina je pokazala bogato iskustvo u radu. Njena pomoć nam je bila dragocjena. Zbog toga smo je ubrzo uključili u Opštinski komitet, a u novembru ušla je i u Sreski komitet KPJ. U uslovima kada smo iz polupismenog seoskog elementa regrutovali kadrove za SKOJ i Partiju, i uporno ih vaspitavali, Đina se borila protiv svakovrsnih slabosti i malodušnosti. Svi mladi, nezreli ljudi oko nje! Ali ona je ljude dobro poznavala, znala je šta od koga može da očekuje. Širinom svojih pogleda svakodnevno se suprotstavljala neznanju i predrasudama. Među komunistima je bila jako popularna. Omiljena. Svaki čas su je zivkali: »Đina... Đina... Hoćemo Đinu!« Partijska ćelija u Hasanbegovcima zahtijevala je da im dođe ona i niko drugi. Kad bi kakvog slabića dobroćudno prekorila: »Grom te ubio, kakav si mi ti komunista!« ovaj se ne bi uvrijedio već svojski postidio. Uspjela je da se veže za mase i svugdje su je prihvatali kao svoju. Duboko su se ovdje uvriježila starinska shvatanja o ženi, i tim vrednije je poštovanje naroda koje je sama sebi pribavila. Razmišljao sam o tome: bilo je i drugih rukovodilaca, starih i iskusnih komunista, ali neke od njih slušalo se samo po direktivi. Đini su ljudi svoju dušu otvarali. Mase rijetko griješe; u njoj su osjetile pravo ljudsko biće, duševno i toplo. Ocijenili su je kao čovjeka, jer bila je drug u velikom značenju te riječi.

— »Eto, drugarice, doveo me tvoj drug da se malo odmorim... i molim te da se operem« kazala mi je blago jednog popodneva snažno građena Crnogorka, prava gorštakinja, stojeći na mom kućnom pragu — sjeća se Grozda Vrga. — Upravo je došla sa terena, u mokrim uglibljenim opancima, blatnjavih čarapa, sva iznurena. Porasla kosa pala joj po ovratniku dolamice od ugasito sivog domaćeg sukna, a oko koljena joj se opustila zvonolika vlažna teget suknja. Sa lica, iz čitave njene pojave, čitao se strašan umor. Taj prizor nikad neću zaboraviti. Moj muž Slavko doveo ju je da spava kod mene i napomenuo: »Ovu drugaricu treba što prije smjestiti.« Ona i Beograđanka Ruža Matić došle su da kod nas politički rade. Ruža je radila u samom Glamoču, a Đina je išla na teren i po čitavom srezu kružila.

Čim se malo odmorila i jela, počela je sa mnom razgovor. Raspitivala se kakve su ovdje žene, koje od njih bi mogle da rade i na koga se može obratiti, pa objasnila: »Znaš, treba da se oforme odbori AFŽ-a.« Bila je prva žena član KP sa kojom sam došla u dodir. Nije mi to rekla, ali sam odmah osjetila da je ona zaista prekaljeni borac, žena slobodna svugdje da istupi. Idućih dana svom snagom se bacila na rad. U tek oslobođenom Glamoču bilo je dosta teškoća u radu. Ja, kao mještanka, »domaća« i poznata među ženama, mogla sam joj biti od pomoći, i Đina je odlično umjela da se na mene osloni i da sa mnom ostvari potpunu saradnju. Otada mi se u svemu obraćala.

Uskoro nas je obradovala: »Naići će Krajiške brigade, treba ih dočekati!« Bio je to neviđen doček. Žene su prednjačile u organizovanju prihvatanja vojske. U tom izmučenom kraju narod je dočekivao proletere sa suzama, smijehom i pjesmom. Izmiješala se tuga sa radošću! Na pijaci oko poredanih topova narod i borci su zaigrali kolo i gromko zapjevali:

»*Oj glamočko ravno polje, cvile majke od nevolje...*«

A žene su plakale i na trgu, propinjući se, kitile cijevi haubica priglavcima, džemperima, ručnicima...

Ubrzo je došla i bolnica Vrhovnog štaba. Trebalo je očistiti prostorije, smjestiti ranjenike, prikupljati hranu i angažovati žene na poslovima u Centralnoj apoteci, šnajderaju, kuhinjama... »Preberite rublje, iznesite sve što je tanko i parajte u zavoje« pozivali su komunisti naše žene. A one su se svom snagom dale na posao. Čak i one, koje nedjeljom i sve-

com nikad nisu uzimale iglu u ruke, sada nisu znale za počinak. Stalno se moglo čuti: »Đina kazala...« »Đina poručila!« Njen način ophođenja budio je u nama poštovanje i veliko povjerenje. Nastojala je da nam bude što bliža i jednostavnija, i da ne povrijedi osjetljivost nijedne žene. Ni znala nisam da me je, radeći sa mnom, uveliko pripremala za Partiju i da me je u međuvremenu i kandidovala. Uveče, kad bi se ranije vratila, iako umorna, sjela bi ili legla na sećiju u kuhinji i našla vremena da sa mnom čita letke i da mi priča o poretku i Partiji. Poučavala me je šta treba da činim da bih za naše akcije pridobila što više žena. Donosila mi je i brošure koje su zatim išle od ruke do ruke. Održavale smo čitalačke grupe sa ženama u Glamoču i okolnim selima: Đulićan, Brdo, Kamen... I Đina je prisustvovala.

Dolazila je često gladna, mokra i prozebla. Kad sam joj nudila: »Ajde, prvo jedi...«, branila se: »Pusti me samo malo da se spustim i odmorim.« Kad god se našla u gradu, bila je kod mene. Mnogo šta tada još nisam shvatala, ali osjećala sam njenu bliskost. Zašle smo jednom u intimne razgovore i ona mi je pričala o sebi. Mnogo je propatila, i kundačenja i tegoban život revolucionara, ali sve je lakše podnijela nego odvajanje od »onako malog, nejakog djeteta«. Taj rastanak bio joj je najbolniji. Taj momenat joj je najteže pao. Zaplakala se... No, ubrzo je našla snage da opet govori o drugome, da me pita želim li postati član KP i da me ohrabri: »Imaš sve uslove za to!«

Po svim selima oformljeni su odbori žena. Učestale su konferencije, sastanci, zborovi. Razmahao se rad. Prosto se razbuktao. Nismo birali kada ćemo spavati a kad hodati. Radilo se danonoćno. Čupale smo vunu, prele, plele i tkale. Nosile pregrštima. Organizovale smo ishranu drugova u partijskoj školi u Busiji na Samaru; žene su kuhale u hotelu i jelo im tamo odnosile. Đina je sa nama održala i opštinsku konferenciju AFŽ-a. Birale smo je, sa još dvije drugarice, za svog delegata na Prvu zemaljsku konferenciju AFŽ-a. Organizovale smo i prvu priredbu u hotelu »Maleševića«, u čemu su Đina i Ruža imale znatnog udjela. Đina mi je stavila u zadatak da kao predsjednica opštinskog odbora otvorim našu priredbu. Horom od tridesetak žena rukovodio je moj muž. Prvi put smo pjevali: »Vi padoste žrtvom, vi dadoste sve...« U sali prepunoj žena zapazila sam

drugove iz VŠ i CK KPJ, među njima Canu Babović i Mitru Mitrović.

Krajem decembra zamrzlim cestama počeo je da nam pristiže narod Banije, bježeći ispred četvrte ofanzive. Dočekivali smo ih, smještali, hranili... Kao da ih gledam modre i skočene, u redu pred kazanom, kako pružaju zgužvan šešir s glave ili gumeni opanak da im naspemo koji topli gutljaj, jer ne mogu da sačekaju dok drugi oslobode posuđe. Sakupljali smo i pokopavali njihovu mrtvu djecu. Đina se svugdje našla, duboko povezana sa patnjom ovog naroda. »Mi ćemo sahraniti dijete — govorila mi je — jer majka mora u četiri izjutra sa ostalima dalje po ovoj crkavici.« Neka žena u kuću nam donijela među dojkama golo novorođenče i nije htjela meni da povjeri, sve dok ju Đina strasnim navaljivanjem nije na to privoljela. Drugom prilikom Đina se iznenada pojavila na vratima i sva sretna viknula: »Grozdo, donijela sam ti sina!« U naručju je stezala novorođenče, zamotano u njen kaput; Za njom, sva presavijena, teturala je majka drhteći u groznici. Vraćajući se sa terena Đina je ovu ženu ugledala u jaruzi pokraj puta, gdje se bila sklonila i porodila. Te radosti u našoj kući!

Posljednji put spavala je kod mene pred Novu godinu. Te noći sam morala na zadatak, a ona je ostala da se odmori. Stigla je samo da mi kaže da ćemo se pred ofanzivom povlačiti prema Crnoj Gori i objasnila kako da sa skladišta evakuišemo sukno, a i bolnicu koja je bila 6 km dalje u selu Vrbi. Nije dospjela da mi saopšti prijem u KPJ, što joj je, kako sam saznala, bilo u planu.

— Izuzetno veliki oslonac Sreskom komitetu bila je Đina u zimu 1942—1943, u danima ofanzive, jer nije prezala od teškoća kojih je bilo na pretek — kaže Miloš Vranješ. — U odijelu od grubog sukna, sa kožnom torbicom o ramenu i pištoljem o pasu, obilazila je pješice srez i održavala sastanke sa partijskim ćelijama i konferencije sa ženama. Pred IV ofanzivu preko Glamoča su prošle sve bolnice i ranjenici koji su se zatekli u Bos. krajini, jer je put Livno—Duvno bio otvoren. Imali smo preko četiri hiljade ranjenika! I petnaest hiljada izbjeglica sa Banije i Korduna! »U roku 24 sata na Glamoču ne smije ostati nijedan ranjenik«, naredio nam je depešom VŠ. »Niko ne smije umrijeti od gladi«, upozorio nas je i Ivan Milu-

tinović. I izbjeglice je, znači, trebalo zbrinuti, a kraj siromašan! Oduzimali smo od glamočkih seljaka i davali Baniji. Izbjeglice smo smještali po domaćinstvima. Stari aktivisti znaju šta je tada značilo održati moral kod mlađih članova KP, među izbjeglicama i u narodu.

U februaru Sreski komitet je imao sastanak: odlučili smo da se svi članovi komiteta nađu u narodu, u svim krajevima sreza. Đina je sa Dmitrom Gajanom otišla u opštinu Vagan, ispod Šatora. Kada su Nijemci prodrli od Mliništa u Glamoč, oni su tamo ostali odsječeni, pa su se i na Šator peli. Pri povratku, skupa su došli do sela Nuaglašice i Đina je odatle pošla sa Dalmatincima, ali uskoro se vratila.

Ofanziva je protutnjala i krajem marta opet smo se sastali. Na Đini, koja je svega i svašta proživjela, nisu se opažali tragovi stradanja. Iako je čeznula za Crnom Gorom, nije htjela da ide bez odobrenja partijskog rukovodstva. Čekala je! I radila!! Trebalo je okupiti komuniste i normalizovati politički život na terenu. Poduzeli smo sve da naš glamočki bataljon, u X diviziji, nadopunimo ljudstvom i formiramo brigadu. Đina je opet neumorno obilazila sela i partijske jedinice, da bi ih učvrstila, ojačala politički moral i pripremila za nove akcije. U tome je pokazala zadivljujuću izdržljivost. Svuda je unosila duh discipline i samopožrtvovanja. Izbjegavala je kukanje i pričanje o ličnim stvarima. Osvjedočio sam se u njenu hrabrost. Nije bilo lako hodati po terenu. Svuda je mogla nabasati na naoružanu ustašku miliciju. Neposredno iza ofanzive išli smo skupa iz štaba bataljona prema Dubravama, udaljeno 4 km od tada okupiranog Glamoča. Na domaku sela otvorila se borba: ustaška milicija krenula je u pljačku, ali jedna četa glamočkog bataljona preprečila im je put. Na otvorenoj kosi šišalo je tik preko nas. Đina je, uspravna i mirna, hladnokrvno išla u selo. Ostao sam pod jakim utiskom: žena, a tako smjela!

Osjetili smo: poslije ofanzive Glamoč joj je postao tijesan, okviri mali za njene mogućnosti. A proleteri su otišli dalje. Težila je starim drugovima. Nismo očekivali da će joj iskrsnuti mogućnost da ode. Iznenada, u Prijanima se sastala sa Vladom Popovićem i Arsom Jovanovićem, koje je znala otprije. Obratila im se kao partijskim funkcionerima, zamolila ih da ide. I drago nam je i žao bilo kad nam je, sva sretna, došla sa novostima: »Odobrio mi drug Vlado, Miloše, odlazi Đina!«

— Iz Bosne, negdje početkom 1943, javila se pismom kući — kaže sestra Bosa. — Poslala ga je vjerovatno po nekoj vezi iz glamočkog sreza, da ga baci na poštu u Kninu. Bilo je adresovano na našu majku i stiglo joj je redovnom poštom. Koliko se sjećam, pisala je kako joj djevojčica raste, kako je vrlo lijepa i da na oca liči. Ona već i o zetu sanja. U mašti je živjela sa svojim djetetom... Pisala je dalje da ćemo se ubrzo vidjeti, što je u prenosnom smislu značilo da je blizu sloboda. Za brata Miga nas je obavještavala da je »Lalica« — njegov nadimak iz djetinjstva — dobro, i da je već pravi čovjek postao. Pisala je tako, dvosmisleno, da bismo znali da su oboje živi i da bi nam ulila vjeru u skoru slobodu. Potpisala se sa: »Voli vas vaša kuma.« »Kuma« — bio je njen nadimak još iz dječjih dana.

— Početkom novembra 1942. godine — priča Šaćir Maslić — sa Đinom sam obišao tek osnovanu organizaciju u selu Kamen blizu Glamoča, ona u ime SKOJ-a a ja ispred Komande mjesta. Mlade članove trebalo je učiti šta je komunista. A Đina je bila zreo čovjek, iskusan revolucionar. Išli smo pješice i uz put živo pričali... Uzbuđivala se govoreći o svome djetetu. To me se duboko dojmilo. »Voljela bih ga vidjeti, Šaćire, pa makar odmah umrla!« Bolno je to rekla. Ono Šaćire izgovarala je po crnogorski, sa naglaskom na prvom slogu. Pokazao sam joj pismo moga brata Omera,[5]) koji je tada bio član OK Sarajevo. »Eh, fino ti brat piše«, primijetila je saosjećajno, osmjehnuvši se. A njen osmijeh bio je — samo malo razvući usne. I kad je bila najrazdraganija, odisala je ozbiljnošću. Da li to zbog njenih ličnih nedaća ili atmosfere rata, ne znam. Kod nje nije bilo besposlenog govora.

U jeku V ofanzive pošla je za Crnu Goru sa dva bataljona prethodnicom — Druge krajiške brigade. Bio je mjesec maj. Neko vrijeme ostala je u Oblasnom komitetu u selu Janjski Vagan. Tu, u sjedištu Komande područja, gdje sam tada radio, zadnji put sam susreo Đinu, preobraženu i veselu. Nikad je takvu nisam vidio! Puščetina je pritisla. Dugačka, teška njemačka puška! Opazila je da imam zgodnu malu pušku i zamolila me: »Daj mi, Šaćire, tu malu pušku da imam uspomenu od muslimana iz Bosne.« Uh, divan je to drug bio! Kod pojedi-

[5]) Omer Maslić — narodni heroj.

naca, koji su krivo shvatili Đininu čežnju za svojim krajem, bilo je nepravilnih ocjena i stavova Međutim, kod svih proletera osjetio sam tu čežnju da se vrate svojim jedinicama.

— Teško je izdvojiti neku pojedinost iz njene raznovrsne aktivnosti — kaže Dmitar Gajanović — jer njen svakodnevni rad i držanje bio je stalni primjer za druge. Kao članovi istog komiteta, često smo se našli skupa na zadatku. Bila je puna života; iako iscrpljena od puta i duševnih potresa, nalazila je snage i da se našali. Uvijek se sva i potpuno predavala radu. U svakoj prilici je težila da održi na visini pravi lik komuniste. Vatreno i živo je diskutovala. Zaokupila bi potpuno pažnju slušalaca i na njih prenosila svoje oduševljenje i vjeru u pobjedu. Sa istim uspjehom je govorila na narodnim zborovima i na užim teoretskim sastancima, kojima je često prisustvovala. Naročito mnogo je radila na ideološkom obrazovanju članova Partije. Često je obilazila dječji dom u selu Stekerovci, gdje je bilo smješteno dvjesta djece sa Kozare i Krajine. U domu je radila učiteljica Nevenka Kundačina i Đina ju je, uz još nekoliko žena, pripremala za KP. Bila je veliki majstor u prilaženju ljudima; temperamentno i sa strašću ih je pridobijala za NOP.

Jedne noći, pri povratku sa neke priredbe u selu Radaslijama kod Glamoča, progovorila je o sebi: o studentskim danima, o radu KP i SKOJ-a prije rata... Otada nam je često pričala o ilegalnom radu u Zagrebu i sa naročitim zadovoljstvom je isticala čvrstinu i odlučnost zagrebačke partijske organizacije, što je na nas uvijek ostavljalo snažan utisak.

Uoči božića održali smo konferenciju u Stekerovcima. Govorio je Dušan Ćubić,[9]) a kratko je istupila i Đina. Te večeri za borbu nam se prijavilo šezdeset dobrovoljaca. Đina se oduševila tim našim uspjehom.

— Teren glamočkog sreza, sa partijskog stanovišta, bio je karakterističan po mladosti partijskih i skojevskih organizacija; u nekim selima čak radili su samo aktivisti NOP-a — sjeća se Ilija Kostić. — Đina je u Sreskom komitetu bila zadužena za rad sa ženama, ali je inače bila neumorni i iskusni partijski radnik, pa ma koji sektor ili problemi bili u pitanju. Bio sam tada član Oružnog komiteta u Jajcu, a prije njenog od-

[9]) Narodni heroj.

laska i sekretar. Mnogo je pomogla da se političke organizacije učvrste i osposobe za izvršavanje svakovrsnih zadataka. Sve je to učinilo da Đina za vrlo kratko vrijeme postane ne samo cijenjen i omiljen partijski radnik među aktivistima nego i vrlo poznata na čitavom ovom području. Prisna i iskrena u odnosu sa ljudima uopšte, ona je vrlo umješno i uporno stvarala kontakte i veze na terenu. Zbog toga se istakla kao ličnost ne samo na »svom« srezu. Vrlo rječita, dobar govornik, a uz to odličan poznavalac situacije, i domaće i u svijetu, ona je na brojnim sastancima prenosila svoja bogata iskustva. Time je bila priznata kao istankuti rukovodilac i na čitavom okrugu Jajce. Organizacije su je vrlo često tražile da dođe na njihove sastanke. Žene i omladina su je zvali »naša Crnogorka«. Brzo se pročulo da je ona istaknuti borac protiv režima u staroj Jugoslaviji, kao i o njenom junačkom držanju u zloglasnim zatvorima Sarajeva i Zagreba. Tako je Đina postala još popularnija kao komunista i društveno-politički radnik. Za vrlo kratko vrijeme ona je ovdje dala značajan doprinos i u izvršavanju svih zadataka i u izboru i vaspitanju domaćih partijskih kadrova.

Ali, o Đini nije dovoljno govoriti samo kao o velikom borcu i partijskom radniku. Ne može a da se ne istakne i druga strana njenog života — Đina majka! I njena ljubav prema djetetu koje je ostalo negdje daleko, daleko od kraja gdje je radila i borila se majka! Potresan je to primjer: usred rata jedan komunista ogledao se ne samo kao revolucionar, predan svim svojim bićem stvari revolucije, nego i kao plemeniti roditelj. Iako je ostavljeno dijete potpuno zaokupilo Đinu, ona je bila dovoljno jaka da to nikad ne iznosi u prvi plan. Kada je bila sa nama, drugovima iz komiteta, nije govorila o svojoj tuzi i bolovima; ni jednog trenutka nije dozvolila da zbog toga zapostavi svoj rad. Zato se o njenim intimnim stvarima nikad nije moglo sve saznati.

Pošto je ocijenila prilike u Glamoču, i zaključila da više nije neophodna, insistirala je da ide, da potraži svoje dijete. Nisu joj dozvoljavali, jer nisu htjeli da ostanu bez takvog rukovodioca kakav je Đina bila. Kad su je, najzad, pustili, nadala se da će doći u blizinu mjesta gdje je ostalo njeno dijete i da će ga možda pronaći. Ali i ovoga puta, kao prekaljeni revolucionar, krenula je samo pod jednim uslovom: da ide na stalno, neprekidno izvršavanje zadataka NOP-a.

— U Glamoč je došla iz Treće sandžačke brigade — sjeća se Radoš Raičević. — Smeđokosa lijepa žena-borac, markantnih crta! Čim je stigla, na njenom licu zapazio sam sjetu. U intimnom, ličnom susretu govorila je tiho. Vidjelo se, za nečim čezne. U akciji, ta sjeta bi iščezavala. I kao da je u stalnim naporima svjesno tražila zaborav, bila je neumorna radnica. Kao član OK za Jajce, često sam bio sa njom i na sastancima njenog Sreskog komiteta; bila je zadužena za agitaciju i propagandu i za rad sa ženama. Bila je stariji i iskusniji komunista od ostalih u komitetu i takvu su je i primali. Od nje su tražili savjete i pomoć, i iskreno izjavljivali da ona zna više i bolje od njih. A ona im je zaista svestrano i svesrdno pomagala. Tamošnji komunisti su vjerovali da im možda niko tako ljudski ne umije pomagati kao Đina. Bili su to mladi ljudi i žene; u njoj su gledali svoj ideal i podržavali je riječju, gestom, pa čak i odjećom.

Vrlo brzo je uspostavljala kontakt sa seljačkim masama, posebno sa ženama. Pravi masovik! Gdje god je Đina djelovala, vrlo brzo stvarani su ženski aktivi. Njena je zasluga što je u tom nekad zapuštenom kraju veliki broj žena postao aktivan. Nije bilo sela ni zaseoka u kome je nisu svojatali i voljeli. Svojom pojavom i držanjem odmah je osvojila cijeli kraj. Zvali su je »kršna, lijepa Crnogorka«. Nije ona samo politički utjecala na žene da se uzdignu i uključe u NOB nego ih je kao prosvjetni i kulturni radnik učila higijeni, domaćinstvu, čuvanju zdravlja, pa i rane kako da previju. Sve što je sama školom i životom naučila, htjela je da prenese na drugoga, a pogotovo ovdje, u kraju koji je dotada ubijala bijeda neznanja. Nastojala je da se žena otrgne iz te strahovite zaostalosti. Prilazila im je ne samo razumom nego i toplim ljudskim srcem, pa su je i one najzaostalije razumjele, zavoljele i bile spremne da je u svemu slijede. Bila je dobar agitator uopšte. Narod je ubrzo sam tražio njenu riječ i uvažavao je. Mislim da je to narodno povjerenje najdraža nagrada čovjeku za njegova plemenita nastojanja. Za Krajišnike Đina je predstavljala lik iz narodne poezije. Pridavali su joj osobine muškarca; u borbi to je značilo pohvalu. Čuo sam gdje govore: »Njoj sve pristaje, kao i mušku! Ona može da nosi i pušku i mitraljez!«

Postali smo odlični prijatelji. Uočio sam da se za sve to vrijeme strahovito duševno razapinjala između težnje da osta-

ne u kraju koji ju je volio, gdje je bila potrebna, i čežnje za odlaskom. Od OK je često tražila da joj se dozvoli da ode u jedinicu koja bi eventualno kretala prema Crnoj Gori.

»Eto — govorila je — srce me vuče u moju jedinicu, a žao mi je da napustim ovaj kraj.«

Nijesam vjerovao da mi kazuje pravi razlog i jednom prilikom odlučno sam zatražio da mi kaže šta je posrijedi. Saznao sam tad njenu ličnu tragediju. Prvo mi je opisala kako joj je poginuo muž, a za svoju djevojčicu često puta je ponovila:

»Liči na njega! Ona me vezuje za njega, daje mi snagu da sve podnesem.«

Tako jak, tako očajno velik bio je njen materinski nagon. To mi je iskreno priznala. Tihim glasom, gotovo kao da šapuće, povjerila mi je kako su je ubijedili da ostavi to voljeno dijete, ali kako se odmah pokajala:

»Vuče me srce da je vidim. To mi je sve što mi je od njega ostalo!«

Znači, zbog djeteta je željela da ide sa brigadom koja se kreće put Crne Gore! Bila je odlučna da podnese sve teškoće, da se bori i sve od sebe da, samo da pronađe i vidi svoje dijete. Živjela je u uvjerenju da je napredno, da liči na njenog muža. Maštala je o svojoj djevojčici, o njenom vaspitanju... A kroz svoja materinska osjećanja mislila je o svome mrtvom drugu, htjela je u tim razgovorima da dočara njegov lik, htjela je da dijete liči na njega. Vidjelo se koliko ga je voljela, a bila je ponosna da bi tu ljubav drukčije iskazala.

Početkom marta otišao sam u Podgrmeč za komesara Dvanaeste, Mećavine brigade. Nakon dvadesetak dana moja jedinica je došla u rejon Drvara. Tu nađoh Đinu u Drugoj krajiškoj brigadi. Sreli smo se kao svoji. Pitam je:

»Đino, kuda? Jesi li dezertirala?!«

»Nijesam dezertirala, ali mi se čini: da me nijesu pustili morala bih pobjeći. Čula sam da krajiške jedinice idu prema Crnoj Gori i pođoh i ja da tražim dijete.«

Uvijek je govorila ono što misli! To sam kod nje cijenio i volio je zbog te iskrenosti. Ponekad smo se na nekom pitanju i sukobili, ali to nije ostavljalo traga na našem iskrenom drugarstvu. Rastali smo se uvjereni da ćemo se ponovo vidjeti.

Drugovi su mi, puni tuge, pričali o njenoj smrti; posebno Đurin, komandant Druge krajiške brigade. Sva brigada žalila

je »lijepu, dobru, kršnu Crnogorku«. Kad sam se vratio u Glamoč, sav narod raspitivao se za Đininu smrt. Po tome što su svi htjeli da čuju, po načinu kako su primali njenu smrt, uvjerio sam se koliko su je voljeli, cijenili i žalili. Neprestano smo odgovarali na pitanja: »Šta, zar je morala poginuti? Gdje je poginula? Kako? Izgubismo mi našu Đinu!« Toliko o Đini: divnoj ženi, majci, borcu. A čini mi se, danima bi se moglo o njoj govoriti. Takva je bila!

— Kad sam je opet srela, u Glamoču — priča Nevenka Jovović — iz svake njene riječi izbijala je silna želja za djetetom. Kajala se i prebacivala sebi što ga je ostavila. Kao da je zaboravila sve nedaće koje smo preživljavali! Sada joj se činilo, a to je njena čežnja za djetetom podsticala, da ga je mogla prenijeti do Krajine. Zamišljala je kako sada izgleda i vjerovala da liči na njenog muža. Vukla ju je želja da ga vidi. Morala je da ga vidi! Nasamo, zamolila me:

»Ako poginem, a ti ostaneš, molim te uzmi moje dijete. Ti znaš gdje smo ga ostavili. Kasnije će se već neko naći od moje porodice, ako neko preživi, da mi to dijete podigne.«

Obećala sam joj. Izvukla je odnekud svoju staru fotografiju. Sjećam se, slikana je u nekim starim pantalonama. »Ovo ćeš dati mojoj djevojčici, da vidi kako joj je majka izgledala.«

Bila sam u Đininoj blizini kad je poginula. Predali su mi njene stvari: torbu, revolver i još neke sitnice, da sačuvam i uručim nekom od njenih. Ubrzo sam sve to predala njenom bratu Migu. Nijesmo tada ni znali da joj je mala umrla odmah poslije našeg povlačenja za Bosnu, iako smo se tome nadali. Ostala je njena fotografija, namijenjena djevojčici i uspomene kod brata Miga; i ništa više, osim njenih ljudskih i herojskih djela. Poginula je noseći duboko u sebi neiskazanu želju da zagrli svoje dijete koje je već odavno bilo mrtvo.

Ljubica Mihić pisala je Migu Vrbici:

Gljev, 1. XII 1943.

Dragi druže,

... Sa Đinom sam se poznavala od prošle godine. Ona je bila član OK za Glamoč, a ja u politodjelu Četvrte krajiške brigade koja se nalazila na njenom sektoru. Najviše smo se

zbližile ovog proljeća: Naše snage su bile u teškom položaju — V ofanziva — i osjećale smo se kao neki krivci pred starim drugovima, jer živimo ipak lakšim životom dok se oni bore na život i smrt.

Kada je moja divizija, V krajiška, trebalo da krene u pravcu Hercegovine i Crne Gore, rekla mi je da će energično tražiti da pođe sa nama. Jedan od glavnih razloga bila je njena mala kćerka. Htjela je i da dođe među proletere, da bi intenzivnije mogla da radi i da napreduje. Najzad je uspjela, dodijeljena je u politodjel II krajiške brigade.

Divizija je trebalo da se prebaci preko rijeke Bosne, između Žepča i Zavidovića, ali nam nije uspjelo. Vraćali smo se ispod Teslića i na rijeci Blatnici, ispod sela Toletnica — sektor između Teslića, Prnjavora i Gornjeg Vakufa — iznenadila nas je zasjeda Crne legije i ustaša. Đina je bila sa štabom brigade. Išli su prilično neoprezno, kolosijekom, u koloni. Granata od bacača pala je među njih. Đina je bila na mjestu mrtva. I dva kurira. Zamjenik komesara brigade umro je poslije kratkog vremena, a pet-šest boraca teško je ranjeno. Bilo je desetak žrtava. Poslije smo neprijatelja razbili i mogli smo sve poginule da sahranimo. Bila sam tu, ali da Ti iskreno kažem, nisam mogla da idem na lice nesreće. Đinu sam mnogo voljela, teško mi je bilo da je vidim mrtvu, nisam mogla da prisustvujem sahrani. Uveče smo prošli tuda i jedan drug mi je pokazao mjesto gdje je zakopana: U jednoj bašti pored ceste, selo sa lijeve strane Blatnice, kad se ide prema Mladikovini, ka Prnjavoru. Bilo je to 29. maja.

Kad se sastanemo, moći ću mnogo bolje da ti sve to objasnim. Tebe znam iz njenih priča... Htjela je da Ti piše, ali veze su bile vrlo slabe, nije se moglo. Šturo je ovo što sam napisala. Đinu sam dobro znala i mnogo bih mogla da Ti pričam. Razumijem Tvoja osjećanja; nju treba žaliti, a pogotovo Ti. Mnoge Te je voljela, kako samo može da voli sestra brata komunistu, za koga je učinila da bude takav...

Mnogo Te pozdravlja Ljubica

— Petnaest godina nakon Đinine smrti — kaže Migo — na osnovu ovog pisma i još nekih sitnijih detalja, pronašao sam njene kosti. Ležala je pored rijeke Blatnice sve do 1953. g. kada je sa ostacima ostalih drugova prenesena u zajedničku

grobnicu u Teslić, a odatle su 1957. njeni ostaci dopremljeni u grobnicu narodnih heroja na Gorici u Titogradu.

— Četvrta ofanziva tek što se završila — sjeća se Đurađ Predojević »Đurin«. — Hladno kao i zimus, pa sneg sa onih visokih bosanskih planina nikako da okopni. Kraj isood Grmeča. Tu se ulogorila naša Druga krajiška brigada. Stiže naređenje: »Pokret!« Kuda? Za centralnu Bosnu, drugovima da pomognemo! Glavnina naših snaga vodila je teške borbe u petoi ofanzivi. Peta divizija, u čijem sastavu se nalazila i Druga krajiška, već je ubrzano maršovala ka rijeci Bosni. Zadatak je bio da divizija preko istočne Bosne pođe u susret glavnini snaga i Vrhovnom štabu koji je već odlučio da se iz obruča u dolini Tare, Pive i Sutieske probije nazad u istočnu Bosnu a zatim u Bosansku krajinu. Osjetivši to, neprijatelj je rušio mostove na reci Bosni i danonoćno napadao diviziju.

Krenusmo iz sela Hašana, pa preko Drvara... Sa nama su Vlada Popović i Ivo Lola Ribar. Kolona partizana otegla se između planina. Sve neki kamenjar, vrleti, pa kozje staze. Kod Glamoča na jednom uzvišenju, čini mi se Glavica se zove, čekala nas je Đina Vrbica. Ispričala nam je o situaciji na Glamoču: gde je neprijatelj, kolike su mu snage i kakve namere ima. Živahna žena. Stasita. Visoka. Interesovala se gde je Vlada Popović. Htela je sa njim da razgovara; verovatno o Sandžaku i borbi u Crnoj Gori. Ali Vlada i Lola otišli su sa prethodnicom, jednim delom naše brigade koja je već prošla Prijane, Pribeli i Vagani, pa preko Vrbasa za centralnu Bosnu. Đina krenu sa štabom brigade, kao član politodjela. Ubrzo je i među Krajišnicima, i borcima i rukovodiocima, stekla široki krug prijatelja. Svojom skromnošću, a posebno svojim optimizmom, bila je primer ratnog partijskog radnika. Teški dani neprekidnih borbi nisu joj smetali da se živo interesuje i pomaže politički rad u brigadi, a posebno kulturnu aktivnost među borcima. Za sve vreme samo je o slobodi pričala; o socijalizmu, o radničkoj klasi... Oduševila me svojim poznavanjem marksizma. Borci su je slušali kao što deca slušaju svoju učiteljicu. Kad god zastanemo, Đina okupi borce i priča im o budućnosti, o heroizmu naših ljudi, o nama i onima protiv kojih se borimo. Stvarno, bila je prekaljeni revolucionar. Kulturna! Odličan drug, a iznad svega plemenita žena i hrabar

borac. O njoj mi je mnogo pričao i Pero Radović,[7]) rukovodilac tadašnjeg politodjela naše brigade. Obično ga nisam zapitkivao. Onako, u razgovoru, tek bi počeo da priča:

»Zar ne znaš?! Ona je član KPJ od pre rata! Znam je još otada! I ranije je mnogo radila. Disciplinovana je bila. Strogo moralna žena! I kao da su svi njeni ideali bili da pomogne radničkoj klasi, stalno je pričala o novim, boljim društvenim odnosima koji će jednoga dana da se ostvare. Bila je veliki agitator. Radila je tajno, ali je bila popularna u cijelom kraju. Ljudi su voljeli da razgovaraju sa njom, da je slušaju, jer su znali da će od nje dosta naučiti.«

Kod Vijenca pređosmo Vrbas i dođosmo do mjesta zvanog Stare Kuće. Danima smo pješačili do Koričana, a zatim do Šipraga. Odatle, po naređenju Vrhovnog štaba, krenusmo za istočnu Bosnu... Trebalo je pomoći jedinicama na Sutjesci. Približismo se rijeci Bosni. Teren šumovit, »privlači oblake« kako narod kaže. Od kiša, koje su danima obilno padale, rijeka nabujala i zamutila se; nismo mogli da je pregazimo. A sve prelaze zaposjeo neprijatelj. Brigada se bori, ali ne uspjeva da pređe. Nemadosmo kud i, da bi zaobilaznim putem došli na cilj, vratili smo se preko planine Manjače u selo Blatnicu...

Kolona se razvukla kotlinom nabujale rječice; Đina je sa štabom, na čelu. Koračamo. Ona pored nas. Vrlo je prisna. Kad primijeti nekog da je neraspoložen, kao slučajno se nađe kraj njega i neosjetno zapodjene razgovor, o bilo čemu. Tek, borac zaboravi na nedaće. Poslije priđe drugome. Tako cio dan.

»Stvarno, Đina predstavlja veliku moralnu podršku našim borcima«, javi se opet Pero, pa zaćuta. Kolona ide dalje. U uskom klancu, u zasjedi, sačeka nas neprijatelj. Dva bataljona Nijemaca i bataljon domobrana i četnika. Dobro naoružani, siti. A mi umorni i pokisli, ali hrabri i spremni za borbu. Zapucaše puške, mitraljezi, nemački topovi i minobacači. Činilo se, dolina se pretvorila u pakao. Samo dim, miris baruta i jauci. Jedna mina pade stotinu metara daleko od čela kolone. Druga, u čelo kolone. Jedan borac ne stiže ni slova da izusti; samo rašири ruke i pade. Poginu još jedan čovjek... »Sklanjajte se!« povika komandant bataljona. Odjednom, sve mi se zamagli pred očima. Nešto snažnu grunu, vazduh me ošinu po čitavom

[7]) Kasnije poginuo u NOB-i.